

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(6) шілде-қыркүйек 2016
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ
журнал**

2016, № 2(6)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2016, № 2(6)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Edu.e-history.kz»
электрондық ғылыми журналының редакциясы
Телефон: +7(727)272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комяков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,

28 Shevchenko Str.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

«Edu.e-history.kz»

Editorial electronic scientific journal

Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 902/904 (574.13)

ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҒҰНДАР (IV-V ҒҒ)

Ақынова А.П.

Аңдатпа. Мақалада тарихи деректердің негізінде IV-V ғасырлардағы Византия империясы мен ғұндардың қарым-қатынасы қарастырылады. Қазіргі таңда дүниежүзі тарихында Түркі тайпаларының соның ішінде қарастырылып отырған мәселеміз - Ғұн державасының тарихи маңызы өте зор. Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңінде ғұндар Орталық Азия жерінен Батыс Еуропа жеріне Шығыс мәдениетінің элементтерін алып келді. Бұл отан тарихында ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: византия, ғұндар, тарихи, диадема, тайпа, дерек, өркениет.

ВИЗАНТИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И ГУННЫ (IV-V ВВ.)

Ақынова А.П.

Аннотация. В статье рассматриваются взаимоотношения Византийской империи и гуннов в IV-V вв. на основе исторических данных. В настоящее время в мировой истории большое историческое значение имеют тюркские племена, в том числе рассматриваемая проблема - гуннская держава. В период Великого переселения народов гунны привезли элементы восточной культуры из центральноазиатской земли в западноевропейскую. Это одна из самых актуальных проблем в истории Отечества.

Ключевые слова: византийский, гуннский, исторический, диадема, племя, дерек, цивилизация

BYZANTINE EMPIRE AND THE HUNS (IV-V CENTURIES)

Акынова А.П.

Abstract. The article discusses the relationship between the Byzantine Empire and the Huns in the IV-V centuries on the basis of historical data. In the history of the world, the historical significance of the Turkic tribes, including the problem under consideration - the Hun power, is very significant. During the period of the Great Migration of peoples, the Huns brought elements of Eastern culture from the lands of Central Asia to the lands of Western Europe. This is one of the most pressing problems in the history of the Fatherland.

Keywords: Byzantium, Huns, historical, diadem, tribe, source, civilization

Әлем тарихында, соның ішінде Отан тарихында ғұндардың алатын орны ерекше. Сонымен қатар «Халықтардың Ұлы қоныс аударуына» бірден бір себеп болған осы ғұндардың қозғалысы екені тарихтан белгілі. Ғұндар IV ғасырдың екінші жартысында Орталық Азия жерінен бастау алып, Волга мен Донның арасындағы территорияларды мекендеген түркі тайпалары болып келеді.

Ғұндар тек жаулаушылар ғана емес, олар Шығыс мәдениетінің элементтерін Батысқа әкелушілер болды. Мысалы, ғұн қару-жарақтарының үлгілері: бір жүзді қылыштар мен қанжарлар, үшкір басты жебелер және атакты ат әбзелдері. Бұларды ғұндарға дейін Европа білмеген болатын. Ғұндар қару-жарағында ерекше орын алған садақ пен жебені жетілдіруде өте жоғары дәрежелерге қол жеткізілді. Сонымен қатар ғұндарда зергерлік өнерінің тамаша

туындылары бар. Бұл алтын мен күмістен жасалған диадемалар, алқалар, сырғалар, фибулалар (сәнді түйреуіштер). Бұлар үлгісі бойынша қазақтардың зергерлік шеберлігімен үндесіп отыр. Ғұндар негізінен рулық-тайпалық құрылыс жағдайында өмір сүрген. Қоғамдық жағдайы жылқыға негізделген көшпелі өркениет ретінде сипатталады [1].

Жалпы ғұн тайпалары б.з. IV ғасырда әйгілі болып, Шығыс Европаға қарай жылжыды. Б.з. IV ғасырының 70-жылдарында Солтүстік Қаратеңіз өңіріне келіп жетеді. Ғұндардан бірінші болып жеңіліс тапқандар Азов теңізін мекендеген аландар (осетиндер) болатын. Ғұндар екі бағытта ілгері жылжыды: біріншісі – Перекоп және Таман түбегі Қырымдағы Боспор патшалығына беттеді. Оның қалалары басып алынды. Нәтижесінде мың жылдан аса өмір сүрген Боспор патшалығы жойылды. Екіншісі солтүстік батыста орналасқан Готтар немесе швед тайпасына бет түзеді. Вестготтар (Батыс готтар) Дунайға қашты, Остготтар (Шығыс готтар) талқандалды. Нәтижесінде ғұндарға Еділ мен Дунайға дейінгі жерлерді мекендеген түрлі тайпалар мен халықтар бағынды. Осыдан кейін – 376 жылы ғұндар Рим империясымен көршілес мемлекет болып, көп ұзамай оған күш көрсете бастады. 395 жылы ғұндар Закавказье мен Месопотамия жерлеріне шабуыл жасайды. V ғасырдың басында Паннония жерін басып алып ғұн державасын құрады.

Ғылыми мақаламның негізі – осы кезеңде Византия империясы мен ғұндардың өзара қарым-қатынасы. 395 жылы бір тұтас Рим империясының Шығыс және Батыс болып бөлінуіне байланысты IV ғасырда өз алдына дербес мемлекет ретінде пайда болған Византия (Шығыс Рим империясы) қолөнері мен саудасының өркендеу дәрежесі, қалаларының байлығы, мәдениетінің көркейуі жөнінен Батыс Рим империясына қарағанда басым болатын [2]. Шығыс Рим империясы экономикалық және саяси-мәдениет жағынан ерекшеленіп оқшаулануы, әсіресе IV ғасырда анық көрінді. Сондықтан 330 жылы император I Константин Босфор жағалауындағы Византияны империяның астанасына айналдырды. Жаңа астана оның негізін салушы император есімімен Константинополь аталды. Константинопольдің астанаға айналуына оның алып жатқан орнының қолайлығы себеп болған еді. Өйткені бұл жерде Европандан Азияға, Қара теңізден Эгей теңізіне апаратын аса маңызды сауда жолдары тоғысатын отрлық болатын. Византия империясының құрамына: Балқан түбегі, Кіші Азия, Сирия, Палестина, Египет, Солтүстік Африкадағы Киренаика, Месопотамия мен Арменияның бір бөлігі, Қырымдағы (Херсонес) және Кавказдағы (Грузияда) бірқатар елді-мекендер және Аравияның кейбір аудандары, ал V ғасырдан бастап Иллирик және Далмация енді. Византия империясының жерінде әртүрлі халық топтары мен тайпалар: гректер, фракиялықтар, иллириктер, дакиялықтар, сириялықтар, армияндар, грузиндер, еврейлер және герман тайпалары енді. Сонымен, Шығыс Рим империясы (395-1453) – Феодосия I өлімінен кейін 395 жылы Рим империясының толықтай батыс және шығыс бөліктерге бөлінуінен құрылған мемлекет болды. Батыс Рим империясының құлауынан кем дегенде он сегіз жылдан кейін өмір сүруін тоқтатты, Византия Ежелгі Римнің тарихи, мәдени және өркениет мұрагері ретінде ондаған ғасыр өмір сүрді [3].

Шығыс Рим империясына «Византия» атауын өмір сүруін тоқтатқаннан кейін батысеулопалық тарихшылар берген, ол алғашында Константинополь деп аталған болатын, Рим императоры Константин I 330 жылы Рим империясының астанасы етеді де қаланың атауын «Жаңа Рим» деп ресми түрде ауыстырады. Византиялықтар өздерін римдіктер деп, ал өз державасын «Рим империясы» атаған болатын. VII ғасырдан бастап грек тілінің кең таралуына байланысты Батыс деректерінің ішінде византиялық тарихшылар оған «гректердің империясы» деген атау тақты, себебі, Ежелгі Русь Византияны әдеттегідей «Грек патшалығы» десе, ал оның астанасы – Константинополь (Царьград) деп атады.

Византияны жеке мемлекет ретінде 330-518 жылдарға сәйкес қарастыруға болады. Бұл кезде Дунай және Рейн шекарасы арқылы рим территориясына көптеген варварлар, оның ішінде герман тайпалары мен ғұндар ене бастаған еді.

Шығыстағы жағдай айтарлықтай ауыр жағдайда еді, 378 жылы Андранопольде болған атақты соғыста вестготтардан жеңіліс тапқаннан кейін де мұндай жағдайды күтуге болатын еді. Император Валент қайтыс болады және король Аларих Грекияны күйзеліске ұшыратады. Аларих батысқа – готтар өз мемлекет құрған Испания мен Галлияға қарай аттанады да, олардың тарапынан Византияға деген қауіп азаяды. 441 жылы готтардың орнына ғұндар келді. Олардың көсемі Аттила Византия империясына бірнеше рет соғыс жасады, нәтижесінде византиялықтар үлкен көлемде төлем төлеп қана құтыла алды.

Ғұндардың Византия империясына шабуылын 3 кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Алғашқы жорық 441-442 жылдар аралығын қамтыды. Айта кететін жағдай 433 жылы қартайған ғұн патшасы өзінің билігін немерелері – Аттила мен Бледаға тапсырады.

Аттила мен Бледаның Византия провинциясы Иллирикке (қазіргі Сербия) шығыс римдіктер үшін сәтсіз кезең болған алғашқы жорығы 441 жылы басталды, олардың әскері парсылармен және Сицилияда вандалдар королі Гейзерихпен соғысқа тартылды. Гейзерих 440 жылы аралға келіп жетті, және келесі жылдың көктемінде оған қарсы византиялық қолбасшы, герман Ареобинд бастаған экспедициялық корпус аттандырылады. Ареобинд Сицилияға өте кеш оралады, ол келген кезде вандалдар қаланы тастап кетіп қалған еді. Оның үстіне 441 жылы Византия иелігіне Кіші Азиядан парсылар шабуыл жасаған болатын, дегенменде олармен арадағы соғыс бейбітшілікпен жылдам аяқталды.

Сол заманда елшілік қызмет атқарған Приск Панискийдің ойынша, соғыс қимылдары ғұндардың римдіктердің қазіргі Белградтағы ауданындағы сауда жәрменкелеріне баса көктеп енуінен басталған. Соғыстың негізгі сылтауы қала епископы Маргтің патша қабірінен ғұн қазынасын ұрлауынан туындаған. Марг ұсталады, Дунайдағы ірі қала саналатын Сингидунқа (қазіргі Белград) және Виминацияға жер аударылды. Ғұндар ары қарай Дунай арқылы шығыстағы Ратиариға (қазіргі болгар селосы Арчар) және Морав арқылы оңтүстіктегі Наиссаға (қазіргі сербтік Нишқа қарай) жылжыды.

Наиссаны жаулау Приск Панискийдің еңбегінде айтарлықтай толық сипатталған, ғұн көшпелілері қол астындағы бағынышты халықтардың құрылыс өнерін пайдалана отырып, бекініс қалаларын жаулап ала алды. Тұрғындар күреске шығуға батылдары жетпегенде, өз әскерлерінің өткелдерін жеңілдету үшін қаладан төмен оңтүстік жағынан өзен ағысы арқылы көпір салды және қала қабырғаларына соғыс машиналарын қойды. Ең алдымен олар дөңгелекті ағаш платформаларды алып келді. Онда бастионнан қорғаушыларды ататын әскерлер тұрды. Платформаның артында аяқтарымен дөңгелекті итеріп тұратын және садақшылар сәтті көздеп атуы үшін өздерінің соғыс машина бағытын бұрып тұратын адамдар тұрды. Платформадағы әскерлердің ешқандай қауіп-қатерсіз соғысуына жағдай жасады. Соғыс машиналардың басым бөлігі қабырғадан төмен түсірілгенде қорғаушылар бастионды лақтырылатын жарылғыштар ұшқынынан қорқып тастап кетті. Сонан соң «таран» деп аталатын бекініс қабырғаларын бұзуға арналған зат алып келінеді. Қорғаушылар қабырғадан үлкен домалақ тас түрінде валундарды тастады. Кейбір машиналар басындағы адамдармен бірге күл талқан болды, бірақ қорғаушылар көп санды оларға қарсы тұра алмады. Варварлар таран күшімен бұзылған қабырғалар, сондай-ақ қосымша баспалдақтар арқылы баса көктеп қала ішіне енді.

Эдвард Томпсон Найсті қоршауды суреттеуде Присктің ойын қолдайды, мәтіндегі әдеби стиль Фукидидтің б.з.д. 430 жылғы Платейді қоршауды суреттеуін еске түсіреді. Дегенменде, өзге тарихшылар әдебиеттегі классикалық үлгілерге еліктеу гректілі жазушалырдың арасында аз кездеспейтіндігін алға тарта отырып, Томпсонның пікірімен келіспеген еді.

Приск Паниский византиялық елшілердің қатарында 448 жылы Наис арқылы өткен кезінде «елсіз және дұшпандармен қиратылған... барлық өзен аңғары соғыс кезінде қайтыс болғандардың сүйегіне көмілген» қала түрінде баяндайды [4].

442 жылы соғыс әрекеттері аяқталған болса керек. 442 жылы император Феодосий вандалдармен келісім шарт жасасқаннан кейін Ареобид әскерлері Сицилиядан соғыс әрекеттері

аяқталған Фракияға әкетілді. Константинопольмен қоса Фракия қорғанысын византиялық әскер басы Аспар қамтамасыз етті.

Присктің айтуынша, Дунайдан оңтүстікке қарай бес күндік жерді алып жатқан қазіргі Сербия аумағындағы кең көлемді жерді ғұндар жаулап алған.

Ғұндардың Византияға екінші жорығы 447 жылы басталған болатын. Византияға бірінші және екінші жорық арасындағы кезеңде Бледа қайтыс болды және Атила ғұндардың барлық әскери күшін өз қолына алды. Бұл кезеңде ғұндар Приск Панискиймен Оногесий тұтқыны, Атииланың жақтасы болып саналатын гректің арасындағы әңгімеде белгілі болған акацирлермен, яғни Солтүстік Қаратеңіздегі көшпелілермен соғысып жатқан еді.

Византияға жорық шеңбері (хронологиясы), қай қалаға қашан жорық жасалынғаны, бейбітшілік келісімінің қашан жасалынғаны сияқты оқиғалар түрлі зерттеушілер тарапынан әртүрлі құрастырылуда.

Атииланың Византияға жорығын О.Д. Менхен-Хельфен атты тарихшы «Ғұндар әлемі» («Мир гуннов») деп аталатын еңбегінде анығырақ келтірген [5]. Атииланың бірінші жорығы аяқталғаннан кейін ғұндардың жалғыз әскербасы ретінде Византиядан белгіленген алым-салықты және қашқындарды қайтаруды талап етті. Император Кіші Феодосий кеңесте ғұндардың намысқа тиетін талаптарын орындағаннан гөрі соғысқа шығуды жөн көреді. Атила Ратиараны жаулап алған болатын, және 446 жылдың соңы мен 447 жылдың басында Византияның балқандық иелігіне шабуыл жасады. Марцеллин Комит өз хроникасында 447 жылы : «Атила барлық дерлік Еуропаны күлге айналдырды» деген жазба қалдырып кеткен еді.

Кейінгі Ратиарииден шығысқа қарайғы Утум өзені бойындағы шайқаста әскербасы Арнегискл бастаған византиялық әскер талқандалды, ал Арнегисклдің өзі шайқаста қаза тапты.

Ғұндар Дунай мен Балқан жоталары арасындағы жазық арқылы шығыстағы Маркианопльге қарай еш кедергісіз өтті. Филиополь мен Аркадиопольді жаулап алып, оңтүстікке қарай жылжыды. Шайқастың көлемі жөнінде Каллиниктің суреттемесінен кездестіруге болады. Ол ғұндардың жүздеген қалаларды жаулап алғандығы және Фракияны толықтай ойрандағанын хабарлаған еді. Приск Паниский Иллирикпен Фракия шекарасы саналатын кішігірім Асимунт бекінісінің тұрғындарының соғысына тоқталады, олар ғұндарға айтарлықтай тойтарыс бере алған еді.

Қауіп тіпті 447 жылы 27 қаңтарында қатты жер сілкінісінен бір бөлігі (ішінара) қираған Константинопольде де байқалды. Ғұндар келгенге дейін (447 жылы мамыры) қала қабырғалары толықтай қалпына келтірілді ме, жоқ па, ол туралы деректерде мәліметтер жоқтың қасы. Қаладан тұрғындардың басым бөлігі қашып кетті, император Феодосийдің өзі қашуға дайын еді. Несторий өзінің «Vazzaar of Heracleids» атты еңбегінде ғұндардың бей-берекетсіз кері шегінуіне әсер еткен крест көмегімен қаланы аман алып қалғандығы сөз болады.

Византия әлемі мен ғұндар арасындағы шарттар Приск Панискийдің еңбектерінде көрініс береді:

Ғұндарға тұтқындарды қайтару және алты мың литр алтын (2 тонна шамасында), өткен уақыттар үшін айыптар беруге; жыл сайын белгіленген екі мың бір жүз литр алым-алық төлеуге; (ғұндардан) қашқан және өз жеріне ешқандай құн төлеусіз өткен әрбір римдік әскери тұтқындар үшін он екі алтын монета төлеу; егерде оларды қабылдап алушы құнын төлемеген жағдайда, ғұндарға қашқындарды ұстап беруге міндетті болды. Римдіктерге қашқан бірде бір варварды қабылдауына болмайды.

Егер де 444 жылы 29 қарашадағы император Феодосийдің жарлығында (ғұндардың бірінші жорығынан кейінгі) жер үлестеріне салық талаптарын азайту туралы айтылған болса, ал енді барлық жеңілдіктер алынып тасталынды. Соққыға жығу арқылы ақшасы алынып отырды, дәулетті азаматтар жеке мүліктері мен әйелдерінің әшекейлерін сатты. Приск Паниский: “Соғыстан кейінгі мұндай зардап римдіктерді апатқа алып келді. Олардың басым бөлігі аштықтан не болмаса, асылып өз өмірлерін қиып жатты”[6].

Үшінші кезеңді – «Ғұндардың шабуылы емес, Византия империясының ғұндармен келісімге келу кезеңі» - деп қарастырсақ болады. Византия өте ауыр алым-салық төледі, және 448 жылы жеңіске жеткен Аттила келесідей талаптар қойды – ғұн жерінен қашқан қашқындарды ұстап беру және Дунайдан Наисс пен Сердикке (қазіргі София) дейінгі жаулап алынған территорияда ауылшаруашылығы жұмыстарын тоқтату. Екі ел арасындағы келісім барысында Приск Паниский 448 жылы қазіргі Венгрия жерінде орналасқан Аттиланьң ставкасына тарихшы Приск келген болатын. Сөйтіп, ол кейінгі авторларға ғұндар әрекеттері мен Аттиланьң өмірі жайындағы негізгі деректік мәліметтерді қалдырған.

449 жылы Анадолыдағы Византиялық елші Ном Аттилаға Дунай маңындағы жерлерді империяға қайтару және ғұндардан қашқан қашқындарды қайтару мәселесін ретке келтіру жөнінде берген уәдесін орындатуға қол жеткізді. Присктің айтуы бойынша, “Аттиламен арадағы түсініспеушіліктер тоқтатылды”.

450 жылы шілдесінде император Феодосий аттан құлап қайтыс болды. 25 тамызда императордың қарындасы Пульхерия ғұндарға алым-салық төлеуден бас тартқан әскербасы Маркианды жаңа император ретінде Византия тағына отырғызды.

Шығыс императоры Феодисиймен келісілген салықты төлеуге міндетті емес екендігін жариялайды; егер де Аттила тыныш қалатын болса, ол оған сыйлық жібереді, егер де соғыс ашатын болса, оның күшіне қарсы тұра алмайтын әскери күш шығаратын айтады.

Бұл кезеңде Аттиланьң Батыс Рим империясымен қатынасы шиеленісе түскен еді, оған себеп римдік император Валентинианның қарындасы Гонорийдің Аттиланьң шақыруы еді. Гонорияның ғұн көсеміне көмек сұрағандығы жөніндегі аңыз Юста Грата Гонорийда жазылып қалдырылған еді.

Қорыта келе, Халықтардың Ұлы қоныс аударуына түрткі болған ғұндардың Византиямен (Шығыс Рим империясы) қарым-қатынасы дүниежүзі тарихында алатын орны ерекше. Әсіресе, Еуразия тарихының орта ғасырлық кезеңіне өту мен ортағасырлық өркениеттің қалыптасуына алып келген Еуропадағы халықтардың ұлы қоныс аудару дәуірінде Ғұн державасы маңызды рөл атқарады. Осылайша, түркі халықтары соның ішінде ғұндар Еуропа мен Еуразия тарихындағы жаңа кезең – орта ғасырлық қоғам мен өркениетке өтуге жол ашты.

Сілтемелер тізімі

1.К.Т.Жумагулов., Гуннский союз племен в Центральной Азии и Великое переселение народов на Евразийском континенте, ҚР-ның тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған «Еуразия ғасырлар тоғысында» атты халықаралық симпозиум материалдары, - Астана 2002 - с. 201-202.

2.Meier M. Justinian. Darmstadt, 2011, S. 7-12

3.Қ.Т.Жұмағұлов., Р.С.Мырзабекова, Орта ғасырлар тарихы, Алматы 2015., 46-49 бб.

4.Priscus Panites. Historia Byzantina Fragmenta, 15 – FNG. Paris. 1851, Ed.C. Mullerus. Parisiis. Didot. 1851, Vol. IV, p.98

5.Отто Дж. Маенхен-Гельфен, Мир гуннов, Исследования истории и культуры / Пер. с англ. В. С. Мирзаянова. – Казань: «Слово», 2010. – с 511-512.

6.P.Panites. Historia Byzantina Fragmenta, 15 – FNG. Paris. 1851, Ed.C. Mullerus. Parisiis. Didot. 1851, Vol. IV, p.98

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 902/904 (930.85)

ЗАРУБЕЖНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ТЮРКСКИХ НАРОДАХ КАЗАХСТАНА

Алмагамбетова А.М.

Младший научный сотрудник института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова
 aliya_alm@mail.ru

Аннотация. В статье приведен обзор трудов зарубежных исследователей о тюркских народах Казахстана конца XIX века – начала XXI вв. Среди них есть труды таких английских ученых как Джоффрей Уилер, Цаплика Мария Антуанетта, Ширин Акинер, американских исследователей Питер Голден и Лоуренс Крадер, турецких исследователей Айшегюль Айдынгюн, Али Кафкасиялы, Али Йигит и корейского исследователя Чонг Жин Ох. Эти исследования написаны на английском и турецком языках. В них изучены ранее не исследованные тюркские народы Казахстана как карапахаи, месхетинские турки.

Ключевые слова: Кимацкий каганат, торевтика, религиозные воззрения, погребальный обряд.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ

Алмагамбетова А.М.

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері
 aliya_alm@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы XIX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басындағы түркі халықтары туралы жазылған шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалған. Олардың арасында ағылшын ғалымдары Джоффрей Уилер, Цаплика Мария Антуанетта, Ширин Акинер, америкалық зерттеушілер Питер Голден мен Лоуренс Крадер, түрік зерттеушілері Айшегюль Айдынгюн, Али Кафкасиялы, Али Йигит және кәріс зерттеушісі Чонг Жин Охтың еңбектері бар. Бұл зерттеулер ағылшын және түрік тілдерінде жазылып, Қазақстандағы бұрын зерттелмеген карапахтар, месхет түріктері секілді түркі халықтарын қарастырған.

Түйін сөздер: түркі халықтары, Қазақстан, зерттеушілер, месхет түріктері, карапахтар.

FOREIGN STUDIES ABOUT TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN

Almagambetova A.M.

Junior Research Fellow of Ch.Ch.Ualikhanov Institute of History and Ethnology
 aliya_alm@mail.ru

Abstract. The article provides an overview of foreign researchers' works about Turkic peoples of Kazakhstan from the late XIX century till the beginning of XXI century. Among them the works of English scholars like Geoffrey Wheeler, Czapliska Marie Antoinette, Shirin Akiner, American researchers Peter Golden and Lawrence Krader, Turkish researchers Aysegul Aydingun, Ali Kafkasyaly, Ali Yigit and Korean researcher Chong Jin Oh. These studies were written in English and Turkish. They studied previously unexplored Turkic peoples of Kazakhstan as Karapapakhs, Meskhetian Turks.

Keywords: Turkic peoples, Kazakhstan, researchers, Meskhetian Turks, Karapapakhs.

В современном мире, где процесс глобализации начал стирать границы между нациями, очень важно сохранить национальные особенности каждого народа. В Казахстане проживает много национальностей, чья история ещё недостаточно исследована и требует более основательного подхода к изучению их прошлого. Учитывая, то, что в изучении истории нашей страны существуют пробелы, возникшие из-за советского прошлого, будет правильно обратиться к исследованиям зарубежных ученых.

Изучением истории, культуры, социально-экономического положения и демографии тюркских народов занимались многие ученые из разных уголков мира. Труды некоторых из них представлены в данной работе.

Английский историк Джоффри Уилер в своем труде «Современная история Советской Центральной Азии» (The modern history of Soviet Central Asia) [1], опубликованном в Лондоне в 1964 году рассматривает территорию, куда входят пять азиатских республик СССР, расположенных к востоку от Каспийского моря, прилегающую к Ирану, Афганистану и Западному Китаю. Автор сосредоточился в основном на социальной и культурной жизни народов с начала западного влияния и показывает, как это влияние прогрессировало в формировании их судеб.

В начале книги Уилер описывает землю и народ, затем дает краткий обзор ранней истории до русского завоевания. Он отмечает, что на тот момент население всего региона состояло из трех элементов, а именно, тюркского (узбеки, казахи, каракалпаки, киргизы и туркмены) – 12 112 000, славянского (русские, украинцы и белорусы) – 7 408 000 и иранского (таджики) – 1 378 000 [1, 7 с.]. Уилер также приводит описания отдельных национальностей, входящих в состав СССР.

Основная часть книги посвящена установлению советского режима и новому положению народов Центральной Азии в подчинении советской власти. В последней части книги автор описывает культуру народов Советской Центральной Азии с ранних времен до современности. Здесь Дж.Уилер отмечает, что понятия «культура» и «цивилизация» в советских странах и странах Запада немного отличаются. Если на Западе культура – выражение человеческих мыслей в искусстве, религии, идеях, образе жизни, а цивилизация – это механизмы и аппарат, используемые для контроля условий жизни, то в советских странах понятие цивилизация полностью игнорируется. А культура делится на материальную и духовную [1, 179 с.]. Согласно такому разделению автор изучает культуру народов Центральной Азии.

Согласно заключениям автора процесс формирования наций среди народов Центральной Азии начался ещё до революции в относительно безопасных условиях царского режима и с постепенным распадом мусульманской уммы (общины) [1, 234 с.].

Данный труд представляет собой детальное изучение народов Центральной Азии в советское время, учитывая, что для иностранных ученых во времена Советского Союза доступ был ограничен и затруднен.

Следующая работа является значительным вкладом в изучение истории тюркских народов, она написана Питером Голденом и называется «Введение в историю тюркских народов» (An Introduction to the History of the Turkic Peoples) [2]. Она опубликована в Визбадене в 1992 году. Данная работа рассматривает этногенезис и формирование государств в средние века и раннее новое время в Евразии и Среднем Востоке. Автор дает детальный анализ тюркских народов Евразии, начиная с древности до нового времени, подробно изучает происхождение тюркских народов Балкан, Транскавказии, Ближнего и Среднего Востока, Крыма и Северного Кавказа, Волго-Уральского региона и Западной Сибири, Сибири и Центральной Азии.

Данная книга состоит из двенадцати глав, каждая из которых охватывает очень объемные проблемы. Первая глава дает полную информацию о народах и языках Евразии. Изучая языковые группы, их подгруппы и семьи, автор отмечает, что на формирование какого-либо языка влияет их образ жизни, в данном случае кочевой. В частности тюркский язык является результатом

сложной этногенетической истории, включающей важные тюркские элементы и смешением разных тюркских групп. Питер Голден говорит, что тюркские языки больше двух последних тысячелетий присутствует и развивается по всей территории Евразии и Ближнего, Среднего Востока, охватывая носителей индоевропейских, уральских, палео-сибирских, семитских и кавказских языков. По этой причине любое исследование отношений тюркских народов с соседними народами должно осуществляться с учетом обширного этнолингвистического контекста Евразии [2, 15 с.].

Со второй по одиннадцатую главу этой книги дается исторический обзор тюркских народов, где прошлое Евразии изучено начиная с древних времен до времен ханств в Центральной Азии, османов, сафавидов и мамлюков на Ближнем и Среднем Востоке.

Последнюю главу П.Голден посвятил этногенезису тюркских народов, где рассматривает их в рамках современных государственных территорий.

Работа П.Голдена «Введение в историю тюркских народов» показывает историю одного из комплексных и многогранных народов – тюрков в глобальном контексте.

Одной из ранних работ о тюрках двадцатого столетия является труд Цаплики Марии Антуанетты. Работа Цаплики М. А. «Тюрки Центральной Азии в истории и сегодня» (The Turks of Central Asia in history and at the present day) [3], изданная в 1918 году в издательстве Оксфордского университета, включает этнологическое исследование пантуранского вопроса и библиографический материал о ранних тюрках и тюрках Центральной Азии в начале 20-го века. Здесь рассматриваются язык, религия, этнография, история и археология тюрков. Изучая пантуранское движение, автор называет его больше стратегическим и экономическим шагом некоторых кругов, желающих завладеть хлопком Туркестана, золотом Алтая и богатствами Центральной Азии, а не деятельностью, направленной на объединение тюркских народов с центром в Константинополе [3, 9с.].

Мария Антуанетта Цаплика будучи лектором Оксфордского университета, исследовала этногенезис тюркских племен, их размещение на территории Центральной Азии, их численность и традиционные особенности отдельных народов. В вопросах народонаселения она в основном обратилась к данным переписи 1897 года. Цаплика делит тюрков Центральной Азии на две группы: иранские и туранские тюрки. К иранским тюркам она относит туркмен, сартов, таранчи, узбеков, казахов, каракалпаков. Туранскими тюрками она называет киргизов, сибирских тюрков, якутов, сибирских татар, тюрков северо-западной Монголии и Восточного Туркестана, урянхайцев.

В заключении Цаплика М.А. отмечает, что туранские тюрки являются больше преемниками древнего тюркского народа, так как иранские тюрки потеряли генеалогическую связь с хунну и даже с тюркю. И даже азербайджанские и османские тюрки являются «усыновленными» преемниками тюрков, также как венгры или болгары [3, 108 с.] Автор подчеркивает, что политические игры не должны влиять на объективное исследование народов мира, и говорит насколько искусственно не была бы разделена Азия от Европы в будущем они должны будут объединиться [3, 109 с.].

Работа известного американского антрополога Лоуренса Крадера «Народы Центральной Азии» (The peoples of Central Asia) [4] является очень подробным анализом народов, населявших территорию Центральной Азии.

Целью данной работы является ознакомление читателя с территорией, которая входит в состав Советского Союза, с Центральной Азией, включающей Казахстан. Первоначальное внимание было обращено на коренное население и их традиционную культуру. Во-вторых, были изучены изменения, которым подверглись эти народы в период правления царской и советской властей. Автор также подробно рассматривает вопросы языка, истории, религии, общества и демографии отдельно по главам.

В первой главе Л. Крадер тщательно изучает состояние экологии и экономики Центральной

Азии, что присуще многим зарубежным исследователям. Экологию он разделил на несколько зон: степи, полупустыни, пустыни и горы. Каждой экологической зоне характерно свое экономическое развитие. Железные дороги, каналы, виды коммуникаций являются показателями уровня развития каждого региона, по этой причине автор придает им особое значение. Во втором разделе «Языки» рассмотрены языковые группы и семьи, присутствующие в Центральной Азии и их генетические связи. Автор отмечает, что на стандартизацию языка и основание литературного языка большое влияние оказали государственные меры по внутренней политике СССР. Третья глава рассматривает формирование народов, в том числе таджиков, туркмен, киргизов, узбеков, казахов и каракалпаков. Четвертая и пятая главы посвящены истории и религии советских азиатских стран. Шестая глава представляет собой анализ институтов семьи и общества. В седьмой главе книги автор анализирует переписи 1897 г., 1926 г., 1959 годов, где дается подробный анализ плотности населения, этнического и полового состава, миграции, сельского и городского населения. Также было рассмотрено влияние революций и коллективизации на демографическое положение на данной территории. Судьбу тюркских народов он описал согласно фактическим данным переписи населения. Последняя глава является описанием городов Центральной Азии с присущим им национальным колоритом.

Труд Л.Крадера «Народы Центральной Азии» представляет собой справочный разносторонний материал, очень полезный для специалистов гуманитарных наук.

Айшегюль Айдынгюн, исследователь отдела социологии Ближневосточного технического университета в Анкаре посвятила многие свои работы туркам-месхетинцам. Её книга «Турки Ахыска. Транснациональное сообщество, транснациональные семьи» (Ahıska Türkleri. Ulusötesi bir topluluk, ulusötesi aileler) [5] является социологическим исследованием о турках ахыска и их семьях, которые разбросаны в разных странах мира. Изучая историю турков ахыска, автор выделяет разные точки зрения об их происхождении. Взгляды российских, грузинских и турецких исследователей, по мнению автора имеют политическую подоплеку. В грузинской литературе турков ахыска называют турками - месхетинцами, так как, по их мнению, они являются грузинами, принявшими ислам, но когда-то исповедовавшие христианство. Другими словами, ахыска являются тюркизированными грузинами-мусульманами, чьими предками были месхетинцы.

Российские исследования связывают происхождение турков ахыска с кавказскими булгарами, жившими во 2 веке до н.э., православными кипчаками и карапапахами. Ещё по одной версии турки ахыска являются смешением турков с тюркизированными грузинами.

Третий взгляд озвучивается в турецких источниках, где утверждается, что кипчаки являются предками турков ахыска и, что долгое Османское правление способствовало формированию новых тюркских народов, одним из которых являются турки ахыска.

Изучив все эти три взгляда, автор делает заключение о том, что турки ахыска, скорее всего, являются смешанным формированием, включающим кипчаков, туркмен, анатолийских турков и тюркизированных грузинов-мусульман.

Автор утверждает, что этноним «ахыска» появился в 80-х годах XX столетия и под ним объединились турки, туркмены, малочисленные курды и грузины – мусульмане Месхетии - Джавахетии [5, 35-36 с.]

В результате подробного изучения истории данной территории Айшегюль Айдынгюн сделала вывод, что здесь сценарий переселения народов сыграл роль катализатора в формировании новых народностей.

Еще хотелось бы отметить о нескольких научных статьях, которые достаточно подробно рассматривают вопрос об истории турков-месхетинцев, проживающих на территории Казахстана.

А.М.Хазанов профессор антропологии Университета Висконсин в своей статье «Месхетинские турки в поисках самоидентичности» (Meskhetian turks in search of self-identity) [6] освящает проблему турков – месхетинцев, народа не обретшего до сих пор ни национальную, ни

территориальную, ни гражданскую идентичность. Изучив грузинские исследования, автор сравнивает положение двух народов Грузии – аджаров и турков-месхетинцев, принявших ислам, судьбы которых сложились по-разному. Аджары, несмотря на то, что они приняли ислам, сохранили не только язык, но и грузинскую традиционную культуру. В отличие них турки-месхетинцы сохранили приверженность турецкому языку и традициям. Но ситуация с турками-месхетинцами более сложна, так как в их формировании участвовали тюркские народности.

Далее автор исследует историю притеснений турков-месхетинцев советскими властями, карту их перемещений по всему Советскому Союзу и историю борьбы за возвращение на территорию южной Грузии, откуда изначально были депортированы. Главной же причиной депортации автор считает желание Сталина вторгнуться в Турцию и по этой причине очистить Транскавказию от тех этнических элементов, которые могли помешать ему в осуществлении своего плана. А турки-месхетинцы казались ему подозрительными по причине своей лингвистической, религиозной и территориальной близости к туркам Турции [6, 3 с.].

В этой работе также рассмотрена проблема возвращения турков-месхетинцев в южную Грузию после смерти Сталина и распада СССР и причины отказа грузинской стороны принять и разместить турков-месхетинцев на их исконной родине. Среди причин неприятия грузинами турков –месхетинцев автор называет страх перед ростом этнических элементов, требующих автономию. Автор также изучает причины, предпосылки и последствия Ферганских событий 1989 года, которые послужили причиной массового переселения месхетинских турков в российские города. В заключении автор говорит, что положение турков-месхетинцев такое же каким оно было 30 лет назад. Они до сих пор остаются нежеланным и гонимым этническим меньшинством.

Очень интересный материал представлен исследователем Чонг Жин Ох из Ханкукского университета зарубежных исследований в статье «Сравнительный анализ турков-месхетинцев и корейцев постсоветского Казахстана и Узбекистана: формирование идентичности диаспоры и культуры» (Comparative analysis of the Ahiska (Meskhetian) turks and koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of diaspora identity and culture) [7]. В этом исследовании анализируются две депортированные диаспоры Казахстана и Узбекистана. Используя пример корейской и тюркской месхетинской диаспор, в исследовании раскрывается вопрос культурного и идентичного сохранения двух диаспор и их возрождающейся культурной деятельности со дня обретения независимости титульной нации в 1991 году. Данная статья рассматривает их выживание и существование национализма диаспоры в национализирующем Казахстане и Узбекистане. В ходе рассмотрения этих вопросов, автор фокусируется на движении диаспоры и формировании организаций диаспоры, размещении на территории титульных государств, восстановлении языка и образования, и наконец, на социально-экономическом положении турков-месхетинцев и корейской диаспоры.

При проведении исследования были использованы методы интервьюирования и полевого исследования среди корейской диаспоры и турков-месхетинцев Центральной Азии.

Детальное исследование о диаспорах Казахстана приводится в статье Ширин Акинер «О типологии диаспор в Казахстане» (Towards a Typology of Diasporas in Kazakhstan) [8], опубликованной в журнале «Отан тарихы». В статье известного исследователя из Англии, доктора Ширин Акинер рассматривается категория «диаспора», формирование, анализ, хронология и типология миграционных процессов в Казахстане с 18 века по сегодняшний день.

Первый раздел статьи посвящен анализу происхождения этнических групп, проживающих в Казахстане, и характеру миграционных процессов. Автор рассматривает казахов как «титульную нацию» и приводит таблицу миграции казахского народа в 20 веке. Таблица состоит из нескольких разделов, которые дают возможность проследить движение эмигрантов, репатриантов и состояние внутренней миграции. Также рассматриваются иммигранты: из европейской России – русские, украинцы и белорусы; народы тюркского, финно-угорского и

другого происхождения, такие как татары, молдаване, удмурты и другие; народы из Центральной Азии – узбеки, туркмены, киргизы, уйгуры и дунгане; депортированные народы из различных регионов бывшего СССР (Поволжье, Крым, Украина, Белоруссия – немцы, поляки, крымские татары; Северный и Южный Кавказ – балкары, чеченцы, ингуши, карачаевцы, калмыки и турки - месхетинцы; Дальний Восток - корейцы).

В статье также приводится анализ формирования этнических диаспор. Здесь даны несколько таблиц, повествующие о ходе, периоде, типе и методе миграции этнических, религиозных и ссыльных диаспор с начала 18 до начала 20 веков.

Исследованием тюркских народов Казахстана занимались многие ученые из Турции. Айшегюль Айдынгюн в своей статье «Депортированная национальность: турки ахыска» (A deported nationality: the ahiska turks) [9] описывает положение турков-месхетинцев после развала СССР, которые вынуждены были покинуть свою Родину в связи с советской политикой. Автор большое внимание уделяет политическим, гуманитарным и территориальным правам, сохранению своей этнической идентичности, политическому и стратегическому направлению данной проблемы. Здесь рассматриваются история депортации месхетинцев, их размещение на территории Средней Азии, межэтнические конфликты, возникшие между депортированным народом и местным населением. Исследование проводилось в Кыргызстане, Казахстане и Турции в 1996-1997 гг., автор использовал методы интервьюирования и анализа. Автор в статье приводит некоторые данные из интервью с турками-месхетинцами, покинувшими свою Родину.

Также можно отметить исследование Али Кафкасиялы о карапапахском народе «Карапапахские турки» (Karapapak türkleri) [10]. В самом начале статьи автор останавливается на этимологии слова «карапапах», которое означает «черная шапка». Карапапахами ещё называют терекменцев, хотя они вели разный образ жизни. Карапапахи являлись оседлым народом, а терекменцы вели кочевнический образ жизни. Тем не менее, они все являются представителями туркменского народа.

Далее автор рассматривает историю карапапахов отдельно по регионам, где они проживают. Как известно карапапахи живут в нескольких странах, таких как Азербайджан, Грузия, Иран, Турция, а после депортации грузинских карапапахов они стали проживать и в Казахстане. Историю казахстанских карапапахов автор начинает с Ахалкелека с начала 16 века. Карапапахи в 1944 году были депортированы вместе с месхетинскими турками в страны Центральной Азии. Согласно данным, приведенным автором 28598 карапапахов было депортировано в Казахстан. Депортированные карапапахи называли себя турками ахыска, чтобы быть в большинстве для защиты своих политических и социальных прав. Русское правительство всегда использовало карапапахов в качестве мощной военной силы. Автор поддерживает идею о том, что депортация была осуществлена с целью ослабления политической, национальной и культурной мощи тюркских народов Кавказа.

Эмин Атасой, преподаватель педагогического факультета университета Улудаг в своем исследовании «Казахстанская демографическая структура и её демографические характеристики» (Kazakistan'ın nüfus yapısı ve demografik özellikleri) [11] дает подробный анализ географического, социально-экономического и политического положения страны. В статье подробно изучены показатели урбанизации и миграции, вопросы этнической дисперсии, уровня образования, плотности населения, детской смертности, динамики роста населения, расселения казахов по всему миру. Анализируя таблицу этнического расселения в Казахстане, автор делает вывод, что численность тюркских народов Казахстана на 2001 год составляет около 53% всего населения [11, 224с.] Тогда как численность славянского населения Казахстана составляет около 42% всего населения. Автор отмечает, что после 70-х годов демографическое развитие этнических меньшинств менялось в пользу тюркских народов по сравнению со славянскими и другими этническими элементами.

Изучая показатели рождаемости в Казахстане, автор видит причины низкой рождаемости

по сравнению с другими постсоветскими азиатскими странами в наличии большого количества населения европейского происхождения, семьи которых малочисленны. Также урбанизация, индустриализация, рост социально-культурного и образовательного уровня и планирование семьи являются причинами низкой рождаемости в Казахстане.

Об этническом составе Казахстана своеобразное мнение высказывает Али Йигит в своей статье «Меняющаяся этническая структура Казахстана» (Kazakistanın deđişen etnik yapısı) [12]. Данная работа состоит из шести частей. Во вводной части автор описывает географическое положение Казахстана, экологические проблемы, которые повлияли на демографический рост, и советское прошлое, разрушившее традиционное хозяйство казахов. Далее Йигит дает исторический обзор событий, начиная с образования казахского ханства до обретения Казахстаном независимости.

Вторая часть статьи посвящена определению факторов, повлиявших на уменьшение численности казахов. Такими факторами автор называет колонизацию, коллективизацию, превращение казахских земель в места ссылок, проект освоения целины. Если одни из факторов приводили к массовой гибели казахского народа, то другие стали причиной увеличения чужеземцев, что привело к превращению казахов в этническое меньшинство на своей же родине.

В третьей и четвертой части рассмотрены современное демографическое положение казахского народа, процесс роста численности казахов и этнический состав населения. Автор утверждает, что по переписи населения 1999 года в первый раз после долгих лет численность казахов составила 53,4 % [12, 9 с.] Пятая часть посвящена казахам, проживающим за рубежом. По таблице приведенной автором можно проследить какое количество казахов проживает в той или иной стране. Али Йигит делает вывод о том, что население Казахстана, пережившее за сто лет великие потрясения только сейчас начало стабилизироваться.

В заключении можно сказать, что в наши дни проведено значительное количество зарубежных исследований о тюркских народах Казахстана, но их большая часть посвящена анализу судеб турков-месхетинцев и депортации разных народов на территорию Казахстана. Информация об остальных тюркских народах Казахстана в зарубежной историографии очень мала и требует дальнейшего изучения.

Литература

- 1 Wheeler G. The modern history of Soviet Central Asia. London, 1964. – 272 p.
- 2 Golden P. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992. – 483 p.
- 3 Czaplika M.A. The Turks of Central Asia in history and at the present day. - Oxford at the Clarendon Press, 1918. – 244 p.
- 4 Krader L. Peoples of Central Asia. The Hague, 1963. – 297 p.
- 5 Aydingün A.B. A Deported Nationality: The Ahiska Turks// Perceptions Journal of International Affairs. December 1998 - February 1999. Volume III - Number 4. – S. 1- 6.
- 6 Khazanov A.M. Meskhetian turks in search of self-identity// Central Asian Survey, Vol.11, № 1992. – PP. 1-16.
- 7 Oh Chong Jin Comparative Analysis of the Ahiska (Meskhetian) Turks And Koreans In Post-Soviet Kazakhstan And Uzbekistan: The Making Of Diaspora Identity And Culture // Millî Folklor, 2012, Yıl 24, Sayı 94. – PP. 14-26.
- 8 Akiner Sh. Towards a Typology of Diasporas in Kazakhstan// Отан тарихы. – 2007. - №1. – С. 13-59.
- 9 Aydingün A. Ahıska Türkleri. Ulusötesi bir topluluk. Ulusötesi aileler. Ankara: Ahmed Yesevi Üniversitesi, 2014. – 200 s.
- 10 Kafkasyalı A. Karapapak türkləri// A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, № 48. Erzurum, 2012. – S. 269-304.
- 11 Atasoy E. Kazakistan'ın nüfus yapısı ve demografik özellikleri// Türk Coğrafya Dergisi, № 36. İstanbul, 2001. – S. 215-244.
- 12 Yiğit A. Kazakistanın deđişen etnik yapısı// Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 10 Sayı: 2. Elazığ, 2001. – S. 1-15.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ЖЕТИСУДЫҢ САҚ-ҮЙСІН КЕЗІНДЕГІ ХАЛЫҒЫНЫҢ ӘСКЕРИ ІС ЖӨНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ (ҚАРАТУМА ҚОРЫМЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Амиров Е.Ш.

Докторант PhD КазНУ им. Аль-Фараби

Аңдатпа. Мақалада сақ қоғамының әлеуметтік ұйымдастыруының дамуына егін шаруашылығының ықпалы туралы айтылған. Осы мәселенің шешуіне соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулердің нәтижелері тартылған.

Соның ішінде Қаратума қорымының қару-жарақты жерлеулері қарастырылған. Зерттеуге статистикалық талдаудың, сонымен қатар археологиялық ескерткіштердің орналасу анализінің әдістері қатыстырылған

Түйін сөздер: Жетісу, сақ-үйсін, Қаратума қорымы

О ВОЕННОМ ДЕЛЕ И ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ЖЕТЫСУ В САКО-УСУНЬСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА КАРАТУМА)

Амиров Е.Ш

Докторант PhD КазНУ им. Аль-Фараби

Аннотация. В статье говорится о влиянии земледелия на развитие социальной организации сакского общества. К решению этой проблемы были привлечены результаты археологических исследований последних лет.

Среди них предусмотрены захоронения оружия Каратуминского могильника. В исследовании задействованы методы статистического анализа, а также анализ местонахождения археологических памятников.

Ключевые слова: Жетысу, Сакский усун, некрополь Каратума

ABOUT MILITARY SCIENCE AND ECONOMIC SPECIFICS OF THE POPULATION OF ZHETYSU DURING THE SAKA-WUSUN PERIOD (ON MATERIALS OF A BURIAL GROUND OF KARATUMA)

Amirov E.Sh.

Doctoral candidate of PhD KazNU named after al-Farabi

Abstract. The article is devoted to the influence of the development of agriculture in the social organization of Saks. Results of archaeological researches of the last years have been attracted to the solution of this problem. In particular, it was considered burials with weapons from the burial Karatuma. Methods of the statistical analysis of a funeral ceremony, and also the analysis of an arrangement of archaeological monuments have been involved in research.

Keywords: Zhetysu, Sak-uusun, karatuma burial ground

Жетысу это край с богатым историко-культурным наследием, обусловленным благоприятными природными характеристиками. Особого внимания заслуживает субрегион, ограниченный северными предгорьями Иле Алатау, протянувшегося в широтном направлении на 280 км от Шу до Шелека. Долины рек, стекающих с его склонов, отличаются высочайшей концентрацией памятников старины. Особенно бросается в глаза обилие курганных могильников раннего железного века. Этот факт позволяет говорить о высокой демографической емкости долин Большой и Малой Алматинок, Талгара, Иссыка, Шелека, а также других меньших по размеру рек.

На выходе из горных ущелий эти реки образуют конусы выноса крайне благоприятные для проживания и хозяйственной деятельности. Спокойный рельеф и наклонный сток открывают широкие возможности для орошаемого земледелия. Как и сегодня, люди древности и средневековья умело использовали потенциал этих оазисов, о чем свидетельствуют многочисленные могильники, поселения и городища.

Один из крупнейших конусов выноса образует река Шелек у крайних восточных отрогов хребта. В средневековье здесь функционировало городище Чилик, являвшееся пунктом караванной торговли и центром сельскохозяйственной округи. Крупные центры оседлой жизни раннего железного века здесь пока не выявлены, но в их отсутствие, особенно на фоне открытия крупных поселений в соседних долинах, трудно поверить. Вполне вероятно, что они погребены под современной застройкой либо перекрыты аллювиальными отложениями.

Колоссальное количество курганных могильников свидетельствует о высокой плотности населения этих мест. По обоим берегам реки Шелек выявлены царские курганы, включая Чиликский могильник с усеченно-коническими и пирамидальными курганами. При этом практически вся периферия конуса выноса реки Шелек занята погребальными полями рядового или близкого к нему по статусу населения.

Северо-восточная подошва конуса выноса занята могильником Каратума, протянувшимся с запада на восток на 3 км. В 2010 г. памятник был исследован экспедицией ТОО «Археологическая экспертиза». В пределах могильника курганы образуют несколько локальных групп отделенных друг от друга свободными пространствами протяженностью 0,3 — 0,5 км. Эти скопления проявляют высокую кучность и располагаются вдоль мелких сухих русел радиально расходящихся от вершины конуса выноса Шелека. В большинстве случаев удается проследить цепочки, ориентация которых совпадает с вышеназванными руслами.

Могильник Каратума насчитывает 1070 курганов, сложенных из земли и мелкого щебня. Высота курганов варьирует от 0,1 до 1,3 м, диаметр от 4 до 14 м. Курганы содержат от 1 до 4 могильных ям, ориентированных в широтном направлении. В некоторых погребениях фиксируются остатки деревянного перекрытия. В могилах выявлены захоронения от 1 до 3 индивидов. Инвентарь в основной своей массе довольно беден и однообразен. Главным образом это керамические сосуды, изредка железные ножи, украшения, предметы поясной гарнитуры, крайне редко оружие. Погребения характеризует высокая степень ограбленности (89%) и плохая сохранность останков и инвентаря. Могилы вырыты в аллювиальном щебенистом грунте на границе заболоченной дельты Шелека и, видимо, грунтовые воды, временами поднимаясь, оказывали негативное влияние на сохранность погребений.

В целом рассматриваемый могильник по своим характеристикам сходен с чильпекским типом памятников. Однако его хронологическая позиция древнее — она укладывается в рамки VI — III вв. до н.э., то есть относится к сакскому периоду [1, с.165].

Как уже отмечалось, характерной особенностью данного могильника как и других могильников такого рода, является отсутствие в погребениях предметов конского снаряжения и совершенно незначительное количество предметов вооружения. Это существенное отличие погребальной обрядности сако-усуньского населения Жетысу от других культур сакского круга, отражает его культурную специфику. Выявление причинности этой специфики возможно в свете

рассмотрения особенностей социально-экономического развития региона в раннем железном веке.

Немногочисленные предметы вооружения, найденные при исследовании могильника Каратума, вписываются в военный арсенал ранних кочевников Евразии.

Образец клинкового оружия был выявлен в кургане №116. Это относительно крупная насыпь высотой 1,25 м, диаметром 14 м. Под насыпью было выявлено 3 могильные ямы. В могильной яме №3 было расчищено захоронение взрослого индивида 25 – 35 лет [1, с. 10]. Погребение было ограблено, в не потревоженном положении лежат кости ног и правая рука. Возле правого бедра погребенного лежал сильно корродированный железный кинжал (рисунок 1, 1). Других предметов не обнаружено. Состояние найденного кинжала затрудняет определение его вида. Более вероятным представляется, что это кинжал с прямым навершием и прямым перекрестием (рис. 2, 3). Это позволяет отнести его к типу прохоровских кинжалов и датировать IV – II вв. до н.э. [3, с. 34]. И в этом случае, кинжал может быть соотнесен с типом 5 группы 1 по классификации клинков Жетысу и Тянь-Шаня, предложенной С.С. Ивановым [4, с. 40].

Второе погребение, содержащее предметы вооружения в виде остатков колчанного набора, было выявлено в кургане №166. Высота кургана составляла 0,8 м, диаметр 14,2 м. Он содержал 4 могильные ямы с одиночными погребениями (рис. 1, 2). В одной из них (могила №2) был захоронен подросток 12 – 15 лет. Это погребение также было ограблено. Однако в нем обнаружены металлическая колчанная бляха, украшенная в растительно-зооморфном стиле и 5 наконечников стрел.

Наконечники стрел железные, плохой сохранности. Относятся к типу черешковых трехлопастных с треугольной формой пера и выступающими жальцами. Среди них один наконечник имеет сводчатую головку (рис. 2, 2). Хронология этих стрел укладывается в рамки IV – II вв. до н.э. [5, с. 55; 6, с. 51].

Колчанная бляха является замечательным образцом изобразительного искусства. Само изделие представляет собой полусферическую бляху диаметром 7 см с петелькой на обороте (рис. 2, 4; 3). Бляха изготовлена из цветного металла, внешняя ее сторона покрыта позолотой. Данное изделие, вероятно, является элементом колчанной портупеи не сохранившегося колчана, в котором лежали вышеописанные стрелы. Убедительная реконструкция колчана и метода его крепления посредством подобных блях была осуществлена по материалам Новотроицкого некрополя, датированного VI – V вв. до н.э. [7, с. 169]. Бляхи такого рода бывают как железные, бронзовые, так и деревянные.

Найденная бляха имеет интересный декор (рис. 2,4; 3). Мы видим комбинированный зоо- и фитоморфный орнамент. Центр бляхи занимает четырехлепестковая розетка. Она вписана в окружность, выделенную в виде рельефной полусферы на поверхности изделия. По кромке изделия нанесены изображения трех кошачьих хищников. Эти изображения тождественны и равноудалены друг от друга. Явно можно проследить морды хищников анфас и задние лапы в профиль. Морды животных припадают к кромке орнаментированной части бляхи. Глаза и уши животных имеют каплевидную форму. Задние лапы подогнуты, поверхность их украшена завитками. На концах лап изображены гипертрофированные когти. Хвосты можно проследить скорее умозрительно. Передние лапы и туловища животных в композиции отсутствуют. Пространство между задними лапами и головами, а также между отдельными животными заполнено орнаментом из завитых линий и скоплений небольших окружностей. Можно предположить, что таким образом были изображены заросли, из-за которых выглядывают только головы и задние лапы. Перед задней лапой каждого хищника изображен небольшой элемент, который можно трактовать как копыто. Если принять это предположение, то на бляхе радиально изображена тройная сцена терзания, частично скрытая зарослями. Если взять хищников безотносительно их предполагаемых жертв, то их позу можно определить как припавшую к земле. Комплексное изображение животных в фас и профиль применялось древними мастерами для

достижения большего реализма. В целом мотив соответствует канонам оформления полусферических и конических блях изображениями хищников, расположенных вокруг по контуру. Они образуют своего рода «шестивие зверей». Время бытования полусферических блях, с подобным орнаментом, Е.С. Богданов определяет VI – V вв. до н.э. [8, с. 43]. Это относится к бляхам, входящим в состав конского снаряжения. Рассматриваемая нами бляха относится к набору вооружения. Но, тем не менее, ее мотив и организация орнамента ближе всего именно к бляхам конской узды.

В какой-то мере сходный мотив изображен на пластине из могильника Новотроицкое-2 [7, с. 256], датированного V – III вв. до н.э. (рис. 3, 1). Некоторое сходство изображение морды животного находит в образцах китайской художественной традиции [8, с. 208] (рис. 3, 2).

В совокупности можно датировать колчанный набор из кургана №166 VI – III вв. до н.э., подняв нижнюю дату до V в. до н.э. Это делает его несколько древнее, чем погребение в кургане №116, из которого происходит кинжал.

Косвенно к группе предметов вооружения можно отнести полусферическую бляху из цветного металла с поперечной планкой, найденную в кургане 131 в погребении 11-летнего подростка. Такие изделия применялись для крепления ножен (рис. 2, 1). Однако собственно клинок или его остатки не были найдены.

Среди 168 исследованных курганов, лишь в двух обнаружены предметы вооружения. Отсутствие предметов вооружения в рядовых погребениях кочевников Жетысу отмечено исследователями давно. В частности Е.И. Агеева объясняла этот факт трансформацией религиозных воззрений, либо дифференциацией общества по отношению к воинской обязанности [9, с. 36]. Эта тема получила свое развитие в трудах К.А. Акишева [10, с. 67]. Им была выдвинута гипотеза о выделении в усуньском обществе служилого сословия, монополизировавшего военные функции.

Однако для кочевого населения такого рода явления не характерны. Не только союзы племен, но и вполне оформившиеся государственные образования кочевников комплектовали армии исходя из принципа всеобщего ополчения, где каждый мужчина был воином.

На этом фоне возникает вопрос – были ли «ранние кочевники» юго-восточного Казахстана собственно кочевниками? Со времени исследования поселения Актасты 2 накоплен значительный материал о земледелии в сако-усуньской среде [11]. На данный момент сложно утверждать, что все население региона практиковало земледелие. Однако наиболее благоприятные для этой формы хозяйства территории, безусловно, использовались земледельцами. Как правило, самыми удобными местами для регулирования стока и развития ирригации являются дельты рек и конусы выноса на выходах рек из горных ущелий.

Вопрос о древнем земледелии в дельте р. Или еще не получил полного освещения, но, думается, это дело времени. Что касается конусов выноса левых притоков этой реки, стекающих со склонов Иле Алатау – то каждый из них изобилует памятниками сако-усуньского периода. Судя по их концентрации, жизнь там была ключом. Открытие поселений, а также многочисленные находки зернотерок свидетельствуют о том, что земледелие было достаточно распространено. Одонтологическое исследование останков погребенных из могильника Каратума показало повышенную частоту случаев кариеса [2, с. 6] в частности, по сравнению с Западным Казахстаном по которому имеется синхронная выборка. Повышение частоты возникновения кариеса свидетельствует о наличии в рационе высоко углеводной пищи – наиболее вероятно злаковых культур, что подтверждает свидетельства о земледельческом укладе хозяйства. Следующим периодом расцвета оседло-земледельческой жизни является караханидское время. О развитии земледелия и оседлости в промежутке, отделяющий его от усуньского периода, мы имеем недостаточно сведений. Это можно объяснить климатическими изменениями или политическими потрясениями. Исторической параллелью могут служить монгольские завоевания и последовавшие за ними смуты, погубившие городскую культуру средневекового Жетысу. Этот

регион расположен на периферии оседло-земледельческой культуры, импульс которой шел из Средней Азии. Земледелие, несмотря на прекрасные условия, не имело здесь столь глубоких корней, как в Средней Азии и Южном Казахстане, и было более чувствительно к давлению со стороны кочевого населения степных районов.

Однако в сако-усуньский период земледелие получило широкое распространение в Жетысу и, по всей видимости, стало одним из базисов экономического могущества социальной верхушки и условием формирования государственности. Специализация на земледелии снизила способность населения к поголовной воинской мобилизации, что и могло послужить толчком к возникновению сословной общественной структуры. Отдельно взятые социальные (или этносоциальные) группы приняли на себя военные функции, что привело к демилитаризации рядового населения. Закономерно предположить, что социальная позиция служилого сословия была выше, чем у земледельцев.

Об этом же говорят размеры курганов могильника Каратума, в которых были выявлены погребения с оружием. Показатели курганов №№116 и 166 существенно превышают среднестатистические данные по могильнику. Курган №131, в котором была найдена бляха с поперечной планкой, напротив особо не выделяется на общем фоне. Однако найденный в нем предмет соотносится с оружием по косвенным признакам (рис. 4). Можно говорить, что социальный статус погребенных в курганах 116 и 166 подтверждался размерами насыпей и предметами вооружения в погребальном инвентаре.

Таким образом, отсутствие предметов вооружения в погребениях сако-усуньского периода Жетысу отражает не только социально-политические процессы в регионе, но и его хозяйственную специфику. Трудно предполагать, что такой регион как Жетысу полностью отошел от кочевничества. Определенные группы населения сохраняли кочевой уклад там, где это было экономически целесообразно. Вместе с тем кочевничество было более престижным образом жизни, а иногда с точки зрения психологии и единственно возможным [12, с. 324].

На этом фоне становится актуальным вопрос о характере взаимодействия между кочевым и оседлым населением, а так же процессе формирования земледельческого уклада в раннем железном веке на территории Жетысу. Было ли это продолжением традиций бронзового века или результатом оседания кочевников, насколько существенным могло быть влияние среднеазиатских центров оседло-земледельческой культуры?

Жетысу как историко-культурный регион обладает сложными характеристиками, наложившими отпечаток на его историческое развитие:

- транзитное расположение;
- древние кочевые традиции;
- благоприятные условия для земледелия.

Это заставляет исследователей осторожно оперировать такими разноплановыми понятиями как хозяйственная деятельность (кочевник-земледелец), социальная структура (элита-рядовые), этнокультурная принадлежность (саки, усунь, юэчжи).

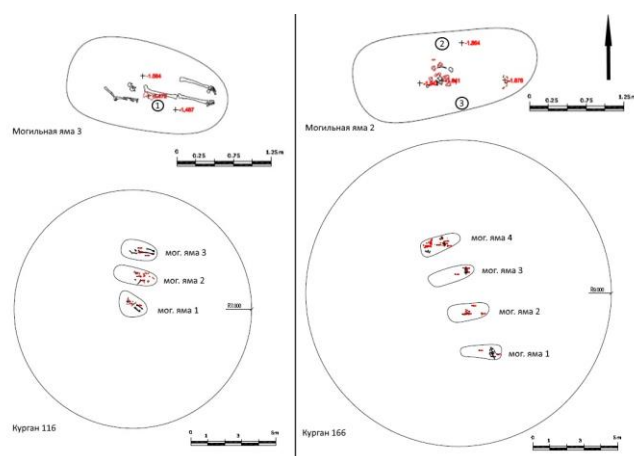

Рис.1. Могильник Каратума. План погребений в курганах 116 и 166. 1 - кинжал; 2 - колчанная бляха; 3 - наконечники стрел.

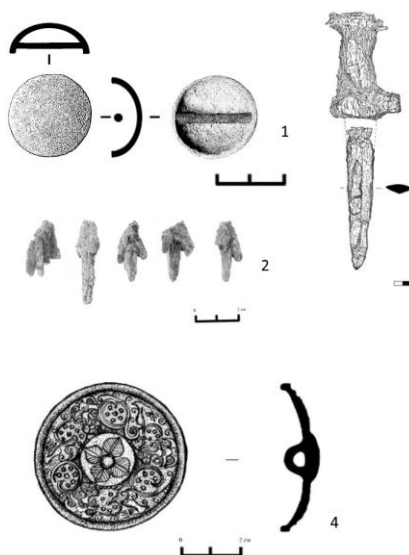

Рис.2. Предметы вооружения из могильника Каратума. 1 - бляха от ножен (?); 2 - наконечники стрел; 3 - кинжал; 4 - колчанная бляха.

Рис. 3: Колчанная бляха из кургана №166.

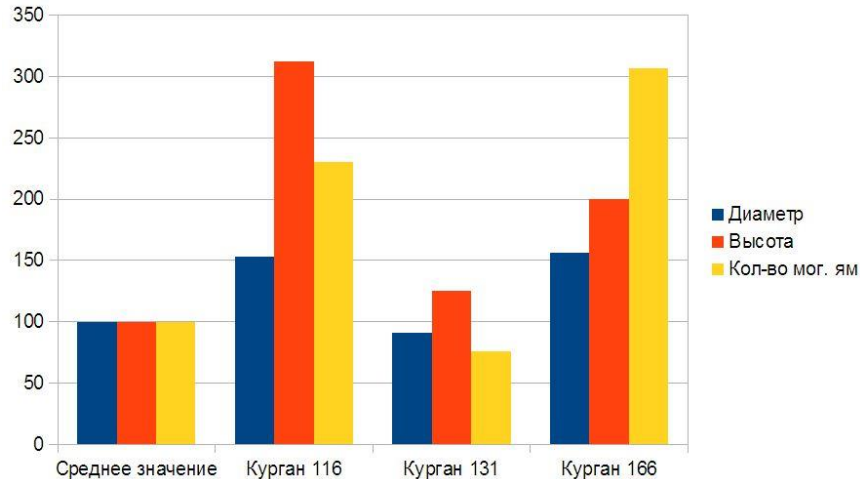

Рис. 4. Процентные показатели курганов могильника Каратума, в которых были выявлены предметы вооружения по отношению к средним значениям по могильнику.

Литература

1. Амиров Е.Ш. Подвески-костыльки из могильника Каратума (к расширению серии из долины р. Или) // Материалы международной научно-практической конференции «VII Оразбаевские чтения» «Казахстанская археология и этнология: прошлое, настоящее и будущее», приуроченной к 550-летию образования Казахского ханства, 20-летию Ассамблеи народа Казахстана. Алматы, 2015. - 472 с.
2. Китов Е.П. Предварительный отчет по итогам обработки палеоантропологической коллекции из могильника Каратума. Алматы, 2011. - 18 с.
3. Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // Археология СССР. Свод археологических источников. М.-Л., 1963. - 55 с.
4. Иванов С.С. Кинжалы ранних кочевников Семиречья и Тянь-Шаня // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. Барнаул, 2008. -С. 37-41.
5. Могильников, В.А. Население Верхнего Приобья в середине – второй половине I тысячелетия до н.э. М., 1997. - 195 с.
6. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы, 1994. - 170 с.
7. Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А. Новотроицкий некрополь. Барнаул, 2009. - 329 с.
8. Богданов Е.С. Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии (скифо-сибирская художественная традиция). Новосибирск, 2006. - 240 с.
9. Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ. Т. 12. Алма-Ата, 1961. - С. 64-69.
10. Акишев К.А. Социально-экономические отношения у древних усуней (уйсуней) I–V вв. н.э. // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы, 1998. – С. 65-71.
11. Байпаков К.М. Город и степь в древности: оседлость и земледелие у саков и усуней Жетысу // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2008. №. 1(254). – С. 3-25.
12. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Алматы, 2002. - 604 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА «РАССВЕТА И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ»

Атыгаев Н.А.

Аннотация. Для Отечественной исторической науки выход из печати нового посвященного средневековой истории Казахстана научного исследования, особенно монографического, событие весьма значимое. Ведь не секрет, что подобными достижениями мы не очень избалованы. В основном это связано с тем, что подготовка научных работ по средневековой истории занимает очень продолжительное время. Тем значимы и ценны такие издания.

Ключевые слова: историческая, отечественная, Б.Г., степь, казахская, Аяган, наука

Б.Г. АЯГАННЫҢ «РАССВЕТА И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ» КІТАБЫ ТУРАЛЫ

Атыгаев Н.А.

Андатпа. Отандық тарих ғылымы үшін Қазақстанның ортағасырлық тарихына арналған жаңа ғылыми зерттеудің, әсіресе монографиялық зерттеудің баспадан шығуы өте маңызды оқиға. Өйткені, мұндай жетістіктермен біз өте бүлінбегеніміз күйіміз емес. Бұл негізінен ортағасырлық тарих бойынша ғылыми жұмыстарды дайындау өте ұзақ уақытты қажет ететіндігімен байланысты. Мұндай басылымдар маңызды және құнды.

Түйін сөздер: Тарихи, отандық, Б. ғ. д., дала, қазақ, Аяган, ғылым

ABOUT THE BOOK BY B.G. AYAGAN "DAWNS AND TWILIGHT OF THE KAZAKH STEPPE"

Atygaev N.A.

Abstract. For the National historical science, the publication of a new scientific study devoted to the medieval history of Kazakhstan, especially a monographic one, is a very significant event. It's no secret that we are not very spoiled by such achievements. This is mainly due to the fact that the preparation of scientific papers on medieval history takes a very long time. That is why such publications are significant and valuable.

Keywords: historical, domestic, B.G., steppe, Kazakh, Ayagan, science

Для Отечественной исторической науки выход из печати нового посвященного средневековой истории Казахстана научного исследования, особенно монографического, событие весьма значимое. Ведь не секрет, что подобными достижениями мы не очень избалованы. В основном это связано с тем, что подготовка научных работ по средневековой истории занимает очень продолжительное время. Тем значимы и ценны такие издания.

В связи с этим мы с интересом начали знакомиться с новой книгой доктора исторических наук Б.Г. Аягана «Рассветы и сумерки казахской степи» [1], посвященной средневековой истории Казахстана. Рецензентами книги выступил ряд отечественных и зарубежных ученых, доктора исторических наук З.К. Курманов (Кыргызстан), А.Х. Курмансеитова (Россия), В. Салахов, З.Е. Кабульдинов (оба Казахстан). Наличие рецензентов демонстрирует притязания автора на научность книги, так как в отличие от научной литературы, произведения научно-популярной литературы не рецензируются и не аттестуются. Вместе с тем, указание «научно-популярная» не

снимает ответственности с автора (как и с рецензентов, давших положительную оценку) за научность текстов.

Данная книга, по оценке ее автора, является «исследованием, созданным в соответствии с возросшими требованиями казахстанского общества и задач современной отечественной исторической науки» [1, с. 5]. К сожалению, его оценка книги показалась нам несколько преувеличенной. В особенности не совсем понятно, с какими возросшими требованиями казахстанского общества и с какими задачами исторической науки XXI века соотносятся фразы о «феодальной Персии» [1, с. 20], «принципах патриархально-феодального общества» [1, с. 184], о «казахских феодальных владениях» [1, с. 188], хотя автор сам критикует «доктрины советской исторической школы, что кочевники жили при, так называемом «феодальном» обществе» [1, с. 20]. От таких фраз невольно создается впечатление, что читаешь одну из работ советского историка.

На наш взгляд, книга представляет собой в большей части своеобразный компилятивный труд, состоящий из выдержек из ранее опубликованных работ казахстанских и зарубежных исследователей, которые к тому же на профессиональном уровне научно не проанализированы. Это видно из того, что автор иногда приводит только выдержки из этих работ и не может сделать собственных обобщающих выводов. В большинстве же случаев выдержки из литературы автор связывает собственными рассуждениями и заключениями, которые и являются самыми слабыми местами книги. Метод написания подобных работ академиком М.К. Козыбаевым в свое время был назван «шашлычным методом».

Проведем некоторый анализ глав книги, которые посвящены истории Казахского ханства XV–XVII веков, так как данная тема является основным направлением моих научных интересов. Самим автором «определяющим контекстом» специфики своего исследования также названа тема «генезис казахской государственности, позволяющей определить значительную роль образования тюркских народов, Казахского ханства, как этапных событий в истории Казахстана, как фундаментальной основы формирования государственности» [1, с. 5].

Прежде всего, бросается в глаза слабое знание автором историографии проблемы. История Казахского ханства XV–XVII вв. впервые в исторической науке была воссоздана в 1864 году в работе «Исследование о Касимовских царях и царевичах». Поэтому если говорить об историографии Казахского ханства, то нужно начинать с автора данного труда, выдающегося русского ученого В.В. Вельяминова-Зернова. Вместе с тем, автор не называет его имени в числе ученых, работами которых он пользовался, не упоминается труд этого русского ученого в списке использованной им литературы. Зато встречается весьма сомнительно утверждение автора, что «Проблема возвышения и упадка Казахского ханства широко отражена в трудах российских, так и отечественных исследователей – Г. Потанина, М. Халфина, М. Сафаргалиева» [1, с. 18]. Круг научных интересов выдающегося ученого Г.Н. Потанина был весьма широк, известны его работы, посвященные и Казахстану, в том числе этнографии и фольклору казахов [2], но до сегодняшнего дня мне не встречались его труды, посвященные истории Казахского ханства. С трудами М. Халфина по истории Казахстана, к сожалению, я также не знаком. Возможно, в книге описка, речь может идти об историке Н.А. Халфине, однако в спектр его интересов «проблема возвышения и упадка Казахского ханства» никогда не входила, он был специалистом по истории Средней Азии XIX века [3]. Труды М.Г. Сафаргалиева хорошо известны [4], однако только в одной из них он в связи с историей Ногайской Орды пишет о Казахском ханстве. Поэтому говорить о «широком отражении» истории Казахского ханства в трудах названных исследователей не приходится. Также автор в книге очень часто апеллирует к мнению видного казахского литератора С. Сейфуллина. Несомненно, один из основоположников советской казахской литературы, поэт и писатель, видный политический деятель Сакен Сейфуллин был личностью незаурядной и его вклад в развитие Казахстана огромен, однако его

исторические изыскания не следует переоценивать. Он был, прежде всего, литератором, а не профессиональным историком, хотя в своих работах опирался на достижения исторической науки своего времени – 20–30-х годов XX века. С. Сейфуллин четко указывает свои источники, он ссылается на фольклорные материалы и труды В. Бартольда, Н. Карамзина, В. Вельяминов-Зернова, И. Фишера, М. Тынышпаева, Шакарима Кудайбердиулы и других исследователей, однако при этом видно, что он не работал с оригинальными средневековыми письменными источниками. Также в 1931 году С. Сейфуллин в предисловии к своему труду писал о своей неудовлетворенностью книгой, поспешностью ее написания и тем, что у него не было возможности сделать исторический анализ [5, с. 11, 20–24]. Поэтому сейчас восхвалять данный труд и брать его положения за основу значит отрицать фактологическое, методологическое, теоретическое развитие отечественной исторической науки за последние 80-100 лет. В целом, нужно понимать, что в начале XXI века труды С. Сейфуллина представляют только историографический интерес. Впрочем, создается впечатление, что автор не разграничивает профессиональный труд ученого-историка и тексты любителей истории, так как в книге можно встретить ссылки на мнения Х. Кожа-Ахмета, А. Оловинцева, Г. Табылдиева, А. Сарая и др.

Автор рецензируемой книги 3-главу посвятил истории образования и развития Казахского ханства. К сожалению, здесь встречаются концептуально неверные положения и многочисленные фактологические ошибки.

Прежде всего, совершенно не правильна оценка автором Керей и Жанибека как «мятежников» и «сепаратистов» [1, с. 118, 124].

Шанхайская Конвенция «О борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом» (Шанхай, 15 июня 2001 года), ратифицированная Законом Республики Казахстан от 18 апреля 2002 года № 316-ІІ, дает следующее определение сепаратизма: «Какое-либо деяние, направленное на нарушение территориальной целостности государства, в том числе на отделение от него части его территории, или дезинтеграцию государства, совершаемое насильственным путем, а равно планирование и подготовка такого деяния, пособничество его совершению, подстрекательство к нему, и преследуемые в уголовном порядке в соответствии с национальным законодательством Сторон» [6]. Керей и Жанибека, основавших независимое Казахское ханство, восстановивших традиционную казахскую государственность, с которой исторически связана и Республика Казахстан, нельзя называть сепаратистами, термином, обозначающих людей стремящихся разрушить территориальную целостность государства. Для этого необходимо сначала доказать, что они были подвластны Абу-л-Хайру и находились в составе его государства. Этого нет в книге. Есть, однако, мнение автора, что «Своенравные и гордые потомки Орда-Ежена – Жанибек и Керей до шестидесятых годов XV века не могли оказать Абулхайру серьезного сопротивления и находились в зависимости от него» [1, с. 117]. Как интересно соотносятся «своенравие и гордость Керей и Жанибека» с их «зависимостью от Абу-л-Хайра»?

В связи с этим отметим, что подобная трактовка Б. Аягана не учитывает высказанные ранее мнения специалистов, работавших с историческими источниками. Так, по мнению П.П. Иванова, Абулхайру так и не удалось сломить сопротивление таких потомков Чингисхана как Махмуд-хан, Ахмед-хан, ханы Керей и Жанибек [7, с. 35–36]. О бесконечных войнах в первой половине XV века между узбекскими племенами, возглавляемыми Шибанидами, и узбекскими племенами, возглавляемыми потомками Орды, писал А.А. Семенов [8, с. 36]. Узбекский исследователь Б.А. Ахмедов также считал, что «многие султаны, вроде Ибак-хан, Бурке-султана, Джанибека и Гирая, не повиновались Абу-л-Хайру и вели с ним борьбу с первого же дня его возвышения», «Абу-л-Хайру не удалось сломить сопротивление отдельных султанов. Непобежденными остались сыновья Борака – Гирай и Джанибек ...» [9, с. 55, 59–60]. К.А. Пищулина отмечала, что борьба Абу-л-Хайра с Джучидами многих линий не прекращалась на протяжении всего времени правления, и власть его не распространилась на всю территорию Ак Орды. По ее мнению, в низовьях Сырдарьи и в Приаралье, в районе части присырдарьинских городов были потомки

Барака со своими подданными, из этих районов и откочевали казахи Жанибека и Керей (Гирей) [10, с. 254–255]. В целом считаем не оправданным применение категориально-понятийного аппарата современной политологии (сепаратизм, многовекторная политика и др.) при описании исторических событий средневековья.

Далее автор, говоря о предыстории Казахского ханства и казахского народа, пишет: «Корни образования казахского этноса уходят во времена древних саков, усуней, канглы, последователями которых выступали тюркские каганаты. В XIII веке великая степь была завоевана Чингис-ханом и его потомками. Но и этот долгий период истории не прервал процесса формирования государственности в Степи. Несмотря на обособление от могущественной (!), но находящейся на грани кризиса (!) Золотой Орды, Ак-Орда не смогла обеспечить независимость своего народа» [1, с. 115]. Во-первых, тюркские каганаты (государства) не могут быть последователями древних саков, усуней, канглы (этнических групп). Во-вторых, завоевание Чингисханом территории Казахстана не могло прервать процесс формирования государственности, так как исследователями формирование первых государств на территории Казахстана относится еще к периоду усуней, канглы, по мнению некоторых ученых, даже саков [11], «Еке Монгол улус» Чингисхана также является степным государством. В связи с этим невольно возникает вопрос: «Как рассматривается история казахской государственности в Институте истории государства, который возглавляет автор рецензируемой книги?» В-третьих, не совсем понятно выражение – «Ак-Орда не смогла обеспечить независимость своего народа» – независимость от кого? Если речь идет о зависимости Ак-Орды от Золотой Орды, то К.З. Ускенбай на основании анализа источников и историографии выделяет следующие периоды независимого существования Ак-Орды: 1277–1300 годы и 1366–1378 годы [12, с. 257–258].

Далее автор пишет: «А Чулошников, ряд других исследователей, например, С. Ибрагимов отмечали, что ханство Казахское образовалось в период с XV по XVI века, приблизив тем самым факт образования к началу XVI века» [1, с. 128].

В связи с этим отметим, что 2006 году в своей работе «Образование Казахского ханства: проблема датировки в некоторых источниках и в историографии» [13] нами были приведены и проанализированы различные мнения исследователей по данной проблеме. В ней мы приводили точку зрения А.П. Чулошникова о том, что образование Казахского ханства произошло в начале XVI века, после ухода Мухаммеда Шейбани-хана и его сторонников из территории Казахстана в Среднюю Азию. Ранее, в 1996 году К.А. Пищулина писала: «А.П. Чулошников также писал, что Казахское ханство образовалось на рубеже XV–XVI вв., приблизив тем самым факт образования к началу XVI века» [14, с. 329].

Мнение же С.К. Ибрагимова было несколько иным, он считал, что в 30–40-е гг. XVI в. закончилась борьба потомков Жанибека и Керей с потомками Абу-л-Хайра и мангытами, после чего произошло объединение нескольких самостоятельных владений казахов, возникших к концу XV века, в одно государство – Казахское ханство [15].

Далее в книге приводится непонятная фраза – «образование Казахского ханства не было преждевременным актом», приписываемая Т.И. Султанову [1, с. 129]. Хотя этот исследователь писал, что «образование Казахского ханства не было единовременным актом» [16].

Здесь же автор пишет: «Образование Казахского ханства явилось результатом сложных этнополитических, социально-экономических и этнокультурных процессов, протекавших на территории современного Казахстана и прилегающих к нему регионов в XIV–XV веках. Главным итогом этих процессов было завершение формирования, в рамках постмонгольских государств (Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства), казахской народности, перед которой теперь стояла насущная необходимость объединения в рамках одного государства» [1, с. 129].

Нечто схожее мы писали в 2006 году: «Современные исследователи рассматривают образование Казахского ханства как результат сложных этнополитических, социально-

экономических и этнокультурных процессов, протекавших на территории современного Казахстана и прилегающих к нему регионах в XIV–XV веках. Главным итогом этих процессов было завершение формирования, в рамках постмонгольских государств (Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства), казахской народности, перед которой теперь стояла насущная необходимость объединения в рамках одного государства» [13, с. 96].

Далее автор пишет: «Вопрос о времени образования Казахского ханства, первого в Центральной Азии национального государства, которое носило имя создавшего его этноса, перманентно возникает в последние десятилетия в Отечественной историографии. При этом до 70-х гг. XX в. данный вопрос исследователи специально, как отдельную проблему, вообще не рассматривали и ее ставили «в один ряд с иными событиями политической истории казахского общества». Определению конкретной даты образования Казахского ханства посвящены исследования Т.И. Султанова и К.А. Пищулиной. В 90-е гг. XX в. данный вопрос нашел отражение в работах казахстанских историков К. Акишева, А. Хасенова, Б. Кармбаева и др. Проблема датировки Казахского ханства поднималась в исторических произведениях известных писателей Казахстана М. Магауина и К. Салгарина. В 2000-ные годы этот вопрос исследовал также Н. Атыгаев» [1, с. 130]. Далее почти на 1,5 страницах приводится выдержка из нашей статьи и дается ссылка.

В вышеназванной нашей статье было также нечто схожее. Мы писали: «Вопрос о времени образования Казахского ханства, первого в Центральной Азии национального государства, которое носило имя создавшего его этноса, перманентно возникает в последние десятилетия в Отечественной историографии ... Следует отметить, что до 70-х гг. XX в. данный вопрос исследователи специально как отдельная проблема вообще не рассматривали и ее ставили «в один ряд с иными событиями политической истории казахского общества». В эти годы ряд своих работ посвятили датировке времени образования Казахского ханства Т.И. Султанов и К.А. Пищулина. В 90-е гг. XX в. данный вопрос нашел отражение в работах казахстанских историков К. Акишева, А. Хасенова, Б. Кармбаева и др. Рассматривали в своих исторических изысканиях проблему датировки Казахского ханства известные писатели Казахстана М. Магауин и К. Салгарин» [13, с. 96–67].

Совершенно запутаны у автора главы, где речь идет об этнических процессах в средневековом Казахстане и происхождении этнонимов «монгол», «ногай», «узбек», «калмак» и «казах». Прежде всего, не совсем точно само наименование главы, если говорить «об этнических процессах в средневековом Казахстане», то нужно было начинать с древнетюркского периода, с которого и начинается средневековый этап истории Казахстана.

К сожалению, здесь встречаются утверждения, основанные на народной этимологии, которая не учитывает исторические факторы, фонетические, морфологические и морфонологические законы развития языка, а основывается на случайном сходстве слов. Из этого иногда создается впечатление, что автор книги любитель, а не профессиональный историк. Например, автор книги высказывает гипотезу (впрочем, и до него это писали) о происхождении этнонима «монгол» из словосочетания «мың қол» [1, с. 6–7, 71]. Не рассматривая проблему происхождения термина «монгол» отметим только, что отечественный историк З. Кинаятулы, которого сам автор книги называет «известным историком», «знатоком истории Монголии и государства Чингис-хана» [1, с. 71], писал о не научности предположения о происхождении этнонима «монгол» из словосочетаний «мың қол» и «мұңды» [17, С. 48]. Этот же исследователь, отмечая наличие около 3 000 общих для монгол и тюрков слов, вопреки мнению автора книги, писавшего о тождестве тюркского и старомонгольского языков [1, с. 73], рассматривает тюрков и монгол как разные этнические группы, происхождение же монгол он связывает с группой Мэнгу-Шивей [17, 41, 47, 51 бб.].

Далее автор утверждает, что «узбеки, ставшие в дальнейшем народом оседлым, становятся во многом чуждыми для кочевников Евразии: казахов, ногайцев, башкир, а позднее, джунгар» [1,

с. 77]. Но ведь общеизвестно, что узбекские племена Средней Азии вплоть до XIX века продолжали вести полукочевой образ жизни и их переход к оседлости в основном завершился только к началу XX века [18, с. 102]. Сомнительно, что у перечисленных народов существовала общая идея кочевого единства и родства. Это опровергают и длительные кровопролитные войны между казахами и джунгарами, казахами и узбеками.

Совершенно научно не обоснованы рассуждения автора о Ногайской Орде и ногайцах. Создается впечатление, что автор не знаком с ситуацией с историческими источниками по данной тематике. В отличие от истории Казахского ханства в России сохранились значительное количество архивных документов по истории Ногайской Орды, которые стали издаваться еще в XVIII веке. Поэтому мы можем опираться на данные этих источников, которые опровергают ряд высказываний автора. Так, например, в книге указывается, что «Алшагыр был реальным историческим лицом и жил в начале XV века» [1, с. 81]. Вместе с тем, по архивным документам сын Муса-мирзы ногайский мирза Алшагыр жил в первой половине XVI века, так как его имя на страницах архивных документов впервые упоминается в 1503 г. [19, с. 430, 432], а последний раз в 1519 г. [20, с. 159–160]. В письменных источниках имена его сыновей Аганаса и Тоганаса не фигурируют, известны имена других его сыновей Урака, Кель-Мухаммеда, Джаная [20, с. 656].

Автор несколько раз пишет о Ногайском ханстве [1, с. 187–188]. В исторической литературе данное политическое объединение принято называть Ногайской Ордой, так как в нем вся власть сконцентрировалась в руках потомков мангытского бека Эдиге, а не Чингизидов. Потомки Эдиге, не имея права на ханский титул, который был прерогативой только прямых мужских потомков Чингисхана, правили под титулом «бек» (бий) [21, с. 34–35].

В книге повторяется давно устаревшее мнение, что «термин «ногай», Ногайская Орда» становятся известны в источниках в основном с начала XVI века» [1, с. 66]. В.В. Трепавловым установлено, что впервые термин «ногаи» встречаются в русских источниках в 1479 г., а в восточных источниках в 1500 г. [21, с. 4]

По мнению автора, «в конце XV веке усилились казахско-ногайские противоречия при Касыме» [1, с. 81]. Однако по источникам Касым начал править только с 915 г.х. / 1509–1510 гг. [22, с. 287; 23, с. 217; 24, с. 260–261]. Кроме этого, фактов столкновения казахов и ногайцев после похода Бурындыка против Мусы-мирзы в 1473–1474 гг. в источниках не отмечены. По мнению В. В. Трепавлова, после данного похода и до 1508 года связи казахских и ногайских племен, разделенных обширным малонаселенным пространством, прекратились [20, с. 158]. Однако в анонимном «Таварих-и гузида-йи нусрат наме» и «Шейбани-наме» Камал ад-Дина Бинаи имеются сообщения, что в 80-х годах XV века мангыты под руководством Хамза-бека, одного из «великих беков» города Узгенда, совместно с казахскими правителями воевали против Мухаммед Шейбани-хана в Туркестане [23, с. 28–29, 112, 113].

Автор также пишет: «Мы допускаем, что Казань город в ногайских степях» [1, с. 82]. Однако, как выше указывалось, мы располагаем по ногайцам архивными документами и записками путешественников, и в этих источниках говорится только об одном ногайском городе – Сарайчике. В.В. Трепавлов, монографический исследовавший историю Ногайской Орды, отмечает указание источников и приводит выводы исследователей об отсутствии у ногайцев городов кроме Сарайчика. На основании же археологических и фольклорных материалов он предполагает существование неких городов-крепостей, где жила правящая верхушка Ногайской Орды и проводит их названия из фольклорных данных: Кумлы-кала (в Южно-Казахстанской области) и Сырлы-кала (в Кызылординской области). Приводит он также встречающиеся у Эвлия Челеби названия двух городов на Яике: Салуб-керман и Сурун-керман, однако, ни в одном источнике он не выявил сведений о ногайском городе Казань. Исследователь также отмечает, что «у жителей Ногайской Орды совершенно отсутствовали навыки градостроения» [20, с. 583, 595, 597].

Далее автор книги рассматривает вопрос о происхождении этнонима «казак» и «казак». То,

что у автора не сложилось собственное понимание вопроса показывают его следующие утверждения:

1. Население Ак-Орды называлось то узбек, то узбек-казахами, то казахами [1, с. 83];
2. Наряду с формированием и становлением Казахского ханства термин «казак» начинает обретать этническую окраску. Если до образования Казахского ханства термин «казак» больше носил социальный оттенок, то после шестидесятых годов «казахами» или «узбек-казахами» стали называть определенные этнические группы. В понятие «казах», вкладывали уже этнический смысл [1, с. 83];
3. Вершиной многолетнего этнического процесса в образовании казахской народности явилось возникновение этнонима «казах» и создание Казахского ханства. Число жителей Казахского ханства увеличилось за счет притока новых родов и племен особенно после смерти Абулхайр-хана в 1468 году. На просторах Казахстана сформировалась этническая общность «казахи», новое государство – Казахское ханство [1, с. 83];
4. В XV–XVII веках этнонимы казахи, узбеки, ногаи носили больше условный характер [1, с. 83];
5. Лишь после откочевки Керей и Жанибека термин «казах» становится этнонимом [1, с. 84];
6. В XV веке термины «ногайлы», «узбек», «казак» не имели четких этнических границ и применялись параллельно» [1, с. 84];
7. Эти слова ибн Рубихана свидетельствуют о том, что «казахи» и «узбеки» в описываемое время представляли более политическое объединение чем этническое [1, с. 84];
8. Этноним «казах» имел скорее нарицательное, социальное значение и со временем распространился на этносы различных уровней (например, на этнографические группы казаков среди русских). Историю образования этноса «казах» и Казахского ханства обстоятельно изложил автор XVI века Мирза Мухаммед Хайдар [1, с. 85];
9. К XVII векам связь между крымцами, ногайцами и казахами Азии прерывается, и казахов вытесняют из причерноморских и предкавказских степей [1, с. 93];
10. Связь, существовавшая между ними (казахами и казаками – Н.А.) была прервана несколько веков назад: они совершенно не узнавали друг друга [1, с. 94].

Позволим себе немного прокомментировать данные утверждения. Прежде всего, нужно отметить, что ни в одном известном источнике население Ак-Орды не названо и не могло быть названо «узбек-казахами» и «казахами». Когда К.А. Пищулина («известный историк» [1, с. 59]) писала, что население Восточного Дешт-и Кыпчака и Туркестана называлось в источниках «то узбеками, то узбек-казахами, то казахами», она говорила об источниках написанных в XVI–XVII веках и повествующих о событиях середины XV – начала XVI вв., т.е. уже периода после распада Ак-Орды. Далее она указывала, что «Если в источниках начала XVI в. к населению Восточного Дешт-и Кыпчака все более определенно применяется имя казахи, то это говорит не о том, что только к этому времени сложилась народность, и не о «возвращении» «казахов» из Жетысу после ухода «узбеков» в Мавереннахр ... , а всего лишь о переходе политической власти над населением Восточного Дешт-и Кыпчака и Туркестана к ханам ак-ордынской линии Джучидов, получившим уже до этого скорее политическое, чем этническое имя казахов» [14, с. 291]. Связи с этим следует отметить мнение специалистов, что «появление в источниках этнонима, как обычно, не совпадает со временем образования народности» [14, с. 300]. Поэтому необходимо понимать, что существует проблема соотношения этнонима и этноса в конкретно-исторических условиях.

Приведем мнение Т.И. Султанова: «Если прежде племена, обитавшие в Узбекском улусе, характеризовались общим собирательным названием узбеки, то теперь (после откочевки Керей и Жанибека и образования Казахского ханства – Н.А.) их стали разделять на собственно узбеков (шибанитов), казаков (казахов) и мангытов (ногаев)». Далее он указывает, что «процессы политического и этнического разграничения населения бывшего Узбекского улуса приняли в 70-90-е годы XV в. поистине глубинный, необратимый характер». Только в начале XVI века после

ухода части узбекских племен во главе с Мухаммедом Шейбани на территорию Мавераннахра, пишет этот исследователь, «просторы Восточного Дешт-и Кипчака перестали быть местом исторического перепутья терминов узбек и казак. Слово узбек стало обозначение группы племен, передвинувшихся вместе с Шибанидами на территорию Средней Азии. За оставшимися кочевать в степях Восточного Дешт-и Кипчака и Семиречья тюркоязычными племенами, объединенными под властью членов другой ветви Чингизидов, окончательно закрепилось название казаки, за страной название Казакстан» [25, с. 255–257]. Это полностью подтверждает автор сочинения «Маджма ал-гараиб» (60–70-е годы XVI века) Султан-Мухаммед ибн Дарвиш-Мухаммед ал-Муфти ал-Балхи, который пишет: «В девятьсот девятом году Мухаммед-хан, внук Абу-л-Хайр-хана, вторгся и освободил Мавераннахр от потомков эмира Темура Гургана. Все племена, прибывшие в сопровождении Мухаммед-хана получили наименование узбек, а тех, которые остались в Дашт-и Кипчаке называют казахами» [26, с. 108].

Если, по мнению автора книги, формирование этнической общности «казахи» относится к времени образования Казахского ханства и смерти Абулхайр-хана в 1468 году, то после такого утверждения он должен был напрочь отвергнуть и раскритиковать мнение Ж. Сабитова, что «казахский народ сформировался как единый народ в хронологических рамках середины XVIII – начала XX веков» [1, с. 44]. Получается, что до этого не было единого казахского народа?! Вместо этого автор книги называет исследование Ж. Сабитова и его группы «ценным», хотя и оговаривает, что оно «требует привлечения более широких данных» [1, с. 44]. Отметим, что современные специалисты, исследовавшие физико-биологические, лингвистические, исторические материалы, датируют завершение процесса формирования казахской народности XIV веком, самое позднее первой половиной XV века [14, с. 279, 287, 295]. Поэтому автор XVI века Мирза Мухаммед Хайдар не мог «обстоятельно изложить» историю образования этноса «казах».

Не понятна фраза «казахов вытесняют из причерноморских и предкавказских степей» [1, с. 93]. Если автор считает, что казахи жили в причерноморских и предкавказских степях, он должен был это доказать источниками, иначе это является народной этимологией. Даже наличие термина «казах» на Кавказе не доказывает, что здесь жили наши предки. Если даже какие-то этнические группы на Кавказе назывались «казахами», то нужно доказать, что они и наши предки (казахи Дашт-и Кипчака) говорили на одном языке кипчакской группы, обладали общими антропологическими характеристиками и не отличались культурно-хозяйственным укладом жизни. Доказательства лингвистического единства могут привести только специалисты-филологи, антропометрические, серологические, одонтологические, дерматоглифические, краниологические, палеоантропологические и другие физические антропологические доказательства способны продемонстрировать только ученые-антропологи, доказать культурно-хозяйственную общность этнических групп могут специалисты-этнологи. Если в книге нет таких доказательств, то не может быть и речи о казахах на Кавказе. Кроме этого нужны доказательства процесса этнического разделения казахов и связанных с ними миграций.

Необоснованно утверждение автора, что «В советской казахстанской историографии долгое время бытовало мнение о захвате, покорении казахского народа монголо-татарскими племенами» [1, с. 71]. Историки советского периода достаточно определенно считали, что «процесс образования казахской народности в XIV–XV вв. в основном завершился» [26, с. 255]. Поэтому они не могли писать «о захвате, покорении казахского народа монголо-татарскими племенами» в XIII веке.

Неверно следующее утверждение автора: «В.П. Юдин сообщает, что впервые название Старший жуз упоминается в 1616 году в «Бабур-наме» [1, с. 38]. В трудах В.П. Юдина такого сообщения нет. В «Бабур-наме», которое написано между 1493–1529 годами, никак не могут быть сведения о 1616 годе. Выражение «казачья Большая (Старшая) орда» встречается в «распросочной речи» Т. Петрова и И. Куницына 1616 года [14, с. 305], однако на сегодня это не

является самым первым упоминанием о казахских жузах [28, 132–136 бб.].

По мнению автора книги, в первой половине XV века в ханство Абу-л-Хайра (Узбекский улус) входили «степи Дешт-и Кипчака, современный Центральный Казахстан, частью Западный Казахстан» [1, с. 117]. Однако исследователи отмечая, что территория ханства в течение 40-летнего правления Абу-л-Хайра претерпела ряд изменений, более шире определяют его границы: «от южных рубежей Западной Сибири до правобережья Сырдарьи и предгорий Каратау» [14, с. 152]. Хотя в источниках Ханство Абу-л-Хайра называется «Узбекским улусом» не следует их отождествлять. «Узбекским улусом» в источниках первоначально называлась территория Восточного Дешт-и Кыпчака (Ак-Орды). О том, что государство Абу-л-Хайра охватывало большую часть «Узбекского улуса», но не весь «Узбекский улус», писали многие исследователи [10, с. 254-257; 12, с. 258].

Автор книги пишет, что «Обстоятельства жизни и гибели Ораз-Мухаммеда нашли отражение в «Русской истории» Н. Костомарова» [1, с. 158]. Совершенно непонятная ссылка на Н. Костомарова. Ведь исследованию жизни и деятельности Ораз-Мухаммеда мы, прежде всего, обязаны В.В. Вельяминову-Зернову, который впервые в 1864 году, за несколько десятилетий до выхода труда Н. Костомарова, собрал и опубликовал сведения об этом казахском султанине [24]. Создается впечатление, что автор не знаком с трудом В.В. Вельяминова-Зернова.

Далее в книге говорится: «К концу XVI века для казахов сложилась крайне неблагоприятная внешнеполитическая обстановка ... На востоке постепенно укреплялось Джунгарское ханство» [1, с. 158]. Однако общеизвестно, что это государство ойратов-калмаков возникло в 1635 году [29; 30, с. 24], тогда как оно могло укрепляться в конце XVI века?!

Далее автор пишет «о бесконечных войнах самих кочевников – Тимура с Токтамышем, Тимура с Баязидом» [1, с. 28], однако ни Тимура, ни Баязида трудно называть кочевником.

Автор делает следующее сомнительное заключение: «После распада Золотой орды, государства Тимура, тюркский мир потерял свое единство и распался на отдельные государства. Одним из них стало крупное государственное объединение – Османский султанат, существовавший с 1299 по 1918 гг.» [1, с. 57]. Как совершенно правильно показывает сам автор Османское государство возникло в самом конце XIII века, а распад Золотой орды и государства Тимура историками датируется XV веком [31; 8, с. 39–84], также нет данных об единстве в этот период всего тюркского мира.

Не точно утверждение, что «По образу жизни, языку и культуре жители Могулистана мало чем отличались от жителей Узбекского улуса» [1, с. 124]. Исследователи писали о схожести образа жизни, языка и культуры узбеков Дашт-и Кыпчака конкретно с могулами, а не «жителями Могулистана», так как в состав Могулистана входили и земледельческие районы Восточного Туркестана и временами Ташкент и Сайрам [10, с. 12-13], население которых и по образу жизни и элементам культуры отличалось от кочевников.

Неверно указание, что кыпчакам «удалось создать государственное образование под именем – Дешт-и Кыпчак» [1, с. 75], Дашт-и Кыпчак является географическим термином, в переводе с персидского языка означает «Кыпчакская степь». Употребляется в арабских и персидских источниках с XI века. В каких «английских, французских, итальянских» источниках выявил его автор книги [1, с. 75] установить нам не удалось.

Неточно утверждение автора, что «После смерти хана Абдуллы II и убийства его сына в 1556 году династия Шейбанидов пресеклась» [1, с. 246]. Сын Абдаллах-хана Абд ал-Мумин погиб в 1598 году, после его смерти пресеклась власть династии Шибанидов в Бухаре, другая линия Шибанидов сохраняла власть в Хорезме (Хива) до начала XVIII века [18, с. 56–57, 250–260].

Автор книги пишет: «В конце XVI века, согласно данным Кадыргали Жалаири, у казахов насчитывалось 50000 мужчин, из них 20000 относились к племени Катаган, а остальное 3000 относились к разным племенам, сообщает Ж. Сабитов» [1, с. 42]. Однако в труде Кадыргали-бека Косумулы нет таких данных, в тексте отсутствует само слово «казах». Там говорится, что «алаш

мыңы насчитывал три сана» [32, с. 171; 33, 245, 263, 135 бб.; 34, 126 б.]. Непонятно зачем нужно было приводить данное сомнительное высказывание Ж. Сабитова.

Также непонятна необходимость приводить высказывание Д.С. Кидирниязова о реформе Хакк-Назара [1, с. 79], который полностью процитировал мнение А.И. Исина [35, с. 26].

Автор, ссылаясь на издание «История Казахстана», пишет, что Жанибеку в момент откочевки было около сорока лет [1, с. 126]. Ошибка автора происходит от невнимательного знакомства с указанным текстом. Автором данного текста в издании «История Казахстана» была К.А. Пищулина и примерную дату рождения Жанибека она определяла 1410 годом [14, с. 322], в этом случае в 1459 году во время откочевки Жанибеку было около 50 лет.

Ссылаясь на нашу работу, автор пишет, что источник говорит «о несметных войсках и могуществе молодого хана» [1, с. 136], однако Касым-хана мы не могли назвать «молодым ханом», из «Тарих-и Рашиди» хорошо известно, что в начале второго десятилетия XVI века Касым-хану было около 70-лет [22, с. 326].

Не совсем также точно утверждение автора о том, что историкам сегодня известен только один законодательный памятник средневековой степи – «Жеты жаргы» [1, с. 184]. Речь, конечно, идет только о законодательных памятниках казахов, так как степных законодательных памятников средневековья известны несколько – от «Ясы» Чингисхана до монгольского «Халха Джирум» («Законы Халхи»), в том числе монголо-ойратский свод законов «Цааджийн-бичиг», который был выработан в 1640 году на съезде монголо-ойратской знати, состоявшемся на территории современного Восточного Казахстана (Тарбагатай) [30, с. 24–25; 36].

Автор называет Тауекеля «воспитанником многоопытного бухарского хана Абдоллы» [1, с. 188]. Будущий казахский правитель, согласно источникам, находился в свите узбекского хана не более двух лет (с 1581–1583 годы), к тому же в это время он уже характеризуется как сложившаяся личность [37, с. 202–203]. Поэтому вряд ли можно говорить, что Шибанид Абдаллах был наставником Тауекеля.

По мнению автора книги: «В литературе народов Ак-Орды, Ногайского улуса, Крымского ханства воинов Сефевидов называют кызылбашами (красноголовые) ... они были постоянно в состоянии войны с армиями Тимура...» [1, с. 245]. Кызылбашские племена, которое образовали в 1502 г. государство Сефевидов, вышли на историческую арену только в начале XVI века, поэтому термин «кызылбаша» не мог употребляться в период Ак-Орды (XIII–XV века). Также кызылбаша также не могли быть в состоянии войны с армиями Тимура (XIV–XV века). Кызылбашским государством называют свое государство сами историки Сефевидов [38].

Говоря об истории современного уйгурского народа, автор утверждает: «этноним «уйгур» вновь возродился в 20-е годы XX века в результате усилий крупных востоковедов С. Малова и Бартольда» [1, с. 246]. Однако В.В. Бартольд был противником употребления термина «уйгур» в отношении современного уйгурского народа. Он писал: «В настоящее время представление даже самых образованных туземцев о прошлом своих областей крайне смутно; этим объясняется, например, принятие ... жителями Восточного Туркестана народного названия уйгур (в действительности язык современного населения этой страны не имеет ничего общего с наречием средневековых уйгуров...)» [39, с. 426], «... происходящие из Кашгарии таранчи и кашгарлыки называют себя теперь уйгурами – именем, которое к ним совершенно не подходит, так как исторические уйгуры никогда не заходили так далеко на запад» [40, с. 594]. С.Е. Малов, отмечая неодобрение В.В. Бартольда по переименованию кашгарцев и таранчей в уйгуров, следующим образом объяснил свою позицию по данному вопросу: «Следуя пожеланию представителей турецкого населения Син-дзяна – с одной стороны, с другой – следуя имевшейся научной традиции, и я называю язык турецкого населения Син-дзяна уйгурским» [41, с. 307–309]. Тем самым, этот ученый, как и некоторые другие ученые, следовал устоявшейся традиции и субъективным факторам, а не историческим фактам и научным аргументам. Поэтому ни в отношении В.В. Бартольда, ни в отношении С.Е. Малова нельзя сказать, что они вложили усилия

в возрождение этнонима «уйгур».

Неверно утверждение, что «Из тюркоязычных племен народов Золотой Орды свою государственность образовали азербайджанцы, казахи, узбеки, киргизы» [1, с. 253]. Предки современных киргизов не входили в состав Золотой Орды, а предки азербайджанцев в монгольский период входили в состав государства ильханидов, захваты же золотоордынских ханов «Азербайджана ... носили кратковременный характер» [42, с. 50].

Наконец, совершенно ненаучна иллюстрационная часть книги. Не говоря о художественности портретов средневековых личностей (общая беда казахстанской исторической литературы), происходит обычная мифологизация истории. Так, например, автор совершенно бездоказательно приводит изображение флага Казахского ханства [1, с. 135], который не подтверждается никакими источниками.

Можно высказать по книге еще много замечаний (остались совершенно не рассмотрены главы, посвященные истории Казахстана XVIII века), однако уже сказанного, думаем, будет достаточно для общей оценки издания.

В целом, внимательно ознакомившись с книгой Б.Г. Аягана «Рассветы и сумерки казахской степи», приходится констатировать, что она не вносит ничего нового в исследование средневековой истории Казахстана. Если бы книга не была издана, мы бы немного потеряли, скорее, выиграли бы во многом. Искренно жаль потраченных на подготовку и издание книги усилий, времени и финансовых вложений. Хочется пожелать Б.Г. Аягану издание других хороших книг по истории Казахстана, однако к средневековой тематике необходимо подходить более основательно.

Многие еще помнят о дискуссии, развернувшейся в печати между директором Института истории государства, д.и.н. Б.Г. Аяганом и сотрудниками нашего Института – академиком М.-А. Х. Асылбеком и ГНС, к.и.н. К.С. Алдажумановым. Некоторые восприняли это как противостояние между научно-исследовательскими институтами, что абсолютно ошибочное мнение, так как хронологические рамки исследований двух институтов разные. Чтобы не создалось впечатление, что данная рецензия направлена также на дискредитацию Института истории государства и лично его директора, хочу дать некоторые пояснения.

Как заместитель директора Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова я с самого начала конфликта Б.Г. Аягана с нашими сотрудниками был в курсе происходящего. Причем знал точку зрения обеих сторон (свой взгляд на конфликт изложил мне лично Буркитбай Гельманович), и я никогда не считал себя в праве вмешиваться в этот спор, о том так как о специфике научных проблем истории Казахстана XX века имею слабое представление. Однако издание Б.Г. Аяганом книги «Рассветы и сумерки казахской степи» заставило меня изложить свою оценку данного издания, так как, по моему мнению, книга дискредитирует саму историческую науку Казахстана. Создается ложное представление, что книги по истории можно писать подобным образом. Ведь известно, что наличие научных регалий у автора книги вызывает у читателей некоторый «кредит доверия», а авторство «директора Института истории» в разы его увеличивает. Публикация таких работ профессиональных историков таит для исторической науки огромную опасность. Читая их люди перестают понимать разницу между наукой и мифами.

К сожалению, на сегодняшний день очень много стало издаваться таких непрофессионально написанных работ, в том числе в авторстве людей с большими научными регалиями. Подобные книги дискредитируют труд добросовестных ученых, которые всегда сомневаются, взвешивают каждое написанное ими слово и подтверждают его ссылками на источники. Поэтому они тратят на написание научной работы несоизмеримо больше времени и усилий чем авторы-любители [43].

В целом считаем, что необходимо постоянно бороться как с мифологизацией истории, так и дилетантизмом в исторической науке. Все публикации на исторические темы должны получить соответствующую оценку. Мы и ранее публиковали отзывы на некоторые новые работы [44, 62-

68 бб.; 45, 132-136 бб.], надеемся, в дальнейшем также будем давать свои оценки на исторические труды. Поэтому нужно понимать, что здесь речь идет не о моем личном отношении к профессору Б.Г. Аягану (никаких конфликтов у нас нет), речь идет только о критериях к научным публикациям.

Использованная литература

1. Аяган Б.Г. «Рассветы и сумерки казахской степи» (Научно-популярное издание. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2014. – 264 с.
2. См.: История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. 7: Г.Н. Потанин. Исследования и материалы / Сост. тома и указ. К.Ш. Алимгазинова; Ин-т истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова МОН РК. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 600 с.
3. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии: (Первая пол. XIX в.). – М.: Наука, 1974; Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). – М., 1965; Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии. – М., 1960.
4. Сафаргалиев М.Г. Ногайская Орда во второй половине XVI века // Сб-к науч. работ Мордов. гос. пединститута. – Саранск, 1949; Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 279 с.; Сафаргалиев М.Г. К истории татарского населения Мордовской АССР (о мишарях) // Труды Мордовского НИИЯЛИ. Вып. 24. – Саранск, 1963. – С. 64–79.
5. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007. Т. 7. – 416 б.
6. <http://online.zakon.kz>.
7. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – Москва, 1958. – 248 с.
8. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. Т. XII. – Сталинабад, 1954. – 76 с.
9. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – Москва, 1965. – 196 с. – С. 55, 59–60.
10. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). – А.-А., 1977. – 288 с.
11. См. История казахской государственности (древность и средневековье). – Алматы.: изд. Адамар, 2007. – 416 с.; История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В четырех томах. Т. 1. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 544 с. – С. 230, Акишев К.А. Государства тюркоязычных народов / Материалы Международной конференции «Эволюция государственности Казахстана». – Алматы, 1996. – 446 с. – С. 16–21.
12. К. Ускенбай. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи / Ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. – 289 с.
13. Атыгаев Н.А. Время образования Казахского ханства: некоторые аспекты проблемы в историографии и в источниках // Отан тарихы (Отечественная история). 2006. № 1. – С. 96–107.
14. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с., ил.
15. Ибрагимов С.К. К истории Казахстана в XV в. // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. Ред. И. Орбели. – Москва, 1961. – С. 179–180.
16. Султанов Т.И. О первом казахском государстве (к 525-летию Казахского ханства) // Кунсткамера. Этнографические тетради. 1995. Вып. 8–9. – С. 31–38.
17. З. Қинаятұлы. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). – Алматы, Тарих тағылымы, 2010. – 728 б.
18. История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). – Ташкент: Издательство «ФАН» Академии Наук Республики Узбекистан, 1993. – 476 с.
19. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. I. 1487-1533 гг. / Сб. РИО. – СПб., 1882, Т. 35, 869 с.
20. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с.
21. Поноженко Е. А. Политический строй ногайцев в XV – середине XVII в. // ИАН Туркменской ССР, СОИ. 1987. №6. – С. 34–35.
22. Мухаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой, 2-е издание дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
23. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.
24. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. СПб., 1864. – 498 с.
25. Кляшгорный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – А., 1992. – 376 с.
26. Цит. по: Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахстана XIII–XIX. – Астана. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 256 с.
27. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. – Алматы, 1979. 424 с.
28. См.: Атыгаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарихы бойынша кейбір жаңа деректер мен олардың зерттелу мәселелері // «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшелігінің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қ., 17 сәуір 2014 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – С. 132–136.
29. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635–1758). 2-е изд. Москва, 1983. – 332 с.
30. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М.: Изд. наука, 1979. – 311 с. – С. 24
31. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.

32. Кадыргали-бек Косумулы. Сборник летописей. Библиотека восточных историков, издаваемая И. Н. Березиным. Т. II, Ч. 1. – Казань, 1854. – С. 171
33. Сыздыкова Р., Қойгелдиев М. Қыдырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы, 1991.
34. Қыдырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзің жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. Жалпы редакциясын қараған М. Мағауин. – Алматы, 1997. – 128 б.
35. Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI в. – Алматы, 2004. – 160 с.
36. Гедеева Д.Б. «Правовая лексика в ойратском письменном языке XVII–XVIII вв. Автореферат диссертации по ВАК 10.02.16, кандидат филологических наук / Научная библиотека диссертаций и авторефератов <http://www.dissercat.com/content/pravovaya-leksika-v-oiratskom-pismennom-yazyke>.
37. Султанов Т. И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, 2001. – 276 с.
38. См. Атығаев Н.А. Участие казахов в борьбе узбеков с Сефевидским (Кызылбашским) государством в первой половине XVI в. // Отан тарихы. 2002. № 2.– С. 114–121.
39. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России / Бартольд В.В. Сочинения Т.9. – М., 1977.
40. Бартольд В.В. Тюрки (историко-этнографический очерк) / Бартольд В.В. Сочинения. Т.5. – М., 1968.
41. Малов С.Е. Материалы по уйгурским наречиям Син-дзяна. – А., 1933. – С. 307–309.
42. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – 247 с.
43. Так, например, около двадцати лет понадобилось А.И. Исину чтобы дополнить и подготовить к изданию в формате монографии свою кандидатскую диссертацию, защищенную еще в 1988 году. Для издания своей кандидатской диссертации, защищенной в 2003 году, К.З. Ускенбай потратил десять лет.
44. См.: Атығаев Н.Ә. Артық туған Абылай (Қазақтың ұлы хан туралы бір кереғар пікірге жауап) / Абылай хан мұрасы: идеялардың өзара байланысы және сабақтастығы»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 10 желтоқсан 2013 жыл. – 608 б. – 62–68 бб.; Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарихы бойынша кейбір жана деректер мен олардың зерттелу мәселелері // «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қ., 17 сәуір 2014 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 344 б. – 132–136 бб.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(574) + 903'15 + 903 (574)

ЕЩЕ РАЗ О КНИГЕ Б.Ғ. АЯҒАНА

Атығаев Н.А.

Аннотация. Ответ директора Института истории государства, доктора исторических наук, профессора Бүркітбая Ғелманұлы Аяғана (так на обороте книги, здесь и далее орфография и пунктуация автора сохранены), опубликованный на сайте Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, на мой отзыв на его книгу «Рассветы и сумерки казахской степи» вынуждает меня привести дополнительную аргументацию моей отрицательной оценки данного издания.

Ключевые слова: Рассветы, и, казахской, сумерки, степи

ТАҒЫ ДА Б.Ғ. АЯҒАН КІТАБЫ ТУРАЛЫ

Атығаев Н.А.

Аңдатпа. Тарих және этнология институтының сайтында жарияланған Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Бүркітбай Ғелманұлы Аяғанның жауабы (кітаптың артында, мұнда және одан әрі автордың орфографиясы мен пунктуациясы сақталған). Ш. Ш. Уәлиханова, оның "қазақ даласының таңы мен суірі" кітабына менің пікірім бойынша, мені осы басылымды теріс бағалауыма қосымша дәлел келтіруге мәжбүр етеді.

Түйін сөздер: таң, және, қазақ, сут, дала

ONCE AGAIN ABOUT THE BOOK BY B.G. AYAGAN

Atygaev N.A.

Abstract. The answer of the director of the Institute of the History of the State, Doctor of Historical Sciences, Professor Burkitbay Gelmanuly Ayagan (so on the back of the book, hereafter the spelling and punctuation of the author are preserved), published on the website of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, to my review of his book "Dawns and Twilight of the Kazakh steppe" forces me to give an additional argument for my negative assessment of this publication.

Keywords: Dawns, and, Kazakh, twilight, steppes

Введение

Среди всего многообразия изображений, выполненных в традициях скифо-сибирского звериного стиля, поражает воображение коллекция, полученная специалистами из отдела археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова во второй половине XX в. под руководством К. А. Акишева в ходе раскопок кургана «Иссык» [1]. Это открытие до сих пор не имеет себе равных. Находки из кургана «Иссык» стали брендом нашей страны, а реконструкция, выполненная К. А. Акишевым и В. И. Садомсковым, воплотилась в символ независимости Республики Казахстан и «шагнула» на главную площадь города Алматы.

Ответ директора Института истории государства, доктора исторических наук, профессора Бүркітбая Ғелманұлы Аяғана (так на обороте книги, здесь и далее орфография и пунктуация автора сохранены), опубликованный на сайте Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, на мой отзыв на его книгу «Рассветы и сумерки казахской степи» вынуждает меня

привести дополнительную аргументацию моей отрицательной оценки данного издания.

Я ознакомился со всей книгой Б.Ф. Аяғана, однако, не являясь специалистом по истории Казахстана нового времени, оставил посвященные этому периоду главы без рассмотрения. Возможно, в будущем найдутся желающие дать свою оценку и по этим главам. В целом, для того, чтобы оценить какой-нибудь научный труд нет необходимости перечислять все имеющиеся в ней недостатки.

Мое негативное отношение к книге профессора, д.и.н. Б.Ф. Аяғана связано с двумя основными причинами: слабостью внутреннего содержания и научных результатов книги, противоречивостью, эклектикой методики ее написания.

О внутреннем содержании и научных результатах книги я писал в предыдущем отзыве. Дополнительные замечания по содержанию книги будут еще приведены. Мне хотелось бы остановиться на методике написания книги. Прежде всего, следует отметить, что «свободный стиль» труда и ее публикация на собственные средства не исключают необходимости соблюдения научных требований к книге, охарактеризованной как «научно-популярное издание». Ненаучная методика написания работы допустима для историков-любителей, но совершенно не приемлема для ученого, профессионального историка.

Однако так называемый «свободный стиль» написания не является главным недостатком использованной методики написания книги. Совершенно неприемлемо нарушение профессором Б.Ф. Аяғаном принципов научной этики и авторского права. В книге имеются факты прямого заимствования без ссылок на источники (в научном мире это называется плагиатом) и «некорректного перефразирования» [2] (приравнивается также к плагиату).

Приведем для наглядности сравнение некоторых текстов профессора Б.Ф. Аяғана и других исследователей в табличной форме.

Вариант профессора Б.Ф. Аяғана	Вариант оригинала
«Следует заметить, что сохранявшаяся государственная разобщенность населения Казахстана в XIV – первой половине XV вв. сыграла свою роль в появлении такой особенности этнического пути, формирующейся казахской народности, как сложение трех жузов» [1, с. 37].	«Следует заметить, что сохранявшаяся государственная разобщенность населения Казахстана в XIV – первой половине XV вв. сыграла свою роль в появлении такой особенности этнического пути, формирующейся казахской народности, как сложение трех жузов» (Пищулина К.А. Средневековые государства в XIV–XV вв. / История Казахстана с древнейших времен до наших дней (Очерк). Алматы: Из-во «Дәуір», 1993. – 416 с. – С. 105).
«Например, главная ставка Чингис-хана в долине р. Или именовалась Улуг – Иф – Улуг-уй. – Старшая орда – ставка, Старший Дом. Смысл этого названия в том, что это была главная ставка среди прочих ставок Чагатаидов, и главенствовала над ставками других чагатаидов» [1, с. 38].	«Например, главная, старшая ставка Чагатаидов в долине реки Или именовалась Улуг – Иф (Улуг-Эв) Старшая Орда-Ставка, Старшая Юрта, Старший Дом. Смысл этого названия в том, что это была главная ставка среди прочих ставок Чагатаидов ... он главенствовал над ставками других Чагатаидов» (Юдин В.П. Орды: Синяя, Серая, Золотая ... / Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В. П. Юдина. Комментарии и указатели М. Х. Абусеитовой. Алматы: Наука, 1992. – 296 с. – С. 39).
«Послемонгольский период характеризуется этнической консолидацией кочевого, полукочевого и оседло-земледельческого населения огромной территории Восточного Дешт-и Кыпчака, Жетысу и Южного Казахстана (в персо- и тюркоязычных источниках XIV–XVI вв. эта часть Казахстана называлась Туркестаном). Эволюция форм политической жизни региона в послемонгольское время	«Послемонгольский период (XIV–XV вв.) характеризуется этнической консолидацией кочевого, полукочевого и оседло-земледельческого населения огромной территории Восточного Дешт-и Кыпчака, Семиречья и Южного Казахстана (в персо- и тюркоязычных источниках XIV–XVI вв. эта часть Казахстана называлась Туркестаном) ... Эволюция форм политической жизни региона в послемонгольское время

<p>шла через обособление нескольких государств, возникших на местной этнической основе, – Ак-Орды, Могулистана, Ханства Абу-л-Хайра (Государство кочевых узбеков), Ногайской Орды» [1, с. 58].</p>	<p>шла через обособление нескольких государств, возникших на местной этнической основе, – Ак-Орды, Могулистана, Ханства Абу-л-Хайра (Государства кочевых узбеков), Ногайской Орды» (Пищулина К.А. Средневековые государства в XIV-XV вв. / История Казахстана с древнейших времен до наших дней (Очерк). Алматы: Из-во «Дәуір», 1993. – 416 с. – С. 105).</p>
<p>«А Чулошников, ряд других исследователей, например, С. Ибрагимов отмечали, что ханство Казахское образовалось в период с XV по XVI века, приблизив тем самым факт образования к началу XVI века» [1, с. 128-129].</p>	<p>«А.П. Чулошников также писал, что Казахское ханство образовалось на рубеже XV-XVI вв., приблизив тем самым факт образования к началу XVI века» (Пищулина К.А. Образование Казахского ханства / История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. А.: «Атамұра», 1997. – 624 с., ил. – С. 329).</p>
<p>«Поход Тауекел-хана и Есим султана на Среднюю Азию нельзя рассматривать в ряду многих набегов кочевников, которые использовали смуты в Мавераннахре в качестве удобного момента для опустошения оседло-земледельческих оазисов и захвата «живого товара». Этот поход был заранее спланирован и, как полагает С. Акимбеков, он был подготовлен предшествующей деятельностью Тауекел хана и имел далеко идущие цели. Была предпринята попытка основать новое государство, которое включало бы в свой состав и земли, входившие в государство Шейбанидов. Только так мог Тауекел преодолеть относительную хозяйственно-экономическую и социально-политическую изолированность Казахского ханства» [1, с. 154-155].</p>	<p>«Поход Таваккул-хана и Ишим султана на Среднюю Азию в 1598 г. нельзя рассматривать в ряду многих других набегов кочевников, которые смуты в Мавераннахре использовали в качестве удобного момента для опустошения оседло-земледельческих оазисов и захвата «живого товара». Этот поход был заранее спланирован. Он был подготовлен предшествующей деятельностью Таваккула и имел далеко идущие цели. Была предпринята попытка основать новое государство, которое включало бы в свой состав и земли, входившие в государство Шейбанидов. Только так Таваккул мог преодолеть относительную хозяйственно-экономическую и социально-политическую изолированность Казахского ханства» (Абуситова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с. – С. 89-90).</p>
<p>«Образование Казахского ханства явилось результатом сложных этнополитических, социально-экономических и этнокультурных процессов, протекавших на территории современного Казахстана и прилегающих к нему регионах в XIV-XV веках. Главным итогом этих процессов было завершение формирования, в рамках постмонгольских государств (Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства), казахской народности, перед которой теперь стояла насущная необходимость объединения в рамках одного государства» [1, с. 129].</p>	<p>«Современные исследователи рассматривают образование Казахского ханства как результат сложных этнополитических, социально-экономических и этнокультурных процессов, протекавших на территории современного Казахстана и прилегающих к нему регионах в XIV-XV веках. Главным итогом этих процессов было завершение формирования, в рамках постмонгольских государств (Ак-Орды, Могулистана, Ногайской Орды, Сибирского ханства), казахской народности, перед которой теперь стояла насущная необходимость объединения в рамках одного государства» (Атыгаев Н.А. Время образования Казахского ханства: некоторые аспекты проблемы в историографии и в источниках // Отан тарихы (Отечественная история). 2006, №1. – С. 96-107).</p>
<p>«Вопрос о времени образования Казахского ханства, первого в Центральной Азии национального государства, которое носило имя создавшего его этноса, перманентно возникает в последние десятилетия в Отечественной историографии. При этом до 70-х гг. XX в. данный вопрос исследователи специально как отдельная проблема вообще не рассматривали и ее ставили «в один ряд с иными событиями политической истории казахского общества». Определению конкретной даты образования Казахского ханства посвящены исследования Т.И. Султанова и К.А. Пищулиной. В 90-е гг. XX в. данный вопрос нашел отражение в работах казахстанских историков К.</p>	<p>«Вопрос о времени образования Казахского ханства, первого в Центральной Азии национального государства, которое носило имя создавшего его этноса, перманентно возникает в последние десятилетия в Отечественной историографии ... Следует отметить, что до 70-х гг. XX в. данный вопрос исследователи специально как отдельная проблема вообще не рассматривали и ее ставили «в один ряд с иными событиями политической истории казахского общества». В эти годы ряд своих работ посвятили датировке времени образования Казахского ханства Т.И. Султанов и К.А. Пищулина. В 90-е гг. XX в. данный вопрос нашел отражение в работах</p>

Акишева, А. Хасенова, Б. Кариебаева и др. Проблема датировки Казахского ханства поднималась в исторических произведениях известных писателей Казахстана М. Магауина и К. Салгарина» [1, с. 130].	казахстанских историков К. Акишева, А. Хасенова, Б. Кариебаева и др. Рассматривали в своих исторических изысканиях проблему датировки Казахского ханства известные писатели Казахстана М. Магауин и К. Салгарин» (Атыгаев Н.А. Время образования Казахского ханства: некоторые аспекты проблемы в историографии и в источниках. – С. 96).
--	---

Сравнение данных текстов наглядно показывает методику написания книги Б.Ф. Аяғаном, такие примеры можно еще привести.

Нарушением авторских прав и научной этики, возможно, являются и приведенные в книге без ссылок иллюстрации с миниатюрами из средневековых источников [1, с. 118, 136, 154 и др.], т.к. сами рукописи этих сочинений с миниатюрами вряд ли были доступны автору книги.

Все это показывает, что профессор Б.Ф. Аяған не извлек урока с предыдущего своего печального опыта, когда в 2006 году он уже привлекался к суду за нарушение авторских прав к.и.н. И.В. Ерофеевой и выплатил ей 250 тысяч тенге [3]. Факты плагиата в выпущенном под его руководством сборнике по истории Великой Отечественной войны были отмечены и в 2013 году [4]. Вообще, Б.Ф. Аяған – плагиатор со стажем. Хорошее подтверждение – его докторская диссертация со множеством заимствований. Но это уже совсем другая история. К сожалению, как следует из статьи первого заместителя директора Института истории государства, д.и.н. Ж.У. Кыдыралиной, порочную методику своего директора стали перенимать и некоторые сотрудники названного научного учреждения [5].

Ставит вопрос о самостоятельности книги профессора Б.Ф. Аяғана и объем заимствованного им чужого материала. Несмотря на то, что автор в большинстве случаев использование этих материалов сопровождает ссылками (нередко с нарушением правил цитирования), их процент в общей доле текстового материала слишком велик – 70-80 процентов. На некоторых страницах объем собственного авторского материала не превышает и несколько десятков слов (см., например, [1, с. 132, 135, 136, 137 и др.]).

Если говорить о внутреннем содержании книги Б.Ф. Аяғана, то в текстах имеются многочисленные бездоказательные и ошибочные утверждения. О некоторых из них я уже писал. Приведу еще несколько таких примеров:

1. «Внуки Чингис-хана, за исключением Сартака, также стали правоверными мусульманами» [1, с. 27].

В известных источниках, нет свидетельств, что Орда, Бату, Тангут, Шибан, Мутуген, Белькешы, Байдар, Есу-Мунке, Муджи-Яя, Гуюк, Кутан, Кучу, Корачар, Каши, Хубилай, Ариг-Бука (внуки Чингисхана) были правоверными мусульманами. Сартак же приходился Чингисхану правнуком [6; 7, с. 219].

2. «... и до Бабура ряд среднеазиатских авторов сообщал о казах-ских нападениях, часто упоминая «три жуза» [1, с. 38-39].

Имена и труды большинства среднеазиатских (и иранских) историков до Бабуридского времени хорошо известны специалистам. Это – Низам ад-Дин Шами, Шараф-ад-Дин Йазди, Абд ар-Разак Самарканди, Фасих Хафави, Мирхонд, Хондамир, Шади, Бинаи, Мухаммед Салих, Ибн Рузбихан и др. (О них и их трудах см.: [8, 9, 10, 11, 12]. Однако в их трудах ни мне, ни предшествующему поколению исследователей, не удалось найти упоминаний о трех казахских жузах. Автору книги необходимо привести конкретные источники и дать соответствующие ссылки.

3. «Древние тюрки внесли большой вклад в мировую цивилизацию. Одомашнивание диких лошадей и верблюдов (стоянка Ботай, Северо-Казахстанская область), изобретение телеги и конского снаряжения дали первый толчок к дорогам цивилизации» [1, с. 50–51].

Общеизвестно, что все эти события произошли еще до появления на исторической арене

древних тюрок. Или, по мнению автора, нет никакой разницы между ботайцами и древними тюрками?!

4. «... весть о нападении или правлении узбеков Бухарой, Самаркандом, Кашгаром надо понимать буквально: кочевые узбеки жили преимущественно вокруг Ташкента и часто делали набеги на южные области современного Узбекистана» [1, с. 83].

Во-первых, узбеки не правили Кашгаром, хотя такие попытки предпринимались [13, с. 233-248]. Во-вторых, узбеки-шибаниды («кочевые узбеки») жили не только в районе Ташкента. Мухаммед Шейбани подчинил своей власти территорию от южной части Туркестана до Центрального Афганистана и разделил ее на юрты, каждый из которых отдал своим родственникам и главам узбекских племен. Эту политику продолжали и другие узбекские правители, которые сделали своей столицей южные города Узбекистана, сначала Самарканд, затем Бухару. Часть узбеков жила в городах, хотя большинство узбекских племен кочевала на всей территории Абу-л-Хайраа, вплоть до Афганистана [14, с. 71–72]. Так, например, в районе Балха (северный Афганистан), согласно Махмуду б. Эмиру Вали, находились кочевья мекритов, хушбаев, джемшидов и кыпчаков [15, с. 37].

5. «... многовекторная политика Ногайской Орды и Могулистана значительно сказывалась на судьбе Казахстана вплоть до XVII века» [1, с. 115].

Если в отношении Ногайской Орды такое утверждение допустимо, то о «многовекторной политике» Могулистана в XVII веке не может быть и речи. Даже ученик средней школы, освоивший материал учебника 7 класса по истории Казахстана, знает, что данное государство прекратило свое существование еще в самом начале XVI века [16, 111 б.].

6. «К середине пятидесятих годов они (Керей и Жанибек – Н.А.) сумели создать на западе Казахстана своеобразный центр действующей оппозиции. Мятежные султаны очень осторожно, но цепко держали в своих руках ряд крупных городов, центров торговли и богатые водой и пастбищами окраинные земли» [1, с. 118].

Возникает вопрос, о каких «крупных городах, центрах торговли» «на западе Казахстана» идет речь? В источниках нет данных о существовании в XV веке в этом регионе Казахстана (кроме Сарайчика) крупных городов, к тому же центров торговли. Автору книги необходимо привести конкретный источник и дать соответствующую ссылку.

7. «В «Тарих-и Рашиди» имеются богатейшие сведения по истории древнего и средневекового Казахстана» [1, с. 131].

Однако до настоящего времени никто из специалистов не выявил в данном сочинении сведений по истории древнего Казахстана, т.е. Мирза Мухаммед Хайдар ничего не писал о населении Казахстана до тюркского периода [17].

8. «Во второй половине XV века азербайджанские земли входят в состав государства Сефевидов» [1, с. 245].

Уже отмечалось, что Сефевидское государство возникло только в начале XVI века. Кроме того, оно было создано именно на азербайджанских землях азербайджанскими племенами, поэтому некоторые исследователи (О. Эфендиев, Н. Джафарли) называют его Азербайджанским государством Сефевидов [18].

9. «Тюркские владетели Ирана-Сефевиды предприняли ряд походов с целью захвата богатых городов Узбекии. Несмотря на ряд побед – взятие Бухары и Хивы войсками Надир-Шаха, Ирану не удалось сломить сопротивление местных племен» [1, с. 245–246].

Однако Надир шах не относился к династии Сефевидов, он был основателем новой династии Афшаров. В 1736 году он создал на месте Сефевидского государства государство Афшаров, подчинение же им Бухары и Хивы относится к 1740 году [19].

10. «Из тюркоязычных племен народов Золотой Орды свою государственность образовали азербайджанцы, казахи, узбеки, киргизы. Но нет среди них ногайцев, Синцзянь-уйгурская автономия оказалась на территории КНР. Алтайская, татарская, башкирская и якутская автономия

в составе Российской Федерации. Из народов, входивших в состав Золотой Орды и последовавших за ней государственных образований не все дошли до XIX века. Растворились хазары, сарматы, кыпчаки, болгары и другие племена» [1, с. 253].

В своем первом отзыве я уже писал, что средневековые азербайджанцы и киргизы имели слабое отношение к истории Золотой Орды. Совершенно непонятно какое отношение имела к Золотой Орде территория Синцзянь-уйгурской автономии и Якутия?

Хотя имеется единичное упоминание о хазарах в период Золотой Орды, исследователи считают, что хазары как этнос растворились в среде тюркоязычных кочевых народов после распада каганата еще в X–XI веках. Крупнейший специалист по истории хазар М.И. Артамонов писал: «Погибло Хазарское государство, исчез и хазарский народ. Последнее заслуживает особого внимания, так как обычно народы не исчезают с уничтожением их государств. В данном случае это произошло потому, что хазарский народ стал исчезать задолго до крушения Хазарского царства. Он распался на части, из которых большинство сливалось с другими родственными народами, а меньшинство, засевшее в Итиле, утратило свою национальность и превратилось в паразитический класс с иудейской окраской» [20, с. 458]. А вот между возникновением в XIII веке Золотой Орды и исчезновением сарматов с этнической карты лежит хронологический разрыв в 800–900 лет. В учебнике 6 класса средней школы можно найти указание, что уже в IV веке сарматов сменили хунну [21, с. 101; 22, с. 291].

11. «К XVII веку завершился процесс формирования единой народности. В результате казахи теперь стали именоваться все тюркские и нетюркские племена Центральной Азии, вошедшие в состав Казахского ханства» [1, с. 177].

Однако такая поздняя датировка процесса завершения формирования казахской народности совершенно не учитывает выводы современных специалистов, полученные в ходе изучения исторического материала. Так, например, известный ученый, академик О.И. Исмагулов, на основе антропологических и популяционно-генетических исследований, пришел к заключению, что «свойственный современным казахам фенооблик окончательно сформировался не позднее XII–XIV вв.» [22, с. 279]. Крупнейший казахский филолог, академик А.Т. Кайдаров считает, что казахский общенародный язык во всех своих структурных звеньях окончательно сложился на рубеже XV–XVI вв. [22, с. 573]. Поэтому К.А. Пищулина, исследовавшая комплекс средневековых письменных источников и соответствующую историческую литературу, писала: «совокупность исторических, археолого-этнографических, антропологических и лингвистических источников позволяет утверждать, что процесс образования казахской народности XIV–XV вв. в основном завершился» [22, с. 295].

Кроме этого нельзя говорить о нетюркских племенах в XVII веке, так как процесс тюркизации последних нетюркских групп (монголов), составивших казахскую народность, завершился еще XIII–XIV веках. Хорошо известны слова ал-Омари о тюркизации монголов в Золотой Орде: «В древности это государство (Золотая Орда – Н.А.) было страной кипчаков, но когда овладели ею татары, то кипчаки стали их подданными; затем (когда с течением времени) татары смешались с ними и породнились, то земля одержала верх над всеми природными качествами и расовыми особенностями татар и все они стали совершенно, как кипчаки, как будто они одного с ним рода, ибо монголы поселились в земле кипчаков» [22, с. 295]. Также хорошо известно, что в XIV в. племена Могулистана были тюркоязычными [9, с. 105; 23, с. 212; 24, с. 14].

Вызывает ряд вопросов ответ д.и.н. Б.Ф. Аяғана на мой отзыв. Он утверждает: «В отзыве много неточностей, которые нельзя обойти молчанием. Так, например, Алшагыров и Кобыланды в казахской истории было много. Ряд казахских (протоказахских) племен во времена Ногайской Орды жили в Крыму и северокавказских степях, на что указывают источники. Часть из них там так и осталась, другие перекочевали в степи Центральной Азии. На подобные вещи указывают данные по истории ногайцев и крымских татар» (см. <http://www.iie.kz>). Я не отрицаю, что Алшагыров и Кобыланды в казахской истории могло быть несколько, но, на мой взгляд, ученый

свое утверждение должен аргументировать источниками. Автор писал о ногайском Алшагыре. По источникам же нам известен только один Алшагыр, сын Мусы мирзы. Если бы профессор Б.Ф. Аяган привел доказательства о существовании другого ногайского Алшагыра, со ссылкой на этот исторический источник, у меня не возникло бы никаких вопросов. Кроме того, у автора книги нет ссылок на источники, которые говорили бы о казахских (в тексте книги не было слова «протоказахские», см.: с 93] племенах в Крыму и северокавказских степях. Также Б.Ф. Аягану необходимо привести комплекс (лингвистические, антропологические, этнографические) доказательств их этнической принадлежности к казахскому народу.

В своем ответе на мой отзыв Б.Ф. Аяган назвал меня «специалистом по средневековью» и взял это в кавычки. Вероятно, это демонстрирует, что таким меня он не признает, хотя в 2006 году в своем интервью газете «Экспресс К» Б.Ф. Аяган давал мне следующую очень лестную характеристику: «При подготовке материалов (для проекта «Страницы истории» – Н.А.) использовались труды людей, широко известных в научных кругах: академиков Манаша Козыбаева и Кенеса Нурпеиса, докторов наук Гульнар Мендикуловой, Леонида Гуревича, кандидатов наук Нурлана Атыгаева, Бакыт Садыковой и других» [25]. Считаю, что ученый всегда должен оставаться объективным. Замечу также, что в своем отзыве я не называл себя «специалистом по средневековью».

В заключении хочу отметить, что мой отзыв родился не от желания вызвать интерес у читателей или навредить репутации профессора Б.Ф. Аягана. Я исхожу из простого понимания, что труд ученого-историка, тем более доктора наук, должен стать вкладом в изучение исторического прошлого народа и государства. Книга же Б.Ф. Аягана «Рассветы и сумерки казахской степи», скомпонованный из исследований ученых и работ историков-любителей, не только не вносит никакого научного вклада в изучение истории Казахстана, но и дискредитирует отечественную историческую науку. Пока у нас такие «ученые» (Б.Ф. Аяган – хотя и яркий, но, к сожалению, не единственный пример) будут писать подобные «труды» и с рекомендации недобросовестных рецензентов их издавать, у казахстанской исторической науки и у казахстанских ученых никогда не будет ни уважения, ни авторитета.

Использованная литература

1. Аяган Б.Ф. «Рассветы и сумерки казахской степи» (Научно-популярное издание. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2014. – 264 с.
2. О термине см.: <http://www.polit.ru/article/2009/12/24/nekipelov/>
3. См.: <http://www.zonakz.net/articles/17786?mode=reply>; также: Юрицын В. Воровство интеллектуальной собственности / газета «Капитал 14(51) от 13 апреля 2006 года.
4. См.: М.-А. Асылбек. Ұлы Отан соғысы тарихына әділеттік керек / «Қазақ әдебиеті» газеті 2013 жылдың 27 қыркүйектегі №28 (3358) саны.
5. Жанна Кыдырлина: «Борьбу с плагиатом в науке нужно вести открыто и решительно» / <http://newtimes.kz/eshche/mneniya/item/3901-zhanna-kydyralina-uchjonyj-borbu-s-plagiatom-v-nauke-nuzhno-vesti-otkryto-i-reshitelno>.
6. См.: Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Евразия, 2012. – 464 с.
7. Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть.– Москва, 2006. – 445 с. – С. 219.
8. Ахмедов Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (письменные памятники). Ташкент, 1985. – 264 с.
9. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы, 2001. – С. 17–71.
10. Султанов Т.И. Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV–XIX вв. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. – 304 с.
11. Абусейтова М. Х., Баранова Ю. Г. Письменные памятники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII–XVIII вв.: (библиографические обзоры). – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 426 с. + вкл. 4 с. – (Казахстанские востоковедные исследования).
12. Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахстана XIII–XIX. – Астана. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 256 с.

13. См.: Акимушкин О.Ф. К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI – 60-х гг. XVII в. // Палестинский сборник. – Москва-Ленинград, 1970. Вып.21. – С. 233–248
14. История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). – Ташкент: Издательство «ФАН» Академии Наук Республики Узбекистан, 1993. – 476 с.
15. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977. – 168 с.
16. Жолдасбаев С. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. 2-бас. – Алматы: «Атамұра», 2012. – 232 бет, карталы.
17. См.: Мухаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой, 2-е издание дополненное. – Алматы, 1999. – 656 с.
18. См.: Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов. – Баку: «Элм», 1981, – 306 с.; Джафарли Н. – Азербайджанское государство Сефевидов (государственный строй) СПб: «Юрид.центр Пресс», 2009. – 251 с.
19. Рыжов К.В. Все монархи мира: Мусульманский Восток. XV–XX вв.: Справочник. – М.: Вече, 2004. – 544 с.
20. Артамонов М.И. История хазар. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. – 521 с.
21. Байпаков К.М. История древнего Казахстана: Учебник для 6 класса общеобразовательной школы. – 3-е изд. – Алматы: Рауан, 1998. – 112 с.
22. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 1. – А.: «Атамұра», 1997. – 624 с., ил.
23. Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. – Москва: Восточная литература. Наука, 1968. – 757 с.
24. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). А.-А., 1977. – 288 с.
25. http://express-k.kz/show_article.php?art_id=3502.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЕ ВСЕМИРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В АФГАНИСТАНЕ

Ахмади Лаик

Магистрант 2 курса КазНУ им ал-Фараби. Казахстан. Алматы.

Аннотация. Автор статьи рассматривает проблемы сохранения историко-культурных памятников в Афганистане. Расположенный на важном пересечении дорог древнего «Шелкового пути», Афганистан с незапамятных времен соединяет в себе черты различных культур. Его уникальное культурное наследие отражает историю, отмеченную сложным взаимодействием местных традиций с влиянием Персии времен Ахеменидов, Греции Александра Македонского, буддизма, индуизма и ислама. В последние годы ЮНЕСКО многое сделала для восстановления культурного наследия многих стран и регионов после вооруженных конфликтов. В список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО в Афганистане включено 2 наименования: Минарет и археологические объекты в Джемде (2002); Культурный ландшафт и археологические находки в долине Бамиан (2003). Оба объекта включены по культурным критериям, но внесены в Список объектов всемирного наследия, находящихся под угрозой.

Ключевые слова: Афганистан, Конвенции ЮНЕСКО, Всемирное наследие, Бамиан.

ЮНЕСКО АУҒАНЫСТАНДАҒЫ ӘЛЕМДІК МҰРАЛАРЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахмади Лаик

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа. Мақала авторы Ауғаныстандағы тарихи-мәдени ескерткіштердің сақталу мәселелерін қарастырады. Ежелгі «Жібек жолы» жолдарының маңызды қиылысында орналасқан Ауғаныстан ерте заманнан өзінің құрамына түрлі мәдениет белгілерін енгізеді. Бұның бірегей мәдени мұрасы жергілікті салттардың Ахеменидтер кезіндегі Парсылар, Гректер кезіндегі Ескендір Зұлқарнайын, буддизм, индуизм және исламның әсерімен күрделі өзара әсерлесуімен өткен тарихты көрсетеді. Соңғы жылдары ЮНЕСКО қарулы қақтығыстардан кейін көптеген елдер мен аймақтардың мәдени мұрасын қалпына келтіру үшін көп жұмыс атқарды. Ауғаныстанда ЮНЕСКО Бүкіләлемдік мұрасы нысандарының тізіміне 2 нысан енгізілген: Минарет және Джемдегі археологиялық нысандары (2002), Бамиан аңғарындағы мәдени ландшафт пен археологиялық қазбалары (2003) енгізілді. Екі нысан да мәдени критерийлер бойынша енгізілді, бірақ қауіп астындағы Бүкіләлемдік мұра нысандарының тізіміне кірді.

Түйін сөздер: Ауғанстан, ЮНЕСКО конвенциялары, Әлемдік мұра, Бамиан.

PROBLEMS OF CONSERVATION OF WORLD HERITAGE IN AFGHANISTAN UNESCO

Ahmadi Laeg

Al-Farabi Kazakh National University. Republic of Kazakhstan. Almaty.

Abstract. The author in this article, reviewed the problems of preservation of historical and cultural heritage in Afghanistan. From the immemorial time, Afghanistan has been a diverse country which combines the features of different cultures. It seems that the ancient Silk Road crossroad which was passing through Afghanistan, had influences on diversity of different culture in the country. This unique cultural characteristic of Afghanistan, reflects a history marked by a complex interplay of local traditions with the influence of the Persian Achaemenid era, Alexander the Great of Greece, Buddhism, Hinduism and Islam. In recent years, UNESCO has done much efforts to restore the cultural heritage in many post conflict countries including Afghanistan. UNESCO has announced two historical places of Afghanistan as world heritage, the Minaret of Jam in the year 2002 and the cultural landscape and archaeological of the Bamiyan Valley in 2003. Both of them have specific cultural criteria, but included in the list of “world cultural heritage”.

Keywords: Afghanistan, UNESCO Convention, World Heritage, Bamiyan.

Всемирное наследие ЮНЕСКО (англ. World Heritage, фр. Patrimoine Mondial, исп. Patrimonio de la humanidad) – природные или созданные человеком объекты, приоритетными задачами по отношению к которым по мнению ЮНЕСКО являются их сохранение и популяризация в силу особой культурной, исторической или экологической значимости. По состоянию на 2014 год в Списке всемирного наследия включены 1007 объектов, из которых 779 являются культурными, 197 – природными и 31 – смешанными.

В 1972 году ЮНЕСКО приняла Конвенцию об охране всемирного культурного и природного наследия. По Конвенции ЮНЕСКО по охране культурного и природного наследия определены понятие «всемирное историко-культурное и природное наследие», а также обязанности государств, подписавших Конвенцию, критерии отбора и порядок внесения объектов в Список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО. Это конвенция является международным документом, направленными на выявление и сохранение наиболее ценных объектов мирового культурного и природного наследия. Конвенция вступила в силу в 1975 году [1]. К сентябрю 2012 года конвенцию ратифицировали 190 стран-участниц в том числе и Афганистан.

Следующие страны являются лидерами по числу объектов Всемирного наследия: Италия – 50; Китай – 47; Испания – 44; Франция – 39; Германия – 39; Мексика – 32; Индия – 32; Великобритания – 28; Россия – 27; США – 22. Ежегодно Комитет всемирного наследия проводит сессии, на которых присуждается «статус объекта Всемирного наследия». Государства, на территории которых расположены объекты Всемирного наследия, берут на себя обязательства по их сохранению.

В рамках списка существует подсписок Всемирного наследия, находящегося под угрозой. В него на временной основе включаются объекты, подвергающиеся различным опасностям, которые вызваны естественными причинами или вмешательством человека: вооружёнными конфликтами и войнами, землетрясениями и иными природными катастрофами, загрязнением, браконьерством и беспорядочным строительством.

Внесение объектов в особый список говорит о необходимости особого внимания к ним и принятия неотложных мер по их сохранению, в случае нарушения обязанности к отношению памятника, Комитет Всемирного наследия исключает из списка и этот памятник лишается всемирного статуса. Например, в 2007 году из Списка всемирного наследия ЮНЕСКО был исключён резерват аравийского орикса в Омане, в связи с продолжающейся охотой на белого орикса и сокращением заповедных территорий, а в 2009 году долина Эльбы у Дрездена в Германии, в связи с продолжающимся строительством автомобильного моста в охранной зоне культурного ландшафта.

Включенные объекты в список Всемирного наследия получают «международный статус». Главная цель списка Всемирного наследия – сделать известными и защитить объекты, которые

являются уникальными в своём роде. Для этого и из-за стремления к объективности Комитетом всемирного наследия были составлены оценочные критерии для объектов культурного и природного наследия.

Культурные критерии Всемирного наследия ЮНЕСКО следующие: 1) Объект представляет собой шедевр человеческого созидательного гения; 2) Объект свидетельствует о значительном взаимовлиянии человеческих ценностей в данный период времени или в определённом культурном пространстве, в архитектуре или в технологиях, в монументальном искусстве, в планировке городов или создании ландшафтов; 3) Объект является уникальным или по крайней мере исключительным для культурной традиции или цивилизации, которая существует до сих пор или уже исчезла; 4) Объект является выдающимся примером конструкции, архитектурного или технологического ансамбля или ландшафта, которые иллюстрируют значимый период человеческой истории; 5) Объект является выдающимся примером человеческого традиционного сооружения, с традиционным использованием земли или моря, являясь образцом культуры или человеческого взаимодействия с окружающей средой, особенно если она становится уязвимой из-за сильного влияния необратимых изменений; 6) Объект напрямую или вещественно связан с событиями или существующими традициями, с идеями, верованиями, с художественными или литературными произведениями и имеет исключительную мировую важность. По положению комитета ЮНЕСКО этот критерий можно предпочтительно использовать вместе с каким-либо ещё критерием, например включая особенности памятника.

Природные критерии Всемирного наследия ЮНЕСКО следующие:

1) Объект представляет собой природный феномен или пространство исключительной природной красоты и эстетической важности; 2) Объект является выдающимся образцом главных этапов истории Земли, в том числе памятником прошлого, символом происходящих геологических процессов в развитии рельефа или символом геоморфических или физиографических особенностей; 3) Объект является выдающимся образцом происходящих экологических или биологических процессов в эволюции и развитии земных, пресноводных, береговых и морских экосистем и растительных и животных сообществ; 4) Объект включает в себя наиболее важную или значительную естественную среду обитания для сохранения в ней биологического многообразия, в том числе исчезающих видов исключительной мировой ценности с точки зрения науки и охраны.

«Статус объекта Всемирного наследия» для объектов природного наследия даёт следующие преимущества: является дополнительной гарантией сохранности и целостности уникальных природных комплексов; повышает престиж территорий и управляющих ими учреждений; способствует популяризации включённых в Список объектов и развитию альтернативных видов природопользования, в первую очередь, экологического туризма; обеспечивает приоритетность в привлечении финансовых средств для поддержки объектов всемирного культурного и природного наследия, в первую очередь, из Фонда всемирного наследия; способствует организации мониторинга и контроля за состоянием сохранности природных объектов.

В данное время в списке объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО в Афганистане значится 2 наименования – Джамский минарет и Бамианские статуи Будды по культурным критериям, что составляет около 0,2 % от общего числа (1007 на 2014 год). Оба объекта занесены в список всемирного наследия, находящегося под угрозой. Кроме этого, по состоянию на 2010 год, 4 объекта на территории Афганистана находятся в числе кандидатов на включение в список Всемирного наследия, из них 3 – Герат, Балх, Багх-е Бабур по культурным критериям, 1 – Банде-Амир по природным критериям [2, с.2].

Джамский минарет является одним из уникальных памятников исламской архитектурой XII века и второй по высоте исторический минарет из обожжённого кирпича в мире после Кутуб-Минаре в Дели. Высота – более 60 метров. Хорошо сохранившийся минарет находится на северо-западе Афганистана, расположен в 10 км северо-восточнее кишлака Джам (Jam) в афганской

провинции Гор при впадении ручья Джамруд в реку Герируд.

Джамский минарет является единственной уцелевшей постройкой древнего города Фирузкух, который был столицей султанов династии гуридов, до переноса её в Газни. В 1221 году город Фирузкух был разрушен войском Чингисхана и даже место его расположения было надолго забыто. Ущелье окружают непроходимые горные массивы. Крупные населённые пункты в районе отсутствуют. Расстояние до Герата – 200 км. Минарет был построен в 1194 году гуридским султаном Гияз-ад-Дином в честь окончательной победы над газневидами в 1192 году. Об этом написано в самом минарете.

Рисунок 1 – Джамский минарет.

В 1943 году губернатор Герата Абдулла Хан Малекар впервые сделал фотографии минарета и сообщил о нём Ахмеду Али Коазаду, президенту Афганского исторического общества. В 1944 году была опубликована статья о памятнике в журнале «Anis».

19 августа 1957 года французский археолог Андре Марик первым из европейских учёных добрался до минарета и в 1958 году опубликовал доклад в «Записках французской делегации в Афганистане».

В 1960 году два представителя Французской археологической делегации в Афганистане Ле Бер и его ассистент Маршал сфотографировали декоративные панели и провели первоначальное исследование его архитектурной структуры. Они обнаружили вход с двумя винтовыми лестницами приблизительно на 4 м ниже современного уровня.

В 1961–1969 годах итальянский архитектор Андреа Бруно обследовал минарет и предложил план по укреплению, так как памятнику грозило обрушение. Местными жителями были проведены работы по укреплению берега и построен деревянный мост через Герируд, позже разрушенный во время боевых действий. Были открыты руины дворца, укреплений, мусульманское и еврейское кладбища. Последнее содержит надгробия с надписями на иврите.

Серьёзных научных исследований памятника пока не проводилось из-за труднодоступности и сохраняющейся нестабильной политической обстановки. Сохранности минарета по-прежнему угрожают наводнения, подмывающие основание, землетрясения, часто бывающие в регионе и незаконные раскопки искателей ценностей. Частично проводятся работы по укреплению береговой линии и реставрации памятников.

В 2002 году минарет и прилегающее неисследованное городище включено в список Всемирного наследия ЮНЕСКО (№211).

Бамианские статуи Будды (пушту *د باميانو بودايي پژي* *də Bāmyāno būdāyī raḡəy*, дари *بت‌های بودا در بامیان* *bothāy-e būdā dar Bāmyān*, дари *تندیس‌های بودا در بامیان* *tandīshāy-e būdā dar Bāmyān*) – две гигантские статуи Будды (55 и 37 метров), входившие в комплекс буддийских монастырей в Бамианской долине.

Рисунок 2 – Бамианские статуи Будды.

Бамианская долина расположена в центральной части Афганистана, менее чем в 200 км северо-западнее Кабула. В долине находится современный город Бамиан – центр одноимённой провинции Афганистана. Долина представляет собой единственный удобный проход через Гиндукуш, поэтому издревле служила торговым коридором. Во II веке здесь возникли буддийские монастыри. При царе Ашоке было начато строительство гигантских статуй, завершившееся только через двести лет. В V веке китайский путешественник пишет о десяти монастырях, которые населяли тысячи монахов. Обширные пещерные комплексы, вырубленные в скалах, служили постоянными дворами для паломников и торговцев. В XI веке долина была присоединена к мусульманскому государству Газневидов, однако буддийские святыни тогда не были разрушены. В долине вырос город Гаугале, украшенный прекрасными мечетями. В 1221 году войска Чингисхана разрушили город и опустошили долину. В средневековье комплекс буддийских монастырей в Бамианской долине получил название Кафиркала – город неверных.

Рисунок 3 – Археологические памятники города Бамиан

С приходом ислама в VIII веке на Афганскую территорию местные жители и миссионеры несколько раз повредили памятника, так как памятники относятся до исламской веры. В XVI веке Амир Аурунгиб, в XIX веке Амир Абдуррахман хан и Амир Хабибулла хан пытались разрушить

статуи. Связи с этими разрушениями выполненные из дерева верхние части лиц скульптур были утрачены ещё в древности и еще до разрушения на лице Будды была золотая маска.

В 2001 году, вопреки протестам мировой общественности и других исламских стран, статуи были разрушены талибами, считавшими, что они являются языческими идолами и подлежат уничтожению. Статуи были высечены в окружающих долину скалах, частично дополнены прочной штукатуркой, державшейся на деревянной арматуре [3; 6-7].

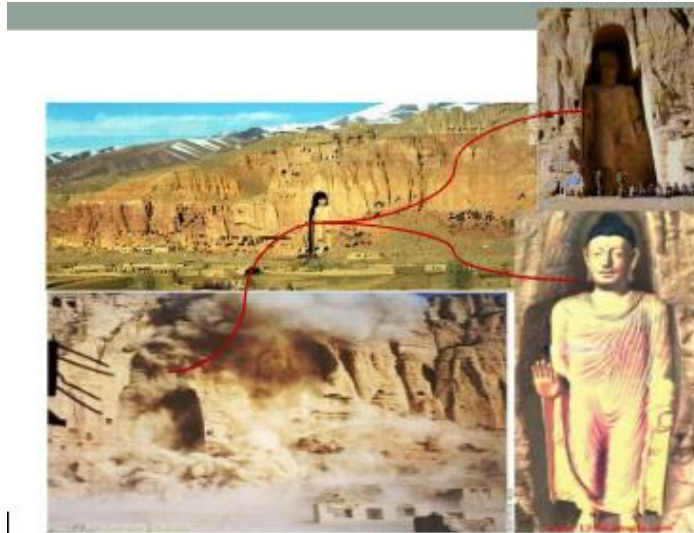

Рисунок 4 – Статуи Будды и их разрушение талибами

Уничтожение состоялось после указа лидера талибов муллы Мухаммеда Умера от 26 февраля 2001 г.: «Бог един, а эти статуи поставлены для поклонения, что ошибочно. Они должны быть разрушены, чтобы не быть объектом культа ни сейчас, ни в будущем». Статуи были уничтожены в несколько этапов в течение нескольких недель, начиная от 2 марта 2001 г. Первоначально статуи были обстреляны с помощью зенитных орудий и артиллерии (Рисунок 4). Это нанесло серьёзный ущерб, но не разрушило их. По этому поводу министр информации талибов Кудратула Джамал посетовал, что работа разрушения не так проста, как можно было подумать, поскольку скульптуры высечены в скале. Позднее талибы разместили противотанковые мины на дне ниши так, что когда обломки скал упали от артиллерийского огня, статуи получили бы дополнительные разрушения на минах. В конце концов, талибы спустили людей вниз по скале и заложили взрывчатку в отверстия в статуях. После одного из взрывов не удалось полностью уничтожить лицо одного из Будд, была запущена ракета, которая оставила отверстие в остатках каменной головы [4; 5-7].

Кроме разрушенных скульптур, в монастырях долины имеется ещё одна, изображающая лежащего Будду, который данное время уцелевшая только нижняя часть памятника (Рисунок 5). Её раскопки начались в 2004 году.

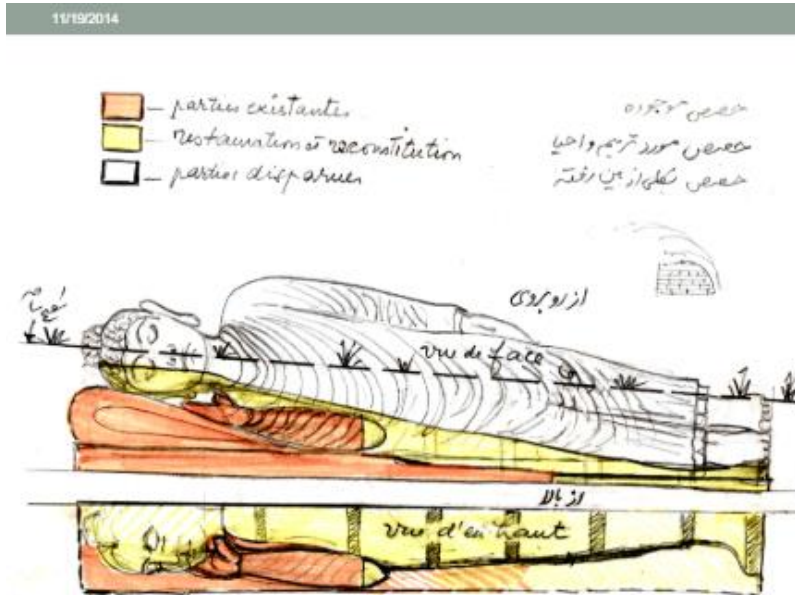

Рисунок 5 – Лежащая Будда.

В 2003 году в список Всемирного наследия ЮНЕСКО включены многочисленные исторические постройки Бамианской долины, включая буддийские монастыри, разрушенные и уцелевшие гигантские статуи Будды, остатки города Гаугале и две мусульманские крепости (№208).

Деятельность, направленная на сохранение и включение культурного и природного наследия в современную культуру путем активизации социокультурной роли его объектов и их интерпретации в данное время является очень актуальными проблемами по сохранению памятников.

Литературы

- 1 Словарь музейных терминов Российская музейная энциклопедия. – М., 2002. <http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp?81>
- 2 Охрана исторических ценностей при поддержке США. Сохранение культурного наследия в Южной и Центральной Азии. //Проект: Отдел по связям с прессой и общественностью. Бюро по делам Южной и Центральной Азии. Государственный департамент США. Вашингтон, округ Колумбия 20520. Фонд посла по сохранению культурного наследия. Бюро по делам образования и культуры. Веб-сайт: <http://exchanges.state.gov/education/culprop/afcp>
- 3 Князев А. В краю умерших Будд. // Правила игры. – Алматы, 2005. №6, сентябрь.
- 4 <http://www.sedmitza.ru/text/4479233.html>
- 5 <http://culture.compulenta.ru/599090/>
- 6 Cultural landscape and archaeological remains of bamiyan valley. UNESCO – Kabul.2003.
- 7 Structure, design and techniqui of the Bamiyan buddhist caves. Recent cultural heritage issues in Afghanistan. Volume 5. Written by: Mayu Iwade and Shigeru Kubodera. Tokyo, (JCICC) 2013.

Referens

- 1 Slovar' muzejnyh terminov Rossijskaja muzejnaja jenciklopedija. – М., 2002. <http://www.museum.ru/rme/dictionary.asp?81>
- 2 Ohrana istoricheskikh cennostej pri podderzhke SShA. Sohranenie kul'turnogo nasledija v Juzhnoj i Central'noj Azii. //Proekt: Otdel po svjazjam s pressoj i obshhestvennost'ju. Bjuro po delam Juzhnoj i Central'noj Azii. Gosudarstvennyj departament SShA. Vashington, okrug Kolumbija 20520. Fond posla po sohraneniju kul'turnogo nasledija. Bjuro po delam obrazovanija i kul'tury. Veb-sajt: <http://exchanges.state.gov/education/culprop/afcp>
- 3 Knjazev A. V kraju umershih Budd. // Pravila igry. –Almaty, 2005. №6, sentjabr'.
- 4 <http://www.sedmitza.ru/text/4479233.html>
- 5 <http://culture.compulenta.ru/599090/>
- 6 Cultural landscape and archaeological remains of Bamiyan valley. UNESCO – Kabul.2003.
- 7 Structure, design and techniqui of the Bamiyan buddhist caves. Recent cultural heritage issues in Afghanistan. Volume 5. Written by: Mayu Iwade and Shigeru Kubodera. Tokyo, (JCICC) 2013.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
ӘОЖ / УДК / UDK 96

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН БАЙЫРҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

Ашимбаева Ф.Е.

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ тарих факультеті 2 – курс студенті

Аңдатпа. Мақалада Қола дәуіріндегі Қазақстан тұрғындарының палеантропологиялық ерекшеліктері және антропологиясы бойынша көне және қазіргі заманғы халықтардың қарастырылып отырған территорияда нәсілдік және этногенетикалық үрдісін ашуқарастырылған.
Түйін сөздер: краниология, палеоантропология, этногенез, раса.

ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНЫХ КОЧЕВНИКОВ И ПАМЯТНИКОВ В ЭПОХУ БРОНЗЫ В КАЗАХСТАНЕ

Ашимбаева Ф.Е.

Магистрант 2 – курса КазНУ им. Аль – Фараби

Аннотация. В статье представлены палеоантропологические особенности населения Казахстана в эпоху бронзы в сопоставлении с соответствующими параметрами современных казахов для выяснения эпохальной этногенетической преемственности между древним и современным населением.

Ключевые слова: краниология, палеоантропология, этногенез, раса.

CONTINUITY BETWEEN ANTIQUE NOMADS AND MONUMENTS DURING A BRONZE ERA IN KAZAKHSTAN

Ashymbaeva F.E.

2-d undergraduate Student of the al – FarabiKazNU

Abstract. In article it is presented paleoantropologichesky features of the population of Kazakhstan during an era of bronze and to compare them with the corresponding parameters on modern Kazakhs for clarification of epoch-making ethnogenetic continuity between ancient and modern the population.

Keywords: kraniologiya, paleoanthropology, ethnogenesis, race.

Қазақтың кең байтақ жерінде ұзақ ұақытқа созылған тарихи кезеңдерін қамтитын көптеген археологиялық және антропологиялық нысандар арасынан қола дәуірінің ескерткіштері ерекше орын алады.

Отан тарихының ежелгі кезеңдерін, байырғы халықтардың мәдени-экономикалық байланысын, миграциялық жолдары мен этникалық үрдістерін, адамдардың антропологиясы мен этногенез мәселесін, археологиялық ескерткіштер арқылы зерттеуге болады. Осы кезеңде көршілес орналасқан ірі мәдени – тарихи аймақтардың өркендеуі бір – бірімен тығыз байланысты болды, сондықтан қола дәуірінің зерттелуі басқа тарихи – мәдени кезеңдердің ескерткіштерімен бірге өрбиді. Қазақ жеріндегі қола дәуірі ескерткіштері мен мәдениетіне деген қызығушылықты

туғызған Ресей патшасы І Петр жарғылары деуге болады. Патша өзінің жарлығында обалардан алынған ежелгі адам қаңқасына мың рубль, бас сүйегі үшін бес жүз рубль көлемінде сый – ақы тағайындаған [1].

Қола дәуіріне тән обаларды немесе тас қоршауларды белгілі зерттеуші Н.И. Потанин 1829 ж. Семейден Созаққа дейін жүріп өткен жолында Орталық Қазақстан өңірінен кездестіреді.

Көне қорымдар, тас плитадан тұратын қабірлер мен қоршауларды зерттеу барысында қола дәуірі тайпалары табиғи жағдайы өмір сүруге қолайлы, кен байлықтары мол жерлерді қоныстанғандығын көруге болады. Қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов та Орталық Қазақстандағы қола дәуірі ескерткіштерін сипаттап кетті.

1862 жылы В.В. Радлов қола дәуірі ескерткіштерін зерттеп, Аягөзге жақын маңнан Қарқаралы округынан, Семей төңірегінен бірнеше қола дәуірі нысандарында қазба жұмыстарын жүргізді. Табиғи жағдайларға, археологиялық артефактіге қарап ол көршілес өңірлермен бірге қазақ сахарасы да мыс, қалайы, алтын өндірген аймақтарға кірді деп есептейді. Алғашқылардың бірі болып өз заманында бұл ғалым Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның солтүстік – шығыс аудандар мәдениетінің тарихын мыс немесе қола, ежелгі темір және жаңа темір, ерте орта ғасырлар секілді кезеңдерге бөлді [2].

Сонымен қатар М.Копалов Орталық Қазақстан ескерткіштерін алты топқа бөлді — жай мола, қабырғасынан қаланған тастар (андроновтық қоршаулар), қисық сызықтылар (көне бөген қалдықтары), төбелер (обалар), кен орындары мен бекіністер еді [3].

XX ғасырдың басында Ф.Н. Педашенко, А.Н., Б.Н. Белослюдов секілді зерттеушілер Шығыс Қазақстанның андронов мәдени – тарихи қауымдастығына жататын ескерткіштерді тауып зерттеді [4].

Шығыс Қазақстанның көне тарихи, ең үлкен ескерткіштерінің бірі болып саналатын Зевакинск, Измайловск, Қайыңды, Орлов, Қойтас т.б қорғандарын көптеген ғалымдар зерттеп, сол дәуірдегі қауымның жерлеу рәсімін, өмір сүру жағдайын анықтаған. Қола дәуіріндегі Қазақстан үшін ең бір маңызды, құндылығы жоғары, ежелгі андронов мәдениетінің тарихта алатын орны ерекше (б.з.б XVII—VIII ғғ.). Олар біздің заманымызға дейін үйінділер, қорғандар, елді мекендер түрінде сақталып қалған. Тайпалық қауым жер игеруге, егін егуге қолайлы өзен – көл жағалауларын мекен еткен. Бұл уақыттағы жерлеу рәсімінің өзіндік ерекшелігі бар, бір немесе бірнеше ондаған мәйітті – таспен шеңберлі немесе тікбұрышты пішінді түрде қалаған.

Мәйіттің басын батысқа, оңтүстік – батысқа қаратып сол жақ қырымен қойып жерлеген. Бір – біріне бетпе – бет қаратылып, қырынан жатқызылған жұптық жерлеу де жиі кездеседі. Молада бірнеше ритуалды қыш құмыралар, жанында мыстан жасалған моншақтар немесе қола пышақ сияқты заттар бірге жерленген. Осы мәдениетке тән балшықтан жасалған үшбұрышты, шеңбер, ромб тәрізді күрделі орнаментпен жабылған құмыра да сол дәуірдің ерекшелігін көрсетеді. Барлық материалдардың жиынтығы Қазақстандағы қола дәуіріндегі андронов тайпаларының шаруашылық – мәдениеті екенін дәлелдейді [5].

Дегенмен бұл дәуірдің материалдары ұзақ уақыт бойына хронологиялық дифференция жасалмаған. Тек қана 1948 жылы Сальников К.В. кермакикалық бұйымдар мен жерлеу рәсіміне толық қанды анализ жасау барысында Орал жағалауының қола дәуіріндегі ескерткіштеріне классификация жасады. Кейіннен ол өзінің Оңтүстік Оралдың ежелгі тарихы туралы монографиясында андронов мәдениетін бір – бірін алма кезек алмастыратын үш этапқа: федоров (б.з.д. XVIII—XVI ғғ.), алакөл (б.з.д. XV—XII ғғ) және замараев (б.з.д XII—VIII ғғ).

Кейіннен Акишев К.А 1953 жылы осы дәуірдегі Орталық Қазақстандағы андронов мәдениетін жіктеді, бірақ замараев кезеңін дәндібаймен алмастырды. Оразбаев А.М. 1958 жылы Сальников К.В. классификациясын Қазақстанның солтүстік аудандарындағы ескерткіштерге таратты.

Ә.Х.Марғұлан мен К.А.Акишев Орталық Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерін өзіндік екі археологиялық мәдениетке: андронов және беғазы – дәндібай деп бөліп қарастырады. Өз

кезегінде андронов мәдениеті екі кезеңге бөлінеді: нұра деп аталатын – ерте андронов және атасу – кейінгі андронов мәдениеті. Ғалымдардың пікірінше нұра мен атасу кезеңі синхронды және жалпы сипаттамасы бойынша Орал жағалауындағы федоров пен алакөл кезеңіне сәйкес келеді, ал беғазы – дөңдібай мәдениеті – Минусинск ойпатындағы қарасу мәдениетіне ұқсас болып келеді.

Осылайша қола дәуірінің барлық ескерткіштері тек хронологиялық кезең бойынша ғана емес сонымен қатар таралу аймағына байланысты этнографиялық ерекшеліктерімен ажыратылады [6].

Көп жылдық зерттеулер негізінде Орталық Қазақстандағы қола мәдениетінің бірнеше мыңжылдықтар барысында дамығандығын және әр кезеңдегі өзгерістерден өткендігін байқаймыз. Қола мәдениеті кезеңдерінің бірізділігі бір – бірінен ғимараттары, жерлеу салты мен мүкәммалы бойынша ерекшеленетін ескерткіштерден анық көрінеді. Әр кезеңнің басында өткен дәуірдің кейбір бітістері сақталып отырған. Кең дала кеңістігімен бөлінген облыстардан табылған тұрмыстық құралдардың, керамиканың және басқа да еңбек құралдарының ұқсастығы ежелгі тайпалардың арасында болған мәдени және экономикалық байланысын дәлелдейді.

Орталық Қазақстандағы кейінгі қола дәуірінің мәдениет ескерткіштері Енисейдегі қарасу мәдениеті ескерткіштерінен анық бітістермен ерекшеленеді.

Қарастырған кезеңдегі ізденістердің өзіндік ерекшеліктері бар. Қола дәуіріне жататын археологиялық нысандардың басқа дәуірлермен мерзімделіп отырған кездері жиі ұшырасады [7].

Андронов мәдениеті тұрғындары өздерінің жерлеу әдет – ғұрпы ерекшеліктерімен этнографиялық тұрғыдан көршілес тайпалардан өзіндік айырмашылықтары болды. Археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында обалар мен қабырлардың ерекшеліктерін байқауға болады. Олар зиратты пішіні әр түрлі тас қоршаулар түрінде тұрғызған, олар тік бұрышталып, дөңгелектей, сопақталып қоршалған, кейбір өңірінде бұлардың орнына обалар үйілді. Өлген тайпалас адамды өртеу рәсімі де орын алған, сонымен қатар ерекше әдіспен бүйірінен жатқызып, қол – аяғын бүктеп, тас тақталардан жасалған «жәшікке» немесе қазылған төрт бұрышты шұңқырға салып жерлеген. Бұл андронов қоғамының біртекті болмағандығын көрсетеді. Байлар, текті адамдар өлгенде олар ерекше құлпытас орнатылған мазарларға жерленді. Жауынгерлер, патшалар абыздар тәрізді әлеуметтік жік болған.

Қола дәуіріндегі тұрғындардың палеоантропологиялық көрсеткіштері территорияның нәсілдік және этногенетикалық үрдісін көрсетеді. Аталмыш дәуірдің қоғамдық құрылымын палеоантропологиялық материалдардан краниология сериясын құрастыру арқылы анықтауға болады. Палеоантропологиялық материалдардың арасынан краниология сериясын бөліп алу барысында, әрбір сүйекті тазалап, бүлінген сүйектерді қалпына келтіріп, барлық анатомо – морфологиялық анықтамаларды кешенді және салыстырмалы зерттей отырып, тұрғындардың нәсілдік және этногенетикалық үрдісінің қалыптасуы айқындалады [8].

Шығыс Қазақстанның көне тұрғындарына этногенетикалық тұрғыда краниологиялық салыстырмалы талдау жасау барысында, қазақ халқының ата – тегі және этногенетикалық байланыстары сипатталады. Көне тұрғындар мен қазіргі заманғы қазақ халқына салыстыра отырып, олардың дәуірлік этногенетикалық сабақтастығы ұштасып жатқандығын көрсетеді.

Шығыс Қазақстан облысындағы Шілікті алқабындағы Бәйгетөбе қорғанында сақ «алтын адам» табылғаны белгілі. Жерлеу рәсімінің ерекшелігіне орай, яғни мәйіттің қасына мықты, ауыр, қымбат–бағалы тастармен көмкерілген қару–жарақтардың бірге жерленуінен ер адамның сүйегі екендігін аңғаруға болады. Мәйіттің бас сүйегі, астыңғы жағы және тістері жақсы сақталған. Шүйденің жоғарғы жағы зақымдалған және үстіңгі жақтан екі азу тісінің бірінші және үшінші жұбы, оң жақ екінші күрек тісі жақсы сақталған. Қаңқаның өзіндік ерекшелігі мен антропологиялық сипаттамасын қарастыратын болсақ, бас қаңқасы биік, салыстырмалы ұзын, қысыңқы, бас қаңқа көрсеткіші бойынша долихокранды, маңдайы кең, шығыңқы, орташа

көлбеген, дөңес, қастың жоғарғы жағы доғалары дамыған, сондықтан бас пішіні жоғарыдан қарағанда овоидты болып келген, шүйде бөлімі шамалы шығыңқы[9].

Басқа да морфологиялық ерекшеліктеріне және осы айғақтарға сүйене отырып, қорғаннан табылған қаңқаның жас ер адамға тән екендігін көрсетеді.

Шілікті “ алтын адам” бас қаңқасының краниологиялық сипаттамасы мен морфологиялық басқа да белгілерін анықтау барысында, ерте темір дәуіріндегі тайпалардың ортасында кең таралған, сонымен қатар монголоидты элементтер аздап байқалатын антропологиялық түр шеңберіндегі протоевропеоидты расаға жатады [10].

Бәйгетөбе қорғанындағы қарастырылған жеке тұлғаның расалық белгілері антропологиялық типтің монголоидтық белгілермен жаңа араласып келе жатқан европеоидтық расаға қарайтынын көрсетті.

Андронов мәдениетінен – кейінгі қола дәуіріне ауысу кезеңдегі ескерткіштердің өзіндік ерекшеліктері болды (б.з.д. XII – XI ғғ).

Айыршақ моласында қола мәдениетінің ескерткіштері – Атасу және беғазы – дәндібай мәдениетінің алдында болған ауыспалы екі кезеңмен көрсетілген. Обаның ішінде 0,8 м тереңдікте солтүстік – шығыс бағытында әйел адамның қаңқасы жақсы сақталған. Ол тізесі бүгіліп, буындары жамбасына салынып, шалқасынан жерленген. В.В. Гинзбургтың краниологиялық анықтамасы бойынша қаңқа егде әйелдің қаңқасына ұқсайды. Оны бірге жерленген заттар дәлелдейді.

Оба – қорымның солтүстік – батыстағы топшасының биіктігі – 0,65 м, төбесінде саяз шұңғыма бар. Жерлеу ғимараттары ерекше орнатылған. Бірінің үстіне бірі орналасқан екі жәшік екі метрлік тереңдіктен табылды. Трапеция түріндегі төменгі бөлігі жағымен батысқа қараған. Адамның қаңқасы 0,7 м тереңдікте орналасқан. Арқасымен, қол – аяғы созылып, басы оңтүстік – батысқа қарап жерленген. Қаңқаның жанында сиыр сүйектері, аттың тістері мен жауырыны, биконикалық пішінді қола моншақтары болды.

Оба – қорымның оңтүстік бөлігінде биіктігі бір метрге жететін жер үймесін көрсетеді. Оңтүстік – шығыс қорымның жәшігі 0,9 м тереңдіктен табылды. Оның түбінде адамның мыжылған бассүйегі мен дене сүйектері, керамика сынықтары, қола негізінде өрнектелген алтын түйреуіш ретсіз орналасқан. Солтүстік – шығыс қорымның жәшігі 0,8 м тереңдіктен табылды. Бұл жерден өртенген адам сүйектерінің қою – күлгін түсті органикалық туындаған затпен бірге жатуы таңқаларлық көрініс. Дақты тазартқаннан кейін жәшіктің түбінде мата іздері, майлы дақтың іздері байқалды. Марқұмды кремациялау жәшіктің ішінде жүргізілген болуы мүмкін.

Орталық Қазақстан бойынша қола негізінде жасалған бұйымдар ауыспалы кезең мәдениетіне тән. Қола дәуірінің ескерткіштеріне тән. Айшырақ обасында анықталған заттар андронов ескерткіштерінде кездеспейді. Олар ауыспалы кезеңде пайда болған және беғазы – дәндібай ескерткіштеріне тән.

Егізек қорымы екі топшадан тұрады, ғимарат құрылым, жерлеу салты, мәдени заттары бойынша бір типті. Жерлеу ғимараттары құрылысында бітістері сақталған. Бірақ осы тұрақты дәстүрден андроновқа тән емес жаңа элементтер көрінеді. Кешен қола дәуіріндегі әр кезеңнің ескерткіштерінен тұрады. Оның негізгі бөлігін Атасу кезеңінің қорымы құрайды[11].

Ауыспалы кезең ескерткіштері шетте орналасқан және андроновтықтан ірі көлемімен ерекшеленеді. Ауыспалы кезеңдегі жерлеу ғимараттарының өзіне тән пішіні – оба–қорымдар болып тбылады. Олар қырымен қазылып көмілген айналым қорымдары бар үлкен үймелі төбелерді құрайды.

Осындай қорымдардың бірінде шығыс бағытта жәшіктерді бойлай адам қаңқалары болды, оған қарап жерлеу салты туралы айту қиын. Адам отырғызып жерленуі мүмкін. Сүйектерді жинау барысында, адамның мықын сүйегінен (os ilium) пішін білік тәрізді жебенің үшкір қола ұшы шығып тұрды. Жебенің қатты соққысынан мықын және маңдай сүйегінің қосылған жерінен үңірейген жарық (eminentia iliopectinea) пайда болған. Жерлеу салтында, мола құрылымдарын

орнатуға, керамиканың пішіні мен өрнегіндегі өзгерістер анық байқалады. Осы топтың ескерткіштерінде жерлеу рәсімі үш түрде көрсетілген: бүгілген, тізесін біраз көтерген, отырғызылған күйде. Сондай – ақ жұптық жерлеу орындары үлкен патриархалды отбасынан жеке ұя болып бөлінгенін көрсетеді [12].

Қола дәуіріндегі европеоидты расаға Орталық Азиядағы шығыс елдері территориясынан монголоидтық элементтердің инфильтрацияның басталғаны, сол кездің өзінде шекаралық қарым – қатынастың болғандығын білдіреді.

Қазақтың кең байтақ жеріндегі метисация үрдісінің негізінде біртіндеп трансформациялану арқылы Еуразияның дала зонасында да тайпалардың расалық жиынтығы алмасып отырды.

Еуразияның расалық тип қатарында қазақ халқының папуляциясы өзіндік анық бейнеленген антропологиялық белгілерімен анықталады. Антропологиялық классификация бойынша қазақ халқы автохтонды тураноидты расаға жатады.

Әдебиеттер

- 1 Сборник исторического общества. Т. XI, СПб., 1873. – С. 372.
- 2 Радлов В.В. Сибирские древности, Т. I. СПб., 1888. С.10.
- 3 Копалов М. Памятники старины киргизской степи /Записки Уральского общ. Любит. Естествозн. Екатеринбург, 1891 – 92. Т. XIII. вып. 1.– С. 19 – 22.
- 4 Грязнов М.П. Казахстанский очаг бронзовой культуры / Сб. Ст. Антропол. Отряда Казахской экспед. Академии наук СССР. Л., 1930, вып. 15. – С.149 – 162.
- 5 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма – Ата, 1966. Гл. I, II, V.
- 6 Кадырбаев М.К. Могильник Сангру II. // В кн.: Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. // Труды ИИЭА. Т. 12. Алма – Ата, 1961. – С. 52.
- 7 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. // МИА. М. – Л., 1960. № 88. – С. 237.
- 8 Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М., 1964.
- 9 Гинзбург В.В. Материалы к антропологии древнего населения Юго-Восточного Казахстана. Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР, 1959. – Т.7.
- 10 Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата, 1970.
- 11 Гинзбург В.В. К антропологии ранних кочевников Восточного Казахстана // Антропологический сборник III. Труды Ин-та этнографии АН СССР. – М., 1961. – Т. 71.
- 12 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К.; Оразбаев А.М. Указ соч. – С. 217. Памятники Карасусского этапа в Центральном Казахстане. 1966.

References

- 1 Sbornik istorycheskogo obchestva . Т. XI, SPb., 1873. – S. 372.
- 2 Radlov V.V. Sibirskie drevnosrti, T.I. SPb., 1888. – S. 10.
- 3 Kopalov M. Pamiatniki starini kirgizskoi stepi / Zapiski Uralskogoobsh. Lubit. Estestvozn. Ekaterinburg, 1891 – 92. Т. XIII. Vip. 1. – S. 19 – 22.
- 4 Griaznov M.P. Kazakhstanskioshakbronzovoikulturu / Sb. St. Antropol. OtridaKazakhstanskoieksped. Akademiinauk SSSR. L., 1930, vip. 15 – S. 149 – 162.
- 5 Margulan A.X., Akishev K.A., Kadurbaev M.K., Orazbaev A.M. DrevnaiakulturaSenrtralnoKazakhstana. Alma – Ata, 1966. Gl. I, II, V.
- 6 Kadurbaev M.K. Mogilnik Sangru II. // Vkn.:Novuematerialupoarheologii I etnografiiKazakhstana. // trudu IIAEA. Т. 12. Alma – Ata, 1961. – S. 52.
- 7 Shernikov S.S. VostoshnuiKazakhstanvepoxubronzu. // MIA. М. – Л., 1960. № 88. – S. 237.
- 8 Alekseev V.P., Debec G.F. Kraniometria. Metodika antropologisheskix issledovanii. – М., 1964.
- 9 Ginzburg V.V. K antropologii rannix koshevnikov Vostoshnogo Kazakhstana // Antropologisheskii sbornik III. Trudu In – ta etnografii AN SSSR. – М., 1961. – Т. 71.
- 10 Ismagulov O. Naselenie Kazakhstana ot epoxy bronzu do sovremennosty (paleoantropologishekoeissledovanie). – Alma – Ata, 1970.
- 11 Ginsburg V.V. K antropologii rannix koshevnikov Vostoshnogo Kazakhstana // Antropologisheckii sbornik III. Trudu In – ta etnografii AN SSSR. – М., 1961. – Т. 71.
- 12 Margulan A.X., Akishev K.A., Kadurbaev M.K., Orazbaev A.M. Ukazsosh. – S. 217. Pamiatniki Karasuskogo etapa v Sentralnom Kazakhstane. 1966.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(3)

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ, ОНЫҢ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ: ДЕНСАУЛЫҒЫ, ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ (1867-1917ЖЖ) (ВЕРНЫЙ УЕЗИ БОЙЫНША)

Бисембаева Л.А.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD докторант

Аңдатпа. Бұл мақалада патшалық отарлық билік үстемдік жүргізген ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі Жетісу облысындағы халықтың әлеуметтік жағдайы баяндалады. Патша үкіметінің Жетісу өлкесінде жүргізген отарлық саясатының салдарынан өңір халқының ұлттық құрамының өзгеріске түсуі, бұрын белгісіз болып келген ауру түрлерінің пайда болып, асқынып кетуі, жұқпалы ауруларды емдеудегі халық емшілері мен орыс медицинасы туралы сөз болады. Мақаланың мақсаты – өз жерінде қорғансыз болып қалған қазақ халқының күнделікті өмірін халықтың денсаулығы тұрғысынан ашып көрсету. Мақалада өлкеде пайда болған ауру түрлері сарапталады және оларды емдеу жолдарына сипаттама беріледі. Жұмыс пәнаралық байланыста жазылғандықтан тарих, әлеуметтану, саясаттану ғылымдары салаларының мамандары үшін пайдалы болып табылады.

Түйін сөздер: Отарлау саясаты, патша үкіметі, Жетісу облысы, Верный уезі, аурулар, орыс медицинасы, дәрігерлік көмек, халық емшілері, дәрілік шөптер.

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ, ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОВСЕДНЕВНУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ: ЗДОРОВЬЯ, ПУТИ ЛЕЧЕНИЯ (1867-1917) (ПО ВЕРНЕНСКОМУ УЕЗДУ)

Бисембаева Л.А.

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, PhD докторант

Аннотация. В этой статье рассматриваются вопросы о том как царская колониальная власть проводила свое превосходство во второй половине ХІХ века и в начале ХХ века в Семиречье, о социальном положении народа. В Семиреченской области изменился национальный состав жителей, из-за этого появились болезни, перешедшие в осложненные стадии болезни, как лечили инфекционные болезни народные целители и врачи, об этом и будет идти речь в статье. Цель статьи - открыто показать как казахской народ в своей земле оказался беззащитным и как это повлияло на повседневный жизнь и на здоровье народа. В статье рассматриваются виды болезни которые появились и пути лечение. Это работа может быть полезным для историков, социологов, политиков.

Ключевые слова: Колониальная политика, царское правительство, Семиреченская область, уезд Верный, болезни, русская медицина, медицинская помощь, народные целители и лекарственные травы.

THE SOCIAL SITUATION IN THE REGION SEMIRECHYE, ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE POPULATION: HEALTH, THE WAY OF TREATMENT (1867-1917) (ON THE VERNY UYEZD)

Bissembayeva L.

Kazakh National Pedagogical University named after Abai. PhD student

Abstract. This article reports on how the royal colonial authorities conducted their superiority in the second half of the nineteenth century and early twentieth century in the Semirechye on the social situation of the people. In the area of harm Semirechye of tsarist colonial power, changed the composition of the nationality of the people, because of this there appeared the disappeared disease, have fallen into the complicated stage of the disease is treated infectious diseases, traditional healers and medicine of the Russian people, and this will be discussed in the article. Purpose of the article - to show how openly the Kazakh people in their daily life in their own land was defenseless and how it affected people's health. The article discusses the types of illnesses that have appeared and the way treatment. This work may be useful for historians, sociologists, politicians, as it covers the humanities and inter subjects.

Keywords: colonization policy of the tsarist government, the region Semirechye, DC True, illness, Russian medicine, s medical aid, healers and herbs.

Патша үкіметінің XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде жүргізген отарлық саясаты қазақ халықының басына зор қиыншылықтар әкелген болатын. Қазақ халқы саяси тәуелсіздігінен айырылып, ата-бабасының мекенінен ығыстырылды және халықтың ұлттық құрамы өзгеріске ұшырады. Бұл үдеріс бүкіл қазақ жерімен бірге Жетісу өңірінің Верный уезіндегі халықты да қамтығаны белгілі. Тұрғындардың ұлттық құрамының өзгеруі саяси-экономикалық қиындықтармен бірге өз кезегінде әлеуметтік қиындықтарды да туғызды. Сондай қиындықтардың бірі санитарлық-гигиеналық жағдайдың нашарлығы салдарынан шешек, мерез т.б. жұқпалы аурулардың асқынып кетуі еді.

Жұқпалы аурулардың таралуы өңірдегі патшалық билік үшін күтпеген жағдай еді және олардың өлкедегі саясатына да кедергі келтіретін еді. Сондықтан да жергілікті билік мемлекетке қанша шығын келтіретініне қарамастан, жағдайды назардан тыс қалдырмай, бақылауда ұстауға тырысты. Осыған байланысты әскери-медициналық инспектор жыл сайынғы есебінде Түркістан өлкесінің санитарлық жағдайы мен ондағы орыс дәрігерлерінің қызметі туралы хабардар етіп тұрды.

Жетісу облысы бойынша 7750 аурудың 7503-і жазылып, 47-сі өлген. Түркістан өлкесі әртүрлі халықтардан тұрды, жергілікті халық көп жағдайда тәуіптердің көмегіне жүгінген. Дәрігер көмегіне жүгінетіндердің көпшілігі безгек (лихородка) және жұқпалы аурулармен ауырғандар болатын. Безгекті емдейтін хининнің жетіспеуі дәрігерлерге қолбайлау болды. Дәрігер көмегіне көп жүгінген келесі ауру түрлері – жыныстық қатынас арқылы жұғатын венерологиялық аурулар, көз және буын аурулары (ревматизм). Көз ауруы мен буын ауруының асқынуына тұрғын үйлердегі гигиеналық жағдайдың сақталмауы себеп болса, мен ойық жаралардың пайда болуына нашар тамақтану себеп болды. Денесін таза ұстамау қотыр мен созылмалы жаралардың пайда болуына алып келді. Мысалы: 1877 жылы Жетісу облысының Верный уезінде шешек және қызылша аурулары таралады. Шешек індеті өте күшті болып, көптеген балалар соқыр, саңырау болып қалады. Верный уезі бойынша шешекпен ауырған 2025 адам дәрігер көмегіне жүгінген [1].

Шешек ауруының қазақтарда қорқыныш тудырғаны соншалық, оны ең жаман ауру деп есептеді. Шешекпен ауырған адамдарды жалғыз немесе ауырған бірнеше адамды бірге қалдырып,

өздері аулақ көшіп кетіп, аурулар айдалада көмексіз қалған. Балаларын қимаған әйелдерді күйеулері күшпен көндіріп отырған. Шешекке қарсы егушілердің құралдарын тартып алып, енді қайтып бұнымен айналыспайтындай етіп қорқытқан. Қазақтардан не үшін қарсылық көрсететіндерін сұраған кезде «мұсылман мен орыс қанын араластыру күнә» деп жауап берген.

Бұдан XIX ғасырдың аяғында қазақтар арасында мұсылман діні мен молдалардың ықпалының күшті болғандығын көреміз. Қазақ жеріне келген қоныс аударушылардың діні мен өмір сүру әдеттерінің жергілікті халықтың дәстүрі мен дініне қарама-қайшы екенін көрген қарапайым халық, оның емдеу әдістеріне де үрке қарады. Бұл-бір жағынан, қалыпты құбылыс болғанымен, екінші жағынан, аурудың соншалықты қауіптілігін түсіне алмау немесе жете түсіндірмеу - халықтың, әсіресе, қазақ халқының сан жағынан шығынға ұшырауына әкеліп соқтырғаны сөзсіз. Бұрын, орыс дәрігерлері келгенге дейін, шешекті сарттар емдеген. Олар шешекпен ауырғандарды жинап алып, сұқ саусағы мен бас саусағының ортасынан еккен, одан олардың қолдары ісіп ауырған.

Верныйда дифтерия мен шешек ауруы қатты асқынған. Верный мен Үлкен Алматы станицасын қоса есептегенде дифтерия мен тамақ ауруынан өлгендердің саны (үлкендер, балалар) тамыз айында-20, қыркүйекте-26, қазан айында-43-ке жеткен. Верныйда бұл аурумен ауырған адамдардың 3 тен 2-сі өліп кетіп отырған. Аурудың асқынып кеткені сондай, кедейлерге ауырған кездегі киімін тапсыртып, оның орнына дәрі-дәрмек, залалсыздандыратын құрал-жабдықтар, киімдер беру үшін дифтерияға қарсы Қызыл Крест ұйымының Жетісу жергілікті басқармасы мүшелері мен губернатор жанындағы ерекше тапсырмалармен айналысатын шенділерден құралған арнайы комитет құру қажет болды [2,-195 б.].

Жұқпалы аурулардың асқынғаны соншалық, тіпті Дмитриев шіркеуінің священнигі Владимир Аркадов 1883 жылдың 26 желтоқсанында Верныйдың уездік бастығынан Зайцев пен Маловодный селоларында балалар арасында дифтерияның пайда болуына байланысты шара қолдануын сұрайды. Сонымен бірге қазан айынан желтоқсанға дейін осы селоларда дифтериядан ұл-қызы аралас 44 бала өлгенін, үйлерді аралап көргенінде ауырып жатқан тағы да 5 бала мен бір қарт әйелді көргенін, үйлерде дезинфекция жасайтын құралдардың, тазалықтың жоқтығын байқағанын және бұған селолық биліктің ешқандай көңіл аудармай отырғанын жазады. Осыған байланысты Верныйдың уездік бастығына тапсырма беруін немесе Зайцев селосына дәрігер жіберуін, болмаса дәрігерлік құралдармен қамтамасыз етуін, сонымен бірге оларды мұндай жағдайда қалай пайдалану керектігін көрсететін жауапты адам бөлуін өтініп сұрайды [3, -1-266.].

Верный уезінде дифтерия ауруының асқынып кеткені сондай, оның белгілері жыл бойы байқалып отырған [4, -С.203]. Келесі бір деректерде 1884 жылдың 2 тамызында Верный уездік басқармасына полковник Сапожников 18 шілдеден бері белгісіз ауру пайда болғанын, оны дүнгендер ұнға жатқызып емдеп, кейін ол ұнды халыққа сатып, ауру таратып отырғанын, сол ұнды сатып алған қырғыздар (қазақтар -Б.Л.) арасында қысқа уақыт ішінде 10 адам өлгенін мәлімдейді [3,-76.].

Шешектен де қауіпті ауру мерезбен бастапқыда белгілі бір адамдар ғана ауырса, кейін таралып кетуіне байланысты бүтін ауылдар да ауырып отырған. Орыс билігі бұл аурумен қанша күрессе де, тұрғындар арасына таралып кетуіне тосқауыл бола алмағанын көреміз. Мысалы, Қаскелең өзенінің жоғарғы жағындағы Бекбатыр ауылында 10 киіз үй болса, олардағы бесіктегі баладан бастап қарттарына дейін түгел ауру болған [5].

Қазақтар арасында бұрын кездеспеген мерез ауруы – жыныстық жолмен тарайтын жұқпалы ауру. Мерез әскердегі төменгі шенділердің арасында кеңінен таралып, барлық әскери емдеу орындары осы ауруды жұқтырғандарға толы болды. Соған байланысты енді әйелдердің, оның ішінде жезөкшелердің, олармен байланысы бар еркектердің денсаулығын тез арада тексеру мәселесі көтеріледі. Бұның бәрі мемлекет қазынасына үлкен шығын келтіретініне қарамастан, жергілікті билік бұл шаралардың орындалуын қатаң бақылап отырады [6].

Верный қаласының азаматтық және әскери дәрігерлері аптасына 1 рет Верныйдың қалалық

ауруханасында әйелдер мен жезөкшелерді тексеріп, соңғыларына қатаң шаралар қолданып отырған. Тексерілген әйелдердің ішінен мерез ауруын жұқтырған 7 әйел анықталып, жезөкшелікпен айналысатын 14 әйел тұтқындалған. Ауру жұқтырған әйелдер аурухананың арнайы бөлімдеріне жатқызылған [7,-С.51-52.].

Осыған қарап-ақ, өлкені орыстар билеген тұста қазақ халқының ұлттық тұнығы лайланып, қоғамда азғындық әрекеттер тарала бастады деуге толық негіз бар.

Верныйда 1896 жылы 1 желтоқсанда ақыл-есі ауысқандарға арналған аурухана ашылған. Ол жерде 5 тұрақты төсек, 3 қосымша төсек болды. Ол жерде емделген 20 адамның 2-еуі 15 пен 20 жас аралығында; 14-і 20 мен 50 жас аралығында; ал 4-еуінің жасы 50-ден асып кеткен [7,-53 с.].

1896 жылы 2 сәуірде көз ауруларын тегін емдейтін аурухана ашылған [7, -61 с.].

Верныйдың 15 орынға арналған қалалық ауруханасында әртүрлі ішкі, сыртқы аурулармен стационарлық науқастарды емдеген. Ең көп емделген ауру түрлері:

- венерологиялық-37;
- ішімдіктен улану-29;
- әртүрлі жарақаттар-26;
- іш сүзегі-11.

Осы аталған ауру түрлерінен бөлек өңеш ісігіне байланысты асқазанға фистула (түтік, тұрба) қою, қуықтан тас алу, жақ сүйегінің жансызданған бөлігін алып тастау сияқты ауру түрлеріне ота сәтті жасалған. Бұдан басқа да кіші-гірім 15 ота жасалған. Амбулаториялық ем де жүргізілген [8, -65 с.].

Осы кезеңде қазақтар арасында кеңінен таралған аурулардың келесі бір түрі-котыр ауруы болған. Оған материалдық жағдайы жақсы болыс басқармаларының өзі атүсті қараған.

Өлкені зерттеуге шыққан Жетісу облыстық ұйымдастыру комиссиясы уезге дәрігер және әйелдер дәрігері (акушер) тағайындалатынын, әрі халықты тегін емдейтінін хабарлаған кезде, халық оған қатты қуанған. Орыс дәрігерлерінің көмегіне ерлерге қарағанда әйелдер көбірек жүгініп, көз және жүрек ауруларынан дәрі сұраған [5].

Қазақ жеріне орыс дәрігерлері келгенге дейін, ел ішіндегі ауруларды бақсылар (шамандар) емдеген. Бақсы дегеніміз- шаман дініндегі басты тұлға. Діни культті атқарушы. Бақсылар негізінен көзбайлаушылық, емшілік, болжаушылық, сәуегейшілікпен, жадагершілікпен (жын шақыру) айналысқан. XIX ғасырдан бастап қазақ бақсылығының аясы емдеу, болашақты болжау, жоғалғанды іздеу сияқты функциялармен тарыла түседі [9, -97 б.].

Бақсылардың әлеуметтік өмірдегі орны XIX ғасырдың соңына қарай тіптен тарыла түседі. Олар ірі қоғамдық мерекелерді өткізудегі және құрбандық шалудағы жетекшілік қызметінен айырыла бастайды. Оның себебі 1868 жылғы қазақ даласын билеудің жаңа ережелеріне сәйкес бақсылыққа заң жүзінде тиым салынуынан, екіншіден мұсылманшылықтың өршуінен (молдалар жын шақыру шарифатқа қарсы келеді, сондықтан бақсыдан көмек сұрау күнә болады деп уағыз жүргізеді), үшіншіден, қазақ даласына етек жая бастаған орыс медицинасы да бақсылыққа өре-тұра қарсы болады [9, -99 б.].

Бірақ, біз қарастырып отырған XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басына дейін (тіпті бүгінге дейін), қазақ бақсылығынан қалған негізгі функцияның бірі - емшілік. Өлкеге орыс медицинасы тарала бастағанымен, халық негізінен емшілердің көмегіне сүйенген. Емшілер әртүрлі шөптер мен шөп тамырларымен емдеген. Көптеген дәрілік шөптермен ем жасай білген қазақ халық емшілері ішек құрттарын дермене жусаны арқылы емдеген [10].

Түркістан өлкесінде халық емшілері өсімдіктен жасалған 227 түрлі дәрілік шөптерді пайдаланған. Олардың ішінде 62-сі (апиын, мандрагора, гашиш, т.б.) үнді флорасынан болса, 12-сі хиуалық және қытайлық, 9- бұхарлық, 7-парсылық, 6-арабтық, 4-еуропалық және египеттік өсімдіктерден еді. Халық емшілері сонымен бірге хинин, ашутас, скипидар, тотыяйын, сынап, алмас, т.б. сияқты өте күшті әсер ететін улы дәрілермен де емдеген. Негізінен жергілікті өсімдіктерді де кеңінен қолданды. Мысалы дермене жусаны, кара андыз, саумалдық, қымыздық,

күшала, арша, киік оты, қалампыр, қара бұрыш, долана, қарақат, меңдуана, темекі, ақсырғақ, бозбұға, итмұрын түбірі, мия түбірі, тобылғы, т.б. пайдаланған. Осылармен бірге аюдың, аққудың өті, борсықтың, қаздың, жылқының, қойдың майларымен бірге, малдың жас еті мен сорпасы, қымыз, шұбат, құрт, сары май, сүйек майы, сүт бал, арқар мен маралдың мүйіздерін де қолданды.

Буын аурулары (ревматизм) мен бел шойрылуды (радикулит), бас аурулары мен суық тиюді қазақтар жылы суға отыру, құмға түсу, теріге түсу сияқты әдістермен емдеген [11, -С.185.].

Апиынды медицина саласында қолдану мақсатында оны шетелден тасымалдамай Жетісу облысының Пржевальск, Жаркент, Пішпек, Верный уездерінің жерінде апиын майын алу үшін көкнәр өсіру қолға алына бастайды. Оны өсіруді, түскен өнімді жинап алып, қазынаға түгелдей тапсыруды мойнына алған сенімді адамға ғана рұқсат етті. Апиынды рұқсатсыз, өз бетінше өсірген адамдар қылмыстық жауапкершілікке тартылып, апиын еккен плантациясы өнімімен қоса тәркіленген [12, -С.4].

Апиынды Шелек бойындағы сарттар мекендеген далада қазақтардың өсіріп, оны сатқандығы туралы деректер бар. Заң бойынша оны ауруларға дәрі қылып беретін жерлерде ғана сатуға рұқсат етілген. Одан басқа жерлерде сатса, рұқсат етілгені туралы қағаз керек болған. Осындай заңсыз әрекеттер жиілеп кеткен соң, Колпаковский уезд басшыларына заң бойынша шара қолдану туралы бұйрық шығарады [13,-37 б.].

Ал, өлкеге келіп қызмет жасап жатқан орыс дәрігерлері уездегі ауруларды медициналық жолмен емдеген.

Жоғарыда аталған ауру түрлерімен бірге, Жетісу облысында індетке айналмаса да тырысқақпен (холера) ауырғандар да болған. Жергілікті емшілермен бірге, Бакитыко, Поярков, т.б. орыс дәрігерлері көп еңбек сіңірді [14,-72 б.].

Л.С.Длугошевский Верный уезінің Ұзынағаш селосында тұрғындарға медициналық жәрдем көрсету ісін ұйымдастырған. Пржегодский, И.Е.Сенчиковский сияқты дәрігерлер Верный уезінде қызмет еткен [15,-87-б.].

Жаңа заманмен бірге тұрмысқа енген жаңалықтар қазақтардың ішіп-жейтін азық-түлік тағамдарының құрамын да өзгерткені белгілі. Ол өз кезегінде денсаулыққа әсер еткен факторлардың бірі еді. Құжаттарға қарап отырсақ, біз қарастырып отырған кезеңде тіс дәрігерлерінің қызметіне де сұраныс болғанын байқаймыз. Тіс дәрігерлері ХХ ғасырдың басында-ақ тісті емдеу, пломба қою, жұлу, жасанды тістер қою сияқты қызметтер көрсеткен. Мысалы, тіс дәрігері О.И. Колпаковская-Харина ауруларды күндізгі сағат 10-нан 4-ке дейін қабылдайтынын жарнамалайды. Бұрын әйелдерді босандыру қызметін кіндік кесушілер немесе кіндік шешелер (повивальные бабки) атқарса, енді бұл іспен арнайы білімі бар акушерлер айналыса бастады (бірақ кіндік шешелердің әйелдерді босандыруы мүлдем тоқтады деуге болмайды -Б.Л.). Акушер П.С.Тавлинова ауру әйелдер мен босанатын әйелдерге қызмет көрсеткен [16, -С.4.].

Тіпті, кейбір ауру түрлері үшін қажет дәріні Батыс Еуропа елдерінен алдырып емдеген. Мысалы, буын ауруларын Лондоннан М.Е. Трейзердің атына хат жазып, алдымен қабылдап көру үшін 1-еуін алдырған. Одан ем қонып жатса, келесіде жергілікті дәрігерден немесе дәріханадан алуға болатын болған [17,- қосымшасында].

Верныйдың жоғары лауазымды адамдары ауыра қалса, дәріні Санкт-Петербургтен алдырған [15,-87б.].

Мерез бен безгек ауруларын профессор Эрлихтің «606» дәрісімен емдеген [18, -С.5.].

Верныйда 1900 жылы 15 орындық 1 аурухана, 1 дәрігер, 1 ғана көмекшісі болса, 1913 жылы қалада 2 аурухана, 2 амбулатория, және жүйке ауруларына арналған 30 орындық 1 аурухана, барлығы 30-ға жуық дәрігер жұмыс істеген [15,-87б.].

Граф К.К.Паленнің 1909 жылғы сенаторлық тексеру комиссиясының есебі бойынша Верный уезінің Үлкен Алматы станицасындағы аурухана мен Верный қаласындағы ақыл-есі ауысқандардың ауруханасының жағдайы қанағаттанарлық деп табылса, уездің Казанско-Богородская селосындағы аурухана құрылысы 1907 жылы күзде аяқталғанымен 1909 жылдың

сәуір айында әлі қолдануға берілмегенін айтады. Сонымен бірге, оның іші-сыртынан қарағанда жөндеу көрмей тұрғанына ұзақ уақыт болғанға ұқсайтынын, бөлмелердің сылақтары түсіп қалғанын, одан ағаш қабырғалары көрініп тұрғанын, қабырғаларының жарылып кеткенін, шатыры мен іргетасының дұрыс салынбағанын айтады. Осы құрылысты Верный уездік бастығының көмекшісі, бөлімше дәрігері, жергілікті шіркеу священнигі, Казанско-Богородский селосының старостасы, сонымен бірге облыстық сәулетші Тропаревскийден құралған комитет салғанын, құрылысқа бөлінген 12.000 рубль ақша желге ұшқанын сынға алады [19, -36 с.].

Осыдан-ақ отарлық биліктің елдегі халықтың денсаулығы мен өлкенің әлеуметтік жағдайына немқұрайлы қарағанын аңғаруға болады.

Бірақ, жоғарыда аты аталған қазақ қоғамына аты жат жұқпалы ауруларды тек орыс медицинасы ғана ауыздықтай алатын еді. Өйткені бұрын өлкеде мұндай ауру түрі кездеспегендіктен, оны емдеудің тәжірибесі де жоқ еді.

XIX ғасырдың аяғындағы өңірде орын алған осындай әлеуметтік қиындықтар халықтың тұрмысы мен бірге денсаулығына ғана кері әсер етіп қоймай, сол кездегі қазақ халқының санының азаюына да себепші болды.

Әдебиеттер

- 1 Санитарное состояние Туркестанского края в 1877 г. // Туркестанские ведомости, 1879. – № 23, 12 июня.
- 2 Заметки // Туркестанские ведомости, 1883. – 13 декабря. – №49. – 195 с.
- 3 ҚРОММ. 41-қор, 1-тізбе, 45-іс, Дело об эпидемических заболеваниях в Верненском уезде. – 1-2- бб.; 7 б.
- 4 Заметки // Туркестанские ведомости, 1883, 26-декабря, – №51. – 203 с.
- 5 Балицкий Ю. Заметки о кочевом населении в Верненском уезде (из записки организационных комиссией Семиреченской области) // Туркестанские ведомости, 1873. – 5 февраля. – №6.
- 6 Церкулярь Медицинского департамента министерства внутренних дел. От 11 ноября. №1657 // Туркестанские ведомости, 1883. – 30 августа. – №34.
- 7 Обзор Семиреченской области за 1897 г. – С.51-52; 7; 53; 61.
- 8 Обзор Семиреченской области за 1894 г. – С. 65.
- 9 Абалқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы, 1993. – 97; 99-бб.
- 10 Переверзев В.Г. Лекарственная помощь и история становления аптечного дела в Казахстане // Казахстанский фармацевтический вестник. – 2002. – № 21(169).
- 11 Алимбай Н. Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. – Алматы, 1998. – С. 185.
- 12 Семиреченские ведомости, 1917 г. – 24 февраля. – №44. – С.4.
- 13 Түркістан уалаятының газеті. 1870-1882 жж. – Алматы, 2003. – 37-б.
- 14 Галиев В.З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане. – Алматы, 1982. – 72-б.
- 15 Жетісу энциклопедиясы. – Алматы, 2004. – 87-б.
- 16 Семиреченские областные ведомости, 1917 г. – 28 февраля. – №47. – С.4.
- 17 Семиреченские областные ведомости, 1911 г. – 14 апреля. – №80. (қосымшасында).
- 18 Семиреченские областные ведомости, 1911 г. – 25 марта. – №67. – С.5.
- 19 Отчет по ревизии Туркестанского края произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К.Паленом. – СПб., 1910. – Т.4. Областное управление. – 36 с.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨП САЛАЛЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР ҚЫРЫ

Досекеева К.А.¹, Ахатаева К.Б.²

¹Алматы Технологиялық Университетінің «Кәсіптік оқыту және қоғамдық ғылымдар» кафедрасының доценті, т.ғ.к.

²Алматы Технологиялық Университетінің «Кәсіптік оқыту және қоғамдық ғылымдар» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада алаш зиялыларының ұлттық тарихымыздағы көпсалалы қызметтерінің бір қыры жан-жақты талданады. Зиялылар халқының білім саласына айтарлықтай көңіл бөлді. Зерттеу барысында осы тұрғыда біршама мысалдар келтірілген. Сонымен қатар, сол дәуірдің тарихы туралы бүгінгі таңдағы бірқатар зерттеулер қарастырылған. Мақала авторлары алаш тұлғаларының қоғамға сіңірген еңбектеріне айтарлықтай баға берген. Жалпы зерттеу жұмысы алаштану, тұлғатану бағыттарында өзіндік орынға ие болатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: алаш, интеллигенция, ұлт, революция, қоғам, идеология

ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИИ МНОГОПРОФИЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Досекеева К.А.¹, Ахатаева К.Б.²

¹доцент кафедры «Профессиональное обучение и общественных наук» в Алматинском Технологическом Университете, к.и.н.

²доцент кафедры «Профессиональное обучение и общественных наук» в Алматинском Технологическом Университете, к.п.н.

Аннотация. В статье разносторонне проанализировано одно из направлений многопрофильных деятельностей алашской интеллигенции в отечественной истории. Интеллигенция уделяло немало внимания развитию сферы образование. В ходе исследования по этому поводу было приведено несколько примеров. А также было рассмотрено несколько исследовательских работ нашего времени по данной проблеме. Авторами было оценено труды алашских личностей которые они внесли в развитие общество. Исследовательская работа имеет немалую ценность в алашведении и познание личности.

Ключевые слова: алаш, интеллигенция, нация, революция, общество, идеология

ONE OF DIRECTION OF MULTI-FIELD ACTIVITY OF ALASH INTELLIGENTSIA

Dosekееva K.A.¹, Ahataeva K.B.²

¹Associate Professor of "Training and Social Sciences" in Almaty Technological University, Ph.D.

²Associate Professor of "Training and Social Sciences" in Almaty Technological University, Ph.D.

Abstract. The article analyzes one of the diversified multi-direction operations Alash intellectuals in the country's history. The intelligentsia has paid much attention to the development of education. The research on this subject a few examples have been given. As well as several research works of our time was considered on this issue. The authors of the works of Alash figures was estimated that they have

made to the development of society. The research work has considerable value in alash studies and knowledge of the individual.

Keywords: Alash, the intelligentsia, the nation, the revolution, society, ideology

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында: «Ұлттық мүддеге қызмет етудің тарихи ұлы үлгілерін шын мәнінде көрсетіп берген әйгілі тарихи қайраткерлердің, мемлекет басқарушыларының тұтас легі біздің көз алдымызда. Олар қазақ мемлекеттігінің даму нысанасын жиырмасыншы ғасырдың бас кезеңінде-ақ көрсетіп берген болатын. Біз асқақ сезімге бөлене отырып, ұлтшыл әрекетшілдігімізге қатысты ғасыр басында Алаш қайраткерлері бастап берген жолнұсқалар ғасыр соңында жалғасын тапты деп айта аламыз» деген болатын [1, 68 б.].

Расында, кешегі өткен кеңес дәуірінде көптеген алаш асылдары есімдерінің халық зердесінен өше бастағаныда шындық. Себебі, әкімшілік-әміршілік жүйенің үстемдігі қоғамдық қоғамдық ғылымдарға еліміздің шынайы тарихын жазып, оны халық санасына сіңіруге мүмкіндік бермеді. Қоғамдық ғылымдар ұзақ уақыт бойы саяси шешімдерді түсіндіруші рөлін атқарды және партия идеясына барынша икемделіп бақты. Сондықтан олардың шығармашылық бостандығы болмайт. «Коммунизм үшін күрестегі ұлы жеңістер» біржақты, мәнсіз мадақталып, қоғамтану ғылымынан шығармашылық ой аласталды. Волонтаристік бағалар мен пікірлер түсіндіруге ғана тиісті даусыз ақиқатқа айналды. Осыдан келіп, саяси жүйе құрылысына экономикалық және ұлттық қатынастарға, тарихи оқиғаларға әділ талдау жасалмады. Соған орай еліміздің тәуелсіздік алғанын кейінгі жылдары яғни, 1994 жылы Қазақстан Республикасы (бұдан әрі ҚР) тарихы сананы қалыптастыру тұжырымдамасында жетпіс жыл бойы кеңестік идеологияның жетегінде болған ұлттық санамыздың улануынан төл тарихымыздың тамырына терең бойлай алмағандығымыз қарастырылған. Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін нақтылау бұрындары ғылыми айналымға енгізілмеген түпнұсқалар мен құжаттарды қолға алу, қазақ халқының тарихының өте күрделі мәселелерін Қазақстан аумағындағы этникалық үрдістердің дамуын зерттеу халыққа оның бай мәдени мұраларын қайтару болды.

Тарихи құнды деректерімізді «ақтандақтар» ақиқатын ашу, Алаш партиясы және Алаш Орда мәселелері терең зерттелініп толықтыра бастады. Өзінің даму сатысында Қазақстанның жоғарғы білімі әрқашан тек қана қаржылық және материалдық – техникалық базасының нығаюына ғана емес, сонымен бірге мамандармен қамтамасыз етілуіне де тәуелді еді. Тіпті жетпіс жылғы бостандық бұғауынан тарихымыз бұрмаланды. Кең байтақ даламыздың ардақты да, асыл азаматтарын ұрпақтарымыздың білмей өскендігі шындық.

Қазақ ұлттық зиялыларының саяси көзқарастарының қалыптасып, қоғамдық – саяси қызметке араласуына 1905-1907 жылдыр аралығында болған бірінші орыс революциясы ықпал етті. Алғашқы революция кезінде қазақ елінің тәуелсіздігі жолында Ресейлік патша үкіметінің отарлық езгіге қарсы күрескен қазақ интелгенциясы қалыптасып, өздерінің идеялық – саяси көзқарастарын халыққа ұсынып, осы жылдары алаш қозғалысының негізін қалады.

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мемлекеттік Думаға қатысу барысында ерекше айқындалады. Ұлттық интелгенция өкілдерінің саяси әрекеттері патша шенеуліктерінің нысанына ілікпей қоймады. 1909 жылы М.Дулатовтың «Оян қазақ!» атты жинағы сынға алынып, өзі патша түрмесіне қамалды.

Алайда мұндай жағдай зиялыларды патша үкіметінің әміршіл жүйесіне қарсы күресуде одан әрі шындай түсті. Қазақ зиялылары өз идеяларын кеңінен таратуда баспасөз саласын кең қолданды. 1911 жылдан бастап жарық көре бастаған «Айқап» журналы мен 1913 жылдан жүйелі түрде шығып тұрған мақалаларын жариялады.

Ұлттық интелгенцияның 1905 жылдан басталған қоғамдық-саяси қызметі эволюциялық көзқарасы 1917 жылы «Алаш» партиясын құруға алып келді. 1917 жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында бірінші жалпы Қазақ съезд өткізіліп, бұл сізде Қазақ интелгенциясы үшін

аса маңызды саяси партия құру мәселесі талқыланып, көпшіліктің қолдауымен «Алаш» партиясы құрылды [1, 79 б.]. Ұлт зиялылары алғаш рет ұйымдық жағынан бірігіп, саяси күш ретінде шоғырлана бастады. Алаш мүшелері Земстволық жүйе қалыптастыруға экономикалық дербестікке алғашқы қадамдар жасады, мәдени ағартушылық ұйымдар құрып, оған қазақ жастарын тартты.

Ел ісіне араласа бастаған Алаш мүшелері автономияға қол жеткізу мақсатында халықты біріктіру жолын іздестірді. Ол үшін қоғам алдында тұрған маңызды мйселелерді халық талқысына салып, уездік, обылыстық және жалпы қазақтық съездер шақыра бастады.

Зиялылардың «Алаш» атауын таңдауыда жайдан-жай емес еді. Ежелден келе жатқан «Керегеміз-ағаш, ұранымыз-алаш» деген қазақтың қанатты сөзін басшылыққа алды. Алаш идеясы қазақтың ұлттық идеясының темір қазығына айналып, озық ойлы, көзі ашық батыстағы саяси бағыттардан хабардар зиялылар ортақ ұранының төңірегіне топтаса түсті [2, 148 б.].

«Алаш ұранын» жазған С.Торайғыровтың сөзімен айтқанда «Елі үшін құрбандыққа жанын берген, басқан аяқ кер кеткен заманда жасымай алашына қызмет еткен болсада қалың тұман қараңғы түн туатын бақ жұлдызына көзі жеткен, түймеге жарқылдаған алданбаған, басқадай бір басы үшін жалданбаған, қайткенде алаш көркейер деген ойдан басқа ойды өмірінде малданбаған»[3, 138 б.]. Алаштың ардақты қайраткер ұлдары ұйқы басқан қалың қазақты оятып, оның намысын жыртып, жоғын жоқтады. Алмағайып аласапыран уақытта халықты қорғаштап, оны алапат қауіптен аман алып қалудың жолдарын іздестірген Алаш қайраткерлері империямен ақылға қонымды келісім тактикасында ұстана да білді. Сонымен қатар олар өзіне дейінгілердің жаза басқан қадамынан сабақ алып, билеуші үкіметтің ыңғайында бір жақты дамуы емес, халықтың сұранымына сәйкес жан-жақты дамуы да қалады.

Тегеурінді реформалар арқылы қазақ өмірін жаңа сатыға көтеруді мақсат еткен олар халықты мешеулікпен томаға тұйықтықтан көтеруге мүмкіндік беретін идеяларды тұжырымдай алды. Заманның тар жол, таяғак кешуіне тап келген алаш арыстарының өнегелі өмірлерінен үйренеріміз көп. Бар қажыр- қайратын, қабілет -қарымын, ақыл-ойын, ынта-ықыласын халықтың жарқын болашағы, елдің ертеңі жолында сарып еткен асыл азаматтардың елшілігін, мемлекетшілдігін үлгі тұтуымыз керек. Олар жұртын жан-тәнімен сүйе білді. Алаш ұлттық мемлекеттік идеясын қалыптастыруда зиялы қауым идеологиялық бағыттағы қызметін күшейтті. Идеологиялық жұмыс жүргізудегі маңызды бағыттарының бірі Құрылтай жиналысы барысында көрінді. Автономия құруда Құрылтай жиналысына иек артты. Сондықтан оған даярлықты күшейту, сайлауға қатысу жұмыстарын ұйымдастыру ісіне жұмыла кірісті.

1917 жылы 5-13 желтоқсанда өткен екінші жалпы қазақ съезінде алаш автономиясы жаряланып, алаш орда үкіметі атанған ұлт кеңесі құрылды. Автономияның орталығы ретінде Семей қаласы белгіленіп, алаш қаласы атанды. Ә.Бөкейханов басқарған Алаш орда үкіметі өзінің алғашқы өмір сүрген күнінен бастап қазақ халқының ұлттық тұтастықпен бірлікке шақырумен болды.

Ұлт зиялылары большевиктік-кеңістік билікпен ымыраға келіп, қазақ жұртын азамат соғысына ұрындырмау мақсатын көздеп, большевиктік жүйеге бейімделуге де мәжбүр болды.

Алашорда басшылары автономияны баянды етуде саяси стратегиялық- тактикалық шешімдер қабылдау арқылы батыл әрекеттерге барды. Оның бірі Алаш автономиясын ресми түрде мойындатуы еді. Бұл бағытта кеңес өкіметі Уақытша Сібір үкіметі, Самардағы құрылтай комитеті, Уфа директориясы, Колчак үкіметімен бірнеше дипломатикалық келісімдерде жүргізді [3, 96 б.].

Кеңістік үкімет Алаш автономиясын танудан бас тартқаннан кейін оларға қарсы күресуде уақытша Сібір үкіметінің қолдауына ие болып, бірілесе белсенді күрес жүргізе бастады.

1918 жылдың мамырында чех және словак әскерінің қолдауымен кеңес билігін құлатылған жерде алашорда үкіметінің облыстық үздік кеңестері құрыла бастады. Кеңестер алашорда үкіметі қабылдаған заңдар арқылы жан-жақты жұмыстар жүргізді.

Мысалы, алаш әскерін жасақтау, ұлт қазынасын жинау, салық жинау ісін ретке келтіру, құрылтай жиналысына даярлық, мәдени-экономикалық мәселелерді ретке келтіру, мемлекеттік тәртіппен қоғамдық тыныштықты қамтамасыз ету, жер мәселесін шешу және басқа мәселелерді жүзеге асыруға тырысты. Алаш ұлттық әскери жасақтарының құрылуы, олардың майдандағы іс-қимылдары ел қорғау бағытындағы игілікті істердің біріне айналды. 1918-1919 жылдары Қазақстанда саяси тартыс-күрес барысы күшейген кезде алашорданың дербес саяси ұйым ретіндегі қызметі жан-жақты өрістеп, ұлттық бостандықты аңсаған түркі мұсылман халықтарын біріктіруге тырысып, бірқатар халықтардың өкілдерімен байланыс жасауға күш салды.

Елде азамат соғысы жаңадан етек жая бастаған жағдайда Алашорданы бір орталықтан басқару қиынға соқты. Екіге бөлінге Алашорда үкіметінің батыс және шығыс бөлімдері тұрақты байланыс жасай алмады. Оның үстіне Сібір үкіметі Алашорданы жартылай ғана мойындаған еді. 1918 жылы 22-қазан мен 4-қарашадағы уақытша Сібір үкіметінің жарлығымен Алаш автономиясы таратылып, оның басқару органдары уақытша Сібір үкіметіне бағындырылып, олар алаш автономиясын қазақтың территориялық мемлекеттігі деп танудан бас тартты [4, 52 б.].

Азамат соғысында жеңіске жетіп, кеңес биілігі берік орнаған кезде Алашорда үкіметі тарихи сахнадан кетті. Алаш зиялыларының көп салалы қызметінің маңызды қырларының бірі-қоғам халқының көзін ашудағы оқу-ағарту жұмыстары ұшан-теңіз.

Мемлекетті ана тілінде оқыту жөніндегі пікірлері кейіннен «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында көрініс тапты. Бағдарламаның «Ғылым-білім үйрету» атты бабында: «Қазақ тілінде орта мектептер, университеттер ашылады, бастауыш мектептерде сабақ ана тілінде жүреді. Оқу ісі өз алдына автономия түрінде жүргізіледі, үкімет оқу ісіне араласпайды. Мұғалімдер мен профессорлар өзара сыйласу арқылы тағайындалады»- деп жазылды [5, 119 б.].

Қазақ халқының тарихында Алаш қайраткерлерінің алар орны ерекше. Олар өз ұлтының бостандығы жолында басын бәйгеге тіккен, туған елін отаршылдықтың бұғауынан босатып, тәуелсіз мемлекет құру үшін ақтық демі қалғанша күрескен асылдар еді. Жалпы, қазақ халқының тарихында азаттық аңсап, өз елінің тәуелсіздігін қорғаған тарихи тұлғалар аз емес. Әйтсе де, Алаш қайраткерлерінің олардан бір үлкен айырмашылығы мен ерекшелігі бар. Бұған дейінгі бостандық үшін басын бәйгеге тіккен ұлы тұлғалар өз мақсаттарын ақ найзаның ұшымен, алмас қылыштың жүзімен жүзеге асырмақ болса, Алаш қайраткерлері өркениетті елдердің дәстүрімен күресті партия құрып саяси жолмен жүргізді.

Соның нәтижесінде Алаш қайраткерлері қазақ жерінде тұңғыш рет қағазға түскен қаулы-шешім негізінде бекітілген үкімет құрды. Мемлекетті басқару, қазақ елін дамытып-өркендету жөнінде жаңа дәуірге сай сауатты, жүйелі жоспар-бағдарлама жасады. Қазақ халқының тарихында мемлекетті басқару мен үкімет құрамын ресми бекітудің нақ осындай қағаз бетінде бір жүйеге түсіріліп, ретке келтірілген жоспар-бағдарламасы болды деп айту қиын. Яғни, Алаш қайраткерлері осыдан сексен-тоқсан жыл бұрын қазақ халқы толық тәуелсіздік алған жағдайда елді қалай басқарып, қайтіп дамыту керек, ішкі-сыртқы саясатты қандай жолмен жүргізген дұрыс, көрші мемлекеттермен қандай қарым-қатынаста болғанымыз абзал дегеннің бәрін нақты көрсетіп, белгілеп берген болатын. Өкінішке қарай, Алаш қайраткерлерінің осы айтып, жазып кеткен бағдарлама-жоспарларын біз әлі күнге жете оқып, зерттеп, оны қазіргі заманға ойдағыдай пайдалана алмай жүрміз. Тіпті, басқаларды қойғанда, саясатпен айналысып, ұлт үшін қызмет етуді мақсат тұтқан азаматтардың да бәрі бірдей Алаш қайраткерлерінің еңбегін жүйелеп оқып, оны күнделікті өмірге қолданып жүр деп айту қиын.

Сол сияқты «Алаш» партиясының жергілікті комитеттерін құру мақсатында ашылған облыстық съездерде де «оқу мен баспасөз» мәселесі басты назарда болды. 1917 жылдың сәуірінде Жетісуда, маусымында Семейде, тамызда Ташкентте, желтоқсанда Орынборда өткен «Алаш» партиясының съездері мектеп ана тілінде болу керек деген шешім шығарды.

Ташкентте өткен Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиналысы мектептің ана тілінде оқытуын міндеттей отырып, орыс-түзем мектептерінің орнына ұлт мектептерін ашу деп

шешті.

Ал, Орынборда өткен жалпы қазақ-қырғыз съездінде оқу мәселесіне айырықша көңіл бөлінді. Оқу мәселесі жөнінде М.Дулатов баяндама жасап, ұлт мектебін көркейтуге-оқытушымен оқу құралының тапшылық көрсетіп отырғанын баса айтты.

Съезд делегаттары М.Дулатов пікірін қызу қолдап, оқу құралдарын дайындауға мұрындық болатын оқу комиссиясын құруға шешім қабылдады. Съезд оқу комиссиясына мынадай міндеттер жүктетілді: ұлт мектептеріне бағдарлама жасау; мұғалімдерге жолбасшы кітаптар жазу; тәрбие жайынан кітаптар жазу; бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару; «қазақ емілесін тексеріп, түзету, қазақ тіліне пайдалы кітаптарды аудару. Оқу комиссиясы құрамына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Е.Омаров, Б.Сәрсенов, Т.Шонанов сайланды.

Комиссия 1918 жылдың басынан бастап іске кіріседі деп тарасады. «Алаш» партиясының съезінде көтерілген ана тілінде оқулықтар дайындау ісі 1921 жылы қолға алынғаны байқалады.

XX-ғасыр басындағы Ә.Бөкейхановтың «Үшінші дума һәм қазақ» А.Байтұрсыновтың «Тіл тағылымы», «Әдебиет танытқыш» және Ж.Аймауытовтың «Тәрбиеге жетекші», «психология», М.Тынышбаевтың «Қазақ халқының тарихы», М.Жұмабаевтың «Бастауыш мектептегі ана тілі», «Педагогика» т.б [3, 65 б.].

Халықты бай, кедей демей жаппай сауаттандыруды қуаттады. XX ғасырдың басында қазақ бастауыш мектебі қандай болу керек? –деген өзекті проблемаға А.Байтұрсынов өзінің «Бастауыш мектеп» атты мақаласында былай дейді:

«Қазақ бастауыш мектебі қандай болуы керек? Бұл туралы ашылып пікір айтылған жоқ. Петербургте болатын Мұсылман кеңесінде мектеп мәселелері қаралмақшы, оған қазақтан баратын адамдар қазаққа қандай мектеп керек екендігін түсініп барарға тиіс. Сондықтан «қазақ» газеті өз пікірін айтып жұрт құлағына салмақшы. Әуелі ауыл мектебінен бастамақ. Осы күнгі ауыл мектептерін мектеп деп айтарлық емес. Оқуға керек құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз, сондада қазақта хат білушілердің проценті мұжықтардан жоғары»-дей келе, қазақ халқының оқуға деген ынта-ықыласының орыс мұжықтарынан әлдеқайда жоғары екендігін атап көрсетеді де А.Байтұрсынов оқу ағарту саласындағы кемшіліктерге тықпалады;

«адамға тіл, құлақ, қол қандай керек болса бастауыш мектепте үйренетін білімдерде сондай керек. Екінші бастауыш мектептен үйренген білім әрі оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек» -деп ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық мәселені алға тартады [5, 81 б.].

Сол сияқты Ж.Аймауытов білім беру ісін жандандыруда теория мен практикалық білімінің өзара бірлікте болуын көздейді. Оқытуда білім мен тәрбие бірімен бірі байланысып, бірге кемелденуге тиісті шендігіне тоқталады.

М.Дулатовтың 1916 жылы Орынборда Ғ.Құсанов баспасынан бастауыш мектепке арналып «Қирағат» атты оқу құралы тұңғыш басылып шықты [6, 45 б.]. Кітап авторларының мұғалімдерге арнап жазған алғы сөзімен басталады. Алғы сөзде қазақ даласында екі түрлі (орысша, мұсылманша) оқыту тәртібіне талдау жасайды да, ескі мұсылманша хадим оқуының кемшіліктеріне тоқталады. Ескі араб әрпімен жазылған кітаптарды мұсылман мектептерінде шәкірттердің түсінбей, құрғақ жаттауы салдырынан 5-6 жыл оқысада хат танымай қалатыны айтылады.

М.Дулатов қазақтың оқыған жастарының ана тілін қадірлеуіне үндей келе, оған қолдарында таза қазақша жазылған оқу құралдарының болмауы да есеп болғанын ескертіп, «...міне, сіздер керек еткен қазақ тіліндегі оқу кітаптарының бірі осы-біз ұсынып отырған» «қирағат», кітабы дейді [7, 194 б.].

Алаш зиялылары оқу-ағарту саласында мектеп, оқу-әдістемелік құралдар туралы зерттеу әдістерін жазып, бірін-бірі толықтырып отырған.

«қараңғы қазақ көгінен өрмелеп шығып күн болуды» армандаған алаш қайраткерлері өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу бір туар тұлғалары еді. Олардың бар өмірі ұлтты сүюдің, ел мүддесіне қалтықсыз қызмет қылудың нағыз үлгісі болады.

Алаш зиялыларының көп салалы қызметінің бір қыры-ғылыми-педагогикалық іс-әрекетінің тамыры тереңге тарап, бүгінгі қазақстанның зияткерлік ұлт қалыптастырудың түпкілікті негізінен бастау алғандығын байқаймыз.

Алаш зиялыларының бәрін, өзінің жекелік мүддесі емес, халықтың тағдыры қызықтырды. Қазіргі біздің ақпараттық өрлеу заманында жұртшылықтың сауаты жоғары. Адамзат баласы, дәл бүгінгі күні, бүкіл дүние жүзінде болып жатқан жаңалықтардан үйінде отырып-ақ, толық мәлімет алатын күйге жетті.

Алаш зиялылары өмір сүрген дәуірде, дәл бүгінгідей сауаттылық болмады. Алаш зиялылары сияқты өз дәуірінде оқыған адамдардың көбінің орысша және латын әрпімен хат тануының өзі, жүре келе, бірнеше тілде сөйлеп, ғылымның түрлі салаларымен айналасуына қол жеткізді.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында».- Алматы: Атамұра. 1999. – 298 б.
2. Нұрпейісов К. «Алаш һәм Алашорда».- Алматы: «Ататек». 1995. 158 б.
3. «Қазақ» газеті. -Алматы., «Қазақ энциклопедиясы» 1998 ж. 444 б.
4. Аманжолова Д.А. «Казакский автономизм и Россия»: История движения Алаш -М: «Россия молодая», 1994- с.119.
5. Қойгелдиев М.Қ. «Ұлттық саяси элита», -А. 2004ж. 440 б.
6. Байтұрсынов А., «Тіл тағылымы». -Алматы ана тілі. 1992ж. 445 б.
7. Дулатұлы М. «Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары, бес томдық шығармалары жинағы». -Алматы: Мектеп 2003ж. Т3-400 б.

References

1. Nazarbaev N.A. «Tarikh tolkununda».- Almaty: Atamura. 1999. – 298 b.
2. Nurpeyisov K. «Alash ham Alashorda».- Almaty: «Atatek». 1995. 158 b.
3. «Kazak» gazetі. -Almaty., «Kazak entsiklopediyasy» 1998 zh. 444 b.
4. Amanzholova D.A. «Kazakhskiy avtonomizm i Rossiya»: Istoriya dvizheniya Alash -M: «Rossiya molodaya», 1994- s.119.
5. Qoygeldiev M.Q. «Ulltuk sayasi elita», -A. 2004zh. 440 b.
6. Baytursynov A., «Til tagylymy». -Almaty ana tili. 1992zh. 445 b.
7. Dulatuly M. «Agartushylyk baguttagi enbekteri men oku quraldary, bes tomdyk shygarmalary zhinagy». -Almaty: Mektep 2003zh. T3-400 b.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 902.2/904

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Есжанова Назым

магистрант 1-курса Казахского национального университета имени аль-Фараби Республика Казахстан, г. Алматы
 E-mail: nazym2809@mail.ru

Аннотация. Целью работы является анализ политических и правовых нюансов развития электронного правительства в Республике Казахстан, предлагает периодизацию развития феномена и рекомендует комплекс практических мер, направленных на решение проблем развития электронного правительства.

Актуальность статьи обусловлена следующими факторами: ускорение процессов цифровой модернизации в Казахстане под влиянием глобальной информатизации; повышение эффективности казахстанского правительства за счет внедрения информационных технологий; необходимость разработки государственной политики в области применения новых технологий в политической сфере в Казахстане; необходимость ускорить экономическую и политическую модернизацию казахстанского общества посредством широкого использования информационных технологий, а также теоретический и практический интерес к изучению потенциальных преимуществ электронного правительства.

Ключевые слова: портал электронного правительства, электронное правительство, история, регулирование информационных отношений, информационные технологии, государственные услуги, модели строительства электронных правительств, электронно-государственная структура, электронный Казахстан.

ҚАЗАҚСТАН ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ: ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Есжанова Назым

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1 курс магистранты Қазақстан Республикасы, Алматы қ
 E-mail: nazym2809@mail.ru

Аңдатпа. Жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасында электрондық үкіметтің саяси және құқықтық даму өзгешеліктерін талдау болып табылады, бұл құбылыстың дамуының дәуірлеуін ұсынады және электрондық үкіметтің дамуы үшін практикалық шаралар кешенін ұсынады.

Мақаланың өзектілігі мынадай факторлармен байланысты: жаһандық ақпараттандыру әсерінен Қазақстандағы сандық жаңғырту процесстерінің жеделдетілуі; ақпараттық технологияларды енгізу арқылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің тиімділігін арттыру; Қазақстандағы саяси саласында жаңа технологияларды қолдану бойынша мемлекеттік саясатты дамыту қажеттілігі; ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы қазақстандық қоғамның экономикалық және саяси жаңғырту жеделдету қажеттілігі, сондай-ақ электрондық үкіметтің әлеуетті артықшылықтарын зерттеуге теориялық және практикалық қызығушылық.

Түйін сөздер: электронды үкімет порталы, электронды үкімет, тарих, ақпараттық қарым-қатынастарды реттеу, ақпараттық технологиялар, мемлекеттік қызмет көрсету, электронды үкімет құрылысының үлгілері, электронды-мемлекеттік құрылым, электронды Қазақстан.

E-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN: REALIZATION AND PROSPECTS

Yeszhanova Nazym

1st-year master student of the Kazakh National University named after al-Farabi Republic of Kazakhstan, Almaty
E-mail: nazym2809@mail.ru

Abstract. The objective of the paper is to analyze political and legal nuances of e-government development in the Republic of Kazakhstan, offer periodization of the phenomenon development and recommend a complex of practical measures for solution of problems of e-government development. The urgency of the article is caused by the following factors: acceleration of processes of the digital modernization in Kazakhstan under the influence of global informatization; increasing efficiency of the Kazakh government due to introduction of information technologies; need to develop a state policy on application of new technologies in political sphere in Kazakhstan; need to accelerate economic and political modernization of the Kazakh society via widespread use of information technologies, and theoretical and practical interest of researching potential benefits of the e-government.

Keywords: e-government portal, elektronnoe government, history, regulation of information relations, information technology, public services, building models of electronic government, e-government structure, electronic Kazakhstan.

Под влиянием международного опыта развития электронного правительства, в частности, Балтийских стран и Сингапура, Казахстан начал реализовать проект электронного правительства с 2004 года, утвердив двухлетнюю программу стратегического внедрения. Информационный веб-портал (www.e.gov.kz) был открыт в 2006 году и был первым и практически единственным результатом проекта. Внедрение электронного правительства открывает прекрасную возможность ускорить реформирование традиционных демократических институтов. Кроме того, она способствует развитию экономики Казахстана, появляются новые горизонты для использования электронной торговли. Например, веб-портал электронных закупок уже оказался экономически эффективным. Это спасло около 22% государственных расходов.

Актуальность изучения электронного правительства обусловлена следующими факторами: ускорение процессов цифровой модернизации в Казахстане под влиянием глобальной информатизации; повышение эффективности казахстанского правительства за счет внедрения информационных технологий; необходимость разработки государственной политики в области применения новых технологий в политической сфере в Казахстане; необходимость ускорить экономическую и политическую модернизацию казахстанского общества посредством широкого использования информационных технологий, а также теоретический и практический интерес к изучению потенциальных преимуществ электронного правительства.

Казахстан также начал использовать новые технологии для улучшения работы своего правительства. Правительственные власти приложили большие усилия для ускорения развития информационного общества. К примеру, по данным Департамента ООН по экономическим и социальным вопросам (ДЭСВ) Казахстан занимает 38-е место в развитии электронного правительства в глобальном обзоре ООН электронного правительства 2012 года. Это настоящий прорыв по сравнению с 2008 годом, когда страна занимала 81-е место.

Анализируя реализацию государственной программы электронного правительства, четыре этапа его развития следует выделить следующим образом.

Первый этап (1997 -2000) представляет собой период стратегического планирования для государственной информатизации. В 1997 году глава государства подчеркнул в своем обращении к народу "Казахстан - 2030" важность "установления приоритета независимой и эффективной системы телекоммуникационных услуг, которая станет конкурентоспособной в будущем с аналогичными инфраструктурами развитых стран мира" (Назарбаев, 1997).

Для достижения этой стратегической цели в период были введены в действие указ президента по формированию общего информационного пространства в 1997 году и концепции единого информационного пространства Казахстана в 1998 году.

Второй этап (2001-2003) можно охарактеризовать как период развития базовой информационной инфраструктуры в области государственного управления.

Одобренный в государственной программе в марте 2001 года по формированию и развитию национальной информационной инфраструктуры в Республике Казахстан, был фактически первым инструментом для информатизации государственного управления. Программа была разработана с целью реализации долгосрочного приоритета «Развитие инфраструктуры» в «Казахстан-2030» стратегии.

Основная цель документа заключалась в создании новых технологических структур на основе использования передовых информационных технологий и телекоммуникаций в экономике, государственном управлении, культурной и социальной сфере.

Хотя реализация программы проходила медленно, тем не менее, она проложила путь для более масштабного проекта, электронного правительства.

Другим важным правовым актом был Закон «Об информатизации», утвержденный в 2003 г. Он регулирует процесс информатизации, развитие и защиту информационных ресурсов и информационных систем, устанавливает компетенцию государственных органов, права и обязанности граждан и бизнеса в этой сфере. Впервые в законе были определены принципы государственного регулирования в сфере информатизации: свободное развитие рынка информационных услуг, обеспечение интересов национальной безопасности, обеспечения защиты конфиденциальной информации, высокое качество и эффективность информационных услуг для граждан и организаций, создание условий для свободного и равного доступа, распространения и использования информационных ресурсов.

В целом государственное регулирование в данной сфере направлено на развитие государственных информационных ресурсов, информационных систем и информационных сетей в целях обеспечения их совместимости и взаимодействия в едином информационном пространстве Казахстана.

Тем не менее, закон не предлагает конкретные пути развития инфраструктуры, необходимой для крупномасштабной организации электронных услуг для граждан и бизнеса.

Более быстрая обработка потока документов требует эффективное применение информационных технологий в более консервативной части государственного управления - управления документами. Этот шаг является очень важным элементом в развитии электронного правительства в Казахстане.

В 2003 году Правительство Казахстана ввело в действие закон «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», которая регулирует обмен электронными документами. В частности, этот закон был направлен на регулирование использования электронных цифровых подписей, изменение или прекращение правоотношений, а также права и обязанности сторон в процессе подачи электронного документа.

Люди обычно склонны использовать бумажные документы, так как электронный документ все еще необычная вещь. В Казахстане электронный документооборот был до сих пор технологией общего дистанционного обмена официальной корреспонденции, хотя носит более

структурированный и систематический характер по сравнению с обычной электронной почтой.

Третий этап (2004-2005) является периодом практического внедрения новых технологий в области государственного управления.

Принятие государственной программы по электронному правительству было самым важным шагом в течение этого периода. Основной целью программы является обеспечение граждан и организаций быстрым и качественным доступом к государственным услугам, и улучшить работу правительства путем широкого применения информационно-коммуникационных технологий («Программа развития электронного правительства на 2005-2007 годы», Республика Казахстан, 2004).

Агентство по информатизации и связи Республики Казахстан администрировала осуществление программы. Правительство осуществляет контроль над ходом программы через центральные и местные исполнительные органы. Для реализации проекта была создана специальная рабочая группа. В состав группы вошли представители Агентства по информатизации и связи, Канцелярии Премьер-министра, Министерства юстиции, Комитета национальной безопасности, Министерства экономики и бюджетного планирования, Казахтелекома и государственное АО «Национальные информационные технологии».

Правительство выделило более 50 миллиардов тенге (400 миллионов долларов США) для реализации проекта. Большая часть бюджета была разработана в 2006 и 2007 годах. На строительство необходимой инфраструктуры потребовалась большая часть денег.

Формирование электронного правительства осуществлялось по классической западной схеме внедрения и состоит из двух контуров и трех модулей:

1. Внутренний контур регулирует внутренние операции между государственными органами по внутренним информационным каналам. С высоким уровнем информационной безопасности, эта связь подходит для передачи секретной информации. Этот тип связи называется, как в западных странах модуль «Government to Government» (правительство для правительства) (G2G).

2. Внешний контур регулирует отношения между гражданами, предприятиями и правительством и состоит из двух модулей «Government to Citizens» (правительство для граждан) (G2C) и «Government to Business» (электронное правительство для бизнеса) (G2B).

Обобщая результаты проекта, необходимо выделить следующие результаты:

- создание базовых компонентов электронного правительства, в том числе веб-портал и шлюз электронного правительства, национальная система идентификации;
- унификация номера удостоверения личности с регистрационным номером налогоплательщика.

Инновации внедряются не только в области государственного управления, но также используется в политическом процессе. Казахская модель электронного голосования «Сайлау» была введена в 2004 году и уже зарекомендовала себя в трех национальных выборах: парламентских выборах в 2004 и 2007 годах и президентских выборах в 2005 году.

Несколько правовых актов, регулирующих электронное голосование, были введены в действие: инструкции Центральной избирательной комиссии, правительственные постановления и указы президента. Тем не менее, ключевым правовым документом, который определяет работу электронного голосования, является конституционный закон «О выборах в Республике Казахстан». В нее были внесены поправки, только в апреле 2004 года, поэтому этот документ не регулирует электронного голосования должным образом. Принимая во внимание намерение дальнейшего использования этой технологии в Казахстане, было бы полезно разработать закон "Об электронном голосовании".

Четвертый этап (2006 - настоящее время) характеризуется первыми практическими результатами реализации электронного правительства.

12 апреля 2006 года веб-сайт электронного правительства www.e.gov.kz начал свою работу.

Более 59 информационных услуг были запущены в таких разделах, как оборона, безопасность, культура, окружающая среда, транспорт, сельское хозяйство, управление земельными ресурсами и т.д.

Реализация программы во время предыдущего этапа позволили Казахстану добиться успеха в реформировании документооборота.

Для разработки новых принципов работы и соответствующей преобразовании деятельности государственных органов необходимо выполнить ряд политических, правовых, административных и технических задач. Поэтому эффективное использование электронного правительства требует последовательной стратегии, которая позволяет организовать и координировать развитие инфраструктуры электронного правительства, соответствующее обучение специалистов, а также решение многих других вопросов, реализуемых всеми частями: власти, бизнеса, общественных объединений, научных учреждений и граждан.

Каковы характеристики организации электронного правительства в Казахстане? Что необходимо улучшить?

1. Финансы:

Ключевым вопросом являются финансы. Национальный бюджет является основным источником для реализации электронного правительства. Тем не менее, дополнительные финансы могут поступать из местных и транснациональных корпораций, неправительственных организаций и международных структур.

2. Регулирование:

Хорошее функционирование электронного правительства требует совершенствования нормативной и методологической основы проекта.

При разработке законов необходимо учитывать и специфику установленных механизмов регулирования и перспективы развития транзакционных технологий.

3. Совершенствовать инфраструктуру и организацию, т.е.

необходимо обеспечить улучшение основных компонентов инфраструктуры электронного правительства.

С учетом интеграции информационных подсистем центральных и местных государственных учреждений, правительство должно быть основано на использовании общих баз данных и алгоритмов активности, "механизм", который можно условно обозначить как принцип электронного правительства внутренней целостности.

4. Информационная безопасность:

Ключевым аспектом электронных транзакций является безопасность системы и сети. При реализации интерактивных услуг пользователи должны быть уверены в подлинности любой части процесса сделки. Это относится к идентификации личности гражданина, а также таких характеристик, как образование, профессиональная квалификация и т.д., т.е. информации, которая может быть запрошена и идентифицирована с общими базами данных при доступе к определенным электронным услугам. Однако это необходимо, чтобы гарантировать высокий уровень защиты информации и обеспечения соблюдения прав пользователей электронного правительства. Особенно проверка подлинности играет важную роль в реализации финансовой операции на веб-портале.

Анализ текущего состояния информатизации в области государственного управления в Казахстане показывает, что, несмотря на впечатляющие успехи в развитии электронного правительства, электронного голосования и электронного документооборота, дальнейшее развитие потребует решения многих проблем.

В целом организация электронного правительства требует крупномасштабные преобразования в государственном управлении. Поэтому усилия должны быть направлены как на реформирование многих административных механизмов, в первую очередь бюрократии, а также усиление демократических процедур, так как интерактивность электронного правительства

предполагает активный политический диалог и повышение политической культуры.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана. 19 март 2004 г.
2. Программа формирования Электронного Правительства на 2005—2007 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 10 ноября 2004 года.
3. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 11 января 2007 года, №217-III ЗРК.
4. Закон Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 7 января 2003 года.

References

1. Message from the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan. March 19, 2004.
2. Republic of Kazakhstan E-Government Development Program for 2005-2007. Presidential Decree of November 10, 2004.
3. The Republic of Kazakhstan Law "On Information" on January 11, 2007.
4. Law of the Republic of Kazakhstan "On electronic document and electronic digital signature" on January 7, 2003

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(5-191.2+560)«1991/2016»:327

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Жандарбек З.

Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақала қазақ халқының тарихи жадының өзегі болған шежірелердің қай кезеңдерде қалыптасқандығы туралы мәселелерді қарастырып, шежірелердің қалыптасуы Евразия даласында өмір сүрген мемлекеттердің мемлекетті басқару жүйесімен сай түзілгендігін, сол кезеңдердегі сол мемлекеттердің құрамында болған рулық, тайпалық жүйелерді қамтитынын, бір мемлекет ыдырап, келесі мемлекет қайта құрылғанда шежірінің қайта түзілетіндігін нақты тарихи деректер негізінде баяндайды. Өзбек ханнан басталатын шежіре Алтын Орда мемлекетінің басқару жүйесімен сай келеді. Алаша ханнан басталатын шежіре – Алаш мемлекетінің тарих сахнасына шығу кезеңіне сай келеді. Ал, Әбілхайыр ханнан басталатын шежіре Өзбек ұлысы тарихымен сабақтас қалыптасқандығын көруімізге болады. Және бұл үдерістердің барлығы қазақ даласында болған діни-рухани үдерістермен сабақтаса өрбігені, бұл мемлекеттердің тарихтан кетуіне сол діни-рухани үдерістердің тікелей ықпалы болғандығы туралы мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: Ясауи жолы, Өзбек хан, шежіре, Жәнібек хан Алаша хан, Әбілхайыр хан, Қасым хан, Есім және Тәуке хандар, тоқсан екі баулы сарт, Абылай хан.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ

Жандарбек З.

МКТУ имени Х.А. Яссауи, к.и.н.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о времени сложения казахских шежере и когда они сложились и эти шежере имеют ли историческую основу в своем появлении как вид исторической памяти казахского народа. В чем разница, чем они отличаются друг от друга. Автор статьи отвечает на эти вопросы на основе исторических материалов и духовно-религиозных процессов которые произошли в просторах Евразии.

Ключевые слова: путь Ясави, Озбек хан, генеалогия, Жанибек хан Алаша хан, Абулхайыр хан, Касым хан, Есим и Тауке ханы, Абылай хан.

THE HISTORY OF ORIGIN AND FORMATION OF THE KAZAKH GENEALOGY

Zhandarbek Z.

Akhmet Yesevi University, Candidate of Historical Sciences

Abstract. This article addresses the issue of the period the Kazakh shezhere formation, when they were formed and whether these shezheres have a historical basis as a kind of historical memory of the Kazakh people. What is the difference between these shezhires, how they differ from each other. The author answers these questions basing on historical materials and spiritual and religious processes that occurred in Eurasia.

Keywords: Yassavi path, Ozbek Khan, genealogy, Zhanybek Khan, Alash Khan Abulkhayir Khan, Kassim Khan, Yessim and Tauke Khans, Ablai Khan.

Қазақ шежіресі қазақ тарихи жадының өзегі десек артық айтқандық емес. Алайда, сол қазақ шежіресі қазақ тарих ғылымында әлі күнге өз орнын ала алмай келеді. Өйткені, шежіре өз дәуірінде қандай қызмет атқарды, несімен құнды болды, халық санасынан әлі күнге өшпей келе жатуының себебі неде?-деген сұрақтарға қазіргі тарих ғылымының жауап беруге қауқары жоқ. Қазақ шежіресі осы күнге дейін қанша зерттелсе де өзінің ішкі мәнін ашпай келеді. Оның себебі, зерттеушілердің шежірені бір ғана тұрғыдан – этникалық үдерістер тұрғысынан қарастыруы, сол бойынша байлам жасауы болып табылады. Ал, шежіре тек этникалық үдерістермен ғана байланысты емес, қоғамдағы барлық үдерістермен тығыз байланыста қалыптасқандығын, атап айтқанда: діни, саяси үдерістер шежірелердің түзілуіне ықпал еткен факторлар болғандығы ескеріле бермейді. Оның үстіне шежірелердің бірін-бірі қайталамай, әртүрлі болып келуінің өзі зерттеушілерді адастырады немесе зерттеушінің шежірені тарихи құжат екендігіне күмәнмен қарауына ықпал етері анық. Алайда, шежірелердің әртүрлі болып келуі астарында қазақ (түрік) халқының басынан өткерген тарихи кезеңдердің сырлары жатқандығын қазақы дүниетанымнан хабарсыз, танымы евроцентристік көзқараста қалыптасып, тарихқа материалистік тұрғыдан баға беретін тарихшы қазақ шежіресінің ішкі мәні мен мазмұнын танып-білуі қиын немесе мүмкін емес.

Қазақ шежіресінің пайда болуы қазақ халқының қоғамдық құрлысымен, мемлекеттік жүйесімен тікелей байланысты және сол шежіре түзілген дәуірдегі қоғамның құрылымдық жүйесінің сызба түріндегі бейнесі, әрі негізгі реттеуші басты құжаты болуымен байланысты.

Қазіргі бізге дейін жеткен қазақ шежірелерінің қашан түзілгендігі туралы бізде нақты дерек жоқ. Бір шежіре Өзбек ханнан басталса, екінші шежіре Алаша ханнан бастау алады. Үшінші шежіре Өзбек ұлысының ханы Әбілхайыр ханнан басталады. Ал төртінші шежіре әріге кетіп, Мұхаммед Пайғамбардың сахабасы Аннас сахабадан бастау алады. Алайда, сол шежірелердің ішкі мазмұны сырттай қарағанда бірдей болып көрінеді. Сонда қайсысы дұрыс? Бұл шежірелерді бір-бірінен ажыратып тұрған не нәрсе? Бұл да әлі қазақ шежірелерінің ашылмаған құпиясының бірі.

Қазақ шежіресінде күдік тудырып жүрген тағы бір мәселе – ол Ата Қазақтан қазіргі біздің замандасымызға дейін ары кетсе 22 ата немесе 11-13 атамен шектеліп жатады. Мұны жылға шағар болсақ, 600-360 жыл шамасында. Сонда, оған дейін қазақ қайда болды? Қайсы халықтан бөлінді? Әлде жер бетіне шежіреде көрсетілген кезеңде түсті ме? Неге бұлай? Бұл сұрақтар жауап беруді талап етеді. Бұл сұрақтарға жауап берілмейтін болса, онда біз шежірені ешқашан таныдық деп айта алмаймыз. Сондықтан, қазақ шежіресін тану жолындағы ізденісімізді біз бұрынғы зерттеушілер жүрген жолмен емес, басқа бағытта жүргізгенді дұрыс санаймыз. Ол қазақ халқының басынан өткерген діни, рухани үдерістер тарихы мен олардың қазақ шежіресімен байланысын анықтау бағытындағы ізденістерге ден қоямыз. Әрине, осы күнге дейін қазақ шежіресін зерттеп жүрген зерттеушілердің қазіргі қазақ халқы құрамындағы ру, тайпаларды көне дәуірдегі ру, тайпалармен байланыстырып, солардың тікелей ұрпақтары екендігін дәлелдегісі келетін ойлары да бар. Алайда, бұл тұжырыммен толық келісе қою қиын. Қазіргі рулар мен көне дәуірдегі рулардың арасындағы генетикалық байланысты толығымен жоққа шығаруға болмас, дегенмен солардың тікелей ұрпағы еді дегенді айту артық болары сөзсіз. Өйткені, араб, парсы жазбаларында аталатын түркілердің көптеген ру, тайпа аттары қазіргі қазақ немесе өзге түркі халықтары арасынан кездестіре алмаймыз. Мысалы, X-XI ғғ. араб деректеріндегі оғыздар құрамындағы 24 ру, тайпаның қайсысы қазақ халқы құрамында бар? Жоқ немесе ірі рулық, тайпалық құрылымдар ішінде кішкентай аталарды ғана құрайды. Ал кейбір ру, тайпалардың аты сол кезеңнен бері әлі күнге өшпей сақталып келеді. Бірақ, сол атауды сақтап келе жатқан руларды

сол көне дәуірдегі халықтың тікелей ұрпақтары, ізбасарлары деп атау қиын. Оның есесіне қазіргі қазақ халқының негізін құрап отырған ірі тайпалардың атаулары негізінен Шыңғыс ханмен бірге келген ру, тайпа атаулары екендігін де естен шығармауымыз керек. Бұл жерде тағы да «Сонда қалай, біз мына қазіргі қазақ жеріне Шыңғыс ханмен бірге келгенбіз бе?», - деген заңды сұрақ туады. Олай болса, осы күнгі «Қазақ автохтонды халық емес [1, с. 58]», – деп жалаулатып жүрген кейбір тарихшылардың айтқандарының дұрыс екендігін мойындаудан басқа шара қалмайды. Сол себепті, қазіргі бізге дейін жеткен қазақ шежірелерінің түзілу заңдылықтарын түсініп алмайынша, дәстүрлі қазақ қоғамындағы шежіренің де, ру, тайпалардың да халқымыз тарихындағы орнын анықтай алмаймыз. Бұл сұрақтарға жауап беру үшін халқымыз VIII-XII ғасырлар аралығында басынан өткерген тарихи оқиғаларға талдау жасаудан бастағанымыз дұрыс. Сонда ғана біз қазақ шежірелерінің Шыңғыс ханнан кейін бастау алу себептерін түсінеміз.

Түркілер ислам дінін VIII ғасырдың екінші жартысында қабылдады. Алғаш рет осы кезеңде түркі-ислам мемлекеттері тарих сахнасына шықты. Ол Қарлұқ-Қарахан, Оғыз мемлекеттері еді [2]. Бұл мемлекеттердің дүниеге келуімен ислам діні түркі халықтарының дәстүрлі қоғамына өз ықпалын біртіндеп тигізе бастады. 951 жылы Сатук Бұға хан Абд ал-Каримның ислам дінінің араб дәстүршілдігі бағытын қабылдауы түркілерді ислам әлемінің құрамдас бөлігіне айналдырды [3, с. 41]. Түркілер өзінің тілі мен дәстүрлі мәдениетінен ажырай бастады. Дәстүрлі түркі қоғамының ішкі қатынастарын реттейтін жүйенің өзгертіліп, шариғат үкімдерімен алмастырылуы түркілік әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына әкелді. Көнеден келе жатқан экзогамдық (сыртқы) некелік қатынас өзгертіліп, оның орнын эндогамдық (ішкі) некелік қатынас басты. Рулас, қандас адамдар арасындағы некелік қатынастардың түркі қоғамына енуі дәстүрлі түркі қоғамындағы рулық, тайпалық жүйелердің ыдырауына әкелді [4, 18-19-бб.]. Бұл өз кезегінде түркі мемлекетінің құрылымдық жүйесінің күйреуіне, ыдырауына ықпалын тигізді. Өйткені, рулық, тайпалық жүйелер түркі мемлекеттігінің іргетасы болатын. Біртіндеп түркілерде мемлекетті басқарудың парсылық жүйесі қалыптасып, абсолютті билік жүйесі орнады [5, с. 369]. Бұл үдеріс кезінде арабтың тарихшылары мен географтары жазып қалдырған ру, тайпа аттарының халық санасынан өшуіне әкелді. Халық өзінің тегін білмейтін дәрежеге жетті. Ислам дінін қабылдаған түркілер XI-XII ғғ. қарсаңында өзінің дәстүрлі мәдениетінен, тілінен, мемлекеттік жүйесінен толық немесе жартылай ажырап, парсылану үдерісін басынан кешіріп жатқан болатын. Осы түркі халқының тағдыры қыл үстінде тұрған шақта Қожа Ахмет Йасауи сынды ұлы тұлғаның тарих сахнасына шығып, ислам дінінің түркілер арасында өмір сүру формасын жасауы, араб, парсының мәдениетін қабылдамай-ақ мұсылман болу мүмкін екендігін түркі баласына дәлелдеп берді. Дін тілінің түркі тілінде сөйлеуі ғылым, білім, мәдениет, әдебиет тілінің түркіленуіне әкелді. Мемлекет тілі де түркі тілінде сөйлей бастады. Түркі қоғамынан аластатылған сыртқы неке қайта қалыптастырылды. Рулық тайпалық жүйелер біртіндеп қайтадан қалпына келтіріле бастады. Сол кезеңдегі Қарахандық билеушілердің өзі Қожа Ахмет Йасауи жолының дұрыстығын мойындап, түркі мәдениетіне қайта бұрылды. Түркілердің өзінің дәстүрлі мәдениетіне оралуы ислам орталықтарында үлкен қарсылыққа тап болды [3, 26-48-бб.]. Алғашында Йасауиді ілім жолымен тоқтатпақ болған әрекеттен нәтиже шықпаған соң, Хорезмшах Мұхаммед түркілерді күшпен қайтадан парсы мәдениетіне мойынұсындыру жолын ойластырды. Біз сендерді қарақытайлықтар езгісінен құтқарамыз деген сылтаумен, Қарахандық мемлекеттер территориясына әскерін кіргізді. Түркілер үшін Хорезмшах езгісі қарақытайлықтардан асып түсті. 1210 жылы Отырардың билеушісі Білге хан ибн Хасан ибн Абд ал-Халық хан Хорезмшах Мұхаммедке қарсы көтеріліске шықты. Күрес Отырар ханының жеңілісімен аяқталды. Білге хан тұтқындалып, Нисаға жер аударылып, сол жақта өлтірілді. Отырарға билеуші етіп Қайыр ханды тағайындады [6, 130-135 ққ.] Түркілер бұл бұғаудан шығудың жолын қарастыра бастады. 1216 жылы Құлжа өлкесінде (қазіргі Алматы облысының территориясы) кішкентай иелікті дүниеге келтірді. Бұл мемлекет түркі тарихындағы ислам дінінің түркілерде өмір сүру формасы – Йасауи жолын ұстанған алғашқы түркі-ислам мемлекеті болып қалыптасты. Бұл кішкентай иелік билеушісі Тоғрыл хан

әйелі мен ұлы Сұғнақ тегінді, Майқы би бастаған билерді Шыңғыс ханға жіберіп, өзінің оған мойынұсынатынын жеткізіп, оны хан көтерді [2, с. 433]. Түркі мемлекеттігі мен түркі мәдениетінің қайта жандануының басы осы кезден басталды. Шыңғыс ханның Түркістан жеріне келуінің астарында оның тек соғысқұмарлығы емес, сонымен бірге, түркілердің Хорезмшахқа, жалпы парсы мәдениетіне мойынұснудан бас тартуы, рухани тәуелсіздікке деген ұмтылысы жатты. Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейін Түркі даласында Жошы ұлысы атты мемлекеттің пайда болуы бұл түркі мемлекеттігінің шын мәніндегі қайта жандануы болатын. Бұл тарих оқырманға түсініктірек болу үшін Жошы ұлысы тарихына кеңірек тоқталып, ондағы діни, саяси үдерістерге талдау жасап, олардың Жошы ұлысы құрамындағы түркілердегі этникалық үдерістерге қаншалықты ықпалы болғандығына тоқталайық.

Шыңғыс хан Евразия кеңістігін жаулап алғаннан кейін өзі мойынұсындырған жерлерді Бөртеден туылған төрт ұлына бөліп берді. Қазіргі Қазақстан территориясы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының иелігіне тиді [2, с. 59-60]. 1236-1242 жылдар аралығында Жошының ұлы Бату ханның Батысқа жорығы кезінде Жошы ұлысының территориясы Дунай өзеніне дейінгі аралыққа кеңейтілді. Жошы ұлысының билеушілеріне тірек болған негізгі халқы түркілер болғанымен олардың арасында рухани, мәдени тұтастық жоқ еді. Олардың бір бөлігі Жошымен моңғол жерінен келген әлі ислам дінін мойындай қоймаған, көне тәңірлік дінде болса, екінші бөлігі христиан дінінің неосторияндық бағытын ұстанатын, үшінші бөлігі будда дініне мойын ұсынса, Орталық Азия түркілері ислам дінінде, оның ішінде Йасауи жолындағылар да, кубравийа тариқатындағылар да, толығымен парсы мәдениетін мойындаған түркілер де бар еді. Ал, 1236-1242 жылдар арасындағы Бату ханның Батыс жорығынан кейін мемлекеттің ішкі рухани ахуалды мүлде күрделендіріп жіберді. Бұрынғы діндер қатарына енді христиан дінінің православие және католик тармақтары қосылды. Бату хан Батыс жорығынан кейін Жошы ұлысын аймақтарға бөліп, оларды басқаруды өзінің 14 туысқанына басқаруға берді [7, сс. 312-313]. Ол аймақтарды билеп отырған Жошы ұрпақтары біртіндеп өздері билік жүргізіп отырған халықтың діни, мәдени ерекшеліктеріне икемделе бастады. Мысалы, Бату ханның інісі Берке ислам дінін, оның ішінде кубравийа тариқатын қабылдаса, Батудың ұлы Сартақ христиан дінін қабылдады. Бұл мемлекеттің іштей діни-мәдени ерекшеліктеріне қарай жіктелу ықтималдығы бар екенін көрсетіп берді. Осы діни таным негізінде алғашқы қақтығыс осы екі тұлғаның арасында болды. Оқиға былай болған еді. Бату хан өзі қартайған шағында өз орнына ұлы Сартақты отырғызуды ойлап, оны Ұлы хан Мөңкеге аттандырып, одан Жошы ұлысын билеу құқын беретін жарлық алып келуге жібереді. Мөңке хан Сартақты жылы қабылдап, Жошы ұлысының тағы мен әскеріне, қол астындағы елдеріне билік жүргізетін жарлық шығарады. Бірақ Бату хан Сартақ келмей тұрып, қайтыс болады да, хан тағына Берке отырып алады. Сапардан оралған Сартақ бұлхабарды есіткен соң, Беркеге бармай басқа жаққа бұрылып кетеді. Берке хан оған кісі жіберіп: «мен сенің әкеңнің тағына отырдым. Сен болсаң жат адам секілді қайрылмай кеттің», – дейді. Сонда Сартақ: «Сен мұсылмансың, мен христианмын. Мен үшін мұсылманның жүзін көрудің өзі бақытсыздық», – деп жауап береді. Мұны естіген Берке хан оңаша жерге барып, «Мұхаммед (а.с.) дінің хақ екені шын болса, онда менің дұрыстығымды дәлелде», -деп жаратушыға жалынады. Үш күннен соң сол жерге Сартақ келіп, асқазаны ауырып, қайтыс болады. Одан кейін Берке хан өзіне қарсы келген Сартақтың анасы мен оның жақтастарын жазалайды [8, с. 19]. Ислам дінін, оның ішінде кубравийа тариқатын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерді. Жошы ұлысының әр аймағына кубравийа тариқаты өкілдерін жіберіп, бұл сопылық жолды жалпы халықтық сенімге айналдыруға күш салды. Алайда, түркілердің көпшілігі кубравийа тариқатын қолдай қойған жоқ. Өйткені, бұл тариқат парсы мәдениетіне негізделген болатын [4, 58-59-бб.]. 1266 жылы Берке хан өлеген соң оның орнына отырған Менгу Темір бұл жолдан бірден бас тартты. Ол моңғолдардың көне дінін қалпына келтірді. Бірақ, Менгу Темір де, одан кейінгі хандар да ислам дінінен толық бас тарта алған жоқ. Өйткені, Жошы ұлысының негізгі одақтасы болған Мысыр мемлекеті мен жергілікті ислам дінін қабылдаған халықтың ықпалы күшті болатын. Оның үстіне хан

сарайындағы бүкіл құжаттардың дені мұсылман қызметкерлердің қолымен дайындалатын. Мұның өзі хандардың біртіндеп, ислам дінін қабылдауына әкелді. Мысалы, Тоқты хан атынан шығарылған теңгелерде оның атына «Амир ал-муминин» деген атақтың қосылғанын көреміз [4, 60-64-бб.].

Өзбек ханнан басталатын шежіре

Жошы ұлысында түбегейлі өзгеріс жасап, ислам дінін, оның ішінде Йасауи жолын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерген Өзбек хан болды. 1312 жылы Тоқты хан қайтыс болғаннан кейін Өзбек хан Жошы ұлысының тағына отырды. Ол ұзақ жылдар бойы Йасауи жолы өкілдерінің қолында тәрбиеленіп, солардың көмегімен Жошы ұлысының тағына отырды. Өзбек ханды таққа тотырғызуда Хорезм әмірі Темір Құтлық пен оның туыстары Сарай Темір мен Мұхаммед қожа, Исабек, Алатай атты әмірлер белсенді әрекет жасады. Ол таққа отыра салысымен ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялаған жоқ. Мемлекеттік билікті толық қолына алып, қарсыластарын бас көтерместей еткен соң ғана 1320 жылы ислам дінін, оның ішінде Қожа Ахмет Йасауи негізін салған сопылық жолды мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерді. Бұл оқиға Өтеміс қажының «Шыңғыс–нама», Ұлықбектің «Төрт ұлыс тарихы», Қадырғали Жалайиридің «Жылнамалар жинағында» баяндалады. Оның үстіне қазақта «Ислам Өзбектен қалған» деген қария сөз бар. Өзбек хан Йасауи жолын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеріп қойған жоқ. Сонымен бірге, осы мемлекеттік идеология негізінде мемлекеттің құрылымдық жүйесін өзгертіп, қайта құрды. Бұрын қандық, туыстық бірлікке негізделген рулық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, олардың орнын рухани бірлік принципіне негізделіп, қайта топтастырылған рулық, тайпалық жүйелер басты. Қандық бірлік жеті ата деңгейінде қалдырылып, одан жоғарғы аталардың барлығы рухани бірлік негізінде топтастырылды. Осылай Жошы ұлысы құрамына кіретін барлық ру, тайпалар араластырылып жіберілді. Мысалы, керей Орта жүздің белді тайпасы, қаракерей найман тайпасы ішіндегі белді ру, Кіші жүзде керейт деген атаумен Жетіру бірлестігі құрамында жүр. Сол сияқты киікші Орта жүзде найман тайпасы құрамында, қоңырат тайпасы құрамында, Кіші жүзде Адай тайпасының құрамында бар. Мұндай қазақ руларының үш жүздің құрамында араласа келуі сол Өзбек хан жүргізген діни идеологиялық саясаттың нәтижесі болатын. Сол себепті, қазақ халқында «Еншісі бөлінбеген қазақ», «Қасындағы әйелінді сұраса келсең, қарын бөле шығасды», деген аталы сөздер бар. Бұл араласулар қазақ ру, тайпаларын қамтып қоймайды, өзге түркі халықтары арасынан да кездестіруімізге болады. Татар, башқұрт, ноғай, тіпті орыстар ішінде қазақ руларының аттарын кездестіреміз. Мысалы, Орта жүз қыпшақ тайпасы құрамында «тоқсоба» деген ата бар. Осы тоқсоба атауын Кіші жүз құрамынан да кездестіреміз. Сонымен бірге, «тоқсобалардың» орыстар арасына «тоқсобичтер» деген атаумен сіңгенін көруге болады. Мұндай араласулар қазақ арасында көптеп кездеседі. Бұл Өзбек ханның діни-идеологиялық саясаты мемлекеттің бүкіл құрылымдық жүйесін қайта құрғанының нақты дәлелі. Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрылысын зерттеген Г.Федоров-Давыдов Өзбек хан тұсында Жошы ұлысын исламдандыру мен рулық, тайпалық жүйелерді қайта топтастыру үдерісі қатар жүргендігін айтады. Ол сол кезеңдегі Жошы ұлысында болған қайта құруларды былайша тұжырымдайды: «Қыпшақ даласындағы көшпенділерге қатысты ескерткіштерді саралай отырып, мынадай екі жақты, қарама-қарсы екі ағымның қатар жүргенін байқадық: бір жағынан ескі рулық, тайпалық қатынастардың бұзылуы, олардың қаса-қана жойылуы, бұрынғы ру, тайпа басшыларының ықпалын жою; екінші жағынан, негізінде моңғол шапқыншылығына дейін ғасырлар бойына қалыптасқан, олардың этникалық бірлігіне негізделген бұрынғы рулық, тайпалық құрылымдардан да мықты құрылымдар пайда болды. Осы қарама-қарсы екі қозғалыстың синтезін, басқаша айтқанда, Алтын Орда көшпенділерінің даму баспалдағын айқын көрсетіп берді [9, сс. 62-63]». Бұл жерде зерттеуші Жошы ұлысында болған қайта құруларды дөп басып айтып отыр. Қазіргі қазақ халқын құрап отырған рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдар осы Өзбек ханның діни-идеологиялық саясаты негізінде мемлекеттік жүйені реформалаудың нәтижесінде дүниеге келді. Өзбек хан өзінің саяси реформасын жүргізгенде

бұрынғы рулық, тайпалық жүйелерді ыдыратып, олардың орнына жаңа рулық, тайпалық жүйелерді қайта топтастырды. Реформаға дейін әр ру, тайпаны сол ру, тайпаның өз ішінен шыққан беделді тұлға басқаратын. Енді бұл реформаның нәтижесінде әрбір ру, тайпаның басына Йасауи жолы өкілдері әрі рухани басшы, әрі саяси басшы ретінде тағайындалды. Қазіргі күні бізге жеткен шежірелердегі әр ру, әр тайпа басында тұрған «қожа», «сопы» атаулардың пайда болуы осыған байланысты. Осы реформа нәтижесінде бұрынғы ру, тайпа басшылары ғана емес, Шыңғыс хан әулеті өкілдері де саяси билік жүйесінен ығыстырылды. Қарсы шыққандары өлтірілді немесе жер аударылды. Тек Орда Ежен ұрпақтары мен Шибан ұрпақтары ғана қалдырылып, олар Алтын Орда ханына тікелей бағынатын болды [4, 64-76-бб.].

Жүздік құрылымдар осы кезеңде алғаш рет тарих сахнасына шығып, рулық, тайпалық жүйелерді біріктірген мемлекеттік құрылымдық жүйе ретінде қалыптасты. Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрлысын зерттеген Г.А. Федеров-Давыдов қазақ жүздерінің қалыптасуы Алтын Орда мемлекетінің басқару жүйесіндегі өзгерістерге байланысты қалыптасқандығын айтып, ойын былайша тұжырымдайды: «Қазақ жүздері XII-XIII ғасырларда өмір сүрген көшпелі халықтың тайпалық-патриархалдық жүйесінің бөлшегі емес. Бұл бірлестіктер бұрынғы рулық, тайпалық жүйенің сарқыншақтарын сақтап қалғанымен, жаңадан құрылып, көшпелі ұлыс ретінде біріктірілген бір немесе бірнеше ханның иелігіндегі бірлестік [9, с. 62-63]. Демек, жүздік құрылымдардың алғаш қалыптасуы ретінде біз осы кезеңді айта аламыз. Өзбек ханның осы реформасы бізге дейін жетіп келген Өзбек ханнан бастау алатын шежіреде толық көрініс тапты. Шежіре тізбегінде аттары аталған кісілердің аңыздық кейіпкер емес, сол кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалар екендігін ескертуіміз керек. Олардың көпшілігінің тарихи тұлғалар екендігіне қолымызда жинақталған деректер дәлел бола алады. Енді соларға кезегімен тоқталып өтелік.

Біз бұл жерде алдымен қазақ халқының үш жүзге бөліну себебіне тоқталып өткеніміз абзал. Өзбек ханнан басталған шежіреде үш жүздің мемлекеттік құрылымдық жүйесі ретінде шежіреге енгенін, әр жүздің басында сол жүздің атасы ретінде тұрған «арыс» немесе «шора» атанған тұлғаларды көреміз. «Шора» сөзі Батыс түркілерінде «чор» деген нұсқада кездеседі және бес тайпа бірлестігінің басшылары осылай аталғанын көреміз. Ал, Талас жазуында кездесетін Қарачор атты кісі хан әулетінен шыққан ханзадалардың рухани тәрбиесімен айналысатын түркі-манихей дінінің өкілі, сонымен бірге, «чорлар» түркі мемлекеттік жүйесінде жоғарғы лауазым иесі болған [10, 33-34-бб.]. Ал, «шора» сөзінің қазақ тіліндегі тағы мағынасы «құл» дегенді білдіреді. Ал, сопылық жолда «құл» болу, «топырақ болу» сопылық дәрежеге, Жаратушыны табу жолындағы рухани сатыларға жатады. Демек, жүздер басында тұрған «арыс» немесе «шоралар» рухани сала өкілдері, басқаша айтқанда, сол жүздік құрылымдардың жетекшілері дегенді білдіреді. Неліктен үш жүзге бөлінді, не себепті Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз атанды? Бұл сұрақтарға жауапты сол кезеңдегі Жошы ұлысындағы діни-идеологиялық үдерістермен бірлікте қарастырғанда ғана жауап бере аламыз.

Йасауи жолы негізінен үш тармақтан тұрады. Ол үш тармақ Түркістан жеріне ислам дінін әкелген үш тарихи тұлғаға барып тіреледі. Біріншісі, Исхақ баб – («Насаб-нама» деректері бойынша) шежіре бойынша Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның бесінші ұрпағы, Түркістан жеріне ислам аша келген тұлғалардың бірі. Ал, Ибн ан-Надимнің «ал-Фихрист» атты шығармасындағы дерекке қарағанда Али ибн Абу Талибтің ұлы Хусейн әулетінен тараған, 742 жылы Хорасанда дарға тартылған Йахия ибн Зайдтың ұлы, әкесі тұтқындалған кезде түркілер арасына келіп паналаған. Сол себепті, арабтар оны Исхақ ат-Түрік деп атайды [11, 115-б.]. Қожа Ахмет Йасауи осы Исхақ бабтың 13-ұрпағы. Йасауи жолының бір тармағын осы Исхақ баб атымен байланысты қожа әулеттері құрайды. Бұларға кезінде Исхақ баб әулетінен өзге Али ибн Абу Талибтің басқа ұрпақтарының келіп қосылғанын көруге болады. Сол себепті, бұл қожалар әулеті «Сайид» әулеті деп аталады [4, 131-б.]. Өзбек ханның саяси реформасы кезінде бұл әулет Ұлы жүзге (пір болу) және хан әулетіне пір болу қызметі тиді. Қазақ шежіресінде «Ақарыс» деп аталған тұлға Йасауи жолының шежірелерінде осы Исхақ бабтан бастайтын қожалар әулетінің өкілі.

Йасауи жолының екінші тармағы өз шежірелерін Абд ар-Рахим бабтан бастайды. Абд ар-Рахим баб - шежіре бойынша Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның төртінші ұрпағы. Исхаб бабтың әкесі Абд ар-Рахман бабтың інісі. Түркістан жеріне «ислам аша» келген тұлғалардың бірі. Қазіргі Қазақстан тарихындағы 766 жылы Қарлұқ хандығының негізін қалаған тұлға. Атақты Қарахандық билеушілер осы Абд ар-Рахим бабтан тараған әулет болып табылады. Осы әулеттен шыққан Отырардың соңғы ханы Білге хан 1210 жылы Хорезмшах Мұхаммед сұлтан тарапынан өлтірілді. Шыңғысхан шапқыншылығынан кейін бұл әулет өкілдері рухани салаға ауысып, Йасауи жолының бір тармағын құрап, Қарахандық қожалар деп аталды. Орта жүзге пір болған Жанарыс - осы әулет өкілі [4, 110-б.].

Йасауи жолының үшінші тармағы өз шежірелерін Абд ал-Жалил бабтан бастайды. Абд ал-Жалил баб - Хорасан Ата - шежіре бойынша Абд ал-Жалил баб та Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның бесінші ұрпағы болып табылады. Исхақ бабтың інісі. Бұл да ағаларымен бірге Түркістан жеріне «ислам аша» келген тұлғалардың бірі. «Насаб-нама» деректеріне қарағанда Сырдарияның орта және төменгі ағысында VIII ғ. екінші жартысында дүниеге келген Оғыз мемлекетінің негізін қалаушы осы Абд ал-Жалил баб-Хорасан Ата. Қазақ арасындағы қожалардың бір әулеті осы Хорасан қожалар. Кіші жүзге пір болған Бекарыс осы Хорасан қожалар әулетінің өкілі [4, 110-б.].

Өзбек ханның діни-саяси реформасы кезінде Йасауи жолының осы аталған үш тармағының жетекшілері үш жүзге пір болды. Ортағасырларда ру, тайпа бірлестіктері жүз деп аталған. Ал, олардан дәрежесі төмендер тайпаға, олардан дәрежесі төмендер руға, одан төмендер Ата мен ауылдарға пір болды. Осылай Жошы ұлысындағы түркілердің рухани бірлігі қалыптастырылды. Жүзге, ру, тайпаларға пір болған тұлғалардың барлығы дерлік Өзбек ханнан басталған шежірелерде аттары жүр. Қазіргі күні сол тұлғалардың тарихта болғандығы дәлелденіп отыр.

Алаштан басталатын шежіре

Қазақ халқының басынан өткен осы оқиға Алтын Орда мемлекетіндегі күрделі өзгерістерге себеп болды. Асан Қайғы соңына ерген халық Жәнібек ханнан бөлініп шығып, өз алдына ел болудың қамын жасады. Әлі күнге қазақ тарихынан орын ала алмай келе жатқан Алаш мемлекеті осы кезеңде дүниеге келді. Жәнібек ханнан бөлінген халықты тек Асан Қайғы бастап әкеткен жоқ. Оның қасында Алаша атанған тұлға болды. Олар соңына ерген халықты ұйыстырып, Алаш атты мемлекетті дүниеге келтірді. Бұл оқиға қазақ халқының Алаша ханнан басталатын шежіресінде толық көрініс тапты. Бұл оқиға 1350 жылдар шамасында болған еді. Жәнібек хан мен Асан Қайғы арасындағы қарама-қайшылық мемлекетті екіге бөлді. Асан Қайғы Жәнібек ханнан өзі кеткен жоқ, оның соңынан жүздік құрылымға кіретін түркі тайпалары бірге кетті. Бірақ бұл оқиға Алтын Орда тарихына қатысты бірде-бір жазба деректерде кездеспейді. Соған қарағанда, Алтын Ордағы ішкі қайшылықтар сырт көздердің назарынан тыс қалғанға ұқсайды. Мүмкін олар Сарайдағы бұл қайшылықтың ішкі сырын түсінбеген болуы да ықтимал. Оның есесіне бұл оқиғалар түркі халықтары арасына тараған аңыздарда, шежірелерде, сол кезеңде өмір сүрген жыраулар поэзиясында толық көрініс тапқан. Алаш пен Алаша ханға, Айса ұлы Әметке қатысты аңыздар, ол аңыздарда аттары аталатын тұлғалардың қазақ шежірелеріндегі тұлғалармен бір болып келуі осы кезеңде Алаш пен Алаша ханның жалпы қазақтың алғаш тарих сахнасына шыққанын көрсетеді. Және олардың барлығы бұл оқиғалардың Алтын Орда кезеңінде болғандығын меңзейді. Бұл Евразия түркілері тарихындағы діни-идеологиялық үдерістер ықпалымен болған топтасудың Жошы ұлысы құрылғаннан кейінгі екінші кезеңі еді. Ендігі кезекте осы Алаш мемлекетінің тарихына қатысты деректерге талдау жасап, ол мемлекеттің құрамында қайсы ру, тайпалар болды? Олардың жетекшілері кім еді?- деген сұрақтарға жауап беретін боламыз.

Алаш мемлекетінің тарих сахнасында болғандығы, мемлекетте болуға тиіс бүкіл құрылымдық жүйенің Алаш мемлекетінде де толық қалыптасқандығы қазақ шежірелерінде толық көрініс тапқан.

Қазақ шежірелерінің алғашқы нұсқасы Өзбек жүргізген саяси-құрылымдық реформаға сай

калыптасқандығын, рулық, тайпалық жүйенің қалыптасу принциптерін талдағанда толық айтып өткен болатынбыз. Сол жүйе Жәнібек ханның жүргізген саяси-идеологиялық бағыты мен мемлекетті басқару жүйесінде жүргізген реформасы Өзбек хан құрған мемлекеттің басқару жүйесін күйретті. Өзбек хан құрған мемлекеттік жүйе осы Алаш мемлекетінде қайтадан толығымен қалпына келтірілді. Шежіреде осы процесс толығымен көрініс тапқан. Ерекшелігі шежіре басында Өзбек хан орнына Алаша хан тұрғанын көреміз. Бұл қазақ халқының тарихындағы тағы бір саты осы Алаш пен Алаша ханмен байланысты екендігін көрсетеді. Бұған мысал ретінде З.Сәдібековтың «Қазақ шежіресі» атты кітабында келтірілген шежірені алып көрелік: «Нух пайғамбардың он үшінші ұрпағы Алаш, Алаштан Жайылхан, Жайылханнан Жұман, Жұманнан Әбілхайыр, Әбілхайырдан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс [12, 22-б.].

Қазақ тарихында қазақ халқын қайта топтасуға мәжбүр еткен күрделі кезеңнің бірі – Алтын Орда мемлекеті ыдыраған кезең болатын. Бұл қазақ шежіресінің соңғы жазылуы болмағанымен, қазақ халқының құрамын толық анықтаған кезең еді.

1419 жылы Едіге бидің Тоқтамыс ханның ұлы Қадырбердімен болған соғыста қаза табуымен Алтын Орда мемлекеті бірнеше хандыққа бөлшектеніп кетті. Еділ өзенінен батысқа қарай және Еділ бойындағы отырықшы халықтар Йасауи жолынан, тариқат жолынан бас тартып, шарифат жолына бет бұрды. Бұл қоғамдық қатынас пен мемлекетті басқару жүйесінде өзгерістерге әкелді. Түркілік жүйе қолданыстан шыға бастады. Рулық, тайпалық жүйелер бұрынғы ролінен айрылып, ыдырай бастады. Ал, Еділден шығысқа қарай созылған қазақ даласы мен Шығыс Сібір аймағында Орда Ежен мен Шибан ұрпақтары билеген бірнеше хандық пайда болды. Солардың ішіндегі Шайбанилер әулетінен шыққан Жұмадық хан билігіндегі хандық болашақ қазақ мемлекеттігінің негізі болды. Осы Жұмадық хан мемлекеті құрамындағы ру, тайпалар болашақ қазақ халқының негізін құрады. Бұл жерде ескерте кететін бір жәйт – Еділдің шығысындағы хандықтарда діни-идеологиялық бағыт Йасауи жолы болатын және әрбір ханның жанында Едігенің ұлдары мен немерелері беклербегі қызметінде отырды. Ал, ру, тайпалардың билігі Йасауи жолы өкілдерінің қолында болды. Бұл жүйемен жүруді абсолюттік билікті жақтайтын хандар қолдай қойған жоқ. Олар өздерінің билеуіне ыңғайлы болады деген діни-идеологиялық бағытты іздеумен болды. Сол кезеңде Мауараннар жерінде билеушіге абсолюттік беретін, парсы мәдениетіне негізделген, түркілік дүниетаным жүйесін толығымен өзгертіп, жаңа дүниетаным қалыптастыратын, түркілердегі қоғамдық қатынастарды өзгертіп, мемлекеттің басқару жүйесінің негізін болған рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдарды ыдыратуға мүмкіндік беретін сопылық жол – нақшбандийа тариқаты қалыптасып үлгерген еді. Хандар қалайда есебін тауып, осы сопылық жолды өз хандықтарында мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеруге бар күшін салды. Бұл жолды алғаш Орыс ханның ұрпағы Барақ хан қабылдағанға ұқсайды. Ол өзінің қасында беклер бегі болған Мансұр биді Хиуаны шапқаны үшін қинап өлтіруі соның айғағы [13, 94-б.]. Ал, Жұмадық хан болса, өзінің беклербегі болған Ғазы бимен бірігіп, Ата жолды бұзғаны үшін, халыққа көп қиянат көрсеткені үшін ру, тайпа басшалары Ғазы биді өлтіріп, өздері Жұмадық ханнан қашып кетеді [14, с. 141.]. Әрине, бұл жерде Жұмадық хан мен Ғазы бидің Йасауи жолынан бас тартқаны туралы нақты айтылмайды. Бірақ Ғазы бидің халық кешірмейтін күнәсі болмаса, халықтың оны жазалауға батылы бармаған да, Едігенің өзге ұлдары мұндай бассыздыққа жол бермеген де болар еді. Мысалы, Барақ хан Мансұр биді Хиуада өлтіргенде Едігенің ұлдары Кіші Мұхаммедтен әскер әкеліп, Барақ ханды майдан даласында өлтіргені белгілі. Ғазы би өлтірілгенде Едігенің балалары ешқандай әрекетке барған жоқ. Соған қарағанда, Ғазы бидің кешірілмес күнә жасағаны анық.

Жұмадық хан болса, өзінен бөліне көшкен халықты жазаламақ болып, соңынан қуа барып, ұрыс салғанда майдан даласында өліп, хан тағы билеушісіз қалады. Халық сол кезде билердің басшылығымен он жеті жастағы Әбілхайыр ханды таққа отырғызды. Осы оқиға қазақ тарихындағы елеулі оқиғаның бірі болды. Едіге өлген соң бірлігі ыдыраған халық, қайтадан ел болып, бас біріктіріп, туын көтерді. Осы оқиға қазақ тарихындағы шешуші кезеңнің бірі болды.

Осы Әбілхайырды таққа отырғызғаннан кейін мемлекеттік жүйені қайта құру шаралары жүргізілді. Рулық, тайпалық жүйелер реттеліп, жүздік құрылымдарға біріктірілді. Өзбек хан тұсындағы мемлекеттік жүйе толығымен қайта қалпына келтірілді. Бірақ бұл жолы Өзбек хан кезіндегі Жошы ұлысының бар халқы бұл мемлекет құрамына ене алған жоқ. Өйткені, Жәнібек ханнан кейінгі кезеңде діни-рухани үдерістер мен соның салдарынан болған саяси оқиғалар түркі халықтарының батыс бөлігін Шығыстағы қандастарынан оқшаулап үлгерген еді. Бұл кезең халқымыз тарихындағы шешуші кезеңнің бір болғандықтан шежіре уақыт шындығына орай қайта түзілген болатын.

Осы оқиға «Өзбек шежіресі» атты шежірелерінде былайша кескінделеді: Нұх пайғамбардан Алашқа дейін он Ата, Алаштан Жайылхан, Жайылханнан Қазақ, Қазақтан Жұман, Жұманнан Әбілхайыр. Ал, Әбілхайырдан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс болып, қазақтың үш жүзі тарайды [15]. Енді осы шежірені тарқатып, талдар болсақ, онда осы тізбекте аты аталған тұлғалар артында нақты тарихта өмір сүрген кісілер тұрғанын көруге болады. Бірақ әзірге біз олардың анық қайсысының кім екенін ашып айтып бере алмаймыз. Алайда, сол кезеңге қатысты тарихи деректерді саралар болсақ, онда сол аты аталған кісілер ішінен кімнің кім анықтау мүмкіндігі бар. Бұл шежіренің бұдан алдыңғы кезеңдерде жазылған шежірелерден басты ерекшелігі – мұнда Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейінгі этникалық үдерістердің нақты көрсетілуі. Мысалы, Алаштан басталатын шежіреде «Алаштан Жайылхан, Сейілхан» – деп бөлінеді. Жоғарыда көрсеткеніміздей Әбілхайырдан басталатын шежіреде Алаштан тарайтын Сейілхан аты аталмайды. Демек, бұл шежіре осыған дейін бірге болған түркімендердің Әбілхайырды хан көтеріп, қайта топтасқанда түркімендердің бөлініп кеткендігін көрсетіп тұр. Ал, Жайылханның баласы Қазақ, Қазақтан Жұман. Осы Қазақ құрамында әлі этникалық жіктелуге түспеген қазақ, өзбек, ноғай, қарақалпақ халықтары бар. Бұл жердегі Қазақ демектің мәнісі Жәнібек ханның діни-идеологиялық саясатына қарсы шығып, Йасауи жолын берік ұстанған халық ретінде өзінің діни-рухани, мәдени еркіндігін сақтап қалған халықты көрсетуінде болып отыр. Шежіре тізбегіндегі Жұманның Жұмадық хан екендігі айтпаса да түсінікті.

Бұл шежіредегі қазіргі қазақ шежірелерінен ерекшелігі - бүгінгі қазақ халқы құрамында кездеспейтін ру, тайпалардың жүздер құрамында болуы. Қазіргі Ұлы жүз құрамында жоқ «мың», «жүз», «қырық» рулары мен қарақалпақ халқы жеке тайпа ретінде осы жүздің құрамында жүр. Ал, «мың», «жүз», «қырық» руларының башқұрт халқының құрамында бар екендігін Р.Кузеев жазған болатын [16, с. 48-57]. Ал, Оңтүстіктегі «мың», «жүз», «қырық» руларының өзбек халқының құрамына сіңіп кеткенін көреміз. Қоқан хандығының негізін қалағандардың бірі Нарбота бидің осы «мың» руынан екендігін тарихи деректер растайды [17, с. 113]. Ал, қарақалпақтардың Тұрсын Мұхаммед ханның заманында Түркістанда бүлік шығарып, қазақ халқы құрамынан қуылғаны, одан басқа этникалық бірлікке айналғаны тарихтан белгілі [17, 406-б.]. Мұндай саяси, этникалық үдерістер астарында діни, рухани үдерістер жатқанын әлі күнге тарихшылар есепке ала бермейді. Сол себепті, біз ендігі кезекте діни-рухани үдерістердің Өзбек ұлысы тағдырына қаншалықты ықпал еткеніне тоқталып көрелік.

Ол мемлекет туралы ортағасырлық тарихшы Махмуд ибн Уали былай деп жазды: «Жәнібек хан өлген 758/1356-57 жылдан 835/1428-29 жылға дейінгі аралықта Дешті Қыпшақтағы патшалық тағына ақылды, әрі табанды басшы табылмады. Соның себебінен мемлекеттегі дін мен мемлекет ісі қожырады. Халық басын біріктіріп тұрған арқау үзілді, бірлік кетті. Бұл елдің халқының осыншалық қиналғанын көрген Ұлы Жаратушы елдің болашағын жарық қылатын, дін мен мемлекет ісін қалпына келтіретін жаңа жұлдызды көкжиекке шығарды. Ол Әбілхайыр хан еді. Дүние қайта жарыққа толды. Бүлінген дүние қайтадан қалпына келді. Қоғамның барлық мүшесінің мүддесі қайтадан қалыпқа түсірілді. Қоғам қайта гүлдене бастады. Әйгілі Ахметтің жолының заңдары мен Мұхаммедтің діні қайта гүлдеді [14, с. 346.]» Осы бір кішкене үзіндінің өзі ислам дінінің, оның ішінде Йасауи жолының Алтын Орда мемлекетінде қандай роль атқарғандығын, Әбілхайырдың сол жолды қайтадан қалпына келтіргендігін көрсетіп тұрған жоқ

па? Демек, бұл Жошы ұлысындағы халықтардың басын біріктірген негізгі арқау Йасауи жолы болғандығын, рухани фактордың шешуші мәнге ие болғандығын көрсетеді. Ендігі кезекте сол Әбілхайырды таққа отырғызып хан көтерген кімдер еді, соған тоқталайық. Мас‘уд ибн ‘Усман Кухстанидің «Тарих-и Абу-л Хайр-хан-и» атты еңбегінде мынадай кісілердің аттары аталады: «Барлық әскербасылар, даңқты Пайғамбар әулетінің өкілдері, «Та» және «Йа-Син» (сопылар) өкілдері болды. Олардың ішіндегі ең даңқтылары Құл Мұхаммед сейіт және Қара сейіт (Алла олардың қабірін жарық етсін.) және Бұзұнжар би қият, Уаққас би маңғыт, Шайх софы оғлан, Сатұғ би, Сүйініш би, Қара Кедей дүрмен, Ақ Софы найман, Шайх Софы найман, ... Жүсіп Қожа өкіреш найман, Қажы Мырза шат, Бахты Қожа ұйғыр, Орыс қоңырат тағы басқа ұлы адамдар қуатты әміршінің сарайына келіп, оның жеңімпаз әскерлері мен қызметшілерінің қатарынан орын алды» [14, с. 141-144.]. Бұл дерек сол кездегі Қыпшақ даласын мекендеген түркілер құрамындағы рулар мен тайпалардың басындағы басшылардың барлығы дерлік дін өкілдері екенін көрсетіп тұр. Демек, ол кезеңде ру, тайпа басында алдымен рухани басшы болғандығын нақтылай түседі. Бұл жерде «сопы» мен «қожа» атауларының дінге қатысы барлығына күмән жоқ. Ал «би» сөзінің түпкі мағынасына күмән келтірушілер табылуы мүмкін. Бірақ «би» - деп орта ғасырларда діни, рухани басшыны атағанын және ол қазақ даласындағы діннің өмір сүру формасы болған Йасауи жолымен тікелей байланысты екендігін қазақтың көнеден қалған аталы сөздері дәлелдейді. Мысалы:

Батыр деген барақ ит,
Екінің бірі табады.
Би деген ақ шарифат,
Ілуден біреу табады [18, 378-380-бб.].

Немесе «Елге бай құт емес, би құт» деген мәтелдер-ақ бидің қазақ қоғамында аса жоғары бағаланғандығын көрсетеді. Бұл деректер Әбілхайыр хан басқарған Өзбек ұлысында Йасауи жолы салтанат құрғанын дәлелдейді. Әбілхайыр хан Йасауи жолына адал болған кезеңде оның тасының өрге домалап, ешкімді бет қаратпағаны тарихтан белгілі. Алайда, 1446 жылы Әбілхайыр ханның Сыр бойындағы қалаларды жаулап алуы, Сыр бойындағы Сығнақ қаласына өзінің ордасын орнатуы оны мемлекетті басқару саясаты мен мемлекеттің құрылымдық жүйесін өзгертуге итермеледі. Өйткені, ол осы жерде нақшбандийа тариқаты өкілдерінің ықпалына түседі. Бірақ жазба деректерде Әбілхайыр ханның Сығанақта кіммен кездескені туралы нақты дерек жоқ. Бірақ бүкіл Өзбек ұлысындағы саяси жағдайдың күрт өзгеруі; Әбілхайыр ханның ұзақ жылдар бойына тірегі де, серігі де болған Едігенің немересі Уаққас биді өлтіруі, Арқада Қара қыпшақ Қобландының арғынның биі – Дайыр қожа-Ақжол биді өлтіруі [19, 24-25-бб.], одан кейін көптеген ру, тайпалардың Әбілхайырдан бөліне көшуі, халық алдында хан тарапынан кешірілмес күнә жасалынғандығын дәлелдейді. Ата жолдан аттап, Антты бұзбаса, Йасауи жолынан бас тартпаса халық оншалықты қатал шараларға бармаған болар еді. Осы оқиға Өзбек ұлысын үшке бөліп, тарих сахнасына үш мемлекетті: Қазақ хандығы мен Шайбанилер мемлекетін, Ноғай ордасын шығарды. Өзгенің рухани ықпалын қабылдамаған, түркінің өршіл рухының өзегі болған Йасауи жолындағы халық қазақ атанып, Ата жұртқа ие болып қалды. Ал, нақшбандийа тариқатын қабылдап, соғды-тәжік мәдениетіне мойын ұсынған халық Ата жұртқа сыймай, Мауараннахр жеріне кетуге мәжбүр болды. Ал, ноғайлар болса, қазақ даласының батыс өлкесіне қарай ығысты.

Оған дейін де ноғайлар өз алдына еркін өмір сүргенімен, өздерін шет жерлерге жеке мемлекет есебінде танытқан емес. Өйткені, Едіге ұрпақтары әлі де болса Жошы әулетінен билікке лайық тұлға шығар деген үмітпен, мемлекеттегі саяси билікті хан ұрпағының өкіліне сақтап келді. Өкінішке орай, ондай тұлға шықпақ түгіл, Әбілхайыр ханның, керісінше, нақшбандийа тариқатын қабылдап, абсолюттік билікке ұмтылуы, олардың Жошы ұрпақтары ішінен лайықты тұлға табамыз деген үмітін үзді. Өйткені, Әбілхайыр ханның нақшбандийа тариқатын қабылдап, Йасауи жолынан бас тартуы бұл тек діни-рухани, идеологиялық саладағы өзгеріс емес, сонымен бірге, мемлекеттің бүкіл болмысы мен құрылымдық жүйесіне өзгеріс әкелер күрделі қадам еді.

Өйткені, Өзбек ханнан бері қалыптасқан мемлекеттің құрылымдық жүйесі толығымен өзгеріске түсу керек болатын. Мемлекетті басқарудың негізгі тетігі саналған билер институты мен олар арқа сүйеген рулық, тайпалық жүйелер өзінің осы күнге дейін атқарып келген саяси мәнінен айырылды. Бар билік хан мен хан әулетінің қолына шоғырлануы тиіс болды. Бұл Қыпшақ даласын жайлаған түркі халықтарының мемлекеттігіне үлкен қауіп төндірді. Мемлекеттің басқару жүйесін құраған хан мен рулық, тайпалық жүйе басшылары – билер арасында туындаған бұл қарама-қайшылық – мемлекетті басқару жүйесін дағдарысқа ұшыратты. Нәтижесінде, Әбілхайыр ханның бұл талабына көнбеген ру, тайпалар басшылары Жәнібек пен Керей сұлтандарды шақырып, Қазақ хандығының іргесін қалады. Бірақ неге екені белгісіз, Ноғай мырзалары Жәнібек пен Керейге ел тізгінін беруге құлықты болмады. Мүмкін, олар Жәнібек ханның әкесі Барақ ханның өз ордасының беклербегі болған Мансұр биді Хиуаны шапқаны үшін көзіне қорғасын құйып өлтіргенін кешіре алмаған болар. Қазір біздің қолымызда нақты дерек жоқ. Алайда, Барақ ханның Мансұр биді өлтіруінде біз біле бермейтін бір себеп бар. Ноғай Ордасын билеген Едіге ұрпақтарының Жәнібек пен Керей сұлтандарды мойындамауына қарағанда, Барақ хан сол XV-ші ғасырдың басында нақшбандия тариқатын қабылдаған жоқ па деген заңды сұрақты туындатады. Өйткені, сол XV ғ. басында Хорезм жері нақшбандия тариқатының негізгі орталықтарының бірі болып үлгерген еді. Ал, Ноғай мырзалары одан кейін қанша уақыт Жошы әулеті өкілдерін хан қылмақ әрекетінде болды. Олардың соңғы үміті Әбілхайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани еді.

1472 жылы Мұхаммед Шайбани Бұхарада болып, Сығанаққа қайта оралғанда, оны Мұса мырза шақыртып алады. Мұса оны хан сайламақ пиғылы барлығын жасырмайды. Ноғай мырзалары Мұхаммед Шайбаниға ханға көрсетілетін барлық құрметті көрсетіп, қарсы алады. Мұхаммед Шайбанидың Мұса мырзаға келгенін есіткен Қазақ хандары оларды ұстап әкелу үшін Бұрындық бастаған 1000 кісіні Дешті Қыпшаққа аттандырады. Алайда, жеңіліп кері шегінеді [20, с. 44.]. Осы соғыстан соң, Мұса мырзаның Мұхаммед Шайбаниға ықласы өзгеріп, оны хан көтеруден бас тартты. Ол әмірлерімен ақылдасқанда, олар: «Көне дәуірден бері қазіргі күнге дейін маңғыт билері сайлаған хан маңғыт билеріне мемлекетте еркіндік беретін. Егерде Мұхаммед Шайбани осы көне дәстүрмен келісер болса, онда жақсы. Біз оны хан сайлаймыз. Болмаса, жолы ашық [14, с. 104.]», – дейді. Мұса өз билерінің сөзін мақұл көріп, Мұхаммед Шайбаниды хан көтеруден бас тартты.

Бұл бір жағынан ноғай мырзалары осы оқиғаға дейін саяси билікті қолдарына алуға әлі шешім қабылдамағанын көрсетсе, екінші жағынан, осыған дейін Қыпшақ даласында бірнеше мемлекет қатар өмір сүргенімен, ол хандықтар құрамындағы халықтар арасында бірнен-бірін ерекшелейтін ешқандай этникалық ерекшеліктердің әлі туындамағанын көрсетеді. Әбілхайыр ханның өзге сопылық жолды – нақшбандия тариқатын қабылдауы Қыпшақ даласын мекендеген түрі тайпаларының одан әрі этникалық бірліктерге жіктеген басты оқиға болды. XVI ғасырдағы қыпшақ даласының этносаяси құрылымын суреттеген Фазаллах ибн Рузбехан Исфакхани былай дейді: «Үш тайпаны өзбектерге жатқызады. Олар Шыңғыс хан иелігіндегі ең мықтылар. Қазір олардың бірі – шибанилер; екіншісі – қазақтар. Олардың даңқы күші мен батырлығының арқасында әлемге тараған. Үшіншісі – маңғыттар. Бұлардың хандары бір-бірімен әр кезде егесіп келеді, бір-бірінің иелігіне қол сұғумен келеді. Олар бірін-бірі жеңсе, қолға түскендерін құлдыққа сатады, тұтқынға алып кетеді» [21, с. 47-48]. Бұл жерде автордың сол кезеңдегі саяси этникалық процестерді дәл суреттегенін көреміз.

Одан кейінгі кезеңдерде Шыңғыс хан ұрпақтарынан толық күдер үзген Едіге ұрпақтары мемлекеттік саяси билікті толығымен өз қолдарына алып, мемлекетті жеке билеуге көшті. Бірақ оларға өздері йасауиға тариқатында бола тұрып, мемлекеттік билікті қолға алуы рухани-адамгершілік тұрғысынан қатты қинағанға ұқсайды. Өйткені, йасауиға тариқатында хан билігі әр кезде киелі саналды. Ол тек Шыңғыс хан ұрпақтарына тиесілі болатын. Ол шектен ешкім асып кете алмайтын. Сол себепті, Едіге ұрпақтарының Ноғай Ордасының тағына отыруы заңсыз болып

саналды. Олардың бұл жағдайдан шығуының бір ғана жолы болды. Ол жол олардың Йасауи жолынан бас тартып, нақшбандийа тариқатын қабылдауы еді. Сөйтіп, олар да Йасауи жолынан бас тартып, нақшбандийа тариқатын қабылдайды. Олардың нақшбандийа тариқатын қабылдағанын князь Юсуповтар әулетінің «Поколенная запись» атты шежіресіндегі деректерден көруге болады. Ол шежіреде олардың арғы аталары Баба Туклас-Баба түкті Шашты Әзиздің Пайғамбар халифасы Абу Бакр Сыздық әулетінен екендігі жазылған [22, с. 94-97]. Ал, нақшбандийа тариқаты өздерінің рухани бастауын Мұхаммед Пайғамбардың халифасы Абу Бакр Сыздықпен жалғастыратынын ескерсек [23, с. 367], онда Едіге ұрпақтарының да нақшбандийа тариқатын қабылдағанына көзіміз жетеді. Өйткені, кейінгі ғасырларда нақшбандийа тариқатын қабылдап қазақ жүздері қатарынан шығарылған этникалық топтар да өз шежірелерін осы Абу Бакр Сыздықтан тарататынын көреміз. Ал, Едіге би мен оның арғы атасы Садр ад-дин шайх Баба Тукластың Қарахандық билеушілер әулетінен шыққан Отрардың соңғы ханы Хасан ибн Абд ал-Халық ханның төртінші ұрпағы екендігін қарахандық қожалар әулетінің шежіресінде жазылған [6, 136-139 ққ]. Осылай Әбілхайыр ханның нақшбандийа тариқатын қабылдауы Қыпшақ даласындағы рухани тұтастықты бұзып, халықтардың рухани-мәдени жіктелуіне ықпал етті. Ол өз кезегінде Қыпшақ даласын мекендеген түркі тайпаларының этникалық картасының өзгеруіне әкелді. Қазіргі күнгі өзбек, қазақ, ноғай халықтарының кезінде бір халық болғандығын олардың құрамындағы ру, тайпалардың біртектілігінен, халық санасында сақталған халық ауыз әдебиеті үлгілерінен-ақ көруге болады.

Ата жұрттан қуылып, пана таппаған Мұхаммед Шайбани мен інісі Махмуд Сұлтан көп жылдар бойы Орталық Азияны шарлап, бірде моғолдық билеушілерді, бірде Әмір Темір ұрпақтарын, бірде Хажы Тарханды паналай жүріп, XV ғасырдың соңғы ширегінде Темір ұрпақтары арасындағы қайшылықты пайдалана отырып, Мауараннахрдағы билік үшін күреске белсене араласты. Темір ұрпақтарының ши'алық бағыттағы кубравийа тариқатына бет бұруы Мауараннахр халқының Темір әулетінен теріс айналуына әкелді [20, с.69]. Осы жағдайды өз пайдасына шеше білген Мұхаммед Шайбани XV ғасыр соңында Мауараннахр тағына ие болды. Оның үстіне нақшбандийа тариқатын қабылдап, парсы мәдениетін мойындаған Мұхаммед Шайбани да [20, с. 80-81.], оның соңына ерген халық та Мауараннахр халқы үшін оншалықты бөтен бола қойған жоқ. Алғашқы кезеңде түсінбеушілік болғанымен, Темір ұрпақтарының өз бетінен қайтпауы Мауараннахр халқын Мұхаммед Шайбани билігін мойындауға мәжбір етті. Осы күрестің нәтижесінде Мауараннахр жерінде Шайбанилер мемлекеті тарих сахнасына шықты. Шайбанилер мемлекетінде бар билік хан әулеті өкілдерінің қолына шоғырландырылды. Бұл бір жағынан Шыңғыс хан кезіндегі мемлекетті басқару жүйесін қалпына келтіру болып көрінді. Хан өлсе, оның орнын сол әулет ішіндегі жасы үлкені хан тағына отыруға тиіс болды. Бірақ бұл ішкі мазмұны жағынан мемлекетті басқарудың ирандық жүйесін қабылдау еді.

Ру, тайпа басшылары қолында бұрынғыдай мемлекеттік іске араласу құқы мен қоғамның ішкі қайшылықтарын реттеуші қызметі болмағанымен, олардың еркіне өз қандастарына билік жүргізу құқы қалдырылды. Олардың бүлік шығармауы үшін хандар ру, тайпа басшыларымен санасуға мәжбүр болды. Бірақ мемлекет билігі толығымен хан қолына шоғырландырылды. Мұхаммед Шайбанидың түпкі мақсаты орындалып, абсолюттік билікке қолы жетті. Алайда, Мұхаммед Шайбани де, оның соңына ерген халық та біртіндеп өз ата-бабаларының дәстүрлі мәдениетінен, түркінің өршіл рухынан біртіндеп айыла бастады. Қыпшақ даласынан келіп, Мауараннахр жеріне сіңген, сол мәдениетті қабылдаған өзбектің қаншалықты өзгеріске ұшырағанын XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі В. Наливкин былайша суреттейді: «Узбек-кочевник всегда гордившейся своим образом жизни и относившийся с пренебрежением ко всякому другому роду занятий, кроме войны и скотоводства, с совершенно таким же пренебрежением стал относиться и к тому своему собрату-единоплеменнику, который презрев обычаи отцов, бросил войлочную юрту, поселился в глиняной хижине, стал пахать и сеять, разводить деревья, ткать, делать глиняную посуду и т. п.; самом же непродолжительном времени

оседлый узбек стал в отношении узбека-кочевника, являвшего собою тогда еще громадное большинство, каким-то отщепенцем, к которому относились свысока, с пренебрежением, всегда давая чувствовать свое превосходства, выражавшееся и большой свободой действий, и в большой воинственности, поддерживавшейся особенностями образа жизни и, наконец, в истекшем отсюда же несравненно большем политическом значении. Эта быстро установившаяся, сначала бытовая, а затем и нравственная, рознь была настолько велика, что всем осевшим узбекам, не смотря на то, из какого узбекского рода они происходят, было дано общее нарицательное имя сартов, которое впоследствии распространилось на все вообще оседлое туземное население, т. е. одинаково как на оседлых узбеков, так равно и на таджиков. Нередко случается и теперь слышать в разговоре, что такой-то киргиз (казах) сделался сартом» [24, с. 32].

Бұл жерде біз үзіндіні зерттеушінің ойы бұрмаланбауы үшін, қазақ тіліне аудармай сол күйінде бергенді жөн көрдік. Өйткені, автор Түркістан жеріндегі этникалық процестерді барынша дәл, әрі шынайы бергенін көреміз. Алайда, автор халық санасындағы мұндай өзгерісті тек өмір салты мен экономикалық жағдайының өзгеруімен ғана байланыстыруы жеткіліксіз екендігін түсіне бермейді. Қыпшақ даласынан келіп Мауараннахр жеріне орналасқан көшпелі өзбек өзге халыққа айналу үшін ең алдымен өзінің діни танымын өзгертіп, түркілік мәдениеттің өзегі болған Йасауи жолынан бас тартып, нақшбандийа тариқатын қабылдауы керектігін түсіне бермейді. Кез-келген адам өзінің діни танымын өзгертпейінше, өзінің рухани-мәдени қайнарларынан қол үзбейді. Оған мысал ретінде, жүздеген жылдар қалаларда тұрып, әлі күнге қазақ халқының құрамында қалған Сыр бойындағы көне қалалар тұрғындарын айтуға болады.

Шайбани хан мен оның соңына ерген көшпелі өзбектер Қыпшақ даласынан кетіп қойған жоқ, сонымен бірге, олар өздерін Қыпшақ даласымен байланыстырып тұрған рухани көпірді де бұзды, сөйтіп басқа мәдениетке бет бұрды. Бірақ олар ол кезде бұл Мауараннахр жеріндегі Шыңғыс ұрпақтарын мемлекеттік биліктен айырап жалпы түркі халықтарының мемлекеттілігіне қауіп төндіретін жол екенін сезген жоқ. Мұхаммед Шайбани хан Мауараннахр тағына отырған кезден араға жүз жыл салып, оның соңына ерген өзбектер өздерінің дәстүрлі мәдениетінен толық қол үзген кезде Шыңғыс хан әулеті билігінің киелілігі туралы ұғым да өз маңызын жойды. XVII ғ. басында Шайбанилер мемлекетінің іргесі сәгіліп, Шыңғыс хан ұрпақтары Мауараннахр жерінде саяси биліктен кетуге мәжбүр болды.

Өзбек ұлысының үшке бөлініп, жеке хандықтарға айналуы ру, тайпалардың іштей бөлініп, жіктелуіне әкелді. Ұстанған діни бағытына қарай кімді, қайсы діни-саяси топты қолдайтынына байланысты ру, тайпалар іштей жіктеліп, осы үш мемлекет құрамына бөлініп кетті. Біз оны қазіргі қазақ, өзбек, ноғай халықтарының құрамындағы ру, тайпалардан көре аламыз. Бұл Өзбек ұлысы халықтары ішіндегі жіктелу жоғарғы билік жүйесі өкілдерін ғана емес, сонымен бірге, жай халық арасын да қамтығандығын көрсетеді. Мысалы, қоңырат, қаңлы, қыпшақ, найман, қыпшақ тайпаларының өкілдері қазақтың құрамында да, өзбектің құрамында да, ноғайдың құрамында да бар. Егерде бұл рухани жіктелу Өзбек ұлысындағы билік жүйесі өкілдерін ғана қамтыған болса, онда белгілі тұлғалар соңынан соларға қарасты ру, тайпалар ғана ілесіп, ру, тайпалар іштей бөлінбеген болар еді. Бұл сол кезеңдегі діни-идеологиялық тіке-тірестің жалпы ұлыс халқын түгел қамтығандығын көрсетеді.

Өзбек ұлысының ыдырап, үш халыққа бөлінуі мемлекеттің басқару жүйесінің негізгі тірегі болған билер институтына да кері ықпалын тигізді. Билер институты күрделі өзгерістерге ұшырады. Ол өзгеріс Едіге ұрпақтарының, олармен бірге жалпы Орта жүзге рухани жетекші болып, билік жүргізген Қарахандық билеушілер әулет өкілдері – қарахан қожалардың халықтан бөлініп, Едіге ұрпақтарының соңынан кетуі Орта жүздің ру, тайпаларының мемлекеттік билік жүйесіндегі мүддесін қорғайтын өкілдерсіз қалдырды. Бұл мәселе сол кезеңдегі Йасауи жолының негізін құрайтын Ысхақ баб ұрпақтары тарапынан оңтайлы шешілгенін көруге болады. Бұдан кейінгі кезеңде Орта жүзге пір болу Ысхақ бабтан тарайтын Бақсайыс қожа әулеттерінің қолына тиді. Бұл оқиға «Темір-нама» атты киелі тарихта былайша баяндалады: «Бірде Саййид Ата

ұйықтап жатқанда түсінде Зеңгі Ата аян беріп, «Дешті Қыпшаққа барып, халқын исламға кіргізі!» деп бұйырады. Саййид Ата ертесіне шәкірттері Қасым шайх, Хадым шайх, Бақсайысты алып, Дешті Қыпшаққа аттанады. Дешті Қыпшақ ханы Құсырау Құлалға келіп, өздерінің пірлері Зеңгі Атаның бұйрығымен Дешті халқын ислам дініне бет бұрғызуға келгенін айтады. Құсырау Құлал ислам дінін қабылдас бұрын өзінің бұларға қояр үш шарты барын айтады. «Егерде үш шартты толық орындасандар, ислам дінін қабылдайық. Бірінші шартымыз – бір палуанымыз бар, оны жеңесін; екінші шарт – бір есі ауысқан қызымыз бар, оны жазасын; үшінші шарт – біреулеріңіз біздің дінбасымызбен бірге тандыр ішіне түсіп, отта отырарсыздар,» – дейді. Саййид Ата үш шартты да қабыл алады. Қасым шайх палуанмен күресіп, оны жеңеді. Хадым шайх тандырға түсіп аман шығады. Саййид Ата өзі есі ауысқан қызды жазып, сауықтырады. Хан бүкіл халқымен Саййид Атаға мүрид болып, қызмет қылады. Бір күні Саййид Ата Бақсайысты ертіп, Хұсырау ханмен бірге аңға шығады. Сол кезде Саййид Атаға Хұсырау ханның аттан құлап, өлетіні аян болады. Саййид Ата Бақсайысқа ханды құлатпай көтеріп алуды бұйырады. Бірақ ханның жүрегі жарылып, бір сағат өліп, қайта тіріледі. Саййид Атаның бұл қызметіне риза болған Хұсырау хан Сахып Жамал атты қызын Саййид Атаға нәзір қылады. Саййид Ата қызды Бақсайыс Атаға қосып, өзін Дешті Қыпшаққа қалдырып, өзі кері Хорезмге қайтады [24]. «Темір-нама» қолжазбасындағы Дешті Қыпшақты исламдандыру жөніндегі деректер осы. Әрине, біз бұл жерде айтылғандардың тарихи шындығынан көрі аңыздық сипаты басым екендігі анық. Дешті Қыпшақта Хұсырау Құлал атты ханның болмағаны да тарихтан белгілі. Алайда, бұл тұлғаның Қасым ханның прототипі болу ықтималдығы жоқ емес. Ал, Қасым шайх, Хадым шайх, Бақсайыс Аталардың тарихта болғандығы күмән тудырмайды. Олар туралы «Ламахат» сияқты йасауи тарихатының тарихына арналған шығармаларда баяндалады. Оның үстіне олардың жерленген жерлері, олар жөніндегі киелі аңыздар халық арасында жиі айтылады. Мысалы, Қасым шайх пен Бақсайыс Атаның жерленген жері Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы территориясында. Ал Хадым шайхтың жерленген жері әзірге белгісіз. Осы үш шайхтың қазақ шежірелеріндегі Қазақ хандығы өз алдына отау құрып, жеке ел болған кезеңдегі қазақтың үш жүзіне пір болған шежірелердегі Байшора, Жаншора, Бекшора болуы әбден ықтимал. Бақсайыс Атаның Дешті Қыпшаққа пір болуына қарағанда, Орта жүзге пір болған Жаншора деп атауға болады. Өйткені, Бақсайыс қожалар әулетінің өкілдері өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарына дейін Орта жүздің жиырма алты руына діни қызметкерлерді Бабата медресінде дайындап келгені тарихи шындық [24]. Олай болса, бұл «Темір-намадағы» деректің тарихи негізі барлығын көрсетеді.

Бұл айтылғандар Қазақ хандығының алғашқы жеке мемлекет болып, шаңырақ көтерген кезеңі оншалықты оңай болмағанын байқатады. Бұл жерде Йасауи жолы өкілдерінің халықтың рухани тұтастығын сақтау жолында күрделі қадамдар жасағанын көреміз. Әдетте, Ысхақ баб әулеті өкілдері Ұлы жүз бен хан әулетіне пір болатын. Ал, Қарахандық билеушілер әулеті өкілдері Орта жүзді тастап кеткен кезде, Ысхақ баб әулеті өкілдерінің түркінің рухани тұтастығын сақтау үшін өз өкілдерін Орта жүзге апарып, халықтың одан әрі жіктелуіне мүмкіндік берген жоқ. Осы кезеңде хандар да билер ықпалынан шықпады. Бұл өз кезегінде мемлекеттің ішкі жағдайының тұрақталуына мүмкіндік берді. Ең бастысы қазақ халқы түркінің діни-рухани, мәдени болмысының өзегі-Йасауи жолын сақтап қалды. Алғашқы кезеңде Керей хан да, Жәнібек хан да бұлғақтамай Қазақ хандығының нығаюына, өркендеуіне қызмет етті. Бұл кезеңдегі рухани жіктелушілік туралы қазақ шежірелерінде де, өзге жазба деректерде де мәлімет жоқ. Жәнібек ханнан соң таққа отырған Бұрындық ханның халықпен сыйыса алмай шайбанилерге кетіп қалғандығы айтылады. [14, с. 222]. Оның орнын Жәнібек ханның ұлы Әдік сұлтан басты. Әдік сұлтаннан соң қазақ хандығының тағына Қасым хан отырды. Қасым ханның Қазақ хандығын нығайту жолындағы жанқиярлық еңбегі мемлекетті Орталық Азиядағы қуатты мемлекеттің біріне айналдырды. Осы Қасым хан кезінде «Қасым ханның қасқа жолы» атты заң қабылданып, сол атаумен тарихқа енді. «Қасым ханның қасқа жолының» қабылдануы туралы академик Ә. Марғұлан былай дейді: «Қасым хандық құрған кезде (1511-1523) ел басқару ісінде қолданылған

әдет-ғұрып заңдарының ережелері. Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери диктатура арнасына барып тіреледі. 15 ғасырдың соңы мен 16 ғасырдың басында Бұхардың ишан-қазылары қазақ өлкесінде жүргізіп, шариғат қағидасына бойұсынуды уағыздайды. Бірақ уақыттың көбін мал бағумен өткізетін халық бұқарасына шариғат қағидалары қиынға соғып, оған селсоқ қарап, ойыса қоймайды. Сондықтан шариғатты кіргіземін деген хандарға халық бұқарасы наразылық білдіріп, кейде ол көтеріліске ұласып отырған. Бұл тарихи уақиғаларды жақсы білген Қасым хан, саяси жағдайдың шиеленіскен кезінде, халық бұқарасының, билер тобының, көптен бергі ойына қарсы тұрмай, қайта олармен бірігіп, шариғат заңын үгіттеген Бұхар ишан-қазыларының тіміскілеуін тойтарды. Сөйтіп, халықтың тілегіне жақын, әрі ерте заманнан оларға түсінікті ежелгі «жарғы» заңын жаңадан күшейтті [27, 104-б.]. Бұл жерде академик Ә.Марғұланнның сол кезеңдегі діни-рухани ахуалды дәл анықтағанын, «Қасым ханның қасқа жолының» қабылдану себептерін толық түсінгенін көруге болады. Бұл мемлекет туралы Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашидиде» былай деп жазады: «Қасым хан бүкіл Дешті Қыпшақты бағындырды. Жошыдан кейін ешкім бұлай (Дештіні) бағындырған жоқ еді. Мысалы, оның мың-мың (миллион) әскері болды [28, с. 349]». Сондай қуатты мемлекетке айналып үлгерген Қазақ хандығы Қасым хан өлгеннен-ақ, іргесі сөгіліп, ыдырай бастады. Бұл жөнінде де М.Хайдар Дулати жазбаларында: «924/1518 жылдан соң Қасым хан мәңгілікке аттанған соң қазақ сұлтандары арасында күрес басталды. Қасым ханнан соң Манаш хан болып еді, ол бір соғыста тұншығып өлді. Одан соң Әдік сұлтанның баласы Тахир хан тағына отырды. Ол өте қатал қайырымсыз адам болды. Оның қарамағында 400 мың адам бар еді. Бәрі бірден теріс қарап, кетіп қалды. Ол қырғыздардың арасында жалғыз қалды, қайыршылықта өлді. Отыз мыңдай адам Моғолстанға қайта жиналды. Бұйдаш оларға хан болды. Міне, төрт жыл болды олардан ешкім қалмады. 930/1524 жылы миллион халықтан 944 жылы ешкім қалмады, – деп жазылған [28, с. 349]. Қазақ хандығы басына түскен мұндай қиындықтың себебі неде? Ханға не болды, халыққа не болды? Бұл сұраққа жауап беру оңай емес. «Қазақстан тарихында» да бұл сұраққа толық жауап жоқ [29, с. 375-377]. Бұл сұрақтарға орта ғасырлық тарихи жазбаларға сүйене отырып жауап беру қиын. Өйткені, ол жазбалар көбіне тарихи оқиғаларға мән беріп, соларды тізіп жазғанымен, сол тарихи оқиғалардың туындауына себепші болған рухани процестерді ескере бермейді. Мысалы, біз жоғарыда атап өткен йасауийа тариқатының қазақ халқының тарихи тағдырындағы орнына байланысты жазған пайымдауларымызды бірде-бір тарихи жазбалардан кездестіре алмаймыз. Тек, «Шыңғыс-нама», «Темір-нама» сияқты қолжазбалар мен қазақ халқының дәстүрлі тарихи жадындағы деректерге қарап рухани процестердің қазақ тарихындағы күрделі бетбұрыстарда шешуші фактор болғанын айқындай аламыз. Бұл жерде ескерте кететін бір жәйт, йасауийа тариқатының қазақ ру-тайпаларымен біте қайнасып кетуімен, сол ру-тайпалардың ажырамас бөлігіне айналуымен ерекшеленеді. Қазақ рулары қазақ даласына тараған қожа әулеттерімен тығыз байланыста болды. Рудың әрбір мүшесі йасауийа тариқатының да мүшесі еді. Әр рудың, жүздің рухани басшысы, пірі болатын. Қазақ даласындағы бүкіл билік сол билер қолында болды. Ол билікті шариғат заңдарына сай жүргізіп отырды. Себебі, бұл мәселе Алтын Орда дәуірінен қалған, қалыптасқан жүйе болатын. Ал, шариғат заңдарына қайшы келетін хан жарлықтарының өзі іске аспай қалатын. Сол себепті, Қазақ даласында билер сөзі әр кезде шешуші мәнге ие болды. Өзбек ұлысының ханы Әбілхайыр ханның билер талабын орындамағаны үшін қандай жазаға тартылғаны, халықтың көпшілігі ханға теріс қарап, Жәнібек пен Керей хандар соңына еріп, Қазақ хандығын құрғанын жоғарыда айтып өттік. Өкінішке орай, Қазақ хандары Әбілхайыр хан қателігінен сабақ алмады, халықтың иман бірлігімен ойнауға болмайтынын түсінбеді. Қасым ханның жіберген бір қателігі бүкіл халықтың, мемлекеттің тағдырына кері әсерін тигізді.

Бұл жерде Йасауийа мен нақшбандийа тариқаттары арасындағы тартыс Қазақ хандығының тағдырына кері әсерін тигізген негізгі фактор болды десек артық айтқан болмаймыз. Жоғарыда айтқан Қасым ханның жіберген қателігі осы нақшбандийа ағымын қазақ даласына әкелуімен,

таратуымен байланысты болды. Ол жөнінде Мұхаммед Талибтің «Матлаб ат-Талибин» атты шығармасында мынадай деректер келтіріледі. Онда 1512 жылы Сефифидтік Иранның Наджисани бастаған әскері мен Бабыр бастаған әскер Бұхара қаласына баса-көктеп кіргені, одан қашқан джуйбарий шайхы Ислам қожа Қасым ханды келіп паналағаны, Қасым ханның сол кезде нақшбандийа шайхы Абу Бакр Са'дтың мүридi болғаны жазылған [30, с. 103]. Міне, осы кезден бастап, нақшбандийа ағымы қазақ даласына тарала бастайды. Қасым хан өлген соң, халық оның ұлы Мамаштан бастап хан деп танудан бас тартады. Тахир, Бұйдаш хандардың Қазақ халқына билік жүргізе алмай қырғыздарға барып хан болу себебі осыған байланысты. Мұхаммед Хайдардың да «Қазір бір де бір қазақ қалмады», -деп жазуы да сондықтан. Қазақ халқы Хақназар тұсында қайтадан топтасып, қуатты күшке айналды. Соған қарағанда, Хақназар хан қайтадан Йасауийа шайхтарына мойын бұрған болса керек. Ал, Шығай хан мен оның балалары Тәуекел мен Есім сұлтандардың толығымен нақшбандийа тариқатына мойын ұсынғанын жазба деректер растайды. Мысалы, Шығай хан тағына отырған Тәуекел өзінің 120 баласымен нақшбандийа шайхы Қожа Исхаққа мүрид болғанын жазады. Бірақ, кейіннен ол ойынан бас тартып, қайтадан Түркістандағы Йасауийа шайхтарының біріне мүрид болғаны жазылған [31, с. 97].

1598 жылы Тәуекел Мұхаммед хан Бұхара қаласы үшін болған соғыста жарақаттанып, көп ұзамай қайтыс болды. Оның орнына хан тағына Есім хан отыруы керек еді. Бірақ, Есім хан сайланбай, оның орнына Тұрсын Мұхаммед хан сайланады [32, с. 213]. Қазіргі күнге дейін тарихта Тұрсын ханның шыққан тегі туралы қалыптасқан пікір жоқ. Оның қайдан шыққандығы туралы жазба деректердің өзінде де пікір бір ізді емес. Оны бірі аштарханидтер әулетінен, Йар Мухаммад ханның ұлы десе, енді бірі Қасым ханның ұлы Жалым сұлтанның баласы делінеді. Бірақ әлі күнге нақты дерек жоқ [32, с. 213-215]. Бірақ, Тұрсын Мұхаммед ханды Тәуекел Мұхаммед ханның ұлы деп айтуға негіз бар. Мысалы, Әбілғазы 1625 жылы Хорезмнен қашып, Түркістанға, Есім ханға келіп паналағанда, Есім оны ертіп Тұрсын ханға апарды. Сонда Есім хан Тұрсын ханға «Бұл Әбілғазы Жәдігер хан әулетінен. Бұлардан ешкім әлі күнге бізге қонақтап келген жоқ. Біздер оларда көп болдық. Сондықтан бұл сіздің қасыңызда болғаны дұрыс» – деп, Тұрсын ханның қасында қалдырады. Бұл жерде Есім ханның сөзіне қарағанда екеуінің арасында туыстық қатынас бар екендігін аңғару қиын емес. Сонымен қатар, Тұрсын ханның йасауийа тариқатында болуы да оның Тәуекел Мұхаммед ханның ұлы болу мүмкіндігін күшейтеді. Өйткені, Тәуекел Мұхаммедтің өзінің 120 ұрпағымен қайтадан йасауийа тариқатына өткенін еске алар болсақ, онда Тұрсын Мұхаммедті осы әулет өкілі деп тануға болады. Бұл жерде Есім сұлтанның хан сайланбай, орнына Тұрсын Мұхаммедтің хан сайлануында сұлтандардың діни көзқарасының шешуші роль атқарғанын көруге болады. Есім сұлтанның қазақ халқына жат, нақшбандийа шайхтарына мүрид болуы, қазақтардың одан бас тартуына әкелген сияқты. Одан кейін Есім сұлтан болса қазақтарға өкпелеп, Моғолстан ханы Абд ар-Рахим ханға кетуге мәжбүр болады [14, с. 410-418]. Кейіннен қырғыздарға барып хан болады. Тұрсын Мұхаммед хан әкесі Тәуекел Мұхаммед ханның діни бағытын жалғастырғанын тарихи құжаттар айғақтайды. Тұрсын Мұхаммед Йасауийа шайхтары мен «Әзірет Сұлтанның» уақфтық жерлерін мойындаған санаулы хандардың бірі. XIX ғасырдағы орыс зерттеушісі П. Лерх 1867 жылы Түркістанға келген сапарында шайх ал-ислам Насрулланың қолында хижраның 1035 жылы Тұрсын Мұхаммед ханның Қожа Ахмед Йасауи ұрпақтарына берген уақфтық құжаттары бар екендігін көріп, ол туралы өз жолжазбасында жазады [33, 30-б.]. Оның үстіне Тұрсын Мұхаммед ханның нақшбандийа шайхтарының қазақ даласына өтуіне тыйым салуы, Тұрсын Мұхаммедтің йасауийа тариқатында болғанын, өзге діни ағымның ел ішіне келуге тыйым салу арқылы елдің рухани бірлігін сақтауға айрықша көңіл бөлгендігін көрсетеді [30, с. 59].

Бірақ, Тұрсын Мұхаммед ханның қарсыластары қарап жатпайды. Нақшбандийа шайхтары Ұлы жүз бен Кіші жүз руларының біраз бөлігін өз ықпалдарына өткізеді. Нақшбандийа ағымының қазақ рулары арасына тез таралуына «азизан» қожаларының ықпалы көп болды. «Азизан» қожалар йасауийа шайхтарының Мауараннахрға келіп, сол жердегі халықтың рухани сұранысына

бейімделген, жартылай нақшбандийа тариқатының жолын мойындаған топтан шықты. Бұл топтың алғаш негізін салушы Илмин Баба атты мауараннахрлық йасауийа шайхы болатын [34, с. 77-79]. Олар тарапынан Қожа Ахмет Йасауидің Жүсіп Хамаданиге шәкірт болғандығы жөніндегі жалған өмірбаяны шығарылды. Бұл хожағанийа-нақшбандийа тариқаты мен йасауийа тариқатының шыққан негізі бір, хожағанийа-нақшбандийа тариқатының негізін салған Абд ал-Халық Ғыждуани де, Қожа Ахмет Йасауи де Жүсіп Хамадани шәкірттері, сондықтан бұл екі тариқат арасында айтарлықтай ерекшелік жоқ деген қағиданы алға тартты. Бұл жағдай қазақ рулары арасында нақшбандийа ағымының Ұлы жүз бен Кіші жүз арасындағы ықпалының артуына әкелді. Оның үстіне кейбір Йасауийа шайхтарының нақшбандилер қатарына өтуі олардың соңына ерген халықтың өзінің дәстүрлі діни танымынан ажыратып, адастырды. Әсіресе, Мауараннахрмен шектес жерлерді мекендейтін Ұлы жүз, Кіші жүз тайпалары осындай алдауға түсті. Халықтың көп бөлігінің арасында Тұрсын Мұхаммед ханның ықпалы төмендей бастайды.

Есім хан реформасынан кейінгі шежірелер

Есім хан біраз жыл Моғолстан ханы Абд ар-Рахим хан қасында болып, одан жылыстап қырғыздарға келіп хан болады. Одан біртіндеп, Ұлы жүз тайпаларына билігін жүргізді. Кейіннен Тұрсын Мұхаммед оған Түркістанды билеуді тапсырады. 1625 жылы Есім хан Түркістанда болғанын Әбілғазының жазбаларынан білеміз [32, с. 220]. Есім ханның Түркістанда отыруы Тұрсын хан үшін тиімді болған жоқ. Өйткені, ол өзінің желкесіне, туысы болғанымен басқа тариқатты қолдайтын хан ол үшін қауіпті еді. Ол қалайда өзі мен өзіне тірек болар қазақ даласы арасындағы кедергіні алып тастауды дұрыс санаса керек. Ол Есім хан жорықтан қайтып келе жатқанда оған шабуыл жасайды. Бірақ жеңіліп Ташкентке қашады [32, с. 221]. Махмуд ибн Валидің «Бахр ал-асрар» атты еңбегі қазақ сұлтандары арасындағы тартыстың немен аяқталғанын былайша баяндайды: Ол кезде (1036-1628/27) Есім хан қалмақтарға жорыққа аттанды. Тұрсын хан осыны пайдаланып Түркістанға әскер жіберіп Есім ханның ордасын шапты. Сөйтіп, Есім ханнан құтылуға әрекет жасады. Дәл осы кезде, Әндіжан билеушісі Абылай сұлтан Бұхара ханы Имамқұлимен бірігіп, Ташкент билігіндегі Піскент, Шахрухийа сияқты жерлерді тартып алды. Осыны пайдаланған Есім хан әскермен келіп, Ташкентті қоршап, Тұрсын Мұхаммедті өлтіріп, оның соңына ерген қатаған жұртын қырып жіберді [29, с. 497].

Осы тарихи оқиға қазақ шежіресінен біршама орын алғанын көруге болады және Есім ханның осы жорғына қатысқан кісілердің кім екендігін де анықтауға мүмкіндік береді. Есім ханның діни-идеологиялық саясаты нақшбандийа тариқатының қазақ арасыны дендеп енуіне мүмкіндік берді. Ру, тайпалардың бір бөлігі йасауийа тариқатында қалса, екінші бөлігі нақшбандийа тариқатына бет бұрды. Есім хан өз саясатын жүргізгенде осы ру, тайпаларға арқа сүйегенін көруге болады. Оның дәлелі ретінде Есім ханның төңрегінде топтасып, оның қызметінде болған батырларға Есім хан Тұрсын Мұхаммедті өлтірген соң, оның Айбике, Нұрбике, Қоңырбике атты қыздарын сыйға тартады. Сол оқиға Шәкәрім қажының «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресінде» былайша баяндалады: «Шежіре түрікті» жазған Әбілғазы Бахадур хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үшке бөлініп кеткенде, осы Есім хан қолына келіп тұрдым дейді. Сонда Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, Қатағанды шапты дейді. Жәрдем көремін деп келген хандардың жайы былай болған соң, Есім ханнан рұқста алып, қайттым дейді. Бұлай болғанда біздің тоғызыншы атамыз Сарының қатыны Қоңырбике сол 1628 жылы келген болатын... Сол Қоңырбикеден біздің сегізінші атамыз Кішік пен Мәмбет сопы туыпты, [19, 24-25 бб.] - дейді. Біздің шамалауымызша, тобықтылар сол кезеңде Алматы маңын жайлаған. Оған дәлел ретінде біз Қалқаман-Мамыр оқиғасы мен олардың атына байланысты жер атауларының Алматыда болуы дәлел бола алады. Оның үстіне Есім ханның алғаш таққа отырып, билік жүргізген кезі де осы қырғыздардан басталғаны, қатарлас жатқан қазақ рулары да осы кезде Есім ханды хан ретінде мойындағаны тарихтан белгілі. Есім хан Тұрсын ханды осы қырғыздардың көмегімен жеңгенін тарихи деректер айғақтайды [30, с. 103]. Ал, Қазанғаптың «Еңсегей бойлы ер Есім» атты дастанында, Есім ханның Ташкент билігін

қырғыздарға бергені баяндалады [35, 205-206-бб.]. Бұл мәселені тәптіштеп жазып отырғанымыздың мынадай себебі бар. Алғашында нақшбандийа тариқатын қабылдағаннан қауіп көре қоймаған қазақ рулары, нақшбандийа тариқатының дәстүрлік ерекшеліктері халық санасына сіңіп, қазақ дәстүріне қайшы оқиғалар орын ала бастағанда өзге мәдениетке негізделген сопылық жолдың қазақ мәдениеті үшін қаншалықты қатерлі екендігін сезіне бастады. Сондай оқиғалардың бірі Қалқаман-Мамыр оқиғасы еді. Шарифатқа қайшы емес деп, ағайынды кісілердің балаларының қосылуы халықты дүрліктіріп, Мамырдың өлтіріліп, Қалқаманның жараланып, қашып құтылуының соңы тобықтылардың көтеріле көшіп кетуімен аяқталды. Алдымен Сырға барып, одан Жем, Сағыз, Ор өзендеріне дейін барып, Жоңғарды талқандағаннан кейін барып қазіргі Семей жеріне орналасқан екен.

Есім хан Тұрсын ханның үлкен қызы Айбикені Жиенбет жырауға береді. Осы Жиенбет жырау ұрпақтары қазір Қоңырат ішінде рулы ел болып отыр. Жиенбеттің кіші әйелі Айбикеден тараған атасы бар. Олар өздерін Жиенбет ішіндегі Айбикеміз деп атайды. Ал Жиенбет жыраудың Кіші жүзден екендігі, Есім ханның қасындағы сенімді серіктерінің бірі болғандығы, Тұрсын ханға барып, Ташкентті қоршағанда,

-Қатағанның хан Тұрсын,

Хан Тұрсын сені ант ұрсын – дейтін де,

Есім хан Жиенбетті жазалап, айдауға жібергенде Есім ханға

Есім хан сені есірткен,

Есіл де менің кеңесім – дейтін де Жиенбет жырау осы Жиенбет. Жиенбеттің Қоңырат ішіне сіңуі шежіреде былай баяндалады: Мақының баласы Қаракұдайбердінің алты ұлы болады. Үлкені Жаулыбайдан Қоңырсопы, кішісі Қошқарбайдан Жиенбет туылады. Бірақ Жиенбет өз үйінде емес, нағашыларының қолында дүниеге келеді. Бірде Қоңырсопы аулын жау шауып, мал-мүлкін талап әкетеді. Қошқарбайдың да аулын шауып, өзін өлтіріп кетеді. Қошқарбайдың әйелі Барқын үш жасар ұлы Борайды жетелеп, қашып, қалың қамысқа тығылып қалады. Содан кейін Барқын баласы Борайды қайнағасы Аққошқарға қалдырып, өзі төркініне, бағаналы Наймандарға кетеді. Төркініне барған соң босанып ұл туады. Атын Жиенбет қояды. Көп ұзамай Барқын да өледі. Жиенбет нағашыларының қолында жетім өседі. Жиенбет ержетіп, ат тжалын тартып мінетін күйге жетеді. Оның батыр бала деген аты шыға бастайды. Бұл хабар Қоңырсопының құлағына да жетеді. Ол азамат болып, қатарға қосылып жүрген Борайды шақырып алып, інісі Жиенбетті іздейтін кез жеткенін айтады. Қоңырсопы мен Борай барып Жиенбетті алып қайтып, үйлендіріп, енші беріп шығарады. Шежіреде Тұрсын ханның қызы Айбике қалмақ ханының қызы еді деп айтылады [36, 5-43-бб.]. Кейіннен Қоңырсопы, Борай, Жиенбет анттасып, мәңгі тату болуға келіседі. Ал Қоңырсопыға қатысты мәліметтерден оның нақшбандийа тариқатының өкілі болғандығын көреміз. Бұдан Есім ханның тұсында діни-идеологиялық саясаттың өзгеруіне байланысты рулық, тайпалық жүйелерде қайта топтасу үдерісі басталғанын көруге болады.

Мұндай қайта топтасулар тек қоңырат тайпасында ғана емес, басқа тайпаларда да болғандығын көреміз. Мысалы, найман тайпасындағы қайта топтасулар да осы кезеңде болды. Сөзіміз нақтырақ болу үшін М. Тынышпаевтың мына жазғандарына жүгініп көрелік: «Менің марқұм әкемнің айтуынша, он алтыншы атам өз заманында белгілі кісі болып, өз руының басшысы болған. Оның сүйегі Өзгенттегі қожалар қорымында жатыр. Төлегетай шаяндық Мәді Мағзұмның айтуынша, белгілі қожаның (Қылышты Ата) қызына үйленген. Оның айтуына қарағанда, Самарқанды билеушісі Имамқұли ханның әскербасы, алшын Жалаңтөс бахадүр Өзгент қожаларының қызына сөз салады. Қожалар оған қара қазаққа пайғамбар ұрпақтарының қызын беруге болмайтынын айтып, қайтарады. Сонда Жалаңтөс Төлегетайды мысалға келтіргенде, қожалар Жалаңтөстің Төлегетаймен теңесе алмайтынын айтып қайтарады [37, 436-437-бб.]. Аңыздарға қарағанда, Төлегетай Қылышты қожаның қызын алған. Сейіт қожалар шежіресінде Қылышты атаның атақты Мағдүми Ағзамның ұлы екендігі айтылады [38, 48-49-бб.]. Ал, Мағдүми

Ағзам саййид Ахмад Қожа ибн Жамал ад-дин Касани Дахбиди (1542 ж. қ.б.) Мауараннахрдағы діни, әрі саяси тұлға, нақшбандилар тариқатының жетекшісі. Есім ханға пір болған Қашқардағы Аппак қожа да осы Мағдуми Ағзамның ұрпағы. Бұл деректер Төлегетай басшылығындағы наймандардың нақшбандийа тариқатын мойындап, сол нақшбандилер жолын қабылдағанын білдіреді. Бұл оқиға найман тайпасында осы кезеңде күрделі құрылымдық өзгерістер болғанын көрсетеді. Бұл оқиға найман тайпасының шежіресінде толық көрініс тапқан: Найманнан Кетбұға (терістанбалы), Сарыжомарт (ергенекті), Төлегетай туылады. Төлегетайдан – Қаракерей, Матай, Садыр, Төртуыл [12, 97-б.]. Бұл шежіренің осындай тағы да екі нұсқасы бар. Олардың бәріне тоқталып жатуды артық санадық. 1600 жылдар шамасында өмір сүрген Төлегетайдан қалың найманның таралуы мүмкін бе? Жоқ. Мәселе - өздерінің діни бағытын өзгертіп, басқа тариқатты қабылдаған ру, тайпалардың қайта топтасуында жатыр. Төлегетай сол кезеңде сол діни-саяси реформаны іске асырушы тұлға.

Найман тайпасының өзге аталарын нақшбандийа тариқатын қабылдады ма, жоқ па? Біз ол жағын біле алмадық. Жезқазған өңірін мекендеген наймандар арасында кезінде Йасауи жолы өкілдері болған қожалардың араласа отыруы, олар сол кезеңде нақшбандийа тариқатын қабылдамаған болуы керек деген ой түйеге мүмкіндік береді. Нақшбандийа тариқатын қабылдамаған тек найман ішінде емес, қоңырат тайпасы ішінде де болды. Мысалы, Құрбан Атадан тарайтын рулардың Сыр бойынан қуылып, Теріскей асып кетуі Есім хан тұсындағы діни-идеологиялық үдерістер мен саяси қысымға байланысты болғандығы анық. Аңыздағы Құрбан Атаның Теріскейде жатқан Қарабура әулиені барып паналауы соны байқатады. Қарабура әулие Қожа Ахмет Йасауидің шәкірті болған, әрі жаназасын шығарған тарихи тұлға. Бұл Есім ханның діни-идеологиялық саясаты қазақ халқын діни танымына қарай жіктелуге мәжбүр етті. Ру, тайпалар арасында тіке-тірес басталды.

Есім хан нақшбандийа тариқатын жай қолдап қойған жоқ. Өзінің бұл діни-идеологиялық саясатын заң жүзінде бекітіп берді. Ол заң көпке белгілі «Есім ханның ескі жолы» деп аталды. Бұл заң қазақ қоғамына, қазақ халқының рухани, мәдени болмысына толығымен қайшы келетін заң еді. Бұл заңды қабылдаудағы мақсат – қазақ халқының дәстүрлі мемлекеттігінің құрылымдық жүйесі-ру, тайпалар мен жүздік құрпылымдарды ыдыратып, мемлекетте ханға абсолюттік билік беретін монархиялық билікті қалыптастыру болды. Йасауи жолы мемлекеттік идеология болып тұрған кезде абсолюттік билікке қол жеткізу мүмкін емес еді. Өйткені, рулық, тайпалық жүйелер Йасауи жолының тармақтарын құрады және әрбір рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдарды йасауийа тариқатының өкілдері билер басқарды. Билер ханды сайлап қойды және хан тағына кімнің отыратынын да Билер Кеңесі анықтады. Бұл хан үшін тиімсіз болды. Ал нақшбандийа тариқаты болса, парсы мәдениетіне негізделген, мұнда рулық, тайпалық жүйелердің қажеті жоқ. Парсыларда мемлекеттік билік жүйесі абсолюттік билікке негізделген, билеушінің өз еркінше әрекет етуіне мүмкіндік береді. Нақшбандийа тариқаты Есім ханға осынадай жүйені қалыптастыру үшін қажет болды. Ең бастысы бұл тариқат «ахл ал-сунна уа-л-жама'а» тариқаты деп аталды. Өйткені, бұл тариқатта араб дәстүрі негізінде қалыптасқан шарифат үкімдерін орындау қатаң түрде талап етілді. Ал, Йасауи жолында шарифат үкімдерінің жалпы ислам халықтарына ортақ негізі қалдырылып, түркілердің шарифатқа қайшы келмейтін салт-дәстүр, әдет-ғұрыптық ерекшеліктері толығымен қолданылатын. Бұл түрік халықтарының рухани, мәдени дербестігін сақтап қалуға мүмкіндік берген болатын. Нақшбандийа тариқаты болса осы ерекшеліктердің бәрінен бас тартуды талап етті. Ең бастысы некелік қатынастарды өзгертуге баса мән берді. Эгзогамдық сыртқы некенің орнын эндогамдық ішкі некеге ауыстыруды қолға алды. Йасауи жолында жеті атаға дейін қыз алысуға тыйым салынған еді. Егерде жеті атаға жетпей үйлену жеке адамдар тарапынан бұзылатын болса, олар өлім жазасына кесілетін. Ал, мұндай жағдай ру ішінде жалпылама сипат алған жағдайда ол ру жүз құрамынан шығарылып тасталатын. Бұл рулық, тайпалық жүйелердің іргесінің шайқалмауының, ол өз кезегінде мемлекетті басқарудың түркілік жүйесінің сақталуының кепілі еді. Егерде некелік қатынас өзгеріп ішкі

некеге ауысар болса, рулық, тайпалық жүйелер өздігінен ыдырауға түсетін. «Есім ханның ескі жолын» қабылдаудағы мақсат осы болатын. Бұл саясат Есім хан тұсында пәрменді жүргізілді. Нақшбандийа шайхтарына Сыр бойынан уақфтық жерлер бөлініп беріле бастады. Бұған Есім ханның өз қолымен берген құжаттары дәлел бола алады. Ол құжаттар Сығанақ құжаттары деген атпен белгілі. Сонымен қатар, Есім хан тұсында Қазақ хандығының мемлекеттік құжаттары қайтадан парсы тілінде жүргізіле бастайды. Көп ұзамай Есім де көз жұмады. Бірақ, Есім ханның Тұрсын Мұхаммедке, қатаған халқына жасаған қатыгездігін қазақ халқы кешіре алмайды. Сол себептен де оның ұлы Жәңгір сұлтан 1628 жылдан, 1643 жылға дейін хан тағына отыра алмады.

Ұлы жүз тайпаларының біразы Есім хан мен бұрыннан Ұлы жүзге пір болған, кейіннен нақшбандийа тариқатына өтіп, солардың сойылын соққан қожа әулеттерінің алдауына түсіп, нақшбандийа тариқатына өтті. Ал Тұрсын Мұхаммедті қолдаған йасауийа тариқатындағы қатағандардың бесіктегі баласына дейін қырылуы, Ұлы жүз құрамындағы йасауийа тариқатындағы кейбір тайпаларды Орта жүз құрамына өтуге мәжбүр етті. Мысалы, «Өзбек шежіресі» / XIV-XV ғғ./ атты шежіреде Ұлы жүз құрамында болған қатаған, шанышқылы руларының кейбір аталары қазіргі шежірелерде Орта жүз Қоңырат құрамында жүруінің басты себебі де осы болса керек.

«Есім ханның ескі жолы» мен нақшбандийа тариқатының ықпалын толық мойындаған, араб-парсының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын қабылдаған қазақ рулары жүздер құрамынан шығарылып тасталды. Қазір қазақ жүздері құрамына кірмейтін сунақ, шалақазақ, Түркістан, Шымкент, Тараз маңындағы өзбектердің пайда болуы Есім ханның қазақ арасына нақшбандийа тариқатын күштеп енгізуімен тікелей байланысты. Бұлардың арғы тегін зерттей келгенде олардың көпшілігі кешегі қазақ руларына баратынын осы мәселеге қатысты жүргізген зерттеу жұмыстарымыз дәлелдеді. Мысалы, қазір Түркістан маңындағы Қарнақ қыстағында 100% өзбек тұрады. Шыққан тегі жағынан солардың 95% қазақ екендігі анықталды [39]. Ал, Қарашық қыстағын мекендеп отырған халық та солай. Ол жерге Қыпшақ тайпасының Көкмұрын тармағынан үш жүз үйді отырғызып, 200 қос жерді хандар арнайы бөліп бергендігін сол жердегі халық біледі және олар әлі күнге өздерінің шыққан тегін ұмытпаған. Оған біздің сол қыстақтарда 1998-2002 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында көзіміз жетті [40]. Ал, сунақтар құрамындағы аталарға қарайтын болсақ, онда олардың да үш жүз құрамындағы рулардан құралғанын байқауға болады.

Осы кездерде Түркістан маңында нақшбандийа өкілдері мен «азизан» қожалар өкілдері пайда бола бастайды. Өз шежірелерін Али ибн Абу Талибтің ұлы Имам Хусейннен бастайтын нақшбандийа өкілдері өздерінің Йасауийа шайхтарынан қан жағынан артық екенін алға тартып, Түркістан маңындағы халықтарды нақшбандийа тариқатына тарта бастайды. Түркістан қаласынан 25 шақырым жердегі Қарнақ қаласы нақшбандийа орталығына айналады. Сол жерде үлкен медресе ашылып, нақшбандийа жолын уағыздаушы дін өкілдері дайындала бастайды. Қазақ хандарының оқып, білім алатын орталығы осы көне Қарнақ қаласы болды. Сыр бойындағы халықтың «қазақ», «сарт» болып бөлінуі осы кезден басталды деп айтуға толық негіз бар. Өйткені, оған дейінгі жазбалардың ешқайсысында «сарт» сөзі кездеспейді. Нақшбандийа тариқатын мойындап, сол жолға түскен рулардың, халықтың «сарт» деп атала бастағанын байқаймыз. Мысалы, сол «Қарнақ тарихы» деп аталған жергілікті ақсақалдар жазған қолжазбада, Қарнақ қаласы халқының дені жергілікті қазақ руларынан тұратынын, тек екі әулеттің ғана Бұқарадан келген тәжіктер екені жазылған. Сондай-ақ, Абылай ханмен Қара Керей Қабанбай әзілдескенде, Абылай ханды «сарт» деуінің өзі қазақ хандарының нақшбандийаны бұрын қабылдағанынан хабардар етсе керек. Ал, атақты Шортанбай ақынның Асан Бұғамен айтысындағы мына сөздер біздің бұл пайымдауымыздың айқын дәлелі:

Шортанбай:

Жетпіске келді бұл жасың,

Дүниелік болды жолдасың.

Өндіжандық сарт едің,
 Қай елдің едің қожасы...
 дегенде Асан Бұға Шортанбайға былай деп жауап береді:
 Менің түбім сарт десең,
 Неге атандың қызылбас.
 Екеумізді пір тұтып,
 Заман қалай бұзылмас [41, 123-124-бб.].

Бұл жерде Шортанбай өзінің қазақ қожасы екенін, қазақтың белгілі руына тән екенін айтса, Асан Бұғы өзінің «нақшбандийа» өкілі екенін мойындай отырып, йасауийа тариқатының да негізі VIII ғасырда пайда болған қайсанийа-мубайдийа ағымында жатқанын меңзеп отыр. Бұл айтылғандар Сыр бойын мекендеген халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болды, қалалардың негізгі халқы «сарттар» немесе көне соғдылықтар еді деген кейбір зерттеушілер пікірінің негізсіз екенін дәлелдейді [42, с. 49].

Енді сөзді қайтадан Есім ханның ұлы Жәңгір сұлтанға бұрайық. М.Тынышпаев 1635 жылы Жәңгірдің сұлтан аталғаны туралы, 1643 жылы Батыр хонтайшының 50 мыңдық әскеріне 600 сарбазбен қарсы шығып, Орбұлақта Кіші жүз Әлім, Самарқанд әкімі Жалаңтөс Бахадүрдің көмегімен қалмақтарды жеңгеннен кейін ғана халық Жәңгірді хан сайлады, - дейді [43, с. 158]. Бұл жерде де сол кездегі Қазақ хандығы ішіндегі тіке-тіресттен йасауийа мен нақшбандийа арасындағы қарама-қайшылықты көруге болады. Жәңгір ханға қазақ жәрдем бермегенін, Самарқанд әкімі нақшбандийаны мойындаған Жалаңтөс бахадүр бастаған Кіші жүздің Әлім руының 20 000 әскермен келуі біздің пікіріміздің дұрыстығының айқын дәлелі. Осы соғыста жеңгеннен кейін ғана, Жәңгір сұлтан хан атала бастайды.

Тәуке хан таққа отырған соң рухани тұтастығы ыдырап, әртүрлі сопылық тариқаттар соңына ерген ру, тайпалардың арасындағы ауызбірлікті қайтадан қалпына келтіруге ұмтылды және ол «Жеті жарғы» заңында толық көрініс тапты. Бұл заңда сырттай қарағанда, қоғамдық қатынастарды реттеу жолдары да, некелік қатынас та өзгерген жоқ. Өзгерген тек діни идеология мен сол діни идеологияны жүргізуші қожалар әулеті болды. Басқаша айтқанда, йасауийа тариқаты мемлекеттік дін ретіндегі ролінен ажырап, орнын нақшбандийа тариқаты өкілдеріне босатуға мәжбүр болды. Бұрынғы билер институтының иесі болған қожалар рухани биліктен шеттетіліп, қазақ халқының құрылымдық жүйесінен шығарылып тасталды. Бұрын құқы хан әулетімен тең болған, халықтың рухани жетекшісі, қазақ халқының рухани, мәдени тұтастығын қалыптастырған, мемлекеттегі заң билігі мен ханды сайлап қою құқын қолында ұстаған билер жай халықтың қатарына қосылды. Бұрын әдет жолы да, дін жолы да йасауийа тариқаты өкілдерінің қолында болған болса, енді дін нақшбандийа тариқатының өкілдерінің қолына беріліп, әдет жолы әр рудың, тайпаның өз ішінен шыққан, әдет жолын жетік меңгерген тұлғаларға берілді. Алайда, нақшбандийа тариқаты өкілдері йасауийа тариқаты өкілдері сияқты халықпен бірге көшіп-қонып жүрген жоқ. Тек жылына бір рет келіп, зекет жинаумен шектелді. Бұл қазақтың дәстүрлі мәдениетінің бұзылмай сақталуына ықпалын тигізді. Нақшбандийа тариқаты өкілдерінің қатарына түркілік мәдениеттен бас тартып, парсылық мәдениетті қабылдаған бұрынғы йасауийа тариқатының өкілдері де қосылды. Ол қожа әулеттері «азизан» қожалар немесе қысқартып «әзлер», «әздер» деп те атайды. Олардың қатарына қазіргі күні Түркістан, Сайрам сияқты қалалардағы өзбектенген, бірақ өз шежірелерін Қожа Ахмет Йасауимен байланыстыратын қожаларды жатқызуға болады. Бұлар өз қолдарындағы уақфтық мүліктерді сақтап қалу үшін сондай жолға барғанын байқауға болады. Ал өз жолынан бас тартпай, Йасауи жолына адал болған қожа әулеттері қазақ халқы құрамынан мүлде шығарылып тасталды немесе өздері кезінде пір болған рулардың құрамына сіңіп кетті. Қазіргі күні қазақ шежірелерін талдап көрсеңіз, олардың арасынан бұрын йасауийа тариқатының өкілдері болған қожалардың бар екендігіне көз жеткізуге болады. Бұл «Жеті жарғы» заңының қазақ қоғамына енгізген басты жаңалығы осы болатын. Ал әдет, ғұрып, салт-дәстүрдің «Жеті жарғыдан» да бұрын солай болғанын А.И. Левшин былай

баяндайды: «Сей золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана Тявки.

Киргизы Большой и Средней Орды утверждают, что народные законы их гораздо древнее хана Тявки ...» [44, с. 367]. Демек, Тәуке хан қазақ қоғамына оншалықты өзгеріс әкелмегенін көреміз. Тек, билер институтының құрамы ауыстырылды. Бұрынғы кезде өз шежірелерін Әзірет Әлінің Хаула атты әйелінен туған ұлы Мұхаммед ибн ал-Ханафийамен байланыстыратын (қожалар) Йасауиға тариқаты өкілдерінен құралған Билер Кеңесі – енді, қазақ ру, тайпаларының өз арасынан шыққан білімдар кісілерден құралды. Басқаша айтқанда, рухани биліктің киелілігіне (сакральность духовной власти) ауыр соққы берілді. Бұрын халық ерекше рухани, киелі күшке ие, Жаратушының еркімен халыққа басшылыққа келген әулиелер ұрпақтарының соңына ерген болса, енді өздері сияқты жәй кісілерден сайланған биге мойынұсынуға мәжбүр болды. Бұрын ру, тайпаларға рухани жетекші-би болатын кісілер, осы қожа әулеттерінің өкілдері бір белгілі орталықтарда тәрбиеленіп, халық арасына ілімі жетілген кезде жіберілетін. Содан кейін ғана олар халық арасына барып билік жүргізетін. Барған жерінде ол бидің туған-туысы, ағайын жекжаты жоқ болатын. Бұл биге әр кезде кез-келген дауды шешуде тек әділін айттыратын. Осыған байланысты қазақ арасында сақталған «Қожада бауыр жоқ» деген аталы сөз бар. Бұл бір жағынан әділдік принциптерінің бұзылмауының кепілі болса, екінші жағынан еншісі бөлінбеген қазақтың рухани, мәдени тұтастығы мызғымастығының кепілі болды; үшіншіден, мемлекеттік сананы халық санасынан өшірмеудің кепілі болды. Әр ру, тайпаның «қазақ» деген бүтіннің бөлшегі екендігін олар рухани бірлік арқылы халыққа сезіндіре білді. Сол себепті, некелік қатынастағы жеті ата жолы қатаң бақылауға алынды. Бұл жолды бұзған жеке адамдар өлім жазасына кесілсе, руымен, тайпасымен бұзғандарды жүздің құрамынан шығартып «сарт» атандырды.

Ал, өздері сол ру, тайпаның мүшесі болып табылатын биден биге қойылатын адалдық пен тазалықты талап ету қиын. Өйткені, ол әрбір ру биінің, тайпа биінің туысы бар, бауыры бар. Әрбір би «өзімнің шыққан тауым биік болсын» деген принциппен де өз пайдасына бұрады. Оның үстіне «Қанына тартпағанның қары сынсын» деген принцип және бар. Осылардың бәрі қазақ қоғамының рухани тұтастығына үлкен нұсқан келтірді.

«Жеті жарғының» тағы бір жаңалығы әр жүздің басына хан сайлануы еді. «Жеті жарғыдан» бұрын әр ру, әр тайпа, әр жүздің басында тек биі болатын болса, енді әр жүздің басына бимен қоса хан сайланды. Бұл бір жағынан Шыңғыс ұрпақтарының саясаттағы ролін күшейткенімен, екінші жағынан елдің ішкі тұтастығына зиянын тигізді. Бұрын Шыңғыс хан ұрпағының қайсысының таққа отыратынын билер шешетін болса, ендігі кезекте бұл қарадан шыққан билер қолына берілді. Ең бастысы «Жеті жарғыда» рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдарды бірте-бірте ыдырату тетіктері қарастырылып, болашақта хан билігінің абсолюттік билікке жету жоспары жасалынғанмен, ол абсолюттік билікті қамтамасыз ететін құрылымдар мәселесі қарастырылмады. Оны Тәуке ханның өзінде де, одан кейінгі хандардың ешқайсында, көне түркілік мемлекеттікті басқару жүйесі ыдыраған кезде орнын басатын хан мен оның уәзірлерінен тұратын бюрократиялық аппарат пен ханның жалдамалы әскері де, сот жүйесі мен ішкі қауіпсіздікті қорғайтын құрылымдық жүйелері қалыптастырылмады. Басқаша айтқанда, «Жеті жарғы» заңының мемлекеттің көне түркілік жүйесін ыдыратуға ықпалы болғанымен, жаңа жүйені қалыптастыруда ешқандай ықпалы болған жоқ. Қысқаша айтқанда, «Жеті жарғы» қабылданғаннан кейінгі қазақ қоғамы бұрынғы басқару тетігі, рухани, мәдени тұтастығы бар халықтан, әртүрлі сопылық тариқаттар соңына еріп, рухани, мәдени тұтастығы бұзыла бастаған, әр ру, тайпа билерінің соңына ерген тобырға айналды. Бұл айтылған сөздер жалаң болмас үшін нақты мысалдарға көшейік. Мысалы, XVIII ғасырдың екінші жартысында Ұлы жүзде Төле би өлген соң Ташкент маңындағы қазақ ру, тайпалары билікке таласып, келісімге келе алмай, билікті Шайхантаур ұрпағы Жүніс қожаға тапсырғаны тарихтан белгілі.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» Есім хан кезінде ру, тайпалар ішіндегі басталған қайта топтасулар заңдастырылып, шежіре қайта бекітілді. Бұрынғы шежірелер қазақты Нұх

пайғамбардан, Өзбек ханнан, Алаша ханнан, Әбілхайыр ханнан таратқан болса, «Жеті жарғы» қабылданғаннан кейін түзілген шежіре қазақты 92 баулы сарттан таратады. Сарт деп қазақтың кімді атағанын ескерер болсақ, онда Тәуке ханның «Жеті жарғысынан» кейін жалпы қазақ ру, тайпалары толығымен нақшбандийа тариқатын қабылдағанын білдіреді.

Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін-ақ Қазақ хандығының көбесі сөгіле бастады. Оның тағына отырған Қайып хан 1718 жылы ішкі қақтығыстар кезінде қаза табады. 1723 жылы Жоңғар шапқыншылығы басталғанда Түркістан тағына Полат отырғанымен Қазақ хандығын біртұтас мемлекет деп айту қиын болатын. Йасауи жолының қазақ арасынан шығарылуы, Шыңғыс хан ұрпақтарының бәріне таққа отыруға деген үмітін оятты. Бұрын билерден аса алмаған төрелер арасында өзара тақ үшін күрес басталды. Төрелердің ішкі араздығы, Йасауи жолының өкілдері қолындағы рухани биліктің киелілігімен бірге хан билігінің де киелілігі туралы ұғымның қазақ санасынан шайылуы Шыңғыс ұрпақтарының таққа отыруына қарсы топтардың шығуына ықпал етті. Мысалы, оған Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жырындағы мына жолдар дәлел бола алады:

Өткен жыл Әйтеке би дүниеден өтті,
Келгенде елу алты жасқа ажал жетті;
«Бағыну бір көсемге дұрыс қой!»-деп
Боларын осы апаттың болжап кетті;
Төреден Әйтеке би безін деді,
Қазақты батыр, көсем басқармаса,
Быт-шыт қылар жау қалмақ, сезін деді;
Хан-сұлтан, төре күні өткен деді,
Олардан ақыл-айла кеткен деді;
Қазағым, өзіңді-өзің тұтас ел қыл,
Басқарар енді уақыт жеткен деді [45, 103-б].

Бұл жолдар хан билігінің киелілігі туралы ұғымның өз мәнін жоғалтқанын аңғартады және ол нақшбандийа тариқатын өзгелерге қарағанда Бұхара, Самарқандпен шектес Кіші жүз руларында түркілік мемлекеттік жүйе туралы ұғымның толығымен мәнін жоғалтқанын көрсетеді. Бұдан кейінгі кезеңде Абылай хан таққа отырғанша, қазақтың басы бірігіп, біртұтас ел ретінде іс-қимыл көрсете алмағаны тарихтан белгілі. Абылай хан таққа отырғаннан кейін ғана қазақ өзінің біртұтас халық екендігін, Түркістанның қазақ даласының рухани орталығы екендігін қайта сезіне бастады. Абылай ханның бұл еңбегін М. Мағауин былай суреттейді: «... Ел билеу ісінде Қазақ хандығының ежелгі заң жарғыларын қалпына келтірген Абылай әскери істе де өткенді қайта тірілтеді» [46, 108-б.]. Шындығында, Абылай хан өз шамасы жеткенінше қазақ қоғамын қайта қалпына келтіруге барын салды. Йасауи жолын мемлекеттік идеология дәрежесіне қайта көтерді. Алайда, рухани билікті толығымен қайта келтіріп үлгермеді. Билер кеңесін бұрынғы дәрежесіне көтере алмады. Тек кейбір ру, тайпаларда қожа әулеттері пір болып, рухани, діни мәселелерді қолына ала алды. Оған мысал ретінде Кіші жүзге пір болған Түркістандық Мұхаммед қожаны, барлық қазақ жұртына пір болған Абд ал-Жалил қожа мен Уақ тайпасының пірі болған Сарғалдақ қожаны, т.б. жеке ру, тайпаларға пір болып, билік жүргізген қожаларды айтуға болады [47, с. 32.]. Бұл жалпы қазақ жұртына түгел жайылмады. Оның үстіне қолында шоғырланған биліктен ажырағысы келмеген ру, тайпа билері әрқайсысы өз білгенінше әрекет етті. Бұл әрекеттердің соңы Абылай ханның мезгілсіз қайтыс болуына, Қазақ хандығының күйреуіне ықпал еткен басты себеп болды. «Абылай аспас Сары бел» атанған оқиға Қазақ мемлекеттігінің күйреуінің басы болды. Қазақ қоғамында киелі саналған хандық биліктің қадірі кетті. Қазбек бидің ұлы Бекболаттың үш мың адаммен Абылай ордасының үстіне баса көктеп келуі, халық жадынан мемлекеттік сана деген қасиетті ұғымның кетуінің айғағы десе болады [48, 50-53-бб.]. Осыған дейін қазақ тарихында хан ордасына басып келу болған емес. Хан халқына жақпаса, ханды ордасымен қалдырып, өзге жаққа барып, Шыңғыстың басқа ұрпағын шақырып, хан сайлап, мемлекеттігін ары қарай жалғастыра беретін. Мысалы, Асан Қайғының Алтын Орданың ханы әз-Жәнібекті

тастап, Алаш мемлекетін құруы, немесе Жұмадық хан мен оның беклербегі болған Ғазы бидің озбырлығына шыдамаған халықтың Жұмадықтан бөлініп, жас Әбілхайырды хан сайлауы, Әбілхайыр антты бұзып өзге діни ағымды қабылдап, Уаққас биді, ал Қара қыпшақ Қобланды Дайыр-қожа-Ақжол биді өлтіргенде Әбілхайырды тастап, Керей мен Жәнібекті әкеліп, хан сайлауы, Қазақ хандығын тарих сахнасына шығаруы бұл халықта рухани бірлік пен Билер институтының аса қуатты мемлекеттік құрылым болғандығын көрсетеді. Қазір тарихта жазып жүргендей Қазақ хандығын Жәнібек пен Керей құрған жоқ. Шыңғыс әулетінен кімнің таққа отыратынын Едігенің «Жасасы» мен «Төресінен» соң хан болатын тұлғаны таңдау да, сайлау да толығымен билердің қолына өткен болатын. Оны Мұхаммед Шайбани мысалында көруге болады. 1472 жылы Едгенің немересі Мұса мырза Мұхаммед Шайбаниді шақыртып, оны хан көтеруге әрекет етеді. Алайда, Мұхаммед Шайбанидің пиғылын білген билер Мұсаға: «Көне дәуірден бері маңғыт билеріне мемлекетте еркіндік беретін. Егерде Мұхаммед Шайбани осы көне дәстүрмен келісер болса, онда жақсы. Біз оны хан сайлаймыз. Болмаса жолы ашық» [14, с. 104.]. – дейді. Мұса билердің сөзін мақұл көріп, Мұхаммед Шайбаниді хан көтеруден бас тартады. Ал, Абылай хан билігінің соңғы кезеңінде мұндай билер институты толығымен ыдырап біткен еді. Мұны белгілі этнограф Ж. Артықбаев былайша тұжырымдайды: «Абылай мен Бекболаттың келіспеушілігінің тамыры әріде. Үш жүздің баласына талабы жетіп тұрған хан өз билігінің қалтықсыз қабылдануын Орда билерінен талап етуі заңды. Бірақ заманның өзгергені аян. Баяғыдай жаугершілік, ірегенден төнген жау жоқ, ел мимырт тіршілік кешіп жатыр. Оның үстіне Кіші жүз бен Ұлы жүз ішінде Орда биі атағы келмеске кеткен уақыт, хан билігі де татымсыз. Береке бірлікті ұстап тұрған тек Орта жүз – не өзінің билігін, не Орда билігін жоғалтпай» [49, 227-б.]. Алайда мемлекетке тірек болады деген Бекболаттың өзі Абылай хан ордасының үстіне әскер әкелсе, билер институтының қай деңгейде болғанын көрсетеді.

Абылай арқадан кетіп, Түркістанға келіп, одан Самарқандқа баруы, қайтарында Ташкентте қалып, азғана кісімен Түркістанға қайтар жолында Сайрамның әкімінің бес мың кісімен қарсы шығуы, сол кезде сол маңда отырған қазақтардың Абылайға қол ұшын беруге жарамауының астарында бір ғана себеп бар еді. Ол – қазақ халқының ар-иманының тірегі, рухани тұтастығының кепілі, батысы мен шығысы, оңтүстігі мен солтүстігі ұшса құс қанаты талатын сайын даланы мекен еткен қазақ деген халықтың рухани өзегі болған Йасауи жолынан бас тартып, әр түрлі сопылық тариқаттардың соңынан еруі болатын. Ата-баба жолынан бас тарту – «Жеті жарғыға» дейін киелі саналып келген рухани билік пен саяси билік өкілдерінің киесінен айырлуына әкелді, Пайғамбар ұрпағы, Шыңғыс хан ұрпағы деп ғасырлар бойы басына көтерген тұлғалардың халық алдындағы абыройын кетірді. Бұрындары «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген ержүрек халық Абылайдай арысын қорғап қала алмады. Өйткені, оның қадірін білмеді. Қорғамақ түгіл ордасының үстіне ат ойнатты. Қазақ хандығында Абылай кеткен соң қолына мемлекеттік билікті ұстап тұра алатын ешқандай саяси күш болған жоқ. Бұрынғы ынтымағы берік рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдар болғанда Қазақ хандығы күйреп ме еді? Сан ғасыр мемлекеттің тірегі болған билер институты немесе мемлекетті басқарудың түркілік жүйесі «Жеті жарғының» ықпалымен ыдыратылды. Нәтижесінде хан өлген соң мемлекет иесіз қалды. Абылайдың орнына отырған оның ұлдары орыс отаршылдарының қолындағы қуыршаққа айналғанына да тарих куә. Егерде соңында тіреп тұрған халқы болса, олар сондай күн кешер ме еді? Бұл қазақтың қасіретті тарихы. Қазақ мемлекеттігінің осылай күйреуіне Тәуке хан қабылдаған «Жеті жарғы» заңының шешуші ролі болды. Одан кейінгі кезеңде де қазақ даласында рухани тіке-тірес осы йасауиға мен нақшбандийа тариқаттары арасында жүргенін көруге болады. Мысалы, Дулат, Шортанбай, Майлықожа, Қашаған, Шәді төре сияқты ақын-жыраулар шығармалары бұған толық дәлел болады. Мысалы, Майлықожа ақынның мына өлеңі соның айқын дәлелі:

Болыс, бидің қыдыры ұры боп жүр,
Қолдайтын Бәһәуэддин пірі боп жүр.

Зекеті жоқ байлардың жиған малын,
 Жең ұшында парамен құрыр боп жүр [50, 514-б.].

Өкінішке орай, біз бұл қасіретті тарихтан сабақ ала алмадық. Бүгін еліміз тәуелсіздік алып, егемен ел болғанда сырттан сандаған ағымды әкеліп сайрандатып отырмыз. Ертеңгі күні бұл қазақтың шілдің тезегіндей бытырап кететінімен ешкімнің жұмысы жоқ. Қауіп, әсіресе, ислам атын жамылып келіп жатқан уахаббилер, салафилер, таблиғтар, ахмадия, ағымдары тарапынан туындап отырғаны жасырын емес. Тарихтың, тарих ғылымының басты қызметі бұрынғы өткен ата-бабалар тарихының жеңісін үлгі етіп, жеңілісінен сабақ алдыру болса керек. Бізде осындай болған деп құр жалаулатқанмен ешнәрсе ұтпаймыз. «Жеті жарғының» қазақ тарихындағы ролінің жағымсыз жақтарын айтудағы мақсат – қазақты тұқырту емес, керісінше, сол қателікті енді қайтып қайталамасак деген игі мақсат болатын. Ал, оған біздің ақыл-парасатымыз жете ме? Ол басқа әңгіме.

Қорыта айтқанда, қазақ шежіре нұсқаларының пайда болу кезеңдері қазақ халқы тарихындағы ірі саяси өзгерістермен байланыста туатынына көз жеткіздік және ол кезеңдердің бір-бірінен қандай айырмашылықтары барлығына тоқталдық. Бұл айымашылықтардың барлығы түрік қоғамындағы діни-рухани үдерістермен тығыз байланыста жүргеніне көз жеткіздік. Түріктерде өрлеу де, әртүрлі этникалық жіктелулерге түсіп, өшуінің түпкі себебі сайын даланы мекендеген қаһарман халықтың өзінің діни, рухани тұтастығын сақтай алмауымен байланысты болғандығына талдау жасадық. Бұл оқиғалардың ешқайсысы шетжерлік тарихшылардың жазбаларына түспесе де, қазақ халқы өзінің шежірелерінде бұл оқиғалардың бірде бірін назардан тыс қалдырмапты. Біздің бүгінгі замандасымыздың сол шежірелерде баяндалған тарихты түсіне алмауы қазақ халқының тәуелсіз тарихи жадының әлі күнге қалыптаспауына ықпал етіп отыр. Басқаша айтқанда, қазақ халқы осы күнге дейін өзінің кім екенін тани алмай келеді. Оны қазіргі қоғамдағы ру, тайпа, жүз деген өз дәуірінде біздің мемлекеттігіміздің тірегі болған құрылымдық жүйелерге көзқарасымыздан-ақ көруге болады. Оны біреулер өзінің саяси, материалдық мүддесін қорғайтын құралға айналдырса, екінші бірі – ру, тайпалар мен жүздер қазақты жіктегеннен басқа ролі жоқ. Сол себепті, одан арылу керек деген пікірді алға тартып жүр. Ал, шындығына келгенде бұл құрылымдар қазақ мемлекеттігінің тірегі болатын. Ру, тайпалар мен жүздік құрылымдар өзінің қазақ қоғамында атқаратын ролінен айрылған күні мемлекеттігінен де айрылды. Ол оқиғалардың барлығы қазақ шежірелерінен көрініс тапты. Біз оны шамамыз жеткенінше сол шежірелердегі деректерді ашып көрсетуге күш салдық. Алайда бұл бағыттағы жұмыс осымен қортындыланды дегенді білдірмейді. Әлі біз білмейтін қазақ шежіресінің құпиясы барлығына дау жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 История Казахстана: Народы и культуры. Учебное пособие. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 296 с.
- 2 Жандарбек З. Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 168 б.
- 3 Бартольд В.В. Сочинения. – Москва: Изд. Вост. Лит-ры, 1963. – Т. II-1. 1020 с.
- 4 Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. – 255 б.
- 5 Бартольд В.В. Сочинения. – Москва: Изд. Вост. Лит, 1963. – Т. I. – С. 739.
- 6 Қарахандық қожалар әулетінің шежіресі. Автордың жеке архиві.
- 7 Сапарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизации. – Москва: Иман, 1996. – С 277-526.
- 8 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинения арабских. – СПб.: тип-я ИАН. 1884. – Т. I. – 564 с.
- 9 Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. – Москва: Изд. МГУ, 1973. – 180 с.
- 10 Торланбаева К. Титулы древних тюрок // ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. НИЦ «Ғылым», 2002. – С. 25-37.
- 11 Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист // Ясауи тағлымы. – Түркістан: Мұра, 1996. –115 б.
- 12 Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. – Тошкент: Узбекистон, 1994. – 144 б.
- 13 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Москва: 2001. – 752 с.
- 14 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. – Алматы: «Наука» Казахской ССР, 1969. – 651 с.
- 15 Өзбек шежіресі. Автордың жеке архиві.
- 16 Кузеев Р. Очерки исторической этнографии башкир. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1957. – 184.

- 17 Бабаджанов Б. Кокандское ханство: Власть, политика, религия. – Ташкент; Токио: Yangi nashr, 2010. – С.113. – 774 с.
- 18 Сейфуллин С. Билер сөздері // Қазақтың Ата заңдары. – Алматы: Жеті Жарғы, 2003. – Т. 2. – 376-385-бб.
- 19 Шәкәрім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: 1991. – 80 б.
- 20 Семенов А.А. К вопросу происхождения и состав узбеков Шайбани-хана. – Сталинабад: издат. АН Тадж. ССР, 1954. – 151 с.
- 21 Фазаллах ибн Рузбехан Исфохани. Мехман-наме-и Бухара (Записки Бухарского гостя)/ Перевод с персидского, предсл. Примечания Р.П. Жалиловой. – Москва: Наука, 1976. – 106 с.
- 22 Курмансейтова А.Х. Ярлык Токтамыш хана к Польскому королю Ягайле и Эдиге // историко-географические аспекты. Развитие Ногайской Орды. –Махачкала: 1993. – С. 94-97.
- 23 Ислам: Энциклопедический словарь. –Москва: Наука, ГВЛ, 1991. – 315 с.
- 24 Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: 1886. – 215 с.
- 25 Темір-нама. ХҚТУ қолжазба қоры.
- 26 1991 жылғы Әзірет Сұлтан қорық музейінің Созақ ауданына ұйымдастырған ғылыми экспедиция материалдары.
- 27 Марғұлан Ә. «Қасым ханның қасқа жолы» // Қазақтың Ата заңдары. –Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – 104-105 бб.
- 28 Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди. – Ташкент: ФАН, 1996. -728 с.
- 29 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней в пяти томах). –Алматы: Атамұра, 1997. – 619 с.
- 30 Абусейтова М.К. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 268 с.
- 31 Стюарт Д. Сведения агиографической литературы по истории и религии казахов (Ходжа Исхак Вали) // Шелковый путь и Казахстан (Материалы научно-практической конференции, Алматы, 2-3 сентября 1998 г.). –А.: «Жібек жолы», 1999. – С. 89-100.
- 32 Султанов Т.И. Поднятие на белой кошме. Потомки Чингис хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
- 33 Қожаев М. Йасы-Түркістан тарихы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000. – 44 б.
- 34 Бабаджанов Б. Ясавия и накшбандия в Мавераннахре. Из истории взаимоотношении // Ясауи тағлымы. – Түркістан: Мұра, 1996. – С 75-96.
- 35 Байболов Қ. «Еңсегей бойлы Ер Есім» - дастан. Қолжазба. Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ-і, Түркология инст-ты қолжазба қоры.
- 36 Жанәділұлы Ш. Үш Арыс ынтымағы. ҚҚ «Үш Арыс», 2000. – 259 б.
- 37 Тынышпаев М. Наймандар туралы // Найман. 10 том. Бірінші кітап. –Алматы: «Алаш» тарихи зерттеу орталығы, 2008. – 433-436-бб.
- 38 Ұлы Пайғамбар ұрпақтары. – Астана: Арай баспасы, 2007. – 312 б.
- 39 Қарнақ тарихы. Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ-і, Түркология ҒЗИ қолжазба қоры.
- 40 Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл облыстары бойынша жүргізілген ғылыми экспедиция материалдары, 2002-2003 жж.
- 41 Шортанбай // Зар-заман. Жыр-толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 69-135-бб.
- 42 Смагулов Е. К вопросу этнической принадлежности позднесредневековой культуры древних городов Южного Казахстана // Тезисы докладов научно-практической конференции, посвященной Чимкентского областного историко-краеведческого музея (10-12 октября 1990) – Алма-Ата: ИИАиЭ, — С. 47-50.
- 43 Тынышпаев М. История казахского народа. Учебное пособие. – Алматы: Санат, 1998. – 224 с.
- 44 Левшин А.И. Описание киргиз-казачих или киргиз-кайцаских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 45 Әйтеке би. – Алматы: Атамұра, 1998. – 224 б.
- 46 Мағауин М. Қазақ тарихының әліпшесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
- 47 Ерофеева И.В. Родословное казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. – Алматы: ТОО Print-S, 2003. – 178 с.
- 48 Машһур Жүсіп Көпеев. Шығармалары. – Павлодар: 2006. – 9 т. – 366 б.
- 49 Артықбаев Ж. Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана: Фолиант, 2000. – 320 б.
- 50 Майлықожа. Шығармалары. –Алматы: 2005. – 864 б.

References

- 1 Istorija Kazahstana: Narody i kultury. Uchebnoe posobie. Masanov N. i drugie. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 296 s.
- 2 Zhandarbek Z. Nasab-nama nyskalary zhane tyrki tarihy. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – 168 b.
- 3 Bartold V.V. Sochinenija. – Moskva: Izd. Vost. Lit-ry, 1963. – Т. II-1. – 1020 s.
- 4 Zhandarbek Z. Jasau i zholy zhane kazak kogamy. – Almaty: El-shezhire, 2006. -255 b.
- 5 Bartold V.V. Sochinenija. – Moskva: «Izd. Vost. Lit. 1963. – Т. I. – s. 739.
- 6 Karahandyk kozhalar auletiniñ shezhiresi. Avtorдыk zheke arhivi.
- 7 Sapargaliev M.G. Raspad Zolotoj Ordy // Na styke kontinentov i civilizacii. –Moskva: Iman, 1996. – S. 277-526.
- 8 Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. Izvlechenija iz sochinenija arabskih. – SpB.: tip-ja. IAN. 1884. – Т. I. – 564 s.
- 9 Fedorov-Davydov G. Obshhestvennyj stroj Zolotoj Ordy. – Moskva: Izd. MGU, 1973. – 180 s.
- 10 Torlanbaeva K. Tituly drevnyh tjurkov // UGA Habarlary. Kogamydyk gylymdar serijasy. NIC «Gylym», 2002. – С 25-37.
- 11 Ibn an-Nadim. Al-Fihrist // Jasau i taglymy. –Tyrkistan: Myra, 1996. – 115 b.
- 12 Sədibekov Z. Kazak shezhiresi. –Toshkent: Uzbekiston, 1994. – 144 b.

- 13 Trepavlov V.V. Istorija Nogajskoj Ordy. – Moskva: 2001. – 752 s.
- 14 Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov. – Almaty: Izd. «Nauka» Kazahskoj SSR, 1969. – 651 s.
- 15 Uzbek shezhiresi. Avtordyn zheke arhivi.
- 16 Kuzeev R. Ocherki istoricheskoy jetnografii bashkir. – Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatelstvo, 1957. -184.
- 17 Babadzhanov B. Kokandskoe hanstvo: Vlast', politika, religija. – Tashkent; Tokio: Yangi nashr, 2010. – S.113. – 774
- c.
- 18 Sejfullin S. Biler sozderi // Kazaktyn Ata zandary. – Almaty: Zheti Zhargy, 2003. – T. 2. – 376-385-bb.
- 19 Shakarim Kydajberidyly. Tyrik, kyrgyz-kazak ham handar shezhiresi. – Almaty: 1991. – 80 b.
- 20 Semenov A.A. K voprosu proihozheniya i sostav uzbekov Shajbani-hana. – Stalinabad: izdat. AN Tadzh. SSR, 1954. – 151 s.
- 21 Fazallah ibn Ruzbehan Isfahani. Mehman-name-ii Buhara (Zapiski Buharskogo gost'ja)/ Perevod s persidskogo, predsl. Primichaniya R.P. Zhalilovoy. – Moskva: Nauka, 1976. -106 s.
- 22 Kurmansejtova A.H. Jarlyk Toktamys hana k Polskomu korolju Jagajle i Jedige // istoriko-geograficheskie aspekty. Razvitie Nogajskoj Ordy. – Mahachkala: 1993. –S94-97.
- 23 Islam: Jenciklopedicheskij slovar. –Moskva: Nauka, GVL, 1991. – 315 s.
- 24 Nalivkin V. Kratkaja istorija Kokandskogo hanstva. –Kazan: 1886. – 215 s.
- 25 Temir-nama. HKTU kolzhazba kory.
- 26 1991 zhylyg Aziret Syltan koryk muzejinin Sozak audany na yjymdastyrgan gylmy jekspediciya materialdary.
- 27 Margylan A. «Kasym hannyn kaska zholy» // Kazaktyn Ata zandary. – Almaty: Zheti Zhargy, 2005. – 104-105-bb.
- 28 Myhammed Hajdar Dulati. Tarihi Rashidi. –Tashkent: FAN, 1996. – 728 s.
- 29 Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei v pjati tomah). –Almaty: Atamyra, 1997. – 619 s.
- 30 Abusejtova M.K. Kazahstan i Centralnaja Azija v XV-XVII vv.: istorija, politika, diplomatija. – Almaty: «Dajk-Press», 1998. – 268 s.
- 31 Stjuart D. Svedenija agiograficheskoy literatury po istorii i religii kazahov (Hodzha Ishak Vali) // Shel'kovyj put' i Kazahstan (Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii, Almaty, 2-3 sentjabrja 1998 g.). izdatelskij dom «Zhibek zholy», 1999. –S. 89-100.
- 32 Sultanov T.I. Podnjatie na belo koshme. Potomki Chingis hana. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 276 s.
- 33 Kozhaev M. Jasy-Tyrkistan tarihy. – Almaty: KAZakparat, 2000. – 44 b.
- 34 Babadzhanov B. Jasavija i nakshbandija v Maverannahre. Iz istorii vzaimootnoshenii. // Jasau taglymy. –Tyrkistan: Myra, 1996. – S. 75-96.
- 35 Bajbolov K. «Ensegej bojly Er Esim» – dastan. Kolzhazba. Koj Ahmet Jasaui atyndagy HKTU-i, Tyrkologija inst-ty kolzhazba kory.
- 36 Zhanadilyly Sh. Ysh Arys yntymagy. KK «Ysh Arys», 2000. – 259 b.
- 37 Tynshpaev M. Najmandar turaly // Najman. 10 tom. Birinshi kitap. – Almaty: «Alash» tarihi zertteu ortalygy, 2008. – 433-436 bb.
- 38 Yly Pajgambar yrpaktary. –Astana: Araj baspasy, 2007. – 312 b.
- 39 Karnak tarihy. K.A. Jasaui atyndagy HKTU-i, Tyrkologija GZI kolzhazba kory.
- 40 Ontystik Kazakstan, Kyzylorda, Zhambyl oblystary bojnynsha zhyrgizilgen rylymi jekspediciya materialdary, 2002-2003 zhzh.
- 41 Shortanbaj // Zar-zaman. Zhyr-tolgaular. Almaty: Zhalyn, 1993. – 69-135-bb.
- 42 Smagulov E. K voprosu jetnicheskoy prinadlezhnosti pozdnesrednevekovoj kultury drevnyh gorodov Juzhnogo Kazahstana // Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennoj Chimkentskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeja (10-12 oktjabrja 1990) – Alma-Ata: II AiJe, – S. 47-50.
- 43 Tynshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. Uchebnoe posobie. – Almaty: Sanat, 1998. – 224 s.
- 44 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazahskih ili kirgiz-kajcaskih ord i stepej. –Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.
- 45 Ajteke bi. – Almaty: Atamyra, 1998. – 224 b.
- 46 Marauin M. Kazak tarihnyn alippesi. – Almaty: Kazakstan, 1995. – 208 b.
- 47 Erofeeva I.V. Rodoslovnoe kazahskih hanov i kozha XVIII-XIX vv. – Almaty: TOO Print-S, 2003. – 178 s.
- 48 Mashhyr Zhysip Kopeev. Shygarmalary. – Pavlodar: 2006. – 9 t. – 366 b.
- 49 Artykbaev Zh. Kaz dauysty Kazybek bi. – Astana: Foliant, 2000. – 320 b.
- 50 Majlykozha. Shygarmalary. – Almaty: 2005. – 864 b.

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОГРЕБЕННЫХ В КОМПЛЕКСЕ АБАТ БАЙТАК

Жетпісбай Н.Ы.

Научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ш. Уалиханова,
магистр исторических наук

Аннотация. Статья посвящена к некоторым вопросам изучения архитектурного памятника Абат Байтак в Западном Казахстане. Мавзолей Абат Байтак вместе с одноименной некрополлю представляют собой уникальный комплекс народного зодчества в данном регионе. Несмотря на детальные исследования последних лет некоторые вопросы по происхождению мавзолея все еще остаются открытыми. Поздние каменные стелы некрополя наряду с главным сооружением составляют прекрасный ансамбль памятников в комплексе. Вопросы их изучения и идентификации также являются актуальными.

Ключевые слова: Абат Байтак, некрополь, памятник, кулпытас, Бескопа, мавзолей, погребение, батыр, архитектурный памятник.

АБАТ БАЙТАҚ КЕШЕНІНДЕ ЖЕРЛЕНГЕН АДАМДАРДЫ АНЫҚТАУ ТУРАЛЫ

Жетпісбай Н.Ы.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, тарих магистрі.

Аңдатпа. Мақала Батыс Қазақстандағы Абат Байтақ сәулет ескерткіші зерттелуінің кейбір мәселелеріне арналған. Абат Байтақ кесенесі өзі аттас қорыммен бірге осы өңірдегі халық сәулет өнерінің дара кешені болып табылады. Соңғы жылдардағы зерттеулерге қарамастан кесененің тарихы жөніндегі сауалдар әлі де ашық болып қалуда. Қорымдағы кейінгі тұрғызылған құлпытастар негізгі құрылыспен бірге кешендегі ескерткіштердің тамаша топтамасын құрайды. Олардың зерттелу және нақты тұлғалармен сәйкестендірілу мәселелері өзекті болып қалуда.

Түйін сөздер: Абат Байтақ, қорым, ескерткіш, құлпытас, Бескопа, кесене, жерлеу орны, батыр, сәулет ескерткіші.

ON THE IDENTIFICATION OF PERSONS BURIED IN THE ABAT BAYTAK COMPLEX

Zhetpisbay N.Y.

Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov, Research Fellow

Abstract. The article is devoted to some issues of studying the Abat Baytak architectural monument in Western Kazakhstan. The Mausoleum Abat Baytak with homonymous necropolis is a unique complex of folk architecture in the region. In spite of detailed studies of recent years, some questions about the origin of the mausoleum are still open. Later stone steles of the necropolis, along with the main construction are a fine ensemble of monuments in the complex. The questions of their study and identification are also relevant.

Keywords: Abat Baytak, necropolis, monument, kulpytas, Beskopa, mausoleum, interment, batyr, architectural monument.

На протяжении тысячи лет в необъятных просторах Великой степи господствовали различные культуры и традиций, создавались и расцветали племенные союзы и государства древних кочевников. Казахские степи, расположенные в самом центре Евразии стали ареной многих исторических событий, где наряду с беспрерывными войнами и миграциями древних племен, происходили и множество культурных инноваций. Несмотря на мнимую однообразность, в песках Арало-Каспия, в степях Западного Казахстана также происходили жаркие политические события в среде древних кочевников. Здесь на протяжении многих веков ни на миг не умолкал топот тысячи конных всадников, старинные жители его вплоть до появления оседлости неизменно хранили вековые традиции своих предков, непрерывно развивая их.

Ныне об обитавших здесь прежде народах напоминают лишь оставленные ими курганы и оградки, остатки поселений, городищ и архитектурных сооружений. К сожалению, бесценные культурные наследия наших далеких и близких предков не всегда раскрывают полноценную картину тех прошлых лет. Одиночный курган, расположенный посреди степей или полуразрушенный мазар, с величественным когда-то куполом, увы уже не могут повествовать о своих вечных обитателях. Эти памятники, несомненно таят в себе неразгаданные доселе загадки прошлого, напоминая нам о былых временах. В этих безмолвных сооружениях под открытым небом, вместе с останками наших далеких предков, хранятся и важнейшая часть нашей истории.

Одним из выдающихся памятников Западного Казахстана является некрополь Абат Байтак с одноименным мавзолеем, расположенный в урочище Бескопа в Хобдинском районе Актюбинской области. Памятник был исследован в конце 70 – начале 80-х гг. прошлого века, повторные исследования были произведены и в последующие годы, в том числе в 2004 г. был заложен раскоп в самом мавзолее. Сам архитектурный памятник довольно хорошо изучен, отреставрирован, поэтому в освещении некоторых проблем мы не претендуем на вескость приводимых изложений (фото 1-2).

По народным преданиям мавзолей приписывается Абат батыру, сыну известного степного философа XV в. Асана Кайгы. Судя по названию памятника вопрос об идентификации погребального сооружения с конкретным историческим лицом возможно и решен. Асан Кайгы и Абат являлись известными деятелями в казахско-ногайской среде Западного Казахстана. Имя Абат мурзы упоминается в послании крымского хана Менлигерее к великому князю литовскому и польскому королю Казимиру, который датируется 1481 годом [1, с. 33]. Исследователи датируют мавзолей концом XIV – началом XV вв., что примерно на один век древнее от указанной в документе даты [2, с. 59; 3, с. 174]. С именем Абат батыра также связаны множество исторических легенд и преданий, он является одним из сорока героев цикла героических эпосов ногайско-казахского периода «Қырымның қырық батыры» (Сорок батыров Крыма). Интенсивные исследования последних лет, совместно с полнейшей реставрацией памятника вроде окончательно решили вопрос о его происхождении.

Однако имеются и другие версии связанные с происхождением данного мавзолея. Некоторые народные предания приписывают сооружение калмыцкому батыру Байтаку. Они были записаны еще в конце XIX в. исследователем Я. Полферовым и были опубликованы в «Тургайской газете» в 1896 г. Известный исследователь начала XX в. И. Кастанье ссылаясь на Полферова также приводит полный литературный вариант данной версии. В них Байтак предстает братом самого Бату хана, молодым и жестоким полководцем [4, с. 90-91]. Несмотря на то что, современные исследователи более склонны к первой, последнюю версию, записанную еще задолго до научных исследований памятника также нельзя игнорировать. Таким образом можно считать, что мы имеем дело с двумя основными версиями по поводу происхождения памятника, одна из которых связана с первой частью названия (Абат), а вторая с последней (Байтак). По этому поводу сплывает еще одна загадка насчет наименования мавзолея двойным названием. По поводу названия «Байтак» имеются легенды, которые приведены в исследованиях [2, с. 60]. Основные их мотивы сводятся к тому, что мавзолей был построен за считанные дни всем народом, за что

получил название «байтак» – всенародный.

О происхождении названия «Байтак» свою точку зрения приводил и известный ученый-этнограф, профессор С. Ажигали, который в течение многих лет усердно изучая архитектурные памятники западных регионов страны, особо отмечал об особенностях данного памятника и некрополя. Он определяет «байтак» как термин, обозначающий этно-территориальную группу и о происхождении этого названия от персидского слова «пайетахт» – обозначающее нижнюю часть трона [2, с. 60]. Исследователь указывает об изменении в некоторых вариантах изначального смысла этого термина, приписываясь к «выдуманым» именам монгольских военачальников.

Стоит отметить, что в прежние времена местные казахи называли мавзолей не иначе как «Байтак» или «Байтак там». Многие исследователи XVIII-XIX вв., такие как П. Рычков, Я. Полферов, И. Кастанье из уст местного населения записали название памятника также в виде «Байтак» или «Байтак там». Эти же названия фигурируют и в архивных упоминаниях памятника указанного периода. Кастанье ссылаясь на Рычкова указывает что еще в 1750 г. посланный в казахскую степь инженер Ригельман у реки Большой Кобды зарисовал каменные строения наподобие пирамид, которую казахи называли «Астана» и рассказывали что там погребены знатные люди, из которых одного называют они «Байтан» [4, с. 92]. В некоторых картах XIX века указанный памятник также обозначен как «Байтак». Таким образом, в более ранних вариантах названия памятника слово «Абат» отсутствует.

Как указано выше, о происхождении мавзолея имеются немало легенд, часть которых приведены исследователями данного памятника. Однако имеются и другие легенды сохранившихся в довольно далеких от хобдинских степей, районах. Один из любопытных старинных рассказов о смерти и могиле Абат батыра сохранился в Аральском районе Кызылординской области. Записал его еще в середине 40-х годов прошлого века у местных жителей работавший там по направлению в те годы уроженец хобдинских степей, именно с Бескопы, Байдулла Бармаков (1916-1999), преподававший там в местной школе историю и географию, позже ветеран труда.

По его сведениям, с южной стороны города Аральска, примерно в 60-70 км имелось место крупного озера под названием Шомишколь, с длиной до 4-5 км и шириной более одного километра. Когда-то воды Аральского моря через неглубокую впадину наполняли и озеро. По рассказам местных старейшин, в древние времена ногайлинцы (в оригинале указан так) готовились к очередной кочевке и перед самым отъездом Абат один уходит в Шомишколь напоить своего коня и не возвращается. Долго ожидавшие его народ посылают за ним людей, однако на озере они никого не обнаруживают, кроме бьющегося о землю гигантского сома, вышедшего с порывом на берег. Увидевшие это люди тут же вспарывают брюхо сома и обнаруживают Абата, сидевшего там же на корточках...

О более достоверности этой легенды записавший закрепляет следующими данными. Дорога, лежавшая от Аральска до аула Аманоткель, проходила на расстоянии 15-20 м от указанного озера. Между озером и дорогой находились несколько старинных могил, сложенных из камней, называемые «Шаяннын моласы». На возвышенности, расположенной на расстоянии одного километра от указанных могил имелось высокое строение. Народ называл его могилой Абата. По словам автора, особенностью вышеуказанной дороги было то, что все кто бы не проходил или проезжал по этой дороге, возле могил обязательно делали остановку; с теми кто не обращал на это внимание, случались разные неприятности в дальнейшей пути. По словам записавшего легенду, он сам не раз останавливался возле этих могил, как он указывает, в те времена не только коренные жители, но и люди других национальностей тоже делали остановки на этой местности. По рассказу, народ называл его «Абаттың эруағы», т.е. «духом Абата»... Вместе с тем автор приводит еще одну старинную легенду записанную там же, относящейся к ногайлинскому периоду, где упоминается известнейший исторический деятель в ногайской среде – Ормамбет бий.

Приведенный рассказ бесспорно любопытен, однако это отнюдь не говорит о том, что хобдинский памятник не связан с Абат батыром. В цикле героических эпосов ногайско-казахского периода (XV в.) «Қырымның қырық батыры» имя Абат батыра неоднократно упоминается вместе с названиями притоков и местностей реки Улы Хобда [18, с. 101-102]. Произведенные археологические раскопки выявили останки двух человек, один из которых судя по находке у него железной булавы, служившей скипетром, имел высокий социальный ранг. Второе захоронение оказалось женским погребением [5, сс. 130-131]. Как указано выше, мы не ставили цели подробно исследовать довольно сложную проблему происхождения мавзолея Абат Байтак. Бесспорно, там погребен один из знатных степных правителей-аристократов, но кем именно являлся он – степным батыром или знатным чингизидом, судить сложно. Только интересно отметить, что за тысячи километров от западноказахстанских степей, в Монгольском Алтае имеется также река Кобда, а горы расположенные южнее упомянутого Монгольского Алтая называется – Байтак-богдо [6, сс. 70, 392; 7, с. 85]. По сведениям отечественных этнографов, исследовавших культуру и архитектурные памятники казахов Монголии (научная экспедиция под руководством проф. С. Ажигали), в тех же регионах у реки Кобда, также в Восточной Монголии имеются некоторые памятники, напоминающие мавзолей Абат Байтак. Правда, как оказалось они относятся к наследиям киданьцев (XI-XII вв.). Однако, наличие одинаковых гидронимов и топонимов в Западном Казахстане и Монголии безусловно интересный факт, но за отсутствием точных данных мы вынуждены ограничиваться только предположениями о возможных связях между ними.

Местность, где расположен мавзолей Абат Байтак изобилует памятниками. Здесь наряду со средневековым мавзолеем, существовало и средневековое городище. П. Рычков в XVIII в. упоминает что *«по речке, называемой Большая Кобда, при урочище Байтак, есть признаки старинного города...»* (выделен автором) [8, с. 515; 9, с. 276]. Он в то время еще застал остатки оросительных каналов, хлебопахотные и огородные места. В местности неподалеку от Абат Байтак расположены также курганы сарматского периода. Вблизи мавзолея находится полуразрушенный мазар из сырца, называемый «Кыз аулие» (Святая дева). Предположительно его относят к концу XVIII века.

Однако, среди этого ансамбля древностей, обращают на себя внимание великолепные каменные стелы – кулпытасы, изготовленные в лучших традициях камнерезного искусства. Эти же кулпытасы составляют замечательный некрополь Абат Байтак. Они появились позднее мавзолея, сохранившиеся каменные стелы датируются концом XVIII – началом XX вв., не считая современных погребений.

Бесспорно на территории некрополя имелись и погребальные памятники XV-XVII вв., на что указывают многочисленные следы сильно разрушенных надмогильных сооружений. От многих ранних погребальных сооружений сохранились только руины и впадины, которыми усыпаны почти вся площадь некрополя. Несомненно, что местность служила неким сакральным местом еще до появления поздних изящных каменных стел. Вероятно здесь захоронены лучшие люди времен Ногайской Орды и Казахского ханства в XV-XVII вв., вблизи которых появились кулпытасы позднего периода. Многие из них вероятно воздвигнуты прямо на местах прежних. Ранние сооружения могли подвергаться к разрушениям во время миграции калмыков в XVII в., хотя сам мавзолей Абат Байтак уцелел. У многих поздних кулпытасов имелись грунтовые насыпи, нередко с камнями напоминающие кладки, в квадратных и округлых формах. В центрах насыпей обычно зияют ямы.

Прежде описания ряда кулпытасов несколько слов об урочище Бескопа, где расположена сама некрополь. Урочище Бескопа являлось одним из самых лучших и плодородных мест, удобный как для пастбищ, пашни, так и для земледелия. Казахи называли «копа» те места, где грунтовые воды лежали ближе к поверхности земли, иногда выходили даже сверх почвы. Такие места отличались изобильной растительностью, образовав своеобразные оазисы в степи. Бескопа

являлась именно таким местом, к тому же притоки Хобды обеспечивали его обильной водой. Об урочище Бескопа особо отмечает и военный исследователь XIX в. И. Бларамберг, называя его одним из лучших казахских земель [12, с. 41]. С другой стороны данное урочище вместе с мавзолеем Байтак издревле служило местом проведения важнейших всенародных собраний – курултаев казахов Младшего жуза, где рассматривались самые актуальные вопросы тех времен. В мае 1792 г. во времена самого наивысшего пика противостояний лидеров Младшего жуза с многочисленным народом во главе с Сырымом Датұлы против оренбургского начальства и ханской власти, возле мавзолея Байтак в течение ряда дней проходил всеобщий курултай, с участием больших масс людей. Собрание единогласно выразило протест против утверждения султана Ералы ханом Младшего жуза, для этого оно и было созвано, а наше внимание обращает упоминание мавзолея Байтак в виде урочища: «...со всем тем с того места покочевали вниз даже до урочища называемого Байтака, состоящего по речке Кобде... куда другие многие Старшины и народ тотчас съехались, и сделалось собрание великое...» (выделен автором) [13, л. 27]. Выбор данного урочища местом проведения всенародных собраний кажется неслучайным. Вместе с удобным расположением между кочевьями разных родов, определенную роль играла и наличие святых мест. Несомненно, что при проведении таких собраний, их участники в первую очередь отдавали дань прошлому, в виде общих молитв и жертвоприношений.

В XVIII-XIX вв. значительная часть бассейна реки Улы Хобда была заселена племенами Младшего жуза, преимущественно родом Таракты Табын. Урочище Бескопа служило зимовкой некоторых зажиточных аулов рода Жылкышы Табын, относившемуся к вышеуказанному. В некрополе Абат Байтак большая часть поздних казахских кулпытасов относятся представителям этого рода. По точным архивным сведениям, в середине XIX в. урочище Бескопа являлось зимним стойбищем одного из местных биев из отделения Кедейкул указанного рода Мунайтпаса Ботенбекулы. В некрополе захоронены его предки, имеются кулпытасы нескольких его жен и сыновей и многочисленных потомков. Именно он во время введения в 1869 г. Нового Положения об управлении в казахских степях по традиции прежних времен, в январе того года на своей зимовке в том же Бескопа созывает совет из 500 биев и старейшин где обсуждался вопрос о принятии или не принятии указанного Положения [10, лл. 18-19]. Этот курултай в Бескопе, продлившийся два дня, несомненно был одним из значимых событий, предшествовавшее затем к крупному вооруженному восстанию казахов в 1869 году в Западном Казахстане.

Родовые кладбища каждого из семейств в некрополе расположены вместе, отдельно от других. По сложившимся вековым традициям кочевания, в летнее время в северные плодородные земли из южных регионов прикочевывали другие племена. В хобдинские степи в летний сезон из Северо-Восточного Прикаспия прикочевывал род Кете, из южных степей – некоторые отделения рода Шекты и другие. Свидетельства этих перекочевок закреплены наличием многочисленных родовых тамг этих и других родов Младшего жуза в стелах некрополя Абат Байтак, а также в архивных источниках.

По народным обычаям в некрополе Абат Байтак погребены многие известные личности своего времени. По источникам, каждый степняк считал большой честью быть похороненным именно в Байтак. Здесь были захоронены известнейшие бии и батыры, а также многие почетные люди сыгравшие определенную роль в социально-политической жизни своего периода. О погребениях знатных батыров в некрополе Абат Байтак отмечает также один из исследователей памятника начала XX в. Н. Иванов, который указывает что там «находятся могилы известных батырей из киргизов Джилкышитабынского рода» (выделен автором) [11, с. 19]. В некоторых стелах эти данные более чем достоверно подтверждаются, в них изображены полный набор воинского снаряжения «бес кару» и даже больше – копьё, сабля, лук, стрела, кинжал, секира, меч и ружье (фото 3).

В 2008 г. автор с целью выявления предков делал фотоснимки некоторых кулпытасов. При расшифровке с надписей с арабского шрифта (на языке тюрки) сверх поставленной цели были

выявлены имена ряда некоторых достойнейших людей своей эпохи^{1*}.

Один из кулпытасов принадлежал одному из известных батыров в Младшем жузе Куттыбасу Толепулы, активному участнику и организатору освободительного восстания в 1822-1826 гг. в Западном Казахстане под руководством Жоламана Тиленшиулы. Он происходил из отделения Сармантак, рода Жылкышы Табын, был близким соратником Жоламана. Вначале Куттыбас был вожаком группой сарбазов, затем своими смелыми и успешными действиями против российской линии становится одним из шести главных командующих всего восстания. В означенные годы он организовал многочисленные нападения на форпосты и редуты Новоилецкой линии. В канцелярских документах Оренбургской Пограничной Комиссии тех лет его имя упоминается во многих официальных переписках. Хан Младшего жуза Шергазы обеспокоенный действиями восставших в своих письмах в Пограничную Комиссию неоднократно называет его «Кутебас жынды», т.е. буйный, строптивый. Этим же именем он встречается и в других документах. Второстепенное имя батыра оказалось не случайным. В надгробии батыра было так и написано без отчества «*Кутебас келе*», смысл последнего на арабском языке полностью совпадал с приводимой характеристикой. Умер он или погиб (на кулпытасе «*onam*») в 34 года.

Одна из каменных стел принадлежала скорее всего также одному из известных батыров, близкому товарищу и однокласснику Куттыбас батыра – Жаналы Игибайулы. На фотографии кулпытаса имя батыра почти не читается, сохранилось только отчество. Надпись можно прочитать непременно со стелы. Жаналы батыр был тоже одним из главных организаторов восстания под руководством Жоламана. Его биография почти полностью совпадает с Куттыбас батыром, также поднялся от предводителя группой наездников до статуса командующего силами восставших, упоминается во многих документах, только в отличие от своего соратника, Жаналы был активным организатором второго периода восстания в 1835-1840 гг. Чтобы не быть в подданстве России он вместе с Жоламаном присоединяется к знаменитому хану Кенесары, в стане которого командует крупным отрядом сарбазов из родов Табын, Тама и Кыпшак. Имена Жаналы и Куттыбаса упоминаются во многих документах особенно I трети XIX века. Их деятельность освещена в некоторых статьях и публикациях автора [14, 15].

Среди погребений были встречены надгробные памятники известных биев местных отделений первой половины XIX в. братьев Тортая и Тотая Аралбайулы. Оба упоминаются в некоторых делах Оренбургской канцелярии, они сыграли определенную роль в разрешении споров между восставшими казахами и прилинейными жителями. Оба бия хотя и напрямую не участвовали в нападениях на линию, но оказывали большое влияние на восстание Жоламана. Тортай и Тотай Аралбайулы происходили из отделения Кедейкул.

В некрополе Абат Байтак вероятно захоронен и известный бий первой половины XIX в. Атенбек Маралулы. Его кулпытас полностью не читается, но судя по выявленным надписям надгробие принадлежит ему. Атенбек Маралулы также происходил из отделения Кедейкул, активно участвовал в социально-политических событиях первой половины XIX в. В 1811 г. он вместе с другими биями от имени своего отделения ставил печать в документ об утверждении ханом Младшего жуза Шергазы Айшуакова [16, л. 53-55]. Во время восстания Жоламана всецело поддерживал восставших, в декабре 1823 г. был взят в плен военной командой, выехавшей в степь, за яростное сопротивление был ранен казаками.

В некрополе встречаются и отдельные надгробные памятники представителей рода Шомишти Табын. Это крупное отделение кочевало на песках Устюрта, Донызтау, Сам-Матай и в Хивинских владениях. Часть из них прикочевывала на летовку в северные территории. В некрополе Абат Байтак похоронен внук известного во всем Западном Казахстане и сопредельных

^{1*} Надписи на кулпытасах с фотографий читал востоковед, канд. филол. наук Серикбай Косан, за что автор выражает ему огромную благодарность. В 2012 г. экспедицией ИИЭ им. Ч. Валиханова под руководством проф. С. Ажигали повторно исследованы и прочитаны ряд кулпытасов, расшифровки которых были любезно предоставлены автору (надписи читала науч. сотр. Арай Омарова).

территориях Барак батыра (бия) и сын не менее известного Асау батыра (бия) – Уазир. Примечательно, что в кулпытасе по порядку приведена почти вся родословная «*Табын руы, Лабак тайпасы, Отарбай бөлімі, Сатыбалды [ұлы] Барақ батыр немересі, Асау батыр баласы Уазир*». В верхней части кулпытаса выгравированы слова «*Табынның батыры*», что означает погребенный был батыром. Кулпытас был изготовлен его братом, известным батыром и бием Даутом Асаулы (фото 4).

В Абат Байтак имеются множество кулпытасов – потомков вышеупомянутого Мунайтпас бия. Однако могила самого бия в некрополе отсутствует. Мунайтпас был одним из организаторов восстания в 1869 г. в Западном Казахстане, крупным представителем духовенства, трижды совершивший хадж. Созванный им совет биев и старейшин в урочище Бескопа в январе 1869 г. решил не принять Новое Положение, посягнувшего на религию и прежнюю свободу народа. После неудачной атаки в марте того года против двух сотенного карательного отряда подполковника Новокрещенова в местности Кумсай, где предводителями наряду с другими были и его сыновья, Мунайтпас во главе 500 кибиток откочевывает в южные степи, далее в пределы Хивинского ханства. После возвращения аулов бия весной 1870 г. один из его сыновей и активных участников событий Шекмагамбет заключается под стражу, который после освобождения на поруки умирает в 1871 г. в возрасте 42 лет. Он был похоронен здесь же в Байтаке.

В 1873 г. российское Военное министерство запрещает самому Мунайтпасу вместе с некоторыми другими организаторами восстания оставаться в своих прежних кочевьях [17, л. 47]. К тому времени многие прежние лидеры восстания получали прощение от царских властей и благополучно проживали в родных местах. Мунайтпас совершает свой третий последний хадж в Мекку и после этого в силу запрета возвращаться в родные края был вынужден поселиться вдалеке от своих кочевий. Он имел дар провидца и перед отъездом в паломничество, прощаясь с земляками и многочисленными потомками от четырех его жен предвидел трагическую участь народа и своих потомков через многие десятилетия. Мунайтпас Ботенбекулы возможно похоронен в хивинских пределах или в одном из некрополей Манкыстау. По сохранившимся среди потомков рассказам, о времени и месте своей кончины он заранее сообщал еще до своего отъезда в Мекку. Его потомки вплоть до бурных событий 20-30-х годов XX века ездили на могилу предка, совершали поминки. Однако в результате жестоких гонений за ними властями, из-за вынужденного покидания родных мест ныне место захоронения провидца подзабыто.

Среди многочисленных кулпытасов потомков Мунайтпаса особо выделяются две стелы, выполненные в оригинальном стиле. Один из них массивный кулпытас одного из сыновей бия – Жантаса Мунайтпасулы. Он был довольно известным человеком, сопровождая отца два или три раза совершал хадж в Мекку. Актюбинский уездный начальник П. Сунгуров в одном из рапортов к военному губернатору Тургайской области в 1890 г. характеризует его как одного из самых богатейших людей всего уезда. Умер он в 1892 г. в возрасте 66 лет. В массивной плите с мощным основанием выгравирован «*Кажы аль Харамин*» (т.е. побывавший в двух харамах – Мекке и Медине), с другой стороны эпитафия, начинающийся со слов «*Букун уагдам тамам болды*» (приблизительный перевод «Сегодня закончился мой обет»). Эпитафия состоит из нескольких строк, содержание его религиозно-философского характера, однако смысл их полностью не определены. Вместе с Жантасом Мунайтпасулы в этом же месте погребена его старшая жена Булды, умершая четыремя годами ранее. Уникальный кулпытас для обоих супругов был поставлен один (фото 5). Стоит отметить, что многие старинные женские кулпытасы находятся вместе с погребениями своих мужей, это особо характерно у представителей указанного отделения.

Также очень своеобразен кулпытас Айтжана Бекеш кажы улы (так указан) – одного из внуков Мунайтпаса. Его отец Бекеш (Бектас) Мунайтпасулы был активным участником восстания, в 1883 г. совершал хадж в Мекку, документы которого сохранились в ЦГА РК. Кулпытас имеет редкую, изящную, ступеньчатую форму, не имеющий точных аналогов среди других подобных стел не

только в некрополе, но и в ареале. Погребенный умер в 1893 г. в возрасте 38 лет (фото 6).

Известный исследователь степных архитектурных памятников, профессор С. Ажигали относит оба названных кулпытасы к монументальным стелам, с ярко выраженной архитектурно-пространственной композицией [3, сс. 329, 331]. При этом он подчеркивает, что архитектурно-монументальные кулпытасы весьма редки и аналогичные, но составные памятники встречаются только в двух других местах. Это еще раз свидетельствует об уникальности этих стел.

В своем обобщающем труде С. Ажигали выделяет особую школу изготовления кулпытасов некрополя Байтак, называя ее изящней камнерезной школой середины XIX века, с тончайшей проработкой деталей. По его словам, здешние кулпытасы все-же исполнены «в духе общей для Западного Казахстана концепции развития художественных стел», однако и здесь акцентированы традиции местной камнерезной школы [3, с. 176-177].

Среди погребенных на Абат Байтак имеются и некоторые представители рода Кожа. Вероятно они были религиозными деятелями. Например, в кулпытасе Бермухаммеда Кабылулы указан: «*Хожа тайпасы Имам Аль-Муминин Устаз Аль Кулли Дәр-ул-пәниден Дәр-ул-бақиға рихлат етті, 68 жасында 1884 ж.*» – означающий что покойный был имамом-наставником муминов (мусульман) и перешел в мир иной в 1884 г. в возрасте 68 лет (выделил автор). По случайно сохранившемуся документу из ЦГА РК о казахских паломниках Тургайской области, датирующегося 1883 годом (остальные документы о паломниках датируются началом XX века) нам известно, что Барменкожа Кабылов (так указан) в том же году совершал хадж вместе с указанным Бекеш Мунайтпасулы и группой других лиц.

К сожалению предвидения Мунайтпаса о судьбах потомков и целого народа оказались пророческими. Начиная с XX в. лучшие земли в пределах Хобды отошли к переселенцам, а в 20-30 гг. указанного века настали по настоящему черные дни для всего народа. В царские времена потомки бия играли важную роль в социально-политической жизни региона, однако власти не пустили их в волостные правители, несмотря на явные победы на выборах. После Февральской революции, при первых же выборах проходивших по новым порядкам, под патронатом уже представителей интеллигенции Алаш, председателем Волостной управы единогласно избирается правнук Мунайтпаса – Даулеткерей, происходивший от упомянутого выше Шекмагамбета. О его немедленном утверждении в должности лично требовал Алихан Бокейханов, телеграмма которого сохранилась в ЦГА РК. Даулеткерей сам был членом партии Алаш Орда, двое других внуков Мунайтпаса – Токмагамбет (сын вышеуказанного Жантаса) и Мухамедали, также придерживавшиеся идей Алаш участвовали в I-Тургайском областном съезде казахов в марте 1917 г. в Оренбурге, организованный лидерами Алаш Орды А. Букейхановым, А. Байтурсиновым, М. Дулатовым и др. В 1930-х гг. местные советские власти устроили большие гонения за потомками Мунайтпаса. Во время репрессии, в феврале 1938 г. двое его младших внуков были расстреляны в один день, остальные пережившие до того коллективизацию и голод, были вынуждены бежать в другие края, в Узбекистан и Россию. Судьбы многих из них и их потомков до сих пор неизвестны...

Мы вкратце охарактеризовали только несколько каменных надгробий. Несомненно что среди погребенных имеются еще много известных личностей. К сожалению в силу сложившихся обстоятельств в советские времена целое поколение людей потеряло своих корней. По ряду причин не стало людей читающих старые письмена. Каменные сооружения – кулпытасы из погребения предков превратились в обычных камней с красивыми узорами. Потомки постепенно превратились в обычных туристов, любующихся ими подобно как произведениями искусств. Думаем уже давно настало время обобщения собранных за многие годы материалов из некрополя Абат Байтак и составления полного списка погребенных там деятелей XVIII-XIX вв. Было бы неплохо если у каждой каменной стелы установить табличку с дословным переводом собственного текста, с именами, родом и отделением, датами. Можно также издавать специальные книги по каждому могильнику, с фотографиями и расшифровкой надписей, как это

начали делать в соседних регионах. Многие находили бы свои забытые корни, поменялись бы представления о прошлом. Отдельное слово о сохранности замечательных каменных стел. К сожалению, немало из них разрушены, уничтожаются бесценные надписи на них. Здесь также необходимы определенные работы, но без нанесения излишних изменений на некрополь и на ее территорию. Сама местность, где расположена некрополь требует более глубоких исследований.

Источники и литература

1. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Том 1. Посольские материалы русского государства (XV-XVII вв.). – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 704 с.
2. Аджигалиев С. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1983. № 2. – С. 56-63.
3. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Гылым, 2002. – 652 с.
4. Кастанье И.А. Древности киргизской степи и Оренбургского края // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XXII. – Оренбург: Типо-лит. Т-ва Каримова, Хусаинова и К-о, 1910. – 332 с. с илл.
5. Смагулов Е.А. Мавзолей Абат-Байтак: некоторые итоги археологического исследования // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2006. № 1. – С. 126-135.
6. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. 1. Дневник путешествия и материалы для физической географии и топографии Северо-Западной Монголии. – СПб.: 1881. – 425 с.
7. Жетпісбай Н.Ы. Потаниннің Моңғолиядағы Қобда өңіріне саяхаты және «Қобда» атауының шығуы жөнінде // «Ш.Ш. Уәлиханов: ғылыми мұрасы және қазіргі заман». Ш.Ш. Уәлихановтың туғанына 175 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Көкшетау қ., 6-7 тамыз, 2010. – 82-86 бб.
8. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург: 1762. – 405 с.
9. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург: 1887. – 406 с.
10. Государственный архив Оренбургской области РФ. – Ф. 6, оп. 10, д. 8320.
11. Иванов Н.Г. Тургайская область в археологическом отношении // Памятная книжка Тургайской области за 1904 год. – Оренбург: 1904. – 40 с.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том 14. Ч. 3. – Сост. И. Бларамберг. – СПб.: Тип. Департамента Ген. Штаба, 1848. – 119 с.
13. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф. «Киргиз-кайсацкие дела», 1792-1794. Д. 5. // Ведомственный архив РГП «Гылым ордасы». – Ф. 11, оп. 4, д. 276.
14. Жетпісбай Н.Ы. Тарихта белгісіз батырлар // «Отан тарихы және мәдени мұралардың өзекті мәселелері». I Республиканская научная конференция молодых историков. – Алматы, 21 мая 2010 г. С. 36-44.
15. Қазақ көтерілістері. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014. – 616 б.
16. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). – Ф. 6, оп. 10, д. 716.
17. Российский Государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 1291, оп. 82-1869, д. 18 // ЦГА РК. Ф. 2300, оп. 14, д. 37.
18. Жетпісбай Н.Ы. Қобда өңірі тарихының белгісіз беттерінен // Отан тарихы. – 2008. – № 1. – 100-118 бб.

References

1. Istorija Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XIX vv. Tom 1. Posolskie materialy russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.) – Almaty: Daik-press, 2005. – 704 s.
2. Ajigaliev S. Abat-Baitak – vydayushiy kompleks pamiatnikov narodnogo zodchestva // Izvestya AN KazSSR. Serya filologicheskaya. – 1983. № 2. – S. 56-63.
3. Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii. - Almaty: Gylym, 2002. – 652 s.
4. Kastanie I.A. Drevnosti kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraja // Trudy Orenburgskoy uchenoy archivnoy komissiy. Vyp. XXII. – Orenburg: Tipo-lit. T-va Karimova, Husaynova i K-o, 1910. – 332 s. s ill.
5. Smagulov E.A. Mavzolei Abat-Baitak: nekotorye itogi arheologicheskogo issledovaniya // Izvestia NAN RK. Seria obshhestvennyh nauk. – 2006. № 1. – S. 126-135.
6. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii. Vyp. 1. Dnevnik puteshestvia i materialy dlya fizicheskoi geografii i topografii Severo-Zapadnoi Mongolii. – SPb.: 1881. – 425 s.
7. Zhetpisbai N.Y. Potaninnin Mongoliadagy Kobda onirine saihaty zhane «Kobda» ataunyn shyguy zhoninde // «Sh.Sh. Ualihanov: gylymi murasy zhane kazirgi zaman». Sh.Sh. Ualihanovtyn tuganyna 175 zhyl toluyna arналган Halykaralyk gylymi-praktikalыk konferencia. – Kokshetau k., 6-7 тамыз, 2010. – 82-86 bb.
8. Rychkov P.I. Topografia Orenburgskoi gubernii. – Orenburg: 1762. – 405 s.
9. Rychkov P.I. Topografia Orenburgskoi gubernii. – Orenburg: 1887. – 406 s.
10. Gosudarstvenniy arhiv Orenburgskoi oblasti RF. – F. 6, op. 10, d. 8320.
11. Ivanov N.G. Turgaiskaya oblast v arheologicheskom otnoshenii // Pamiatnaya knizhka Turgaiskoi oblasti za 1904 god. – Orenburg: 1904. – 40 s.
12. Voенno-statisticheskoe obozrenie Rossiiskoi imperii. Tom 14. Ch. 3. – Sost. I. Blaramberg. – SPb.: Tip. Departamenta Gen. Shtaba, 1848. – 119 s.
13. Arhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii (AVPRI). F. «Kirgiz-kaisatskie dela», 1792-1794. D. 5. // Vedomstvenniy arhiv RGP «Gylym ordasy». – F. 11, op. 4, d. 276.

14. Zhetpisbai N.Y. Tarihta belgisiz batyrlar // «Otan tarihy zhane madeni muralardyn ozekti maseleleri». I Respublikanskaya nauchnaya konferencia molodyh istorikov. – Almaty, 21 maia 2010 g. S. 36-44.
  15. Kazak koterilisteri. Enciklopedia. – Almaty: Kazak enciklopediasy, 2014. – 616 b.
  16. Gosudarstvennyi arhiv Orenburgskoi oblasti (GAOO). – F. 6, op. 10, d. 716.
  17. Rossiyskii Gosudarstvennyi istoricheskii arhiv (RGIA). – F. 1291, op. 82-1869, d. 18 // CGA RK. F. 2300, op. 14, d. 37.
- Zhetpisbaj N.Y. Kobda oniri tarihnyn belgisiz betterinen // Otan tarihy. – 2008. – № 1. – 100-118 bb.

Подписи к иллюстрациям к статье Жетписбай Н.Ы.:

- Фото 1. Мавзолей Абат Байтак до реставрации.
Фото 2. Мавзолей Абат Байтак после реставрации.
Фото 3. Изящный кулпытас с изображениями воинских доспехов.
Фото 4. Кулпытас батыра Узир Асауулы.
Фото 5. Кулпытас Жантаса Мунайтпасулы (зарисовка из книги С. Ажигали «Архитектура кочевников...»). 1892 г.
Фото 6. Кулпытас Айтжан Бекеш-кажыулы. 1893 г.
Фото 7-10. Стелы Абат Байтак.

СҮЙІНБАЙ БИ

Игиликова С.И.

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ

Аңдатпа. Мақалада ең алдымен «би» сөзінің қазақ халқының ұғымындағы мағынасына тоқталамыз, одан соң Сүйінбай Аронұлының ақындығы мен жыршылығынан бөлек ел басқару ісіне араласқандығы жөнінде баяндалады. Жиырма үш жыл ауыл биі болғандығы және сол кезеңдердегі шығармаларынан үзінді келтіріледі. Сүйінбай ақынның сал-серіліктен гөрі қоғамдық-әлеуметтік істерге белсене араласқандығын мысалдар арқылы дәлелдеуге тырысамыз. **Түйін сөздер:** би, билік, болыс, шешен, ақын, билер институты.

СУЮНБАЙ БИ

Игиликова С.И.

КазНУ им. аль-Фараби 2 курс магистрант, г.Алматы

Аннотация. В первую очередь в этой статье мы придаем смысловое значение на слово «би» которое имеет понятия в казахском народе. Тек же рассказывается не только о его поэтические стороны, но и о том как он в течении двадцать три года был бием аула и отрывки его произведения того времени. Мы тек же хотим доказать на примере о его активных участиях в социальных делах. **Ключевые слова:** институт танца, власть, болис, оратор, поэт, танцоры.

SUYINBAY BI

Igilikova S.I.

Kazakh National University. Al-Farabi 2nd year undergraduate , Almaty

Abstract. The first in this article we give the meaning of the word "bi" is a concept in the Kazakh people. Also tells not only his poetic side, but also on the elevation it during the twenty-three years was bey village and excerpts of his work at that time. Tech we also want to show an example of its active participation in social affairs.

Keywords: institute of dance, power, bolys, orator, poet, dancers.

Би ұғымы дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесі ретінде қабылданған. Зерттеуші ғалымдардың, әсіресе, В.В. Бартольдтың пікірінше, «би» сөзі шамамен XIV -XV ғасырларда ежелгі түркі тіліндегі «бек» атауының бір нұсқасы ретінде пайда болып, басқарушы, ел билеуші мағынасын білдірген. Кейіннен бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, көбінесе, дау-жанжалды шешіп, кесімді төрелік айтушы, әділ үкім шығарушы адамды бейнелеу үшін қолданыла бастады. XVII ғасырда өмір сүрген Махмуд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манақиб әл-ахйар» атты еңбегінде «жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуи тірліктен азат адамдардың» барлығы би аталғанын жазады. Ал қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде бұл атау төрт түрлі мағынада: а) ел билеушісі, иелік етуші; ә) сот, төреші; б) батагөй, шешен; в) бітістіруші дипломат, елші ретінде ұғынылған [5, 3-б.]. Мұндай тұлғаларда жасандылық, опасыздық, жеңілтектік, өтірікшілік, өсекшілік деген қасиеттер болмайды. Оның

бойындағы қасиет бүкіл бітім-болмысынан аңғарылып, маңайындағыларының құрметін шақырып тұрады. Өз басының емес, өз халқының мұң-мұқтаждығы қазақтың ақын-жырауларын да, би-шешендерін де, абыз-әулиелерін де, бекзаттары мен игі-жақсыларын тегіс толғандырған.

Билер институты ғасырлар бойы көшпенділер өркениетінде саяси, әлеуметтік, құқықтық, әдет-ғұрыптық, әкімшілік, қылмыстық қатынастарды мүлтіксіз орнықтырып келді, билердің ойлау мәдениеті ұлттық ойлау жүйесіндегі ең бір көрнекі орын алды. Билер дәстүрлі қоғамда мемлекеттің саяси және қоғамдық құрылымын әдет-ғұрыптық әрі құқықтық іске асырылуын қамтамасыз ететін әлеуметтік институтты бекітті. «Түгел сөздің түп атасы» Майқы биден Шәкәрімге дейінгі Ұлы дала билерінің ойлау ерекшеліктері, олардың әлеуметтік-философиялық дүниетанымы қазақ халқының сана-сезімі қалыптасуына игі ықпалын тигізді. Қазақтың ел басқару мәдениетінде қалыптасқан заңды институт – билер институты дала демократиясының үлгісін көрсетті [8, 11-б.].

Ел болып Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өтіп өттік. Хандық дәуірде өмір сүрген азулы ақындар қазақта аз болмаған. Олардың да бұрын ескерілмей келген қырын жазу ісінде де тың ізденістер молынан. Иә, бүгінгі еліміздің егемендігі мен жаңарған қоғамның рухани-мәдени өмірімізге қойып отырған биік талабы бұрындары кеңестік идеология ыңғайына қарай әдейі бұрмаланып келген бірқатар ұлттық құндылықтарымызды, мәдени мұраларымызды зерттеуді, талдауды жаңа заман өркениетіне сәйкес жаңаша таразылауды қажет етеді. Мұның Сүйінбай ақын шығармашылығына да қатысы бар. Өйткені, көптеген тарихи-әдеби құндылықтарымыз секілді жыр сүлейі Сүйінбайдың өмір деректері мен шығармашылығы да осы бүгінге дейін сол баяғы теріс көзқарас, коммунистік идеология тұрғысынан сараланып келгені мәлім.

Сүйінбай Аронұлы 1815 жылы Алматы облысының Қарақыстақ ауылында дүниеге келіп, 1898 жылы сол жерде қайтыс болған. Арғы атасы Күсеп Жиенкұлұлы жауынгер – ақын, жыршы, күйші, қобызшы болса, әкесі Арон өткір шешендігімен көзге түскен. Аузы дуалы нағашы атасы Қабан ақынның артынан қалмай жүріп батасын алған. Он жастайынан жетім қалып, кедейлік көрсе де, бозбала шағынан бастап ақындығымен танылып, өлең-жырға әуес болған. Бірақ аумалы-төкпелі сол заман мен қоғамда сал-серілікті тастап, қоғамдық-әлеуметтік істерге белсене араласқан. Үй айналасындағы шағын шаруашылық пен ағайын арасындағы дау-шарды қойып, ел аралап, заманының игі-жақсыларымен кездесіп, атақты ақындармен айтысып, халықаралық дәрежедегі бітімгершілік істермен араласқан. Адамгершілік мәселелеріне терең бойлап, өз жанынан көптеген жыр-толғаулар шығарған [4, 101-б.]. Сүйінбай Аронұлының осындай жан-жақты талантының кейбір бітімгершілік қырларына жеке тоқтала кетсек.

Сүйінбайдың жастайынан әділдігінің байқалуы оның «би» тұлғасының қалыптасуының алғышартын аңғартады. Әділ билігі үшін дүние-мүлікті жинамай, үлестіріп, қарапайым өмір кешіп өткен. Дәстүрлі қоғамдағы бидің мәртебесі және қазіргі соттың айырмашылығы жер мен көктей. Дәстүрлі қазақы қоғамда сот билігін ел арасында турашыл әділдігімен көзге түскен қазылар атқарған. Жергілікті халық үкімімен «қара қылды қақ жарған» билерге жүгінетін. Жетісудан ары асқан беделі мен ықпалын көріп, Ресейдің патша өкіметі оны би ретінде ресми бекіткен.

Мәселен, Сүйінбай Аронұлының ақындығы мен өлең-жырларын білгенімен, халық оның өзінің отыз жылға тарта ел билігіне араласып, жер-су, мал-мүлік, халықтық әдет-ғұрып дауына төрелік айтқаны, тұрмыстық-азаматтық, әскери-қылмыстық, елшілік-мәмілегерлік, бітімгершілік істерге байланысты шығарған биліктері туралы әлі күнге дейін жетік біле бермейді. Шын мәнінде Сүйінбай – аузы дуалы, сөзі уәлі, қара қылды қақ жарған турашыл би болған кісі. Ол шығарған шешімдер мен ол айтқан билік өз заманында жұрттың көкейінен шығып, үлкен абырой-беделге ие болғаны да енді-енді ғана тәуелсіздік кезеңінде белгілі болып жатыр.

Сүйінбай ауыл биі қызметіне 1871 жылдың қаңтар айында сайланып, содан 1895 жылғы жаңа сайлауға дейін сеніп тапсырылған осы лауазымды мүлтіксіз атқарып, жиырма үш жылға жуық (өзі сексен жасқа толғанға дейін) ауыл биі болды. Бұл келтірілген мәліметтің нақтылығы

мұрағат құжаттары арқылы анықталып отыр деп баяндаған болатын Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Дәуітхан Рахымқұлов өзінің қазақ әдебиеті газетіндегі мақаласында.

Сүйінбай Аронұлы жөнінде «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында» мынандай мәліметтер келтіріледі: «Тарихи деректерде Қоқан хандығы шапқыншылығының әсерінен жан-жаққа бытырай көшіп, қиын-қыстау күндерде (1840-1860ж.ж) іргесі ыдыраған қазақ руларының басын біріктіруде Сүйінбай мен Сарыбай бидің ықпалы зор болғандығы айтылады. Осы тұстаа ақын халықты қоқандықтарға қарсы тұрып, тәуелсіздік үшін күресуге шақырды. Өтеген батыр, Саурық батыр, Сұраншы батыр, Жабай батыр, Қарасай батыр сияқты толғаулар шығарды. Аумалы-төкпелі қоғамда өмір сүргендіктен Сүйінбай сал-серіліктен гөрі қоғамдық-әлеуметтік істерге белсене араласқан. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұрған «Алатау округі және Үлкен орда қазақтарының бастығы» атты нөмірі 3-ші қорда алғаш рет Сүйінбай Аронұлының есімі 1860 жылы кездеседі. Ол құжатта Сүйінбайдың есімі Сарыбайдың атымен бірге аталады. Соған қарағанда әуелден Сүйінбай Сарыбайдың жақын серігі әрі айнымас досы болған. Сүйінбай Аронұлы патша өкіметінің Жетісу өлкесіндегі Қоқан хандығына жасаған әскери жорықтарына белсене қатыспаса да, өңірдегі қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүрді. 1864 жылы Алатау округінің шенеуніктері құрастырған «Ұлы жүз қазақтарының рулары мен қызмет иелерінің тізімі» атты құжатта Сүйінбай Аронұлы ауыл старшыны ретінде көрсетілген [11,5-б.].

Қазақ ақын-жырауларында жиі кездесетін «билікті сынау» үлгілерін Сүйінбай Аронұлы шығармашылығынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы, сол заманда қазақ арасында қатал билігімен аты шыққан Тезек төреге:

Ойланып қара, хан сұлтан,
Жолы қандай жақсының.
Үйіңе келген кісіні
Өлтірем деп қожандау –
Ісі емес пе бақсының?!
Өрістен ұрлап жегенің,
Сүйек таппай қаңғырған
Жұмысы болар қасқырдың.
Ел қадірін білмейсің,
Хан едім деп қастанып,
Бұқараңа қас қылдың.
Жарлының ұрлап жалғызын,
Шығармай қырға аш қылдың!
Хан емессің, қиықсың,
Қалың елді айдап жеп,

Теріңе зорға сыйыпсың, [4, 103-б.] – десе, қырғыздың ханы Орманұлы Үмбетәліге «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» екендігін былайша есіне салады:

Әділет жоқ өзінде,
Ниетің жаман өзгерді.
Қойға қасқыр шапқандай,
Үмбетәлі, Шарғының,
Жаулағаны өз елі.
Есіткен жандар мұныңды,
Әділеттік демеді.
Хан құдайдың ұлы емес,
Құдайға да құл керек,
Халықтың жоқ па керегі?!

Қан құмарлық ісіңмен,
 Кетіріп алдың құныңды.
 Әділдікті айтамын,
 Кесе алмайсың тілімді,
 Айтып өтем мініңді!
 Шын жақсыда тарлық жоқ,
 Әділ сөзге зорлық жоқ,
 Халық сүймесе сөзіңді,
 Тиянақ жоқ, заңдық жоқ [4, 105-б].

Сүйінбай Аронұлының бітімгерлігі, астың, айтыстың желеуімен қарсыластарды шақыртып, ел мен елді, ер мен ерді мәмілеге келтіруі оның дипломатиялық қабілетінен хабар береді. Сүйінбайдың қырғыздың әйгілі ақыны Қатағанмен (Арыстанбекпен, қырғыз манабы Алыбайдың асында) айтысы Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз еліне жорығынан кейін екі жақтың арасы ұшығып тұрған кезінде өтті. Қырғыз ақыны осы жараны қозғап, тұқыртпақшы болғанда Сүйінбай өз ұстанымынан айрылмай – екі жұрттың татулығын алға тартады. «Болыстарға баға» деген өлеңі де осы мәнде құрылған. Аятбектің кейбір қылтың мінезі болмаса, бәрінен де озар еді дей отырып, жекелеген болыстардың бәріне жеке-дара тоқталып шығады.

Тілеуберді болыстың ақылсыздықпен ұрлық-қарлық пен пәлекорлықты кәсіп етіп, ел алдында қадірі кеткенін, ұлы жүздің төресі Әбілездің өңеші кең екендігін айта келіп, Жаныстан шыққан Төле биге үшеуің де жетпедің деп ренжиді. Ақын болыс-билерге Төле биді өнеге ете отырып, олардың да сол секілді әділ болуын талап етеді. Ұлы-жүздің төрелерін сынға алған ақын оларға Шапырашты Саурық батырды үлгі етеді. Міне, осы сынды біраз шығармаларына тоқтала берсек болады [6, 33- б.].

Қорыта келгенде Сүйінбай ақын, жыршы ғана емес елдің қамын жеген әділ би болғандығына біраз мысалдар келтіре отырып дәлелдеуге тырыстық. Адамгершілікті ту еткен арыстармыздың еңбектерін жазу біздер ұрпақтары үшін бақыт, мақтанш.

Әдебиет

- 1 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 гг. XIX века. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 400 с.
- 2 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – 264с.
- 3 Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. Т-2. – Алматы: Жазушы, 1984. – 496 б.
- 4 Оразбаева А.И. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 206 б.
- 5 Төле би. Дастандар. – Алматы: Мұраттас, 1991. – 80 б.
- 6 Төрөкүлов Н. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
- 7 Үш пайғамбар. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
- 8 Рахымқұлов Д. Ұзынағаш болысының биі // Қазақ әдебиеті – 2011. – 3 маусым.

Literature

- 1 Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20-40 gg. XIX veka . – Alma-Ata: Kazakh University, 1992. - 400 s .
- 2 Levshin A.I. Description Kirghiz , Cosacorum et Afros et Kirghiz- Kaisak multitudine . – SPb . Tip.Karla acies , 1832. – 264s .
- 3 Bes gasyr zhyrlaidy. Eki tomidik. T-2. – Almaty: Jazywi, 1984. – 496 b.
- 4 Orazbaeva A.I. Dastyrlı kazak kogamina tan biler instituty. – Almaty: Daik-Press, 2004 – 206 b.
- 5 Tole bi. Dastandar. – Almaty: Murattas, 1991. – 80 b.
- 6 Torekulov N. Kazahtin bi-sheshenderi. – Almaty: Jalun, 1993. – 400 b.
- 7 Ush paigambar. – Almaty: Dayir, 1992. – 184 b.
- Rahimkulov D. Uzinagash bolisinin bii // Kazak adebiyeti – 2011. – 3 maysim.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 930.2: 94 (574)

ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Искакова Ғ.З.¹, Байдавлетова М.Д.², Өскенбай М.Ә.³

¹тарих ғылымдарының магистрі

²доктор PhD

³тарих ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Аталған мақалада, түркілер заманында Ұлы дала кеңістігінде қалыптасқан географиялық кеңістік, қоршаған орта туралы дүниетаным баяндалған. Сонымен қатар, жазба және ауыз әдебиеті, күй аңыздары үлгілері негізінде түркілер мен олардың ұрпақтары қазақ қоғамында табиғат күштеріне табыну мен экологиялық сана туралы түсініктерінің ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасалынған. Түркілердің әлем бейнесінің моделдерінің сипаттамасы көрсетілген.

Түйін сөздер: түркілер, дүниетаным, адам, табиғат, қоғам, кеңістік, климат.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ

Искакова Г.З.¹, Байдавлетова М.Д.², Оскенбай М.А.³

¹магистр исторических наук

²доктор PhD

³магистр исторических наук

Аннотация. В данной статье описывается представление о географическом пространстве и окружающей среде в Великой степи в период тюрков. Так же, проведен сравнительный анализ особенностей у тюрков и их потомков казахов поклонения силам природы и экологическое сознание на примере устной и письменной литературы, легенды кюйев. Представлено описание моделей картины мира тюрков.

Ключевые слова: тюрки, мировоззрение, человек, природа, общество, окружающая среда, климат.

THE IDEA OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN THE TURKIC KHAGANATE

Iskakova G.Z.¹, Baydavletova M.D.², Oskenbay M.A.³

¹Master of History

²PhD

³Master of History

Abstract. This article describes the idea of the geographical area and the environment in the Great Steppe in the period of the Turks. Also, a comparative analysis of singularities in the Turks and their descendants Kazakhs worship the forces of nature and environmental awareness on the example of oral and written literature, legends of kyu. The description of the models of the world picture of the Turks.

Keywords: Turks, worldview, man, nature, society, environment, climate.

Табиғат пен қоршаған орта адамзат баласының өмір сүру эволюциясының барлық кезеңдерінде де маңызды рөл атқарған. Адам мен табиғаттың арасындағы байланыс халықтар тарихының ерте кезеңінде тіптен де күрделірек болғанға ұқсайды. Ол дәуірлерде адам табиғаттың ажырамас бір болшегі болып, табиғатқа көп жағынан бағынышты, тәуелді болған.

Адам баласының өндіргіш күштерінің, оның қоғамдық дамуының төменгі және шектеулі деңгейі жағдайында, қоршаған ортада оның өзінен әлдеқайда күшті тіршілік иелерінің бар екендігі жөнінде соқыр сенімдерге негізделген түсінік-нанымдардың пайда болуына себеп болды. Найзағай, жер сілкінісі, жанартаудың атқылауы, күннің тұтылуы, т.б. табиғаттан туындайтын қауіпті, әрі тосыннан болатын қорқынышты жағдайлар адамзат баласының санасында діни-фантастикалық түсініктерді, бейнелерді, образдарды туындатты.

Табиғат культі ортағасырларда түркілердің діни дүниетанымында маңызды орын алған. Табиғатпен астасып, соның қойнында емін-еркін күн кешкен, тіршілік еткен тайпалар үшін табиғат, бір жағынан, ылғи да үрей тудырып отырған зұлмат күш болып есептелсе, екінші жағынан, анасындай мейірімді, малын да, жанын да асырап сақтаушы, аса қамқор күш болып есептелген.

Ортағасырда Қазақстан мен Орталық Азияны мекен еткен түркі тайпаларының экологиялық әлемі өте нәзік болды. Барынша табиғат жағдайына бейімделу үстінде болды. Оны ортағасырлар қарсаңындағы ауа райындағы өзгерістер де себепші болды. Қазақстан голоценін кезеңдеу мен хронологиясын жасау мақсатында Н.А. Хотинск модернизациялаған Блитт-Сернандер схемасын геолог ғалымдар зерттеулерінде қолданылды (Голоцен кезеңдерінің климаттық сипаттамасына схема). Осы схема негізінде Қазақстан территориясының басым бөлігінде ылғалдылықтың басым болуы мен күн суыту ортағасырлардың бірінші жартысына сәйкес келеді (көне түркі кезеңі (VI-VIII)) деп анықталған болатын [1, с. 145]. Ал кейінгі түркі дәуірінде (IX-XII ғғ.) климат күрт өзгеріп, температура көтерілді және ылғалмен қамтамасыз етілу деңгейі төмендеді. Осы параметрлер бойынша ол кезде климат қазіргіге өте ұқсас болды деген тұжырым жасауға болады. Алайда алдыңғы кезеңмен салыстырғанда климаттық жағдайдың нашарлағандай болғаны байқалады. Мүмкін осы халықтардың орын ауыстырғанына әсерін тигізген де шығар. Осы кез өрттердің қайталанбалы болуымен де ерекшеленді [1, с. 142]. Шөлдегі температура қазіргі температураға жақындай түседі [2, с. 55]. Ф. Ратцелдің пікірінше табиғат адамды табиғат күштерімен және жануарларымен күресте тәрбиеледі. Сондықтан адам тарихы жалпы жер тарихымен байланысты [3, с. 107]. Тарихтың негізін білмек үшін, адамның табиғатпен байланысын сырттай зерттеу керек. Аймақты зерттеумен шектеліп қалуға болмайды. Бір мемлекеттің табиғи кеңістігін бүкіл жердің табиғи кеңістігіне, мемлекетті бүкіл жермен сәйкестендіріп зерттеу қажет.

Ал табиғат деген не? Бұл жалпы мағынада – барлық дүние, бүкіл әлем және оның түрлі формасы. Тар мағынада – жаратылыстану ғылымдарының зерттеу объектісі (табиғат туралы ғылым). Сонымен қатар, адамзат қоғамының өмір сүруінің табиғи жағдайларының жиынтығы [4, с. 365].

Дүниетаным бұл объективті өмір және адамның ондағы орны, адамдардың қоршаған ортаға, өзіне өзі қатынасы және осы көзқарастарға негізделген олардың сенімі, идеалдары, таным принциптері және іс-әрекеттері туралы қоғамдық көзқарастар жүйесі [4, с. 9]. Дүниетаным ұлт, халықтың, жалпы адамзаттың өмірінде маңызы зор. Бұл дүниетанымның негізгі өзегі дінде, өнерде, қоғамдық қатынас формаларында т.б. көрініс тапқан. Сондықтан біздің тарапымыздан аталған мәселені зерттеуде осы аспектілерді қарастырамыз. Орталық Азияны ортағасырларда мекен еткен көшпелілер дүниетанымын қарастырап болсақ, олар үшін табиғат бір тұтас үздіксіз жүйе.

Дала ландшафты дала көшпенділерінің дүниетанымында алғашқы жаратылыспен байланысы бар бір ерекше мінсіз, идеалды кеңістік ретінде көрініс тапқан. Біздің заманға дейін қасиетті жерге деген сый-құрмет сақталып келеді, мәселен, аурудан жазылу мақсатында немесе ұрпақты

болу ниетімен қасиетті жерлерге барып мінәжат жасалынады. Дәлірек айтар болсақ, қасиетті топырақты ұстау, бұлақтан су ішу т.б. ырымдар бар. Сол сияқты, түркілер дүниетанымында табиғат пен олар өмір сүріп жатқан кеңістік, қоршаған ортаның ұлылығы идеясымен тұнып тұр [5, с. 132]. Өздері игерген кеңістікті, рулық жердің орталығы ретінде міндетті түрде өздеріне түсінікті символдармен маркировка жасады. Тау-тастар, ағаштар, тас мүсіндер т.б. айналаны қоршаған кеңістік белгіленгеннен кейін, құрбандық шалынып, «дұғалар» айтылып. Белгіленген кеңістік жоғары дәрежеде қасиетті болып есептеледі [5, с. 134]. Мысалы, 2001 жылы шілдеде А.М. Досымбаева археологиялық барлау жұмыстары барысында Жамбыл облысы, Мерке ауданы, Мерке өзенінің оң жағалауынан жартастас тасына қашалған руна жазуын тапты. Байырғы түркі жазуын түрколог А.С. Аманжолов оқып нәтижесінде «Менің қасіретім – құрбан болу» және «Мені қайғыдан құтқар» деген екі аударманы ұсынды. Осы жазуды Жапон түркологы О. Такаши да оқыды. О. Такашидің аудармасы бойынша Мерке жазуы «Мәңгі киелі жер» деп аударылды. Осы тұста қазіргі Меркенің Мыңбұлақ деп аталғандығын айта кету керек. Себебі, бабаларымыздың киелі орталықтарының арасындағы Мың бұлақ термині түрік құдайлар пантеонының басты нышандары туралы ақпарат береді. Олардың бастылары Көк тәңірі, өмір беруші Жер-Су және Ұмай ана [6, с. 333].

С.Г. Кляшторныйдың пікірі бойынша түркілердің бірнеше әлем бейнесі моделі болған:

Біріншісі, бұл космологиялық әлем моделі. Әлем Орталығы түріктер қонстанған, түркі қағандарының орталығы «қасиетті Өтүкен жері» болды. Жорық жасаудың негізгі бағыттары осы орталықтан оңға, солға, жоғары, төмен, жоғары қарай бағыттталып отырды.

Космос пен адамды қоршаған табиғи орта бір тұтас болды. Бұл барлық жаратылыстың дуалды құрылымы туралы идеологиялық концепцияның қалыптасуына алып келді. Яғни Тәңір мен Жер-Су бірлігі туралы түсінік [7]. Түркі құдайдар орнындағы Аспан және Жер құдайларынан дәстүрлі дүниетанымдық идея нақты көрсетіледі, түркі қоғамындағы әлеуметтік-саяси құрылымды дүниетанымдық тұжырымдағы қаған мен қатунның бірлескен билігін көрсетеді. Қолданбалы және монументалды өнерде сипатталған ой көптеген ескерткіштерде қаған мен қатунның немесе ашина мен ашидә руларының символы ретінде көрсетілген. Ғұрыптық өнердегі дүниетанымдық кешен қос статуя және басқа ескерткіштерден, сол сияқты ғұрыптық мемориалдардан көрінеді. Құдайлардың киелі жерге қатынасы Жер-Судың ерекше белгісі болып табылатын ыдыстарда бейнеленген. Демек, түркілік дүниетанымның дәстүрлі Тәңірлік діни танымнан бастау алады. Осы ойлау бойынша баршаның ғарыштық «иесі» мен «киесі» бұл Тәңір. Мысалы, аспан киелі себебі, Тәңірдің мекені әрі сипаты, «жер мен су» қасиетті, себебі Тәңірдің құты, несібесі; ел-халық қастерлі себебі Тәңірдің жердегі аманаты; қаған мен хатун киелі себебі Тәңірдің еркін білдірушілер, елдің сақтаушысы, иесі т.б [8, с. 72].

Демек, көк аспан түркілердің ерекше қасиетке ие жаратушы күш иесі болды. Өзінің болмысы жағынан монотеистік діндегі құдайға жақын адамзат үшін шексіз билік пен құдірет иесі еді. Осы аспан культі ортағасырлық түркілер қоғамына ғұндардан, ухуань, сяньби, жуань-жуаньдардан, хойхулардан келген болатын [9, с. 57].

Әлем жаратылысы да осы Тәңірмен байланысты болды: көк аспан қоныстанған орнымызды яғни, «қара жерді» «шатыр» сияқты жауып тұр. Осы салыстыруды Туба өзені жағалауындағы жартастағы екі жазбаның авторлары қолданған болатын. «Туба өзенінен табылған екінші ескерткіштегі» жазбада мынадай мәтінді оқуымызға болады:

(2) tenrim öcük bizke [bo]

(3) Idil jerim a bengü bol

(2) О Көк аспан, біз үшін шатыр бола гөр

(3) О менің Еділ елім, мәңгі жасай бер!

Бұл жердегі Ай мен Күн аспан атрибуттары жердегі өмірмен байланысты элементтер. Көретініміздей Орхон жазбаларында негізінен күн культі айқын. Мәселен, алдыңғы бағытқа қозғалыс, «күн тумасына» бағыттталатын болған, ал қаған шатырының есігі үнемі шығысқа

ашылып тұратын. Яғни, күн атысына құрмет етілген болатын [10, с. 32]. Бұнда, негізгі қолданылатын ұғымдар «күн тумысы» және «күн батысы» бұлар шығыс пен батыс бағыттарын білдіретін болған. Мәселен, Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар дәуірінде шад атағына ие болған Ел Етміш Йабғуға арналған ескерткіш кешеніндегі бітіктаста (хронологиясы шамамен 716, 728 жж.): «Атамыз үлкеніміз Йамы қаған төрт бұрышты қысты (қаған көтерілді), жиды» деп, «Түрік бүтін (халық) өңірге күн тумысына кері кейін күн батысына, тегі бергі (оң жаққа) Табғачқа, арғы (сол жаққа) жайсаң жаққа тегі алып ердің балбалын қысты (қадады). Қапаған, Елтеріс қаған еліне қызмет еттім» деп жазылды [11, б. 55].

Түркілер дүниетанымында күн мен ай сакралды аспан денелері ретінде ерекше мәнге ие болды. Сақ дәуірінде мұртты қорғандар, түркі тас мүсіндері күн культінің айқын көрінісі. Күнмен алдында айтылғандай «шығыс» ұғымы байланысты болғанына орай қоғамда ырымдар сақталды. Мәселен, тас мүсіндер шығысқа қаратып орнатылды, қағанның ордасы да шығысқа қаратылатын болған. Демек, шығыс дүниеге келумен, дамумен, өсу, өсіммен байланыстырылса, батыс жойылумен, жоқ болумен, өліммен сәйкестендірілді [9, с. 59].

Айға байланысты түркі тайпаларының ерекше қатынасы қалыптасқанын байқауымызға болады. Көшпелі малшаруашылығына негізделген өмір салтында көшпелілер қолданылған ай күнтізбесі оларды өзінше өмірге бейімдеді. Қонысын ауыстыру мезгілін анықтауда ориентир болды. Ортағасырлық түркілердің ұрпақтары қазақтар соған байланысты ауа-райын болжап отырған. Мұндай тәжірибе түркі дәуірінде орын алуы әбден мүмкін. Мысалы, ай горизонталды немесе соған жақын орналасқан жағдайда «Өзіне жайлы, шаруаға жайсыз» деп ауа-райының суытуын болжаған. Ал, айдың вертикалды тууы ауа-райының жылып, қолайлы жағдайдың қалыптасатынын күтетін еді [9, с. 61].

Келесі әлем бейнесі моделі бұл – горизонталды (көлбеулік). Бұл ландшафттың сипаттамасын орогидрографиясымен ситуациялық (маршрутты) бейнелеу түрінде берілген. Мұндағы Жер-Су (jer su) «Көк аспанға» оппозициялық сонымен қатар, сакралды ұғым ретінде қарастырылып отыр. Бұнда көшпелілер үшін территория ұғымына нақты не кіретіндігін де танып білуімізге болады. Ондағы территориядағы, ондағы жерлер мен өзен-көлдер, жайылымдар т.б. жер-су, көсеге деп аталып Түркі жазба ескерткіштерінде «Жер су иесіз болмасын» және «аты көсегесі жоқ болмасын» деген сөздерді көруімізге болады. Білге қаған бітік тасының I бетіндегі мәтінінде 16 жолда: «Он-оқ: бүтін (халық): бейнет?: көрді: әке (міз: атамыз:тұтқан (ұстанған): Жер-су: иесіз болмасын дейін:» мәлімет беріледі. Ал Күлтегін бітіктасының I бетіндегі мәтінінде «Түрік бүтін аты көсегесі жоқ болмасын, дейін, әкем қағанды, шешем қатұнды көтерді. Інім Күлтегін бірлесе сөзге бекідіміз әкеміз атамыз, қаз тұрғызған (орнатқан) бүтін (халық) аты көсегесі жоқ болмасын [11, б. 70]». Ол территорияға кіретін объектілер абстракты емес, нақты географиялық объектілер ретінде анықталған. Мысалы түркі ескерткіштерінде елді қондыру аймағы ретінде төрт ірі таумен аталады: шығыстағы Қадырқан йыш (Үлкен Хинган тауы), оңтүстіктегі Чұғай йыш (қазіргі Моңғолиядағы Ин-Шань тауы, бұл тау сілемі ішкі Моңғолияның орта бөлігі мен Хэбэй провинциясының солтүстігін алып шығыстан батысқа қарай созылып жатыр), батыстағы Кеңу Тарман [11, б. 60] (немесе Кеңу Тарбан қазіргі Тянь-шань тау сілемі шығыста Баркөлден басталып, батыста Қаратауға дейін созылып жатыр), солтүстіктегі Көгмен йыш. Әсіресе Өтүкен тауының маңызы ерекше көрсетіледі. Білге қағанның III қапталындағы мәтінде (2, 3 жол): «Түрік: бүтін халық: Өтүкен: Йышында: отырса: Елде мұң жоқ. Өтүкен.: Йышында: жеке иесі жоқ: екен: Ел тұтар: жер: Өтүкен Йыш: екен: бұ жерде: отырып: Табғач: бүтін (халық) мен: бірге: түзеттім» [11, б. 100].

Түркілердің экологиялық әлемі нәзік болғаны соншалық, олар табиғатпен үйлесімділікті сақтау жолдарын іздеді. Сондықтан ұрпақтан-ұрпаққа бұл дәстүрді мәдениет арқылы мұра ретінде қалдырды.

Мысалы, аталған мәселе көне түркі жазба ескерткіштерінде де көрініс тапқан көрінеді. Моңғолияның Дундговь аймағы Өлзийт сұмыны жеріндегі «Дэл уул» тауы жартасындағы

таңбалар және көне түрік мәтінін алғаш Ю. Болдбаатар жариялады, одан кейін зерттеген ғалымдардың ішінде И.Л. Қызласов аталмыш ескерткішті «VIII-IX ғасырдағы ұйғыр дәуіріне» қатысты, мәтінде «бұрын өлтірген аң жануарына жасаған күнәсін жуып-шайып, тәубеге келу» туралы манихейлік мазмұнда деп қарастырады. Яғни, табиғат алдында адам өзін кінәлі санап, жаратушы алдында кешірім сұраудың бір формасы көрініс тапқан.

Ойы мен тілі толығымен нақтылы табиғатқа ие түркілер мифологиялық ойлауының логикасы қазіргі заманғы ғылыми ойлаудың логикасындай нақтылық табиғатта болған. Бұл жердегі өзгешелік санадағы процестер арасындағы сапалық өзгешелік емес, қолданған құралдар арасындағы өзгешелік болып табылады [9, с. 74-75]. Сондықтан, түркілер дүниетанымын айқын көрінісі болып табылатын күй мен күй аңыздары арқылы қарастырып отырған мәселені зерттеуді ұсынамыз. Түркілер, жалпы көшпелілер үшін күй өнері тек қана рухани эстетикалық ләззат беріп қоймаған, сонымен қатар қоғамға әсер ету құралы да болған. Күй түркілердің жадында сақталды. Бұл біріншіден, бұл күйдің этникалық талғам сүзгісінен өтіп, өнердің ұдайы шындалып отыруына себепші болса, екіншіден, этностың жадында сақталып, халықтың жаппай хабардарлығын қамтамасыз етті. Яғни, әлеуметтік жағдайына қарамастан жаппай халық біліп, мазмұнымен таныс болды [12, б. 38]. Яғни күйлер мен күй аңыздары түркі дәуірінен қазіргі кезгі қазақ халқының дүниетанымы генезисін, ортақтығын танып білудің бірден бір дерек болмақ. Дүние, қоршаған орта туралы идея, түсініктер күй арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілді.

Аспаптар арқылы халық арасында тараған күйлер мен күй аңыздары көне дәуірден қазіргі кезге дейін белгілі болып келді. Ең таң қаларлығы олар XVIII, XIX, XX ғасырларға дейін ешбір жазусыз жады арқылы сақталды. Қазақтың музыкалық өнеріне арнайы бет бұрып, жинау, зерттеу XVIII-XIX ғасырлардан бастап орыс зерттеушілері жүргізе бастады. Олар Н.П. Рычков, П.С. Паллас, Г. Спасский, И. Георги, Г.М. Броневский, Н.П. Строумохов, И. Добровольский, А.И. Левшин, А.Х. Эйхгорн, А.Е. Алекторов, Г.Н. Потанин, Н. Савичев. XX ғасырдан бастап қазақ халық музыкасы ғылыми негізде саралана бастады. И.В. Коцых, А.Э. Бимбоэс, В.А. Успенский, А.В. Затаевич, Қ. Жұбанов қатарлы зерттеушілердің, жинаушылардың еңбектері, кейі П.В. Аравин, А. Жұбанов, Б.Г. Ерзакович, Б. Сарыбаев, І. Жақанов, Б. Қаракұлов сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне ұласып, ғылыми арна құрады [12, б. 38].

Күй белгілі себептерге байланысты пайда болатын болған. Сондықтан, күймен қатар күйдің аңызы да пайда болатын. Күйдің шығу себебі сол күйді тартарда күй аңызы түрінде алдымен ауызша айтылатын болған. Тыңдаушы үшін де, орындаушы үшін де күйдің аңызын айтып алып, кейін өзін тарту біртұтас өнердің міндетті компоненттері болып есептелген [12, б. 38].

Б.з.д. VIII ғ. – б.з.VI ғ. Кезеңінің және VI-XII ғасырлардағы күй аңыздар Қорқыт ата сарындарының аңыздары ислам діні таралғанға дейін тәңірге жалбарыну, табиғат құпияларын тәңір тұту, көк аспанды, жануарларды культке айналдыру жағдайы сипатталады [12, б. 51]. Сондықтан кейінгі ұрпақ кезінде бұл күйлер үлгі, өнеге ретінде, одан сабақ алу мақсатында орындалатын болған. Күй аңыздары тартылатын күйдің музыкалық мағынасын, әуендік ерекшеліктерін, иірім-нақыстарын дұрыс түсінуге себепші болумен бірге, халықтың тарихи әлеуметтік өмірінен де мол мағлұмат береді. Күй аңыздары нақтылығымен, өмірді арқау етуімен, халық тарихының ең бір жанды шежіресі болып табылады. Яғни күй аңызы көшпелілер қоғамындағы тарихи таным мектебі болып табылатын далалық ауызша тарихнаманың (бұл ұғымды В.П. Юдин өз еңбегінде пайдаланды) құнарлы бір арнасы екеніне шек жоқ. Күй аңызының төл сипаттарын былайша талдауға болады: Біріншіден, күй шығарған адам туралы ақпарат беріледі (аты, шығу тегі, т.б.); екіншіден, күйдің шығу себебі айтылады; үшіншіден, күйдің тартылу үлгісі, құлақ күйі, қағыс тәсілдері сөз болады; төртіншіден, күйдің кімдер арқылы жеткені айтылады; бесіншіден, қандай елеулі бас қосуларда, қай жерлерде орындалғандығы, неге әсер еткендігі туралы айтылады; ең соңында, күй туралы айтқан пікірлер келтіріледі [12, б. 87-88].

Біз қарастырып отырған уақыт аралығында археологиялық қазба жұмыстары барысында

анықталған жәдігерлер неізінде қобыз (қолында қобызы бар тас мүсін ҚР Халық музыка аспаптары музейі қорында. Негізгі қор № 301), сылдырмақ, қоңырау, домбыра, асатаяқ, дабыл т.б. аспаптардың қолданылғандығы белгілі [13, б. 25-26]. Мақаламызда қобыз (Қорқыттың күйлері және домбыра (халық күйлері) күйлерінің кейбір үлгілерін пайдалануды ұсынамыз.

Жалпы күйлер мен күй аңыздарында біз қарастырып отырған тақырыпқа сәйкес бірнеше мәселерді бөліп айтуымызға болады. Олар табиғат, қоршаған кеңістік, оның құдіреттілігі және табиғат күштерінің адамға қамқорлығы мәселелері. Себебі, ежелгі адам табиғатқа табыну арқылы оны өзіне жақын етті, ретке келтірді. Мысалы, Қорқыттың белгілі күйлері «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» т.б. Бұнда көретініміздей қоршаған табиғаттың тылсым күштері шексіз, адамға танып білу мүмкін емес күш. Сонымен қатар, адам табиғатпен (тәңірмен) тығыз қатынаста, одан қамқорлық, белгі күтеді, адам табиғатты түсінуге талпыныс жасайды. Мәселен, «Қорқыт» туылғанда күн күркіреп, найзағай жарқылдап, қатты дауыл тұрады. Жер дүниені қара түнек басып, ел-жұрттың үрейін ұшырады. Табиғат ерекше тұлғаның дүниеге келерін адамдарға танытады. Адамдар «Бұл ерекше қасиетті боп өмірге келуі арқылы біздің бәрімізді қорқытты ғой, сондықтан аты Қорқыт болсын», – деп, нәрестенің есімін Қорқыт қояды [14, б. 472].

Ал «Тарғыл тана» күйінде Тәңір Қорқытқа өлімнен құтылудың жолын танытады [14, б. 474]. Осы аңызда былай делінеді: «Қорқыт қырық жасқа келгенде оған ажалының жақын екендігі жайлы бір құдірет аян береді. Қорқыт жарық дүниені қимай, адам баласы мәңгілік жасайтын Жерұйық іздемекші болып, Желмаясына мініп, жолға шығады. Мұны көрген тәңірі періштелерімен ақылдасып: «Егер бұл адам өлімді ешқашанаузына алмайтын болса, онда мәңгілік өмір сүреді. Жанын олжалағанына тәубекылса, еркіне жіберейік, қанша өмір сүрсе де, жүре берсін», – депті. Бұл сөзді естіген желмаяға тіл бітіп: «Егер ешбір дүниеге мойын бұрмай, тек қана өмірді ойласаң, менсені өлімнен алып шығамын», – деген екен. Бұдан кейін Қорқыттың көңілі жайланып, өлімді ешқашан ойына алмауға тырысады.

Бір күні Қорқыт Желмаясымен ел аралап келе жатып, далада мал бағып жүрген жас баланы ұшыратады. Қорқыттан үркіп, бір тарғыл тана табыннан бөлініп тұра қашыпты. Оны қайтарам деп қуа жөнелген баланың аяғына шөгір кіріп, танаға жете алмай, жылап отыра кетеді. Баланы аяған Қорқыт оны өзі қайтармақшы болады. Бірақ қанша қуса да, тана жеткізбейді. Әбден ыза болған Қорқыт: «Өлсем де жетемін!» – деп өршелене қуады. Мұны естіген тәңірі тарғыл тананы тасқа айналдырып жібереді. Денесі тасқа айналып, жаны шығарда танаға тіл бітіп:

Менің өзім қара едім,
Қарадан туған ала едім.
Туған жерім – Қазалым,
Мына тау болды-ау ажалым, –

деп ыңыранады. Тананың жарық дүниемен қоштасардағы осы қиналысын көрген Қорқыт сол жерде қобызын қолына алып, «Тарғыл тана» күйін шығарған екен. Сыр бойында. Қорқыт бейіті тұрған жерден терістікке қарай жүз шақырымдай жерде, Тарғыл деп аталатын тау бар. Бұл жаңағы аңызға қатысты тау. Қорқыт қуғанда тас болып қатып қалған тарғыл тана бірте-бірте тауға айналыпты-мыс» [14, б. 474].

Туған жерге деген сүйіспеншілікке тұнған мазмұндағы мұраларында түркі халықтары өз отанына деген берілгендігін Моңғолия мен Шығыс Еуропа территорияларындағы мекендерінде де сақтайды.

Жерұйық пен отан, туған жер түркілер дүниетанымында синоним ретінде қабылданған. әл-Джахиз өзінің «Рисала ила-л Фатх ибн Хакан фи манакиб джунд әл-халифа ва-фада ил ал-атрак» («Халиф әскерінің мақтауға тұрарлық ерекшелігі мен түркілердің жағымды қылықтары туралы әл-Фатх ибн Хаканға мәлімдеме») еңбегінде түркілердің ерекшеліктеріне тоқтала отырып олардың отанға, туған жеріне деген қатынасын көрсетеді. Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік әрбір адамға тән, олар некелік қатынастан да артық болып келеді. Түріктерде отанды сүйю сезімі ерекше жоғары, бұл, шығу тегінің бірлігі, салт-дәстүрлерінің әділеттілігі,

тұлғалық қасиеттерінің тұтастығынан болса керек. әл-Әбдидің сөздерін еске түсіретін болсақ: «Алла отанға махаббаты жоғары елдердігүлдендіреді». Ал Ибн әз-Зубайр осы жайында былай деген екен: «Адамға өзінің отанынан артық құндылық жоқ». Әл-Джахиз ойын өрбіте келе түркілердің туған жерге қатынасын Құтайба ибн Муслим ойымен жалғастырады: «Олардың туған жерге сүйіспеншілігі түйенің өзінің үйреншікті жеріне деген қимастық сезімінен артық. Түйе мыңдаған жолдарды басып өтіп, аңғарларға түсіп, қаншалықты жол ұзақ болса да сол жолмен қайта туған жеріне оралуды аңсайды. Жаратылыстан берілген қасиеті иіс арқылы туған жері, тынығатын мекеніне жетпей тынып таппайды. Сол себепті Құтайба ибн Муслим бұндай мысалды қолдануды жөн көрді» [15, с. 58].

Түркілер біз қарастырып отырған уақыт аралығында Жер-Суға да сиынғаны мәлім. Көне түркілердің акватариалдық құдайы Жер-Су алғашқы кездері Отан сөзімен, туып өскен жермен, мекенмен синоним ретінде қолданылды. Мәселен, түркілердің ұрпақтары қазақтарда «Жер-суыңды қадірле» «Жерін жерлеп, суын сулап отырмыз», «Жер-суымыз, тұз-дәміміз ұрсын» т.б. қанатты сөздер ауыз әдебиетінде сақталған.

Сонымен қатар, түркілер Жердің ана ретінде қабылдап, оны жер-ана деп атаған көрінеді. Мұнда ескеретіні жер тек адамға ғана емес, жануарларға, малға да ана образы бойынша қабылданды [9, с. 58].

Сол сияқты әл-Джахиз туған жерге сүйіспеншілік, оны аңсау Құранда айтылатынын жаза отырып, түркілердің аталған сезімдерінің онда сипатталғаннан да жоғары деп тұжырым жасайды. Түркілердің туған жеріне асығуының басқа да себептерін автор көрсетеді. Олардың рухани қасиеті дене мүмкіндіктерін анағұрлым артық болғандықтан, үнемі энегрияға толы болып келеді. Яғни, түркілерге отырықшылық пен күнделікті қайталанбалы, ұзақ уақыт бір орында қоныстану, бастамасыз инертті өмір оларды туған жерге қайтуға итермелейді. Демек ортағасырлық автор түркілерді туған жеріне неге асығатындығы туралы бірнеше жауап табады, біріншіден түркілерді асқан патриоттар ретінде, туып-өскен жеріне ерекше сезімі бар, соған деген сүйіспеншілігі өзгелерден басым деп сипаттаса, екіншіден басқа да елдер сияқты туған жерге олардың тартылуы өздеріне тән, үйреншікті табиғи, әлеуметтік, шаруашылық, экономикалық ортадан ажырағысы келмейтіндігі, өмір сүруіне қолайлы, жағымды ортада өмір сүруге талпынатындығынан деп қорытынды жасайды [15, с. 58].

Аталған образдар Қорқыттың «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» күйлерінде көрініс тапқан. Дәстүрлі түркілік дүниетанымда «Тәңірлік бастама немесе Тәңірлік ақиқатқа» ұласудың кеңістігі – адамның кіндік қаны тамған туған жері. Осы туған жері қаншалықты маңызға ие болғандығын салыстыру ретінде қазақтар туралы туралы жазған А.И. Левшиннің ойларын келтіруге болады: «Қазақтар өз жерлеріне өте адал. Ата мекендерін, тұрмысын сақтап қалу үшін бәріне даяр» [14, б. 330]. Себебі, дәстүрлі қоғам адамының туған жері алғаш Тәңірлік жаратудың жүзеге асырылған уақыты мен кеңістігінің қайталанған жері, әрі Тәңір тарапынан берілген құт. Ал Тәңірдің құтының шоғырланған жері Жерұйық. Ежелгі түркі эпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдармен берілген. Мәселен, аталған күйлерде Қорқыт Жерұйық іздеумен өмірін өткізгендігі айтылалады.

Келесі, табиғат қорғау идеясын насихаттайтын күйлер мен күй аңыздар. Олар Қорқыттың күйлері «Ұшардың ұлуы», «Желмая», «Тарғыл тана», «Аққу», «Байлаулы киіктің зары», халық күйлері «Нар идірген», «Аққу» т.б. Аталған күйлерде жануарларға адам тарапынан разылық (ризалық) олардың адалдығы мен қамқорлығына жауап ретінде көрініс тапқан. Көп жағдайда ол қыран құс, тазы ит, арғымақ, түйе т.б. Мәселен «Ұшардың ұлуы» күй аңызында Ұшар деген аңшы баланың иті қайтыс болған қожайынның бейітінен кетпеуі сипатталады. Аңызда бұл жағдай былай бейнеленеді: «Бір жесір кемпірдің жалғыз баласы болады. Ол құс салып, ит жүгірткен саятшы екен. Қашқан аңды құтқармайтын «Ұшар» деген тазысы, желмен жарысқан жүйрік аты бар екен. Күндердің күнінде жігіт кенеттен қайтыс болады. Сол кездегі елдің әдет-ғұрпы бойынша, өлікті жерлегеннен кейін жұрт қоныс жаңартып, басқа жерге көшеді екен. Жаңа орынға

көшіп келгеннен кейін кемпір баласынан қалған көз – тазыны іздесе, ол ұшты-күйлі жоқ боп шығады. «Ескі жұртта қалған болар!» – деп, ана бұрыңғы қоныстарына қайтып келсе, айтқандай-ақ Ұшар иесін қиып кете алмай, мола басында сай-сүйекті сырқырата аспанға қарап ұлып отыр екен. Мұны көрген ана:

Жалғызымнан айрылдым,
Қанатымнан қайрылдым,
Ұшар, Ұшар, кә, кә... –

деп аңырайды. Иен далада жалғызының артында қалған ана мен иесінен айрылған тазы – қос мұңлық қосылып күңіренеді» [14, б. 473].

«Желмая» деген күй аңызында Желмая деген Қорқыттың серігі болған түйесі оны өлімнен алып қалуы жануарды адал досы, қамқоршысы ретінде қабылдауы идеясын күйлерден көруімізге болады. Қобызды жасағанда түйенің терісімен аспаптың шанағын жабады. Халықтың арасында қалыптасқан наным-сенім бойынша, түйе малы о дүниеге сапар шегуге пайдаланатын бақсының көлігі болған. Күйдің аңызы бойынша: «Қорқыттың бала күнінде нағашылары оған бәсіреге бір тайлақ береді. Қорқыт оны өзі бағып-қағып өсіреді. Тайлақ табынға қосылмайды. Қорқыттың соңынан бір елі қалмай, ілесіп жүреді. Иесінен басқа жанды маңына жолатпайды. Ол үшқан құс, ескен жел жетпейтін, алты айлық жолды алты-ақ күнде аттайтын. ешқашан арып-талмайтын жүйрік Желмая болып өседі. Қорқыт өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын түгел шарлағанда серігі әрі қанаты болған Желмаяға арнап осы күйін шығарады» [14, б. 474].

Қоршаған орта туралы шынайылықты түсіну барысында ортағасырлық көшпелілерде қоғамда болған қатынастағы кризистік жағдайлардың себебі табиғатта белең алған қиындықтармен байланысты деген түсінік қалыптасты. «Табиғаттағы заңдылықтың бұзылуы мемлекеттегі дағдарысқа алып келеді... Аспан басып, жер ашылады» [16, с. 123]. Яғни, мемлекеттегі қиын-қыстау кездер табиғаттағы зіл-залармен тікелей байланысты, олар адамға әлемдік тәртіпті бұзғандары үшін берілетін жаза деп қабылданатын. Мәселен, бұның эпикалық контексті қайтыс болған Салор-Қазанның ұлы Бамси-Бейректің тірілуінде көрініс тапқан: «Сенің қара тауың шайқалып, шайқалып ақыры құлады; ол енді қайта көтерілді! Қанға боялған суларың сарқылды; бұлар қайта сылдырап ақты! Сенің мықты ағашың қурап қалды; ол енді қайта жайнады [17, с. 47]».

Сонымен қатар, түркілер табиғаттың тылсым күшіне сыйынумен қатар одан сескенетін, қорқатын болған. Себебі, кез-келген іс-әрекетке адам табиғат алдында жауапты екеніне сенген. Яғни, жақсы қылығы үшін бақытқа, молшылыққа кенеліп, берекеге кенелетінін ал, жамандығы, табиғатқа қиянаты үшін қатал жазасын алатынын сезіне білген.

Осындай табиғатқа деген адамның теріс қылықтары ортағасырлық Орталық Азия түркілерінің аңыздарында көрініс тапқан болатын. Мәселен, өлтіруге тиым салынған жануарларды атып алу кешірілмес кінә есептелетін. Қырғыздың Қожожас аңшы туралы аңызында бұғыны атып аламын деп, өзінің туған ұлын жазым еткені, оның табиғатқа қатысты көзтоймастығы, қанағатсыздығы үшін жаратушының берген жазасы ретінде бейнеленеді. Сондықтан да, аңыздарда аңшының атып алуға болатын мың жануары туралы жиі кездеседі.

«Шұбар киік» деген халық күйінде аталған мәселе қозғалады. Демек, жабайы жануарға жасалған қиянат үшін адам жазасын тартады. Аңызда былай делінеді: «Ертеде көздегенін жібермейтін бір мерген аңшы болыпты. Күндердің күнінде, сар даланы кезіп аң аулап келе жатып, жайылып жүрген жалғыз шұбар киікті көреді. Баспалап келіп тақағанда киіктің желіні шертіп тұрған ұрғашы екенін көреді. Бірақ, аңшы «сенде жазық жоқ, менде азықжоқ», – деп қолы қалтырамай садақ кезенеді. Әлдебір қатерді сезген шұбар киік селт ете басын көтеріп алады да, садағын кезеп тұрған аңшыны көреді. Жайдың оғындай жебеден құтыла алмасын сезген шұбар киік аңшыға қиыла сөйлейді. «Ей, Сұрмерген, жаныма сауға сұраймын. Әлі бауыр көтеріп үлгермеген егіз лағым бар еді. Сол панасыз лақтарымды аңсап, жүрегім елжіреп, желінім дертіп келемін. Мені атпа. Тілімді алсаң, «атқан оғың жерге түспесін», – деп батамды берер едім. Сонда

сен ұшқан құс пен жүтірген анды құтқармас несібелі аңшы боласың. Өле-өлгенше тарықпай өтесің! Жаныма сауға сұраймын, атпа!», – дейді. Бірақ аңшы сөзге құлақ аспайды. Садақты тартып жібереді. Сол сәтте киелі киік шұбар тасқа айналыпты дейді. Осыдан кейін мергеннің аңшылықта жолы болмапты» [14, б. 582-583].

Жоғарыда айтылған себептерге байланысты түркілер қоршаған ортаны қорғауды жөн санады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде табиғатты аялау идеясы бейнеленеді. Бұл жерде Ер Төстік ағашқа өрмелеп келе жатқан жыланнан Самрұқтың балапапандарын құтқарып қалады. Демек, мұнда адам мен табиғат әлемінің өзара бір-біріне әсері байқалады («Әділ жаза», «Құйым батыр» т.б. ертегілер). Самрұқ балапапандарының жыланнан ажал құшатынын біледі, алайда ол тағдырға мойынсұнған, істер шарасы жоқ. Сол себептен, балапапандарының сондай тағдырына қайғырудан басқа амалы болмайды. Оларды тек адам құтқаруы тиіс, бұл адамзаттың парызы, оның өмір сүруінің мағынасын құрайды [18].

Орталық Азияны мекен еткен Ұлы Дала көшпенділерінің әлемі пайда болған сәттен бастап өте нәзік, әрі таң қаларлық болды. Себебі, көшпенділердің қоршаған ортаға жақсы бейімделген және дала экологиясымен теңестірілген өзіндік мәдениеті қалыптасқанына қарамастан бүкіл бізге белгілі әлемнің экологиялық жүйелерінің ішінде дала тағдыры ерекше драматикалық көрініс береді. Яғни, Орталық Азияның ортағасырлық түркілерінің барлық тіршілігі табиғатпен гармониялық тепе-теңдікте, космостық ритмдерге бағынумен өтіп, экзогендік сипат алды.

Қорытындылай келгенде қазіргі қазақтардың түркілік кезеңдегі ата-бабалары көшпелі өркениет өкілдері ретінде ұрпақтарына мынаны мұра ретінде қалдырды: олар қоршаған ортаға экологиялық қатынас мәдениеті, табиғатқа, космосқа және оның заңдарына деген сый-құрмет, табиғат, қоғам және адам қатынасы ерекшеліктері. Аталған мәселелер түркілердің және олардың ұрпақтары қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінде көрініс тапқан болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аубекеров Б.Ж., Нигматова С.А. Изменения климата и ландшафтов, основные этапы эволюции человеческого общества от древнейших гоминид до кочевников на территории Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб. мат.-Междунар.науч. конф. / Под.ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – С. 134-152.
2. Аубекеров Б.Ж., Сала Р., Нигматова С.А., Деом Ж.М. Климат, Ландшафты и исторические события эпохи номадов на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание номадизма) // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сборник материалов научно-практической конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – С. 48-58.
3. Колер И., Ранке И., Ратцель Ф. История человечества: Доисторический период. – СПб.: Полигон, 2003. – 335 с.
4. Қазақстан Национальнaя энциклопедия / Гл.ред. Б. Аяган. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 4. – 560 с.
5. Досымбаева А. Концепция степного мировоззрения: вопросы происхождения развития государств номадов // Тарихи мәдени мұра және заманауи мәдениет. – Алматы, 2012. – С. 131-135.
6. Кадриббетова Н.Н. Байырғы түрк жазба ескерткіштеріндегі идеологиялық түсініктердің кейбір аспектілері // Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына және ҚРБҒМ ҒК Ә.Х. Марғұланатындағы Археология институтының 20 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 329-333.
7. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир // Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

8. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. – Алматы: Аударма, 2005. – Т. 1. – С. 71-96.
9. Толеубаев Т.Ә. Культ природы у казахов // Проблемы этнографии казахов. – Алматы: Service Press, 2013. С. – 71-96.
10. Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Древнетюркская цивилизация. Памятники письменности. – Астана: Наука, 2001. – С. 27-34.
11. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Көне түрік бітік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2. – 252 б.
12. Акселеу Сейдімбек. Күй шежіре. – Алматы: Ғылым, 1997. – 224 с.
13. Жәкішева З. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ тарихы, 2012. – 256 б.
14. Қазақ музыкасы. Антология: Бес томдық / ред. Т. Жақып. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 516 б.
15. История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – Т. 2. – 328 с.
16. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник 1977. – М.: Наука, 1981. – С. 117-138.
17. Книга моего деда Коркута. Китаб-и дедем Коркут. – М.;Л.: АН СССР, 1962. – 305 с.
18. Наурзбаева З. Глава V. Спасение птенцов Самрук и утраченный инициационный ритуал кочевников. <http://otuken.kz>. Дата обращения 07.11.12.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
ӘОЖ / УДК / UDK 394.014 /1941-1945/

ГЕОГРАФО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА В XIX. ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Касабулатова Г.М.

магистрант Института Истории и Этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Аннотация. В статье автор рассматривает трансформацию границ Казахстана в период конца XIX и начала XX вв. Опираясь на историографический анализ источников российских и казахстанских исследователей, на основе статистических данных, автор выделяет основные виды хозяйственной деятельности казахов, уточняет место их расселения и влияние политики колониальной России на ход географо-экономических процессов в регионе.

Ключевые слова: территориальная целостность, историко - географический процесс, административное деление региона

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ БОЙЫНША

Касабулатова Г.М.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының магистранты

Аңдатпа. Мақала авторы Қазақстанның шекарасының XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басы кезеңінде орыс және қазақ ғалымдарының зерттеу жұмыстары мен материалдарына талдау жасау негізінде тарихи өзгеріске ұшырауын қарастырады. Статистикаға сүйене отырып, автор қазақтардың шаруашылық әрекеттерінің негізгі түрлеріне назар аударып, халықтың орналасу орындарын нақтылайды Ресейдің отарлаушы саясатының аймақтағы географиялық-шаруашылық құбылыстарына әсерін сипаттайды.

Түйін сөздер: аумақтық тұтастық, тарихи географиялық процесс, аумақты әкімшілікке бөлу қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы, жер пайдаланудың реті

GEOGRAPHICAL AND ECONOMIC POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE XIX CENTURY. ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES

Kasabulatova G.M.

Graduate student of Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology

Abstract. The author considers the transformation of the borders of Kazakhstan during the late nineteenth and early twentieth centuries. Operating historiographical analysis of sources of Russian and Kazakh researchers, based on statistical data the author identifies the main economic activities of the Kazakhs, clarifies the places of their settlement and the influence of the colonial policy of Russia on the course of geographic and economic processes in the region.

Keywords: territorial integrity, historical and geographical processes, administrative division of the region, traditional Kazakh economy, order of land use

Современные условия развития Республики Казахстан позволяет по новому подойти к анализу проблемы обеспечения территориальной целостности и национальной безопасности государства. К числу основополагающих вопросов историко-географического процесса формирования государственной территории Республики Казахстан можно отнести проблемы, затрагивающие процессы формирования и исторической трансформации границ и административного деления региона, народорасселение и география традиционного хозяйства казахов, изучение торговых связей, особенности хозяйства и административной структуры управления в рамках единой колониальной системы Российской империи с казахским населением степи.

Согласно историческим источникам XIX – начала XX вв., зачастую, территории, население которых вело кочевой образ жизни, представляли собой земельные образования, не всегда имеющие четкие границы. Как показывает анализ записок путешественников, «Материалов по киргизскому землепользованию», материалов сборников «Вопросы колонизации», материалов собранных статистическими партиями переселенческого управления и географические труды ученых XIX–XX веков, не смотря на размежевание земель, менявшихся в интересах колониальной политики Российской империи, в указанный период Казахстан имел не только границы территорий, но и внутреннюю административно-территориальную структуру.

Наряду с этим необходимо отметить, что динамика изменений исторической географии, представленной в источниках позволяет правильно понять ход интеграционных процессов настоящего времени в Евразии. Так, например, в «Материалах по киргизскому землепользованию», собранных экспедицией под руководством Ф. А. Щербина было обследовано 12 уездов трех областей: Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской [1]. В работе члена данной статистической экспедиции Чермака казахская община рассматривается как сельская. Основой её является не родовые связи, а совместное пользование землей, хозяйственные интересы. Исследователь высоко оценивает многовековой опыт и навыки казахского населения по организации кочевого хозяйства. Наибольший исторический интерес представляет собой опрос местного населения. Полученные данные отражают представление народа о порядке землепользования в данном районе и характере кочевого хозяйства и структуре стада и его воспроизводстве. Члены экспедиции методом сплошной выборки провели хозяйственную перепись казахского населения для выявления количества хозяйств, численности населения и скота. Наряду с этим был произведен подсчет площади пастбищ, используемых казахскими общинами в различные времена года. В каждом уезде была определена норма землепользования. Сопоставляя земли, приходящиеся по норме с землями, которыми казахи пользовались, были определены излишки по каждому уезду и в отдельности. Опираясь на полученные данные члены экспедиции в восьми уездах зафиксировали используемую площадь в объеме 45889 тыс. десятин земли. Из них казахам по норме было оставлено 23297 тыс. десятин, или 51%, а остальные 22592 тыс. десятин, или 49% отнесены в излишки. [2]

Историко-географическим записки Левшина А.И. представленных в книге «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей», социально-экономическое развитие Казахстана в XIX в., его политические условия, как колонизированной части царской России представляют собой синтез объективных и субъективных факторов [3]. Именно они, в большей степени вызвали постоянные изменения историко-географической карты.

По мнению Идрисова Р.А., в результате непродуманных действий царских чиновников, одним из первых крупных изменений в 1801 г. было создание внутренней орды в междуречье Урала и Волги [4]. Эти события стали причиной многих территориальных споров. В частности, они вызвали неопределенность границ Букеевского ханства. Данное географическое положение стало причиной уязвимости для населения данной территории. С одной стороны, их соседями были Уральское казачье войско, с другой, помещики Юсупов и Безбородко, а также астраханские кордоны.

В течение всей первой половины XIX в. постоянно происходило изменение внешних границ Зауральской орды. Данная ситуация усугублялась во-первых, земельными изъятиями в пользу Оренбургского казачьего войска Новоилецкого и Новолинейного районов, во-вторых, использованием маршрутов традиционных перекочевки казахских родов. В 1824 г. происходят изменения административно-территориального устройства Зауральской орды. Упраздня "Устав об Оренбургских каргизах" - символа самостоятельности Младшего жуза - ханскую власть, в регион вводилась совершенно новая практика внутреннего разделения территории. В определенной степени территориально-административный аспект данной реформы был углублен поэтапным введением в Оренбургской степи дистанционной системы. Это было новая составляющая в сфере управления в лице дистанционных и местных начальников. Данное нововведение на территории Казахстана укрепляло позиции царской России, однако, проводилось оно с ошибками в размещении дистанций и составе населения. К концу первой половины XIX в. данные «нововведения» стали весомым препятствием для существования самих дистанций из-за их чересполостности, условности границ и неравномерного расселения жителей.

Наряду с географо-территориальными процессами происходило образование новых и уточнение старых территориальных единиц в Оренбургском и Уральском казачьих войсках. Дистанционная и окружная системы были направлены на усиление контроля за войсковым сословием. Необходимо было превратить казачество в послушных марионеток колонизационных планов царской России на территории Казахстана. Внедрение и использование полувоенной структуры управления сохраняло казачьи войска в качестве мобильной вооруженной силы на Оренбургской и Нижнеуральской укрепленных линиях. За несение военной службы, казаки вознаграждались значительными земельными участками и различными экономическими льготами. Все это создавало благоприятные условия для существования самих казачьих хозяйств.

Однако, данные обстоятельства значительно осложняли материальное положение казахских родов Младшего и части Среднего жузов, так как изъятие земли оказывало сильное воздействие на традиционную схему родорасселения казахов. Данное обстоятельство стало одной из причин ухода прилинейного казахского населения в наем к жителям укреплений, на горные заводы, в рыболовные артели, сельскохозяйственные работники, извозчики и просто в услужение. В связи с наплывом переселенцев из Европейской части России в казахских хозяйствах в начале XX века происходит сокращение поголовья скота в Петропавловском уезде по всем видам и по лошадям, в частности. Так, по Петропавловскому уезду на 1 января 1909 г. в казахских волостях численность лошадей составила 62396 голов. По сравнению с 1897 г. в 1910 г. в Атбасарском уезде количество скота увеличилось на 27,8%. , Ежегодная средняя прибавка составляла 23%. Прирост населения составил 26,3% или 2,2% в год. Расширение скотоводства шло, таким образом, не только в один уровень с ростом населения, но и дало в сравнении с ним некоторое превышение [5].

В Акмолинской области количество овец в стаде с севера на юг постепенно росло, а по лошадям существовала обратная зависимость. В начале XX в. в Кустанайском уезде доля овец по отношению ко всем видам скота равнялась 36,5%, лошадей — 26,9%, крупнорогатого скота - 26,7%. В Павлодарском уезде количество скота в 1910 году почти подошло к уровню 1897 г. (сократилось в результате джута 1902 года), а по отдельным видам - овцам и верблюдам даже увеличилась. Наибольшая часть стада приходилась на долю овец, приблизительно, 46%, количество лошадей и КРС было почти одинаково. В целом в регионе к 1913 году прослеживалась тенденция изменения структуры видов скота при общем увеличении его численности. Наблюдалось значительное увеличение численности овец и крупного рогатого скота, относительное, не очень значительное увеличение количества лошадей.

Те же аулы казахских родов, которые не переставали совершать дальние перекочевки к южным, зимним пастбищам, избегали нежелательных контактов с администрацией, которая всячески старалась контролировать сезонные перемещения казахского населения. Как правило,

они старались отплатиться постоянной выплатой кибиточной подати. С другой стороны, перекочевав в южные части западноказахстанских степей, в бассейн рек Сырдарья, Жанадарья и Кувандарья они попадали в зависимость от хивинского хана, также старавшегося подчинить себе казахские роды. Как отмечают источники, многие представители казахских родов оказывались, в действительности, в двойном подчинении. Летом и осенью они уплачивали кибиточную подать, а зимой – зякетхивинским сборщикам.

В подобной ситуации Россия и Хива были конкурентами в борьбе за право контролировать казахские караванные торговые пути. Маршруты данных путей были выработаны в течение нескольких предыдущих столетий. Большое влияние на их изменение оказывали природные, экономические и политические условия. Причиной к активному освоению царским правительством караванных путей в первой половине XIX в. стала растущая потребность российской промышленности в постоянном притоке дешевого сырья и новых рынков сбыта. Освоение как новых, так и исторически сложившихся караванных путей, попытки организовать их вооруженную охрану должны были способствовать стабильному прохождению торговых экспедиций через казахскую степь. Значительная роль в этом плане отводилась представителям местного населения – казахам. Именно они были проводниками, караванщиками, погонщиками тяглогового скота, а то и непосредственным гарантом безопасности товаров и их хозяев. Причинами изменения караванного пути в первой половине XIX стало строительство русских укреплений в глубине степи, захваты в середине XIX в. Хивинских укреплений на Сырдарье, усиление влияния оренбургской администрации в регионе. С середины XIX в. из-за почтовых дорог некоторые из этих укреплений были на месте прежних караванных маршрутов или в непосредственной близости от них.

Развитие торговли, укрепление политических позиций России в казахских степях сказываются и на строительстве. Так, к примеру, крепостные укрепления постепенно превращаются в города. Они, как своего рода степные центры административной, политической, экономической, культурной жизни становятся многофункциональными. Постепенно разросшиеся форпосты, редуты Оренбургской и Нижнеуральской линий становятся станицами, поселками казачьих войск. Население этих «городов» в первой половине XIX в. осваивает новые виды хозяйственной деятельности. Как отмечают исследователи, историко-географический анализ экономического положения местного населения и казаков позволяет выделить некоторые особенности. Во-первых, казахи по-прежнему вели преимущественно кочевой образ жизни, то есть занимались скотоводством классического типа. В работе Ксенжик Г.Н. указано, что наибольшее количество лошадей в начале XX в. было в Акмолинской области, а наименьшее – Атбасарской [6]. По количеству рогатого скота также был на первом месте Акмолинский уезд, а Атбасарский – на последнем. Но по количеству лошадей, приходящихся на одну кибитку, впереди был Кокчетавский уезд (7,7), а по рогатому – Петропавловский уезд (5,2). В целом по Петропавловскому уезду в 1901 г. большую часть скота составляли овцы – 129972 и лошади – 113224 голов. Количество верблюдов было невелико и составляло всего 326 голов. Больше всего лошадей было в Петропавловской и Пресновской волостях, а меньше всего – Полуденской и Пресногорьковской. Наибольшее количество овец приходилось на Пресновскую волость, причем, количество овец в ней превышало количество овец в других волостях в полтора, 2,3 и даже более раз.

У некоторых представителей местного населения были отдельные участки земли, которыми они пользовались по необходимости. В основном для стойлового содержания скота. Представители же казачества также занимались разведением скота, но оно имело лишь внешнее сходство с казахским кочевым ведением хозяйства. В большей степени скотоводство опиралось на способ "нагуливания", то есть скот пасся в благоприятных для этого природных условиях. Основная цель казачьего скотоводства – дальнейшая перепродажа скота. Во-вторых, казачье земледелие отличалось от крестьянства размерами подушевых наделов. Данный факт был

результатом политики царской России в первой половине XIX в. Как отмечалось выше, представителям войскового сословия многие земельные наделы были предоставлены в качестве благодарности. А эти земли были отобраны у представителей местного казахского населения Младшего и части Среднего жузов.

Следовательно, историко-географическое исследование некоторых территорий Казахстана первой половины XIX в. и начала XX в. по историческим источникам способствует пониманию тех политических, экономических процессов, которые происходили на территории нашего государства. Историко-географический анализ характеризует политико-административное развитие региона. Выделяет основные виды хозяйственной деятельности, свойственные тем или иным группам населения, уточняет место их расселения.

Литература

1. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные по исследованию степных областей. Семипалатинская область. — Усть-Каменогорский уезд. - СПб. 1905, -т. 9- типолитография И.В. Исаева Большая Дворянская С. 29–34.
- 2.Кабдиев Д. К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX-начало XX века). - Алма-Ата: Казахстан. 1978. С. 29.
- 3.Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы. Изд.Санат. 1996С.656.
- 4.Идрисов Р.А. Историческая география Западного Казахстана в первой половине XIX века. Автореферат – Алматы: 1998.
- 5.Киргизское хозяйство в Акмолинской области, Т. 4, Атбасарский уезд. 190. СПб 1910. С. 76.
- 6.Ксенжик Г.Н. Историческая география Северного Казахстана во второй половине XIX - начале XX в. Автореферат – Алматы: 2004

РАФАЭЛЬ ПАМПЕЛЛИДІҢ «ТҮРКІСТАНҒА САЯХАТ» ЕҢБЕГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Касабулатова Г.М.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының магистранты

Аңдатпа. Мақала авторы Орта Азия мен Қазақстанның аймағында ежелгі арийлықтар өркениетінің отаны болғанын және ежелгі біртұтас Жерорта теңізінің іздері қазіргі Каспий мен Арал теңіздерінде болуы мүмкін деген гипотезаны дәлелдеу үшін арнайы ғылыми мақсатпен келген американың белгілі географы, археолог -ғалымы, Гарвард университетінің тау кен-геологиясының профессоры Рафаэль Пампеллидің жасаған саяхатына қысқаша шолу жасауға тырысады. Оның «Түркістанға саяхат» атты ағылшын тілінде жазылған үлкен кітабының Қазақстанға байланысты бөлімдеріне сүйене отырып, автор қазақтардың орналасу орындарын нақтылайды жердің физикалық-географиялық құрылым өзгерістерін сипаттайды.

Түйін сөздер: арийлықтардың, өркениеті, отаны, біртұтас, Жерорта, теңізі, тарихи, географиялық, процесс, физикалық-географиялық, құрылым, қазақ, жеріндегі, теңіз, жиектері, ауа, райы, әсері

КРАТКИЙ ОБЗОР КНИГИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИЯ «ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ТУРКЕСТАНУ»

Касабулатова Г.М.

магистрант Института Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Аннотация. Автор статьи пытается провести краткий обзор по книге известного американского ученого-археолога, географа, профессора Гарвардского университета Рафаэля Пампеллия «Путешествия по Туркестану», который прибыл на земли Средней Азии и Казахстана со специальной научной целью, т.к. эти земли были родиной арийской цивилизации он пытался доказать свою гипотезу о том, что Каспий и Арал являются остатками бывшего цельного Средиземного моря. На основе данных из книги о Казахстане, автор описывает основные виды хозяйственной деятельности казахов, уточняет место их расселения и влияние погодных условий на физико-географический состав земли в регионе.

Ключевые слова: родина арийской цивилизации, цельное Средиземное море, историческо-географический процесс, физическо-географической состав, морские линии на Казахской земле, влияние погоды

BRIEF REVIEW OF BOOK RAPHAEL PAMPELLIY «JOURNEY ACROSS TURKESTAN»

Kasabulatova G.M.

Institute of History and Ethnology named by Ch.Ch. Valihanov

Abstract. The author tries to make a short observation of the book of a well-known American archeologist - scientist, geographer, professor of Harvard University Raphael Pumpelly «Journey Across Turkestan. Exploration in Turkestan». His purpose was to prove his hypostasis about whole Mediterranean Sea, whose remains he supposed to be Caspian and Aral seas another aim of his expedition

was the home land of Aryans which he thought was in the Central Asia and Kazakhstan. Relying on the parts about Central Asia and Kazakhstan the author describes the changes, taken place in physic - geographical structure of the land.

Keywords: The homeland of Aryans, whole Mediterranean Sea, historic and geographical process, physic -geographical structure, sea lines on Kazakh land, influences of the weather.

Шыңғыс ханның жорығынан кейін, Еуропалық зерттеушілер мен миссионерлері көшпенділердің өміріне, оның ішінде Шығыс елдеріне деген қызығушылықтары артып, бұл өңірге тартыла бастады. Еуропалық, америкалық және ресейлік ғалымдар Орта Азия мен Қазақстан жерін ғылымның әр түрлі саласы бойынша зерттей бастады: география, топырақтану, геология, гидрология, ботаника, зоология, орнитология, этнография, т.б.

Орталық Азия – ұзақ уақыт бойы өзінің құпиясы және жұмбақтығымен, саяхатшылардың саналарын оятып өзіне ұмтылдырғаноблыс. Сонымен қатар, бұл аймақ ХІХ ғасырда болған Ұлыбритания мен Ресей арасындағы ықпал ету салаларын үшін күрес пен геосаяси текетірістің таласына айналды.

Сондықтан, зерттеу екіжақты: бір жағынан - ғылыми және екіншіден - барлау мен дипломатиялықсипатқа ие болды.ХІХ ғ.,50-60-шы жылдары,яғни өнеркәсіптік капитализм дәуірінде,әлемді аумақтық және экономикалық бөлшектерге бөлу үшін жетекші әлемдік державалардың арасындағы кескілескен күрестері Орталық Азиядағы ғылыми зерттеулерді өзінің жаңа сапалы сатысына көтерді.

Көптеген шетелдік авторлардың жұмыстары көбінесе Тянь-Шаньның табиғатына, жергілікті халықтардың тарихы, этнографиясы және әлеуметтік-экономикалық аспектілерінің дамуына қатысты, кейде тек қана ақпараттық, таяз сипатта болды.Сонымен қатар, жекелеген шетелдік ғалымдар өздерінің құнды бақылауларын жасап, Тянь-шань мен Памир және Алай аймағында жертану жөнінде жаңа деректер мен басқаларға ұқсамайтын идеялар, ерекше мәселелері білдірді.

Осы регионға тек комерциялық немесе пайдалы қазба іздеу үшін ғана емес, ғылыми қызығушылық танытып, ежелгі өркениет іздерін табу мақсатымен сонау мұхит асып, евразия құрлығын басып, ат арытып келген шынайы ғалым-географ, археолог, зерттеуші, Гарвард университетінің профессоры Рафаэль Пампелли болды.

«Мен ұзақ уақыт арийлік мәселе туралы көп оқыдым – деп жазды ғалым - және мен Еуропалық тілдердің санскрит және вестша сияқты туыстық тілдерініңбесігінде Памир тауларында, деп білгем. Оның үстіне, қазірдің өзінде деректер бойынша «үйсіндердің шаш пен көз түстері» олардың арий халқына жататынын білдіретінібелгілі факт. Бірақ мені таң қалдыратын нәрсе, сондай елеулі тарихы бар деп күтілетінхалық пен қалалардың үлкен санының салыстырмалы аз уақыт ішінде құм астына көміліп қалуы ...

Сонымен қатар, мен Арал теңізі мен Сібір арасындағы жазығында шашылып жатқан көптеген көлдер мен көлшіктер де таң қалдырады».

Р. Пампелли мұз дәуірінің нәтижесінде тарихтан бұрынғы уақытта Орталық Азияның басым жазықтығын мұз басып жатты деген пікірді ұсынды.Содан кейін, мұздықтардың еруі салдарынан, ірі ағыссыз құрылған ішкі теңіз жағалауларында адам тұрарлық жағдай туындауына байланысты ежелгі өркениеттер пайда болды. Кейінірек, теңіздің кебуінің ілгерілеуіне, құмның басуына байланысты бір кездегі құнарлы аймақ елсіз далаға айналды. «Мен жерленген қалаларды арийлік мәселенің жерленгенімен бірдей деп есептеймін, - деді Р. Пампелли. – Менің ойымша, Үлкен ішкі теңіз, бәлкім,байтақ халық үшін қолайлы ахуал жасап отырды».

Алайда, бұл болжамдар, атап айтқанда теңізді қалыптастырған жағалау іздерін, сондай-ақ, ерте арийлік өркениеттің іздерін оларды табу арқылы тексеруді, дәлелдеуді, талап етті. Сонымен,

өзіне ғана тән ынта-жігерімен, ғалым Орталық Азияға экспедициясын ұйымдастыру үшін қаражат іздей бастады.

Тек 1903 жылы, Р. Пампеллиге Карнеги институты оған арийлықтардың атамекенін іздеу экспедициясынөзі басқаратыны туралы кепілдік берген жағдайда ғана деп, грант берді.

«1902 жылдың аяғында Карнеги институты «1903 жыл бойы Транс-Каспий аймағынына алдын ала сараптама жасау және осы аймақтың өткендегі мен қазіргі уақыттағы физико-географиялық жағдайлары мен археологиялық қалдықтарын ары қарай зерттеуді ұйымдастыру үшін керекті барлық қолда бар және бұрыннан келе жатқан ақпараттарды жинап, реттеу мақсаты үшін» менің грант алуыма дауыс берді.» деп сипаттайды сол қиын уақытты Р.Пампелли.

Зерттеу жүргізуге ұсыныстың бірнеше себептері бар: біріншіден, Шығыс және Батыс өркениеттері өз бастауларын Орталық Азиядан алады деген көзқарасты ұстанып отырған мектеп бар; екіншіден, сол аймақта болжам бойынша тарихтан бұрынғы уақытта болған климаттық үлкен өзгерістердің нәтижесінде терең, кең аумақты Азия Жерорта теңізінің қалыптасуына әкеліп соққан, Арал, Каспий және Қара теңіздер солардың негізгі қалдықтары болып табылады.

Каспий аймағы. «Евразия картасына көз салсақ, үш теңіз; Арал, Каспий және Қара теңіздің оңтүстігінде зор таулармен шектесіп, солтүстігінде Арал-Arctic арқылы бөлініп, үлкен алапты алып жатқанын байқаймыз», деп жазады өз бақылауларына шолу жасап, Р. Пампелли.

Географ ретінде Р. Пампелли қазіргі Каспий, Арал, теңіздерін бұрынғы дәуірде тұтас Жерорта теңізімен астасып жатқан алып су қоймасы болған деген өз пайымдауын жазады: «Егер Босфор жабық болса, ұзаққа созылған жауын-шашын мен булану орын алар еді, бұл теңіздер қосылып алаптан аса төгіліп, солтүстік мұхитқа құйылар еді. Азия Жерорта теңізінің осы ауданы әлі белгісіз болып табылатын, солтүстік бөлігінің биіктігімен анықталар еді. Қайткен күнде де, ол оңтүстік Ресейдің және Ресейлік Түркістанның көп жерін батырып жіберуге жеткілікті болар еді»,

Сонымен қатар ол өз тұжырымын қорыта келе басқаша көзқарас білдіреді: «Екінші жағынан алғанда, егер ол жерде ұзаққа созылған шамадан тыс булану болса, теңіздер кеуіп кетер еді; бүкіл алап шеттерінде тартылып, құмға сіңіп кеткен өзен арналары бар орасан зор шөлге айналар еді. Түркістан бір кездері айтарлықтай дәрежеде сумен қамтылған болғанмен, қазірде қуаңшылыққа жақындап келе жатқан күйде. Каспийдің шығыс жағында тек қана екі өзен бар, Аралға жетіп жығылатын Сыр мен Аму (Жаксартас пен Оксас), жатыр; олар суды тек қана қарға оранған таулардағы өз бастауларында ғана жинайды; қалған барлық бұлақтар тікелей булану мен суарудың арқасында қысқарған арналарымен шөл құмға сіңіп бітеді».

Сонымен қатар Түркістан аймағына физио-географиялық географиялық зерттеулер жасаудан басқа, жергілікті халықтардың этнографиялық құрылымы мен салт-дәстүрлеріне де баса назар аударып, көркем сипаттайды:

«Қырғыздар Ферғана жазығының бұрыш-бұрышынан келді. Және әр түрлі тайпалық-рулық қауымдар өздерінің байлықтарын көрсетуден жарысатындай болып көрінді. Ерлер ірі қара мал, жылқы және қой табынын айдап, алдында жылқыға мініп кетіп барады. Олардың әйелдері тиындары жалт-жұлт еткен, жарқыраған баскиімдер мен Бұхара жібегінен тігілген көйлектер мен комзолдар киген. Олардың маңдайлары күмістен соққан салпыншақтар мен күндіктер астына жасырылған.» деп, адамдардың сырт бейнесін көрсетсе,

«Бір тізбекке мойындықталған барлық түйелер ат үстіндегі әйелдердің соңынан арқан көш бастаушы жіптің артынан ілесіп барады.Қыздары тамаша тайларға мініп еркін кетіп барады.

Ол үлде мен бүлдеге оранып, бай киінген әйелдер жібек жабу жабылып, тізгінделген әдемі жорғалаған жылқылардан тұратын салтанатты шеру болды.» деп салт бойынша көшу сияқты мерзімдік әректің өзін қазақтардың әсем, қуанышты салтанатқа айналдырғанын тамсана әңгімелейді.

Сонымен қатар ол: «Бағалы кілемдер жабылған аяқтарын салтанатпен маң-маң басқан түйелердің ұзақ желісі. Ал түйелер тасып келе жатқан киім-кешек, жабулар, көрпе-жастық,

тамаша кілемдер мен айшықты текеметтер, күмбезге ұқсайтын үйлерді жабатын киіздер, осы әйелдердің қолымен жасалған» деп, Р Пампелли қазақтардың шаруашылығын, тұрмыс-салт көшпелі өмірін де өте әдемі суреттейді.

Бұл жерде ол халықты қырғыздар деп атап отырғанмен, олардың тайпа, руға бөлінетіні туралы айтылуы және біздің халыққа ғана тән киім киісі мен қыз балаларда еркін ұстайтын дағдылары туралы сүйсіне сипаттауы, оның қазақтар көшін суреттегені жайында ой тудырады.

Жетісу (Semirechensk)

Ежелгі заманнан бері Ұлы Дала оның ішінде Жетісу аймағы, бүкіл еуразиялық кеңістігінің рухани омыртқасы және мәдени бесігі болды. Ежелгі көшпенділердің Дала өркениеті адамзат тарихындағы терең із қалдырды. Осы іздің сілемдерін табу мақсатымен шыққан Р. Пампелли Орталық Азия мен Қазақстан жерлеріне физико-географиялық, Тарихи археологиялық зерттеулер экспедициясымен

Шөлді аймақ – Каспийдің, Арал, Сырдырия жағалауларын аралап, бұрынғы алып теңіз іздеріне шолу жасауын аяқтағаннан кейін, Рафаэль Пампелли Қазақстанның ең шұрайлы, ең әсем жерлерінің бірі Жетісуға ат басын бұрады.

«Ең көрнекті лесс шөгінділер депозиттері Жутісуды– жеті өзен аймағын – 28 шілдеден 2 тамызға дейін кесіп өтіп, Верныйдан Жетісудың солтүстігіне қарай жүрген кезде көру мүмкін болды. Бірнеше жоғарғы ағысты сулар даласы Кіші-Іле-Алатауының Қаратал өзені бойындағы орналастыру байқалды. Транс Іле Алатауының бассейнінен, Верный қаласының батысындағы даладан жел айдап келген лесс шөгінділерінің көпшілгін көруге болады; олар Самарқанд пен Ташкеттің оңтүстігіндегі далалық аудандарына қарағанда азырақ бөлшектелген сияқты», деп, екі регион арасындағы айырмашылықтарды салыстырады.

Бұл аймақтың (Жетісудың), керісінше «шөпті шөгіндімен жабылған, кейбір жерлері шабылған. Көк өзенді басқа бөліктерден ажырттып тұрған, басқа тау жотасында көруге әуесті туғызатын балғын және бүдірлі доңдар» деп жердің шүйгінді-шұрайлы екендігін атап айтады.

Осы арада мен мақтанышпен айта кететін нәрсе, атақты ғалымның сол жылдарғы сапарымен менің туған ауылым, қазіргі курортты жер, «Қапал-Арасанда болып, тіпті сол аймақтағы таулардың да суретін салып қалдыруы. Ол туралы Р. Пампелли была деп айтып кетеді: «Үшінші күні Жоңғар Ала-Тауының батысынан өтіптанды алдында Арасан станциясының оңтүстігінде орналасқан бір деңгейдегі жоталарды көрдім(суретте 46.) Ол шығысында көкжиектің үлкен бұдырлы тең емес биіктікте болса, солтүстік шетінде терең, ойылып жатқан ойпаңдармен ұласып жатқан, атап айтқанда, таулар мен жоталар орталығы болып табылады. Біз Арасан мен Абакумов станциялары арасындағы солтүстікке 4000 фут биіктіктегі ашық асудан, оңтүстіктен 1000 футқа жететін тіке шыңнан кесіп өттік», деп жазады.

Ары қарай Р. Пампелли Семей даласына қарай жол тартады да Өскемен, арқылы Түркмен жеріне қарай экспедициясын бағыттайды.

Әдебиет

1 “Journey Across Turkestan. Exploration in Turkestan.” Expedition of 1903 under the direction of Raphael Pumpelly. Published by the Carnegie Institution Washington, April, 1905.

2 http://rustamirzaev.com/book2/2_15.pdf

3 “Journey Across Turkestan. Exploration in Turkestan.” Expedition of 1903 under the direction of Raphael Pumpelly. Published by the Carnegie Institution Washington, April, 1905.

4 http://rustamirzaev.com/book2/2_15.pdf

5 “Journey Across Turkestan. Exploration in Turkestan.” Expedition of 1903 under the direction of Raphael Pumpelly. Published by the Carnegie Institution Washington, April, 1905.

6 http://rustamirzaev.com/book2/2_15.pdf

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94(574):355.486

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КАРТОГРАФИИ

Ксенжик Г.Н.

Зав. отделом истории Казахстана нового времени Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н., доцент, академик МААО

Аннотация. Цель исследования – анализ картографических документов, выполненных Ч.Ч. Валихановым. Исследование посвящено 180-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова. Оно уникально с точки зрения конкретного исторического поиска, картографического наследия выдающегося сына казахского народа – Чокана Валиханова. Картографические документы являются ценным источником для изучения истории Казахстана, а также для воспитания у подрастающего поколения стремления к знаниям, творчеству и научному поиску.

Картографические материалы Ч.Ч. Валиханова необходимы исследователям для систематизации знаний, создания теорий и развития представлений о динамике исторического процесса нового времени в Казахстане. Также позволят глубже познать научную гениальность творческой многогранной личности, а через неё исследовать историю казахского народа. Такой источник является особо ценным в связи с тем, что он основан на самых точных исторических и статистических данных.

Ключевые слова: путевой дневник, карты, схемы, чертежи, топографические планы, рисунки.

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – ОТАНДЫҚ КАРТОГРАФИЯ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Ксенжик Г.Н.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Жаңа дәуірдегі Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, т.ғ.д., доцент, ХАҚА академигі

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты – Ш.Ш. Уәлиханов орындаған картография құжаттарын іздестіру және талдау. Зерттеу Ш.Ш. Уәлихановтың 180 жылдығына арналған. Бұл қазақ халқының аяулы ұлы Шоқан Уәлихановтың картографиялық мұрасы, нақты тарихи ізденістері тұрғысынан дара болып табылады. Картографиялық құжаттар қазақ халқының тарихын зерттеу үшін және өскелең ұрпақты білімге, шығармашылыққа және ғылыми ізденіске ұмытылуға тәрбиелеу үшін құнды дерек болады.

Ш.Ш. Уәлихановтың картографиялық мәліметтері зерттеушілерге білімді жүйелеуге, Қазақстандағы жаңа дәуірдегі тарихи үдерістер динамикасы туралы ұғымдарды дамыту және теорияларды жасауға, сонымен қатар көпқырлы шығармашылық тұлғаның ғылыми даралығын терең тануға, сол арқылы қазақ халқының тарихын зерттеуге қажет. Мұндай дереккөзі өте бағалы, өйткені ол дәл нақты тарихи және статистикалық деректер арқылы негізделген.

Түйін сөз. сапарнама, карталар, кестелер, сызбалар, топографиялық жоспарлар, суреттер.

Ch.Ch. VALIKHANOV – THE FOUNDER OF DOMESTIC CARTOGRAPHY

Ksenzhik G.N.

Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology, Head of the Department of Modern History of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Academician of IAAR

Abstract. The research objective is to analyze the cartographical documents made by Ch.Ch. Valikhanov.

The research is devoted to the 180th anniversary of the birth of Ch.Ch. Valikhanov. It is unique in terms of specific historical research and cartographic heritage of the outstanding son of the Kazakh people – Chokan Valikhanov. Cartographic documents represent a valuable source for studying the history of the Kazakh people, as well as raising the younger generation’s interest for knowledge, creativity and scientific research.

Scholars need the cartographic materials of Ch.Ch. Valikhanov in order to systematize the knowledge, make theories and to develop concepts about the dynamics of the historical process in Kazakhstan in modern times. Besides, it will allow a deeper understanding of creative versatile person’s scientific genius, and thereby to explore the history of the Kazakh people. Such a source is especially valuable in connection with the fact that it is based on the most accurate historical and statistical data.

Keywords: travel diary, maps, charts, drawings, topographic maps, picture.

Чокан Валиханов с малых лет увлекался рисованием красивых мест родного края и был неплохим художником. В дальнейшем данные художественные способности он сумел усовершенствовать в Омском кадетском корпусе (1847-1853 гг.). Учебная программа кадетского корпуса включала изучение всеобщей географии, рисования, геодезии, топографического черчения, строительного искусства с главными основами архитектуры. Большое внимание уделялось изучению географии Казахстана, в военно – стратегическом аспекте (границы, характер местностей, пути сообщения, проходы для караванов и т.д.). Кроме прослушивания лекций, воспитанники должны были пройти практику на стройках, заниматься разбивкой планов строящихся сооружений и нивелировкой фундаментов [1, л. 43-44].

К числу ранних картографических работ Ч.Ч. Валиханова, относится следующие:

- «Карта казахской степи XVIII века» (1850 г.), которую можно отнести к категории – «историческая». Она была выполнена пером, без указания масштаба. В правой стороне снизу имеется подпись Валиханова и дата «27 января 1850 г.». Карта охватывает почти всю территорию современного Казахстана от восточного побережья Каспийского моря до границ «Китайской империи» с запада на восток и от Западной Сибири до границ Средней Азии (низовьев Амударьи и Сырдарьи) с севера на юг. На карте показаны географические объекты, пути сообщения [2, с.40-46].

- «План зимних стоянок аулов Кушмурунского округа». Акварель, 1852 г. [Приложение, рис 1.]

- «Схематическая карта Тургайской степи и Кушмурунского округа». Перо, 1852 г. По сравнению с картой 1850 г. карта охватывает меньшую территорию, но по степени подробности в показе населенных пунктов – урочищ, городов, крепостей и т. д., а также природных объектов – рек, озер и отчасти некоторых элементов рельефа, превосходит первую. Кроме того, схематическая карта 1852 г., в отличие от исторической карты 1850 г., содержала многие географические объекты, известные ко времени ее составления [3, с.21].

- Рисунки и планы «Усадьба Айганым в Сырымбете». Перо, 1853 г. [3, с. 10]. Усадьба считалась родовым гнездом детей и потомков Айганым (младшей жены хана Вали), там провел большую часть своего детства Ч. Валиханов.

Описание данной усадьбы наиболее полно представлено в записках офицера Генерального штаба А. Г. Генса: «Две живописные горы, покрытые бором, закрывают усадьбу, состоящую из

несколько домиков во вкусе наших помещичьих средней руки, а посредине мечеть. В середине дома, убранство подходит к помещичьему. В зале орган, играющий до двенадцати пьес; зеркала в простенках, бронзовые канделябры с хрустальными подвесками. Такие же бра, маленькие шелковые портеры, обшитые тонким, и широким агрантом. В гостиной вместо гардперовских или корниловских ваз стоят китайские; лампа на столе, диван и прочие. Всё выложено ташкентскими и персидскими коврами; на мебель накинута тигровые, барсуковые и медвежьи шкуры. Общее впечатление приятно» [3, с.13]. Ч. Валиханов не только с мастерством выполнял пространственные рисунки усадьбы, но и грамотно начертил «План усадьба Айганым». Перо, 1853 г. [3, с.16].

К отмеченному числу ранних рисунков и чертежей относятся также «Горы Сырымбет», «Район осенних стоянок и зимовок казахов на реке Ишим к западу от гор Сырымбет», «План стоянок аулов Кушмурунского округа», «План крепости Кушмурун», «Схема пикетной дороги между Кушмуруном и Уйской крепостью» и другие, выполненные Чоканом в 1852 - 1853 годах.

В исследовании Ч.Ч. Валиханова 1854 г. «О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще» представлены зарисовки «Типы казахских надгробных сооружений». Перо. При этом в научном исследовании Чокан отмечает, что «древние могилы по простоте и искусству в строении должно разделить на два разряда: на народные могилы (насыпи) и на могилы почетных (палаты)» [3, с.190-193].

Большие перспективы для развертывания научно - картографической деятельности открылись перед Ч.Ч. Валихановым в 1856 г. Он принимает участие в крупной военной – научной экспедиции, организованной полковником М.М. Хоментовским. Целью экспедиции было ознакомление с киргизским народом и проведение топографической съемки бассейна Иссык - Куля. Здесь Ч. Валиханов собрал большой исторический, географический, этнографический и фольклорный материал, богатую этнографическую коллекцию, со слов народного певца впервые записал отрывок из эпоса киргизов «Манас» [3, с. 37].

В путевых дневниках Ч.Ч. Валиханова, записям его путешествий сопутствовали всегда различные зарисовки и схематические карты маршрутов его движения. Рисунки в путевом дневнике, выполнены наспех, однако были очень точные. Его зарисовки как бы продолжали записи, а записи уточняли изображения.

Так, в «Дневнике поездки на Иссык-Куль» приводятся зарисовки маршрута отряда М.М. Хоментовского через горы Торайгир, такие как: «Схематическая карта долины реки Каркара». Рисунок пером в тексте дневника [3, с. 322].

По возвращении из экспедиции Ч.Ч. Валиханов в том же 1856 г. был командирован в качестве официального представителя русского правительства по торговым делам в Кульджу, где пробыл два месяца (август-сентябрь), не прекращая своей научно-исследовательской и картографической работы, которая нашла отражение в дневнике этой поездки «Западный край китайской империи и город Кульджа» [4, с. 5].

В Кульджинском дневнике изложены путевые впечатления Ч. Валиханова, дана характеристика административного управления краем, много внимания уделено анализу самоуправления Восточного Туркестана, охарактеризовано хозяйство и уклад жизни племён, населяющих приграничные районы Западного Китая. На страницах дневника имелось множество зарисовок маршрутов движения и картосхем местности.

В дневнике Ч. Валиханова имеется картосхема «Части маршрута из Верного в г. Кульджу». Перо 1856 г. В результате «Реконструкции схемы части маршрута Ч.Ч. Валиханова из Верного в г. Кульджу» получена картосхема местности, которая соответствует пропорциям изображаемых географических объектов: рек, озер и месторасположения хребтов [4, с. 188-189].

Во время путешествия Ч.Ч. Валиханов в основном опирался на глазомерные съемки. Поэтому Чокан выполнял зарисовки местности и маршруты путешествий без градусной сетки, но при этом всегда стремился сохранять пропорции изображаемых объектов. Вследствие этого ряд

картографических материалов страдают рядом недостатков, иногда пространственным искажением в ориентации и направлении некоторых географических объектов и др. Тем не менее, он всегда верно, давал названия рекам, направление хребтов и полную информацию о маршрутах его путешествий. Причём картосхемы Ч. Валиханова давали зачастую первые сведения о данных маршрутах. В Кульджинском дневнике имелся «Маршрут пути Ч.Ч. Валиханова через Алтын-Эмель до г. Кульджи». Перо 1856 г. [4, с. 200].

Молодой казахский ученый становится действительным членом Русского географического общества (РГО) - 21 февраля 1857 года, на основании признания выдающихся заслуг Чокана Валиханова в области географических и картографических исследований.

Русское географическое общество (РГО), было основано 6 августа 1845 г. Широкий круг научно-практических задач географии был поделен между 4 отделениями РГО: физической географии, математической географии, статистики и этнографии. Картографо-геодезические вопросы явились предметом деятельности математической географии, что составляло примерно четверть всего объема работ общества в XIX в. [5, с. 107]. На втором году своего существования РГО, обратило серьезное внимание на географическое изучение территории Казахстана. С середины XIX столетия начинается систематическое топографическое изучение континентальных районов Казахстана. РГО имело целью получение систематизированных сведений о различных природных условиях территории Казахстана: рельефе, водах, почвах, растительности и т. п. Его экспедиции обычно сопровождалась картографо-съёмочными работами, на основе которых составлялись различные карты [6, с. 22-26].

Расцвет научной деятельности Ч. Валиханова относится к концу пятидесятых - началу шестидесятых годов XIX века. В 1858 г. совершает свою знаменитую поездку в Кашгарию, создавшую ему славу отважного путешественника. Здесь был собран богатый фактический материал о политическом и экономическом устройстве, истории и этнографии страны.

Ч. Ч. Валиханов в путевом дневнике в Кульджу выполнил картосхемы перевалов Центрального Тянь-Шаня, схему верховьев реки Зауку и Тянь-Шаньского Сырта. В планах представлены основные физико-географические объекты: горы (Хан – Тенгри), плато, реки, берущих начало в Центральном Тянь-Шане и их притоков. Верно, указаны истоки рек, стекающих с северных склонов Терской Алатау (Зауку, Кызылсу, Джиргалан, Турген-Аксу, Текес, Тюп). В реках, берущих начало с южного склона горы Чахорхорум, угадываются истоки Нарына. При этом Ч. Валиханов в картосхемах довольно точно передал ориентацию хребтов - почти так же, как и на современных картах.

Все тяготы, с которыми сталкивался во время путешествия в Кашгарию Ч. Валиханов, мы можем понять, прочитав путевой «Кашгарский дневник», к примеру, на описании движения каравана по Заукинскому ущелью.

«Заукинское ущелье образуется течением Заукучак, Какасу, Дургурма, впадающие в неё, также течением своим образуют проходы. Мы прошли по течению гладкой речки Зауки. Река Заука поднимается до впадения речки Дунгурама постепенно, только в трех местах преграждается поперечными мысами. Река в этих местах течет по широкой и ровной долине, скаты гор покрыты густым пихтовым лесом, а берега реки - разными кустарниковыми растениями: барбарисом, жимолостью и шиповником. Выше впадения Дунгурамы проход делается крут и теснее. Образует террасы с двумя альпийскими озерами. Обломки скал лежат большими массами в хаотическом беспорядке и особенно затрудняют дорогу. Заукинское ущелье оканчивается крутым, около 800 саженой высоты, подъемом» [7, с. 59-60].

При путешествии в Кашгарию у него не было возможности пользоваться геодезическими или астрономическими инструментами. И вместе с тем именно в таких тяжелых обстоятельствах Чокан обнаружил высокое мастерство описания и характеристики, виденных им местностей и нанесения их на карты, явившиеся наиболее полными по тому времени.

В своем исследовании «О состоянии Алтыншара или шести восточных городов провинции

Нан – Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 г.» Ч. Валиханов отводит значительный раздел топографии городов, где приводит планы 6 городов и маршрут путешествия. При этом отмечая «Приступая к топографии городов и селений восточного Туркестана, мы, чтобы избежать повторений. Прежде укажем на общий их характер. Так мечети в малой Бухарии строятся без минаретов - в одном только Яркенде есть башня. Регистан – и так как дома невысоки и имеют плоские крыши, то путешественник, подъезжая к городу, видя только глиняные стены одного цвета с грунтом окружающей местности и по углам их легкие решетчатые башни китайской архитектур. Все города Восточного Туркестана обнесены стеной, которая кверху суживается и имеет около 5 сажень толщины; высота бывает до 8 и более саженей. Около ворот и по углам сделаны контрфорсы. Ворота дощатые и строятся в три ряда. Вокруг стены с наружной стороны выкопаны рвы в 3 сажени, через которые переброшены мосты. Дома строятся тоже из глины, не исключая и дворцов правителей, имеют плоские крыши и окружены стеной. Внутренность их включает открытую площадь с бассейном, осененную несколькими деревьями, жильё, конюшню и иногда сад. Комнаты бывают большие и малые; большие имеют открытый верх; около стен сделаны возвышения из глины, заменяющие мебель, над которыми построены навесы. Внутренние комнаты покрыты потолком из тонких ветвей, имеют для света маленькие отверстия. Улицы узки - только по главным проходят двухколёсные арбы - и неправильны. Лавки, рестораны, цирюльни расположены по обеим сторонам больших улиц, т.е. улиц, которые идут их ворот в центр города на торговую площадь. Некоторые из этих улиц кроются навесом из циновок» [7, с. 114-115].

В путевом дневнике в описании г. Яркенд Чокан отметил, что он является «самым большим городом туркестанским городом, бывшая резиденция ханов и потом ходжей, стоит между рукавами реки Яркенд - Дарьи. В Яркенде считается - до 32 тысяч домов». Чокан Валиханов составил «Подробный план г. Яркенда». Перо. 1859 г. [7, с. 120-122].

В исследовании «О состоянии Алтыншара или шести восточных городов провинции Нан – Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 г.» находится:

- «План г. Аксу с городскими воротами и ремесленными кварталами» с его описанием, которые взаимно дополняют друг друга. «Город Аксу имеет 12 тысяч домов, расположен при соединении реки Аксу с Кокшалом, окружен глиняной стеной, которая по объему менее кашгарской, но имеет 4 ворот. В Аксу 6 караван – сараев и 5 медресе» [7, с. 123].

В исследовании «О Кашгаре и его округе» приведен «Схематический план окрестности г. Кашкара». Перо, 1858 г. В путевом дневнике Ч. Валиханов отмечал, что в Кашгаре «считается 16 т. (домов), но собственно до 80 т., а с окрестностями до 300 т. [7, с. 220-221].

Помимо топографических зарисовок городов Восточного Туркестана Ч. Валиханов собирал информацию о всевозможных маршрутах в данный регион и составил полную картосхему «Перевалов Северного Тянь-Шаня». Набросок в тексте дневника. Перо 1858 г. [7, с. 240-241].

В исследованиях о маршрутах движения караванов разработана «Схема расположения городов Кокандского ханства» и для сравнения представлена «Реконструкция расположения городов Кокандского ханства» [7, с. 248-249].

Разработанные схематические карты, планы маршрутов экспедиций Ч.Ч. Валиханова давали зачастую первые сведения о данных маршрутах. К тому же в них были приведены основные физико-географические объекты: горы, плато, реки, населенные пункты и др. Такими являются; «Маршруты И. Гулмаджит – оглы от Ташкента до Кашгара» (до Ч.Ч. Валиханова неизвестные науке) и другие.

В оригинале Ч. Валиханов писал так, «Казанский татарин Исмаил Гулмаджит – оглы, занимающийся торговлей в Алматы. Ниже приводятся названия местностей и рек, на которых мы останавливались на ночлег в своем пути из города Кашгара через город Андижан. Наманган и Ош в Ташкент в январе 1859 г, а также, сколько верст составляют расстояния между ночлегами». На основе расспросов казанского татарина Исмаила Гулмаджит – оглы Ч. Валиханов разработал

чертеж «Карта к маршруту от Кашгара до Ташкента». [7, с. 257-258].

Ч. Валиханов писал в «Очерке о Джунгарии», что «сведения собранные во время путешествий состоят, во - первых, из личных моих наблюдений; во вторых из сведений и материалов, полученных от людей, достойных вероятия и проверенных другими показаниями, и наконец, из письменных источников, полученных от купцов, чиновников, из туземных официальных документов и книг. В настоящее время я привожу в порядок свои записи и поручению его высокопревосходительства – квартирмейстера занимаюсь составлением карты Средней Азии...».

В 1860 г. на основании собственных исследований, китайских источников, сведений путешественников, местных жителей и т.д. была составлена Ч. Валихановым одна из самых интересных «Карта Центральная Азии». Перо. 1860 г.» [7, с. 325]. [Приложение, рис 2.]

На ней показана довольно обширная площадь Западного Китая и прилегающих к ней областей: юго-западная часть Монголии, востока Средней Азии и даже северная часть Индии. Изображены на карте географические объекты: горные хребты, озера, реки и населенные пункты.

Ряд картосхем были составлены Ч.Ч. Валихановым на основе изучения исторических источников в период подготовки к путешествиям и с исследовательскими целями. Таковыми является:

- «Схематическая карта Западной части Моголистана», составленная по книге «Тарихи – Рашиди». Перо. 1860 г. [8, с. 25].

- «Карта Средней Азии по записке Бабура и Джахан-ньюма Кятиба Челеби». Приведена ниже «Реконструкция карта Ч. Валиханова к заметке Средней Азии по записке Бабура и Джахан-ньюма Кятиба Челеби» [8, с. 31]. Данная карта представляет собой схематическую карту Средней Азии на которой даны контуры Каспийского и Аральского морей, озер Балхаш и Иссык-куль, показаны реки Чу, Сырдарья, Амударья, города: Ургенч, Хива, Бухара, Самарканд, Ходжент, Ташкент, Кокан, Туркестан, Бадакшан, Кундуз и т.д.

В период пребывания в Петербурге (1859 - 1861) Ч.Ч. Валиханов пересмотрел ряд карт, внес в них уточнения.

Из воспоминаний публициста, писателя Н.М. Ядринцева мы узнаем об упорстве и стремлении Ч. Валиханова к новым знаниям в области картографии. Н. М. Ядринцев писал, что во время пребывания Ч. Валиханова в г. Петербурге «Я его заставал с различными восточными манускриптами и картами» в архивах и библиотеках [9, с. 41].

Одновременно Ч. Валиханов по поручению Генерального штаба занимался составлением карты «Всей Средней Азии и Восточного Туркестана». В работе над составлением этих карт Ч.Ч. Валиханов использовал огромное количество исторических документов, карт прежних лет и сведения различного характера, касающихся Средней Азии и Восточного Туркестана. Об этом свидетельствуют архивные документы. В письме Генерального штаба военного министерства генерал-губернатору Западной Сибири Г.Х. Гасфорту от 21 апреля 1860 года сообщается о том, что «по приказанию военного министра ныне с содействием прибывшего в С.- Петербург штабс-ротмистра Валиханова составляется карта «Малой Бухарии и долины озера Иссык-Куля». Генеральный штаб одновременно просит Гасфорта выслать для использования с этой целью «весьма важные все новейшие введения, собранные лицами, командированными от нашего правительства», и ряд необходимых карт. В шнуровой книге о выданных картах (материалах) из архива военно-исторического и топографического департаментов главного штаба зафиксирован факт, о выдаче «для штабс - ротмистра Валиханова (под расписку подпоручика Люсилина) в 1860 году» трех карт. Лично из этого архива Ч.Ч. Валиханов получил 6 карт. В их числе – «Карты частей Средней Азии» (9 листов) и другие. Эти факты говорят о том, что при составлении карты Средней Азии и Восточного Туркестана Ч.Ч. Валиханову приходилось изучать очень много источников и материалов, опираться, наряду со своими результатами исследований, на научную литературу.

Найден список некоторых карт, составленных Ч. Валихановым и поступивших в архив военно-исторического и топографического департамента Российской империи (с 1 марта по 1 апреля 1860 года). В их числе: 1. План города Кульджи (на одном листе, в одном экземпляре). 2. Карта пространства между озером Балхаш и хребтом Алатау (на одном листе, один экземпляр). 3. Карта низовьев реки Или (1 лист). 4. Военная рекогносцировка западной части Заилийского края (1 лист). В фонде Азиатского отделения числится карта озера Иссык-Куль, приложенная к отчету о результатах экспедиции. Этот неполный список карт, составленных Ч. Валихановым, отражает лишь часть большой работы, которую он выполнил в Петербурге.

Заслуживают внимания карты, непосредственно касающиеся территории Казахстана, «Карта Казахской степи середины XIX века» и «Карта Семиречья» [2, с. 40-46].

Таким образом, Ч.Ч. Валиханов является по праву основоположником отечественной картографии. В архиве рукописей Ч.Ч. Валиханова, в путевых дневниках, имеется множество чертежей, картосхем, топографических и географических карт, зарисовок, выполненных им во время путешествий.

Чокан оставил значительное картографическое наследство, которое явились важным справочным пособием для многих российских государственных и военных деятелей XIX века. Картографическими материалами и консультациями Ч.Ч. Валиханова пользовались исследователи, как Д.И. Романовский, П.П. Семёнов-Тян-Шанский, М.И. Венюков и многие другие.

Ч. Валиханов всегда исследуемый маршрут вычерчивал опытной рукой военного топографа: реки со всеми ее притоками, схему перевалов, населенные пункты и т.д. Величайшая ценность данных топографических работ, что на их основе из них потом сложились карты, теперь уже точные, а не предположительные, какими вынуждена была довольствоваться до этого момента европейская наука.

Чокан проделал большую работу по отысканию и изучению картографических источников и широко использовал их в своих трудах. Картографические материалы, разработанные им, многие его выводы и в наше время не потеряли своей актуальности.

Рассмотрение картографических документов Ч.Ч. Валиханова с привлечением статистических, этнологических и других материалов, позволяет проследить эволюцию исторического процесса в новое время в Казахстане и в Средней Азии и найти верное решение сложных вопросов этнической, военно-политической, социально-экономической истории казахского народа.

Картографические работы Ч.Ч. Валиханова еще не собраны полностью и предстоит значительная исследовательская работа в данном направлении.

Введение в научный оборот картографических документов Ч.Ч. Валиханова, является важным элементом познания жизни и деятельности выдающейся личности, воспитания у подрастающего поколения стремления к знаниям, творчеству и научному поиску.

Литература

- 1 ГАОО РФ. Ф.19, оп. 1, д. 34.
- 2 Бейсенова А.С. Исследования природы Казахстана. – Алма-Ата: Издательство «Казахстан», 1979. – 161 с.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.
- 4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.2. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
- 5 Кусов В.С. Памятники отечественной картографии: Учебное пособие. – М.: Издательство Московского университета, 2003. – 146 с.

- 6 Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России / Отв. ред. Федосеев И. А. АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1989. – 229 с.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
- 8 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.
- 9 Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / Изданы под редакцией Н.И. Веселовского. – Записки РГО, 1904. – Т. XXIX. – Петербург: Типография Главного Управления. – 624 с.

References

- 1 GAOO RF. F.19, op.1, d. 34.
- 2 Bejsenova A.S. Issledovanija prirody Kazahstana. – Alma-Ata: Izdatel'stvo «Kazahstan», 1979. – 161 s.
- 3 Valihanov Ch.Ch. Sobraie sochinenij v pjati tomah. – Т.1. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1984. – 432 s.
- 4 Valihanov Ch.Ch. Sobraie sochinenij v pjati tomah. – Т.2. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – 416 s.
- 5 Kusov V.S. Pamjatniki otechestvennoj kartografii: Uchebnoe posobie. – М.: Izdatel'stvo: Moskovskogo universiteta, 2003. – 146 s.
- 6 Postnikov A.V. Razvitie krupnomasshtabnoj kartografii v Rossii / Отв. ред. Fedoseev I. А. АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1989. – 229 с.
- 7 Valihanov Ch.Ch. Sobraie sochinenij v pjati tomah. – Т.3. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
- 8 Valihanov Ch.Ch. Sobraie sochinenij v pjati tomah. – Т.4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.
- 9 Sochinenija Chokana Chingisovicha Valihanova / Izdany pod redakciej N.I. Veselovskogo. – Zapiski RGO, 1904. – Т. XXIX. – Peterburg: Tipografija Glavnogo Upravlenija. – 624 s

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 821.161.1

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ– ЖАРАҚТАРЫ

Қозғамбаева Г.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ даласын мекен еткен байырғы көшпелі халықтарда қару-жарақ түрлері мен типтерінің қалыптасу тарихына және олардың әртүрлі дистанцияда қолданылатындығы қамтылған. Қазақ халқы қару-жарақты қадірлеп, әдетте оларға қылышты, найзаны, садақты, сауытты, шоқпарды жатқызған. Қазақ жоңғар қақтығысы кезінде, қазақ хандары мен сұлтандар, билер мен батырлар Мәртөбе мен Күлтөбенің басына жиналып кеңес құрған. Сол кеңеске келген жауынгердің бірде-бірі жиналысқа қарусыз келмеген. Қарусыз келген жауынгерге орын берілмеген және ол сайлауда дауыс бере алмаған. Тынымсыз соғыстар, қазақ даласын жаулап алу мақсатында жүргізілген шапқыншылықтардан қорғану мақсатындағы күрес қазақ тайпаларының бойында жауынгерлік, батырлық дәстүрді қалыптастырды. Хандар мен сұлтандардың өзі сыртқы саяси мәселелерді шешкенде белгілі батырлардың әскери және саяси қолдауына сүйенді. Ханның күштілігі мен беделі оны қолдаушы батырлардың тектілігі мен саны арқылы да танылды. Ханның өзі кейде жорықтардан қалып, батырларды жасақтарымен бірге аттандырып отырған.

Түйін сөздер: қазақтың қару-жарақтары, қару –жарақ, садақ пен жебе, отарлау саясаты, тарихи мұра тарихи ескерткіш, сәулетші

ТРАДИЦИОННОЕ ОРУЖИЕ КАЗАХОВ

Козгамбаева Г.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, кандидат исторических наук, доцент
 Алматы, Республика Казахстан. электронная почта: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется история появления оружия у кочевников, обитавших в казахской степи, виды и типы наступательного и оборонительного вооружения, а также оружия, используемого для ближнего и дальнего боя.

Казахское вооружение разделялось на два основных вида: наступательное оружие - қару и средства защиты - жарак. Весь комплекс вооружения на казахском языке называется «қару жарак». Наступательное и оборонительное оружие кочевников отличалось разнообразием. Казахи говорят: «Ер қаруы- бес қару», что в переводе означает: «воин владеет пятью видами оружия». Разделение боевого оружия на пять основных видов связано с характерным для каждого типа способом поражения, который является основной его функцией. В тяжелые времена, когда враги подходили к границам степи, скотовод превращался в воина: вооруженные копьем, луком и саблей, кочевники защищали свою землю и свой народ от врагов. Во время казахско-джунгарской войны ханы, султаны, бии и батыры, собиравшиеся в Мартобе и Культобе провели совещание. Принимать в нем участие могли лишь те воины, которые явились вооруженными. Безоружные не имели права голоса. Вследствие того, что нападения на казахские степи практически не прекращались, известные воины – батыры имели высокий социальный статус в обществе. При решении внутренних проблем ханы и султаны полагались на политическую и военную

поддержку знаменитых батыров. Сила и мощь хана опирались на авторитет батыров, которые поддерживали его. Даже в качестве главного военачальника в походе мог выступать батыр.

Ключевые слова: казахское вооружение, оборонительное и наступательное вооружение, лук и стрелы, историческое наследие, колониальная политика

TRADITIONAL WEAPON OF KAZAKHS

Kozgambaeva G.B.

Al-Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences, associate professor
Almaty, Republic of Kazakhstan. e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Abstract. In article the history of emergence of the weapon in the nomads living in the Kazakh steppe, types of offensive and defensive arms, and also the weapon used for near and far fight is investigated. The Kazakh arms were divided into two main types: the offensive weapon - karu and means of protection - zharak. All complex of arms in Kazakh is called "karu zharak". The offensive and defensive weapon of nomads differed in a variety. Kazakhs says: "Er karuy – bes karu" that in translation means: "The soldier owns five types of weapon". Division of the military weapon into five main types is connected with way of defeat, characteristic of each type, which is his main function. In hard times when enemies approached steppe borders, the nomad turned into the soldier: armed with a spear, bow and a saber, nomads protected the earth and the people from enemies. During the Kazakh-Dzhung war khans, sultans, biys and the batyrs gathering in Martobe and Kultobe have held meeting. Only those soldiers who were armed could take in him part. Unarmed had no right to vote. Because attacks on the Kazakh steppes practically didn't stop, the famous soldiers – batyrs had the high social status in society. At the solution of internal problems khans and sultans relied on political and military support of the famous batyrs. Force and power of the khan relied on authority of batyrs who supported him. Even the batyr could act as the chief military leader in a campaign.

Keywords: Kazakh arms, defensive and offensive arms, bow and arrows, historical heritage, colonial policy.

Тарихқа терең үілсек, ата – бабаларымыз қазақ даласын жаулап алу саясатын жүргізген жауларының шапқыншылықтарынан қорғауда ғасырлар бойы күресіп келген. Осындай жаугершілік заманында қазақ батырлары қолдарына қару алып елді, жерді азат еткен ерлердің есімдері ұранға айналып, олар ұстаған қарулар ұрпақтан-ұрпаққа мұраға қалып отырған. Ер азаматтың жаугершілік заманда жаумен шайқасқанда жеңіске жетуі оның астындағы тұлпары мен үстіндегі сауыты, қару-жарағына байланысты екені белгілі. Халқымыз бұл ойды «ер қанаты - ат», «ер қуаты-қаруы» деп тұжырымдаған. Осы тұрғыдан алғанда қазақ халқының қаруы оның ерлікке толы өмірінен мәлімет беріп, еркіндікке ұмтылған мақсатын көрсете ді.

Қазақтың қару-жарақтары, әскери өнері, сауыт-сайманы, көшпелілердің соғыс тәсілдері жайлы тақырыптарда көптеген ғылыми зерттеулер, танымдық анықтамалар жарыққа шықты. Қазақ қаруын этнографиялық тұрғыдан алғаш зерттеушілердің бірегейі ғалым – Ш.Уәлиханов болды. Ш.Уәлихановтың «Вооружение киргизов в древние времена и их военные доспехи» атты зерттеуінде және басқа еңбектерінде ХУІІІ - ХІХ ғғ. қазақтың суық және от қарулардың түрлері мен типтерін, жасалу технологиясы, қазақ тіліндегі дәстүрлі кәсіби атаулары, олардың қолданылуы, қазақ халқының қару-жарақпен байланысты ырымдары туралы мәселелер қарастырылды [1].

Қазақ даласын мекен еткен байырғы көшпелі халықтарда қару-жарақ түрлері мен типтерінің қалыптасу тарихына тоқталатын болсақ, олардың қару-жарағы алыс қашықтықта, орта қашықтықта және жақын дистанцияда қолданылатын қарулар және қорғаныс жарағы болып

бөлінді.

Қазақ халқы қару-жарақты қадірлеп, жеті қазынаның біріне жатқызып, әдетте оларға қылышты, найзаны, садақты, сауытты, шоқпарды жатқызған. Қазақ батырлары соғыс кезінде жекпе-жек шайқастарда садақпен ату, найзамен түйреу, қылышпен кесу, балталасу мен шоқпарласу түрінде өткен. Содан болар, халық арасында «Ер қаруы - бес қару» деп айтылған. Қарудың түрі бесеу болатындығы туралы Қ.Ахметжанов былай дейді: «Қару-жарақ түрлерінің бесеу болып қалыптасуы олардың өзіндік, бірін-бірі ауыстыра алмайтын жеке қызметінің (функциясының) болуына байланысты. Соғыс қаруларының жұмсалыу тәсілі бес түрлі болып қалыптасқан. Олар – ату (садақ не мылтық), кесу (қылыш), түйреу (найза), шабу (айбалта), соғу (шоқпар). Басқа қарулар осы бесеуінің вариациялануы, түрленуі ғана. Сондықтан айқаста бұл бес қару бірінің орнын бірі баса алмайды» [2, 46-б.]. Ал «қару» және «жарақ» сөздерінің астарына үңілу халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі қасиетті құралдың орнын анықтауға көмектеседі. Зерттеушілер бұл екі сөздің «қару» сөзі «қар» деген түбірден туындап, ұстау деген мағынаны білдірсе, «қару» қолға ұстайтын соғыс құралдарының ортақ атауына айналған. Ал, «жарақ» сөзіне байланысты пікірлер алуан түрлі, олардың кейбіріне тоқтала кетсек, мысалы М.Қашқаридің «Диуани Лұғат-ат түрік» еңбегінде «јагык-жарақ:шайқасқа киіп шығатын темір сауыт, қалқандардың кез-келгеніне қолданатын ортақ атау» [3,25-б.]деп көрсетілген. Тарихта көшпелілер өмірінде қару асынып жүру жаугершілік заманда ғана емес, бейбіт өмірде де дәстүрге айналды. Қазақ халқының тарихы мен олардың шаруашылығына байланысты жазылған еңбектерде көшпелілік қазақтардың әдет құқықтарына тәуелді болғандығы туралы айтылады. Көп ғұмырын соғыспен өткізген қазақ халқы арасында тараған «Борышынды көпке созба, қаруынды үйде қалдырма» деген мақал, сөзге ой түйген бабаларымыз батырдың жарақсыз құр қара күшке сенуін құптамағандығын қуаттайды. Қайрат-күші кемімеген батыр өз еркімен қаруынан айрылмайды. Қаруынан айрылу өліммен тең. Батыр қаруынан айрылса басынан бағы тайғандай күй кешеді, ол тек қолына қаруын қайта түсіріп, атына мінгенде ғана қайраты арта түседі. М. Қашқари сөздігінде басында дулығасы, үстінде сауыты жоқ ерді «башнақ ер» деп атайды, оны аударған А. Егеубай «жалаң деген мағынаны білдіруі мүмкін» дейді[3,526-б.].Осы ойлар да халықтың «Қару дайындаған құлын болар, қаруды ұмытқан тұтқын болар» деген бір ауыз сөзімен түйінделген. Қазақ жоңғар қақтығысы кезінде, қазақ хандары мен сұлтандар, билер мен батырлар Мәртөбе мен Күлтөбенің басына жиналып кеңес құрған.Кеңеске келген жауынгердің бірде-бірі жиналысқа қарусыз келмеген. Қарусыз келген жауынгерге орын берілмеген және ол сайлауда дауыс бере алмаған. Тынымсыз соғыстар, қазақ даласын жаулап алу мақсатында жүргізілген шапқыншылықтардан қорғану мақсатындағы күрес қазақтың бойында жауынгерлік, батырлық дәстүрді қалыптастырды. Хандар мен сұлтандардың өзі сыртқы саяси мәселелерді шешкенде белгілі батырлардың әскери және саяси қолдауына сүйенді. Ханның күштілігі мен беделі оны қолдаушы батырлардың тектілігі мен саны арқылы да танылды. Ханның өзі кейде жорықтардан қалып, батырларды жасақтарымен бірге аттандырып отырған. Көшпелі халықтың алыс, орта және жақын қашықтықта қолданылатын қарулар және қорғаныс жарақтар болып бөлінді. Ерте заманнан евразиялық көшпелі халықтар жауынгерлерінің алыс қашықтықта айқаста қолданған басты қару түрі-жақ болды. Белгілі қару зерттеуші М.В.Горелик жақтарды конструкциясына байланысты қарапайым типі, күшейтілген типі, күрделі типі, құрамды типі деп 4 типке бөледі [4,59-б.]. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттай деректерге сүйенсек көшпелі садағының ең көне түрі «скифтік типтегі садақ» деп аталатын түрі болды. Жақтың ұзындығы шамамен 60-80 см, соған сәйкес оғының ұзындығы 60-70 см болды. Дала көшпелілерінің б.з. дейінгі III ғасырдан бастап садақтың жасалуы әрі жетілдіріліп, алысқа ату үшін адырнаның иіндері ұзартылып, бастары мен белі атқан кезде қозғалмас үшін 7 сүйектермен күшейтілген болып жасалған. Садақтың бұндай түрін ғалымдар көшпелі жауынгер ғұндар садағы деп атады. Еуразия аумағын б. з. I-II мыңжылдығында мекендеген көшпелілер жақтарының жекелеген түрлері осы ғұн садағының негізінде дамыды. Археологиялық қазба

кезінде ғұн, түркі заманына жататын обалардан мұндай адырна сүйектері жиі табылған.

Б.з. V-VI ғасырларында ғұн садағын әрі қарай жетілдіру барысында пайда болған «түркі садағының» басты ерекшелігі - оның иінің ішкі бетіне сүйек салып, сүйектің серпінді күші қолдануында. Археологиялық қазба барысында табылған садақ қалдықтары, адырна сүйектері, жақтың кішкене модельдері көне түркілердің бейнелеу өнері ескерткіштерінде садақтың суреттері, оның формасын, көлемін, белге тағылу әдісін толық қалпына келтіруге мүмкіндік беретінін Қ.Ахметжанов еңбектерінде қамтылған[2,53 б.].

Бұл садақ та күрделі - құрама садақ болды, ұзындығы 120 сантиметр. XIII ғасырда көшпелілер садағының төртінші түрі – «моңғол садағы» қолданысқа енді. Бұл садақтың адырнасы екі түрлі ағаштан жасалынып, иіндері бір немесе екі жағынан сүйекпен күшейтілген. Санкт – Петербургтегі этнография музейінде қойылған моңғол садағының иінінің екі жағынан сүйекпен күшейтілген. Иіні мен басының түйіскен жерінде кіріс адырнаны қатты ұрмас үшін сүйектен яғни малдың бақайшағынан жасалған қорғаныш бар. Жақты бұлай жасау сол кезеңдегі күллі түркі моңғол халықтарына ортақ жасау әдісін қолданғандығы туралы Сольовьев өз еңбектерінде қарасырып кеткен[5, 27 б.]. Қазақ садағы да осы үлгідегі садақ. Оның да иіндері сүйекпен күшейтіліп, басы ағаштан бөлек жасалып иініне бекітіледі. Жақтың адырнасына қайын, қарағай, қолданылып, оның иініне малдың қабырға сүйегі қолданылған болуы керек. Жақтың иінінің бетіне тарамыс жапсырылып, құралған бөліктері қайыспен буылып, су өтпес үшін майға суарылып, қайынның тозымен қапталады. Кейде жақтың терімен қапталған түрі де кездеседі.

XV ғасырдан бастап серпіні күшті болу үшін әртүрлі материалдардан, бес буыннан құралып жасалған жақтың бесінші түрі қалыптасты. Жақтың бұл үлгісі көшпелілер садағының дамуының соңғы кезеңі деуге болады. Еуразия даласын мекен еткен көшпелілердің қару-жарақ түрлері мен типтерінің қалыптасуынан біз, олардың қару-жарағы алыс қашықтықта, орта қашықтықта және жақын қашықтықта қолданылатын қарулар және қорғаныс жарағы болып бөлінетіндігін байқадық. Көшпелілер садағының: скифтік типтегі садақ, ғұн садағы, моңғол садағы деген түрлері болғандығын аңғардық. Солардың негізінде қазақ садағы да жасалып, осы үлгідегі садақ деп аталатын күрделі садақ түрі болды.

Б.з. дейінгі I-мыңжылдықтың ортасынан б.з V ғасырына дейін көшпелі жауынгерлерінің жақ пен жебені бірге салып алып жүретін садаққабы теріден екі қалталы болып жасалатын. Түркі заманынан бастап (V-VIII ғ.ғ.) жақ пен оқтың қаптары екі бөлек жасалды. Қазақтарда садақ пен жебе бұрын басты қарудың бірі болып, қазақ жауынгерлері садақ тарту өнерін жетік меңгерген болатын. Ілгеріде көптеген аңшы, жауынгерлердің, батырлардың есіміне «мерген» аты қосылып айтылуы да осының дәлелі.

Қазақтарда 22 наурыз мейрамы уақытында жүзіктің көзінен жебені өткізетін сайыстар болған. Сол сайыста құралайды көзген атқан мергендер жарысқа түсіп, үлкен атақты иеленген. Садақтың адырнасы бес функционалдық бөліктен құралып жасалады. Қолға ұстайтын жері – «белі», иілген бөліктері – «иіні», кірісі байланатын екі ұшы – «басы». Адырнаның белі мен басы қозғалмайды. Қатты бөлігі–иіні қозғалатын, серпінді бөлігі. Ал әр бөлік әр түрлі сүйек, мүйіз, ағаш, тарамыс, тері, тоз материалдарынан жасалатын бірнеше конструктивті элементтерден тұрады. Жебе-садақ оғының масағы. Қорамсақ – садақ оғының сауыты. Оны белге байлап немесе иыққа асып алады. Қалың көннен жасап өрнектейді. Қорамса ішінен екі қатар көлденең таспа тартады, оған жебелерді қатарлай тізеді. Оқтың алуға оңай болуы үшін жебенің кірісі төмен қаратылады. Сабының түрлеріне, қанаттарына (қауырсындары), ұштарындағы оқтардың жасалу материалдары мен түрлеріне және оқтың жеке атаулары мен міндеттеріне қарай бөлінген. Жебелерді сабының түрлеріне қарай бөлуде оқ саптарының қандай ағаштан жасалуына, саптарының ұзындығына және оқ саптарының түсіне байланысты жіктеу жасауға болады. Қандай ағаштан жасалғанына қарай оқтардың «қу жебе», «қайың оқ», «тобылғы сапты оқ», «қамыс сапты оқ» деген атаулары болады. Батырлардың қарулануын білдіретін, «бес қаруын асынды», «бес қаруы бойында», «бес қаруын сайланған» деген сөз тіркестері ана тілімізде, ауыз әдебиетте жиі

қолданылады. Соғысқа қатысты «ер қаруы» деген сөз тіркесі, халықтық әскери термин ретінде, жай қару емес, соғыс қаруы, жауынгердің соғыста қолданатын жеке қаруы (қылыш, айбалта, найза т.б.) деген ұғымды білдірген. Қазақтың «ер қаруы - бес қару» сөздерінің астарында көшпелі халықтарда ертеден қалыптасқан, жауынгерлік қаруды классификациялаудың осы өзіндік жүйесі жатқанын байқауға болады. Ал осы оқтар көркем әдебиетте былайша көрініс табады: «Ши оқпен емес, тобылғы оқпен атам, - деді, Көшек қара ағаштың бұтағынан иілген, әдемі кішкентей садағын сайлап. - Мына ұшқыр оқтарым жоғалмасын деп қой ши оқпен атып жүргенім. Сырты күмістелген кішкене, былғары қорамсағынан бір уыс қызыл тобылғы оқ суырды. Тобыршығы - жез, қауырсын орнына бір-бір тұтам шуда жіп байлаған» [6, 27 б.].

«Ер Тарғын» жырынан «доғал оқ» деген оқ түрін көруге болады: «Тарғын бұл Қартқожаққа кезек беріп, атсаң ат деп, қарсы қарап тұрып еді, Қожақ мұны сыйлап, атуға қимады. Не үшін десеңіз: «мен алпыс беске келген, сақалым қуарған бір қарт шалмын, бұл ғой, жас болса да, қасындағы Ақжүністей сұлуды қиып, әм өзінің жанын қиып, маған қарсы тұрды. Бұл өте батыр екен. Мұның өзін де атпайын, атын да атпайын тек мұның қорамсақтағы жүз алпыс кез оғын жалғыз доғал оқпенен атып уатайын. Соныменен өзімнің оны аяп атпағанымды білдірейін, оның ақылы болса, ойлап білер де, қызды маған тастар да, жүре берер» - деп, бір жалғыз доғал оқпенен салып қалғанда, Тарғынның қорамсақтағы жүз алпыс кез оғын күлпара қылып уатып кетті» [7, 135 б.].

Көшпелілердің қару-жарақтары, соғыс тәсілдерін қамтыған тақырыптар бойынша ғылыми зерттеулер, танымдық еңбектердің ішінде ер қаруы бес қарудың бірі садақ және оның жебесі туралы біршама еңбектер жарыққа шыққан. Оның кейбірінде жебенің қалай жасалғаны, не мақсатта пайдаланатындығы, қандай қашықтыққа ұшатындығы, салмағы мен ұзындығының қандай екендігі бойынша ғылыми тұрғыдан сипаттама беріліп, зерттелген. Ал қазақ халқының ауызша және жазбаша әдебиетіндегі батырлар жыры, ертегілер, аңыз әңгімелерде, ондағы берілген кейіпкерлердің барлығының батырлығы мен олардың қолданған қару жарақтарының түрлері мен жебелерінің атаулары айтылады. Зерттеуші ғалымдардың деректеріне сүйенсек, қазақ халқының ауызша және жазбаша әдебиетінде жебе атауларының 40-қа жуық аттары анықталып, олар жырларда, дастандарда және көркем әдебиетте қалай қолданылғандығы жайында айтылған.

Қазақ халқының қару-жарақтарын зерттеуші Қ. Ахметжан соғыста және аңшылықта қолданылатын садақ оқтарының бірнеше түрлері болатындығын айтады. Садақ оғы ұшының формасы, жасалу материалы мен қолдану қызметі арқылы анықталды дей келіп, қазақ оқтарының жебелерін жасалған материалына сәйкес топқа, жебе басының пішініне байланысты типке, қимасына байланысты үлгіге, ал ұзындығына байланысты нұсқаға бөледі. Бұл ғылыми тұрғыдан садақ оқтарының ең бір жүйелі жүргізілген жіктеуі екенін айта кету керек. Жебеге қатысты атауларды М. Қашқари еңбегінен кездестіруге болады. Мысалы «азұқ оқ» (қаңғырған оқ), йасыш (жебенің басындағы темірі), темүркен немесе теміркен (бұларда оқтың темір ұшы), тылы (оқтың басына (ұшына) байланатын қайысы), боры басы (оқ басының жебе ұшына еңгізілетін тұсындағы кертік, айылбасы) және шырғұй (жебе басының қалың, жуантық басы) [3, 314 б.]. Бұдан біз, жебенің түрлерінің көптігі және оның ішінде бізге жеткен жебе атауларының бір бөлігімен ғана танысып отырмыз. Ата бабаларымыздан қалған мұралар көп, одан өзімізге қажетін аламыз және оның өтеуі ретінде береріміз де көп.

Қару-жарақ соғыс өрті толастамаған заманда аман қалудың, жан сақтаудың бірден-бір құралы болды. Қазақтың бес қаруының бірі – садақ пен оның жебесінің осынша көп түрі мен атауы болуы көшпелі әскери өнер мен дәстүрдің қазақ даласында күрделі даму жолының болғандығын байқаймыз. Көшпелі әскери өнердің өте жоғары деңгейде дамығанын, қазақтың қару-жарақтарының ертеден қалыптасқандығы, оның ұлтымыздың жауынгерлік салты мен қазақтың бойындағы жауынгерлік рухты қалыптастыруда алар орынын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Валиханов Ч. Избранные труды. Под ред. А. Маргулана. – Алматы: Худ.лит, 1958. – С. 643.
2. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 240 б.
3. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-кітап. // Аударған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
4. Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы., 2006. – 216
5. Сольовьев А.М. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. – Новосибирск., – 1987.
6. Мағауин М. Аласапыран. (Тарихи роман) 1,2-кітап. – Алматы: Жазушы, 1988. – 830 б.
7. Қазақ ертегілері (Құраст. Е. Дүйсенбайұлы). – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 б.

References

1. Valikhanov Ch. Izbrannyye trudi. Pod red. A. Margulana. – Almaty: Hud.lit, 1958. – S. – 643.
2. Akhmetzhanov Q.S. Jaragan temir kigender: Batyrlardin qaru- jaragi, askeri oneri, salt-dasturleri. – Almaty: Dauir, 1996. – 240 b.
3. Qashqary M. Turk sozdigi. 3-kitap. // Audargan A. Egeubay. – Almaty: Hant, 1998. -600 b.
4. Akhmetzhan Q.C. Qazaqhtyn dasturli qaru-jaragin in etnografiyasi. – Almaty., – 2006. – 216
5. Sovolev A.M. Voennoe delo korenno go naselenie Zapadnoi Sibiri y. Epoha srednevekoviya. – Novosibirsk., - 1987.
6. Magauin M. Alasapiran (Tarihi roman) 1,2-kitap. – Almaty: Jazushy, 1988. – 830 b.
7. Qazaq ertegileri (Qurast. E. Duisenbayuly). – Almaty: Jazushy, 2009. - 320 b.

ТУРЕЦКАЯ ДИАСПОРА БОЛГАРИИ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ

Кульсариева С.П.¹, Нурасилова А.²

¹доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, к.и.н.

²магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии Казахского национального университета им. аль-Фараби.

Аннотация. Одним из крупных этносов Болгарии являются турки, которые занимают второе место по численности среди населения Болгарии. Это объясняет интерес исследователей к турецкой общине Болгарии.

В статье рассмотрена дискуссия исследователей на тему расхождения в использовании терминов «болгарские турки» и «турки в Болгарии». Турецкий ученый Нурай Екиджи считает, что наиболее распространенным термином этнических турок на территории Болгарии является «болгарские турки». В то время как известные ученые в этой области Вольфганг Хепкен и Хью Пултон придерживаются при написании работ термина «турки Болгарии». Члены турецкой общины в Болгарии, которые вернулись в Турцию, определяют себя как «турецкое меньшинство в Болгарии». До сих пор нет единства в данной терминологии, что не совсем понятно авторам статьи, т. к. объект исследования — турецкое население Болгарии — обозначен вполне отчетливо. Рассмотрен вопрос о миграции турок Болгарии на свою историческую родину. Среди ученых, занимающихся проблематикой миграционных процессов, можно выделить исследователя Нурая Екиджи, всесторонне рассматривающий данный процесс в труде «Диаспора турок Болгарии в Турции». В начальном этапе миграции местное население оказало теплый прием, который позже сменился на напряженный. В связи с этим наблюдался обратный отток турок из-за трудностей адаптации. Василева, Пултон, Хепкен и Димитрова приводят разные цифры мигрантов, однако, все авторы подтверждают большую миграцию турок в период 1980-2000-е гг. на историческую родину. Несмотря на обратный отток турок в Болгарию, значительное число турецких репатриантов остались жить в Турции.

В статье проанализирована работа известного турецкого ученого Али Еминова, который поднимает проблему дискриминации турок в Болгарии во второй половине XX века. Дискриминация проявлялась в отношении к турецкому языку, а именно в получении языкового образования. Кроме того, представители турецкой диаспоры не могли участвовать в политическом процессе в Болгарии.

Ключевые слова: болгарские турки, репатриация болгарских турок.

БОЛГАРИЯДАҒЫ ТҮРІК ДИАСПОРАСЫ: ЗЕРТТЕУГЕ ТАЛДАМАЛЫҚ ШОЛУ

Құлсариева С.П.¹, Нұрасылова А.²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музейтану кафедрасының доценті. ф.ғ.к.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты.

Аңдатпа. Мақалада алаш зиялыларының ұлттық тарихымыздағы көпсалалы қызметтерінің бір қыры жан-жақты талданады. Зиялылар халқының білім саласына айтарлықтай көңіл бөлді.

Зерттеу барысында осы тұрғыда біршама мысалдар келтірілген. Сонымен қатар, сол дәуірдің тарихы туралы бүгінгі таңдағы бірқатар зерттеулер қарастырылған. Мақала авторлары алаш тұлғаларының қоғамға сіңірген еңбектеріне айтарлықтай баға берген. Жалпы зерттеу жұмысы алаштану, тұлғатану бағыттарында өзіндік орынға ие болатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: алаш, интеллигенция, ұлт, революция, қоғам, идеология

THE TURKISH DIASPORA IN BULGARIA: AN ANALYTICAL REVIEW OF RESEARCH

Kulsariyeva S.P.¹, Nurasilova A.²

¹Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Kazakh National University named after. al-Farabi, Ph.D.

²2nd year master student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology of the Kazakh National University named after. al-Farabi.

Abstract. Ethnic Turks are the second largest ethnic group in modern Bulgaria. This explains the interest of researchers to the Turkish community in Bulgaria.

There are several terms referring to the Turkish population in Bulgaria. “The Turks of Bulgaria” and “Bulgarian Turks” are among the most broadly used terms. And these terms are discussed in the article. I would like to pay a special attention to and elaborate on the last term: “Bulgarian Turks”. Turkish scientist Nuray Ekidzhi believes that the most common term of ethnic Turks in Bulgaria is "Bulgarian Turks" . While well-known scientists Wolfgang Hepken and Hugh Poulton use the term " Bulgarian Turks " . Members of the Turkish community in Bulgaria , who had returned to Turkey , define themselves as " Turkish minority in Bulgaria ." There is still no unity in this terminology. That isn't absolutely clear to authors of article. But the object of research - the Turkish population of Bulgaria is designated quite distinctly. The problem of the Bulgarian Turks migrating to their historical homeland is considered in the article. Among the scientists involved in the problems of migration can be distinguished researcher Nuraya Ekidzhi. In the work "Diaspora of Turks of Bulgaria in Turkey" Nuraya Ekidzhi comprehensively considers this process.

Keywords: Bulgarian turks, repatriation of Bulgarian Turks

Турки в Болгарии — вторая по численности этническая, языковая и конфессиональная группа в составе населения современного государства Болгария. В начале XX века они составляли 14,2%. С 1926 года, несмотря на несколько волн миграций, процент представителей турецкой общины Болгарии оставался стабильным в пределах 9-10%. Согласно предварительным результатам переписи в марте 2001 г., 758 000 или 9.5% населения Болгарии составляют этнические турки [1].

Проблема этнонима и расхождений в терминологии в трудах ученых.

Существует ряд терминов, наиболее широко распространенных в научных кругах: “турки”, “турецкое меньшинство”, “турецкая община”, “этнические турки”, “турки в Болгарии”, “турки Болгарии” и “болгарские турки”. Антрополог Нурай Екиджи в своих работах особое внимание обращает на термин “болгарские турки”. По мнению Н. Екиджи, “болгарские турки” - наиболее широко используемый термин для обозначения этнических турок в Болгарии. Этот термин особенно распространен в болгарской литературе, например, в «Bulgarskite Turci». Однако этот термин в труде Екиджи рассматривается как термин, не определяющий идентичность рассматриваемого сообщества, по мнению автора использование данного термина является неправильным [2, с. 43].

Члены турецкой общины Болгарии, особенно те, которые вернулись в Турцию, определяют себя как члены “турецкого меньшинства в Болгарии”, а не “болгарские турки”. Термин “болгарские турки” редко используется самими турками как этноним. Например, в ответ на статью “Bulgarian Turks: from where to where?” [3], которая была издана в одной из ежедневных газет Турции, опубликована следующая декларация одной из иммигрантских ассоциаций: «...они (местное население в целом и штат газеты в особенности) определяют нас как болгар, которые ассимилировались в турок или турок, ставших болгарами? Мы отличаемся от них, мы настоящие турки и наследники Османской империи ...» [4].

Таким образом, в научной литературе существует расхождение в использовании термина “болгарские турки” различными авторами, так как данный термин не совсем точно характеризует турецкую общину в Болгарии, в связи с чем было принято решение использовать термин “турки Болгарии”. Например, Вольфганг Хепкен [5] и Хью Пултон [6], одни из наиболее известных ученых и видных исследователей в этой области, придерживаются при написании работ термина “турки Болгарии”, вместо “болгарские турки”. То же самое может быть сказано об Али Еминове [7] и Билале Симсире [8], а также других турецких авторах из Турции. Интересным является то, что сообщество турок Болгарии в Турции принято называть “болгарская диаспора”.

В Турции функционируют многочисленные иммигрантские ассоциации. Большинство иммигрантских ассоциаций принадлежит не только туркам Болгарии, но также туркам из других балканских стран. Количество таких организаций превышает восемьдесят. Ассоциаций, которые включают исключительно турок Болгарии не много. Эти ассоциации можно легко отличить по присутствию в названиях следующих слов: “Болгария”, “турки Болгарии” и “болгарские турки”. Таким образом, мы видим, что турки, эмигрировавшие в Турцию из Болгарии, самоидентифицируют себя, как “турки Болгарии” или “Болгарские турки” [9, с. 43].

Не совсем понятна настойчивость авторов, склоняющихся к тому или иному названию этой этнической группы и не признающих другие варианты названий. На наш взгляд, решение данного вопроса не является столь важным, поскольку объект исследования — турецкое население Болгарии - обозначен довольно четко.

Миграционные процессы, статистика и проблема адаптации репатриантов.

Существующая этническая и религиозная ситуация в Болгарии - продукт тысячелетних миграционных процессов. Среди ученых, занимающихся проблематикой исторических миграций турок, можно выделить исследователя Нурай Екиджи, всесторонне рассматривающую данный процесс в труде «Диаспора Турок Болгарии в Турции» [9, с. 43]. Согласно ее исследованиям, поток миграции от Балкан в Анатолию продолжался довольно долго. Но, если после распада Османской империи Турция была государством, принимавшим поток миграции турецких и/или мусульманских общин в целом, то в 1990-х годах по причине военных конфликтов на Балканах, Турция стала страной, принявшей значительное количество беженцев не только турецкого происхождения из Боснии, Косово, Македонии и Болгарии [10].

Необходимо отметить, что до сих пор отсутствуют точные данные о численности населения диаспоры турок Болгарии, данная проблема возникла вследствие того, что, во-первых, было проведено недостаточно систематических и беспристрастных исследований в области изучения диаспоры турок Болгарии, другой причиной можно считать продолжающуюся мотивационную эмиграцию.

Относительно числа турецких репатриантов в период с 1989 года есть много источников, основанных на сведениях из различных изданных или неопубликованных, официальных или неофициальных баз данных. Большинство источников, однако, более или менее сходятся в вопросе о числе иммигрантов, прибывших в Турцию из Болгарии еще на начальном этапе миграции в 1989 году. Можно утверждать, что около 350 000-400 000 турок уехали из Болгарии во время этого периода. К примеру, Василева утверждает, что в период с мая по 10 сентября 369 839 турок уехали из Болгарии [11]. Пултон и Хопкен [12] воздерживаются от предоставления

точных чисел, отмечая только приблизительные цифры “более чем 300 000” и 370 000, соответственно [13]. Димитрова, используя турецкие источники, утверждает, что число иммигрантов в период только с 3 июня по 21 августа 1989 года было 311 862 [14].

В то же время было также и обратное движение - обратный отток турков в Болгарию из-за трудностей адаптации, с которыми сталкиваются иммигранты в Турции. Согласно Василевой, 154 937 беженцев вернулись в Болгарию между 1989 и 1990 [15, с. 21]. Желязкова утверждает, что 120 000 вернулись, в то же время Карпат приводит другую цифру - 8 000 изменивших свое решение [16, с. 20]. Данная цифра вызывает сомнение. Димитрова, с другой стороны, утверждает, что около 150 000 вернулось в Болгарию [17, с. 79].

Итак, в результате иммиграции, от 210 000 до 215 000 болгарских турок поселились в Турции после начала эмиграции. Согласно Василевой [15] (1992, 348) и Димитрову [17] (1998, с. 83) их число составляет 214 902 и 212 688 соответственно. Следовательно, число иммигрантов прибывших в Турцию между 1990 и 2000 годами, несмотря на маятниковую миграцию, составило свыше 300 000 человек.

Особое внимание исследователи обращают в своих трудах отношениям между местным населением Турции и репатриантами. Согласно их данным, можно утверждать, что теплый прием, оказанный местными жителями на начальных этапах эмиграции, сменился позже на латентную напряженность. На начальных этапах эмиграции, иммигрантов называли “товарищами” (Soydash), но вскоре их стали называть “иммигрантами” (Göçmen) – термин, обычно имеющий уничижительный смысл, иногда применяя к ним термин “болгары” или “неверные” (Giavours) [20, с. 125].

На наш взгляд, существующее положение со статистическими данными по турецким мигрантам показывает настоятельную необходимость проведения серьезного исследования по вопросам репатриации на основе единых статистических данных. Такое исследование необходимо для получения реальной картины, сложившейся в вопросе миграции и реэмиграции турок Болгарии.

Тема дискриминации турок Болгарии в трудах ученых.

Один из видных турецких антропологов Али Еминов, исследователь культурных и исторических процессов турок в Болгарии, в труде «Турки и татары в Болгарии и на Балканах» особое внимание уделяет подробному анализу турецких, болгарских, европейских, и американских публикаций по данной тематике. Кроме того, его исследование опирается на широкий круг правительственных документов, статей, работ выдающихся ученых и публицистов, а также отчетов правозащитных организаций [21].

Али Еминов поднимает проблему дискриминации турок в Болгарии во второй половине двадцатого века, т.е. в социалистической Болгарии, в следующих главных сферах: статусе турецкого языка в Болгарии, праве на получение языкового образования, статусе исламских учреждений и участии турок в политическом процессе.

Исследователи Эран и Кристина Крамер в труде «Болгарский национализм и турецкий язык в Болгарии» рассматривают язык как основной аспект национального единства в Болгарии в XIX-XX в. [22]. К сожалению, объединение в языковом отношении этнических групп, говорящих на различных языках, являлось трудным, почти невозможным процессом. Кроме того, религиозные границы, установленные между православными и мусульманами во время османского правления, не могли не отразиться на процессе дальнейшей ассимиляции турецкого народа. В течение 1970-1980-х гг. болгарские лидеры делали попытки через дискриминацию преодолеть трудности, связанные с ассимиляцией различных этнических групп в Болгарии, утверждая, что все население Болгарии, независимо от их этнической, религиозной, или лингвистической принадлежности, едино. Таким образом, Димитр Стоянов, Министр внутренних дел, оправдывал принудительную ассимиляцию турок в Болгарии 1985: «Все наши соотечественники, которые поменяли свои имена

на болгарские [турки], являются болгарскими. Они - дети болгарской страны. В Болгарии нет турок» [23].

Работы Маева М. посвящены анализу процесса, связанного с принудительной ассимиляцией турок в Болгарии. Данное исследование охватывает период с начала обретения Болгарией независимости в 1878. Автор также делает акцент на принципах языковой и образовательной политики болгарского правительства по отношению к турецкому меньшинству. Этот исторический период, когда около миллиона турок, живущих в Болгарии, были вынуждены сменить турецкие имена на болгарские, особенно активно проводился в 1984-1985 гг. Особое внимание автор уделяет событиям происходившим во время господства коммунистической идеологии в Болгарии.

Работа Ричарда Крэмптона «Турки Болгарии» посвящена анализу образовательной системы турок в Болгарии [24]. Болгария унаследовала децентрализованную образовательную систему от Османской империи, где каждая этнорелигиозная община была ответственна за получение образования членами самой общины. Во время османского периода в Болгарии турецкий язык был языком высокого статуса и многие болгары учились на турецком языке, в то время как турки в основном остались одноязычными, и знали только турецкий язык. Большое количество турецких слов вошли в литературный и разговорный болгарский язык. После получения независимости Болгарии в 1878 г., языковая ситуация в Болгарии была кардинально изменена. Болгары прекратили изучение турецкого языка, в то время как турки чувствовали потребность в изучении болгарского языка. Начиная с этого момента, болгарские слова стали включаться в турецкий литературный и разговорный язык [25].

О защите образовательных и других культурных прав меньшинств было написано в положении Берлинского Мирного договора 1878 г., при установлении королевства Болгария, данные положения были утверждены в последующих международных и двусторонних соглашениях между Болгарией и Турцией. В статье 54 было сказано: "национальные меньшинства имеют равное право обучаться на родном языке в школах и других образовательных учреждениях". Эти требования были включены в правовую систему Болгарии [27]. Слияние турецких школ с болгарскими в период между 1960 и 1972 годами совпало с новыми требованиями болгарского правительства в отношении к турецким писателям и редакторам, о замене турецких слов на болгарские и русские слова. В связи с этим был определен огромный список, состоящий из турецких слов, предложенных для замены [28]. Писателей и редакторов, которые не соблюдали эти рекомендации, подвергали строгой цензуре и наказаниям административного характера. Многие работы знаменитых турецких писателей так и не были изданы. Центральный комитет Болгарской Компартии издал директивы, отвечающие на вопрос: почему турецкое население против принципа "одной страны, одного языка, одной культуры". [31].

В настоящее время публикация газет и журналов на турецком языке возобновилась, хотя некоторые из новых периодических изданий потерпели неудачу из-за отсутствия соответствующего финансирования. На турецком языке есть новостные каналы на болгарском национальном радио и телевидении. Однако по большому счету вопрос о СМИ на турецком языке в Болгарии до сих пор остается нерешенной проблемой, потому что большинство радио и телепрограмм лишь только транслируют новости с радиостанций Турции. Данная ситуация свидетельствует об отсутствии собственных радиопередач, телепрограмм и соответствующей прессы на турецком языке в Болгарии [32].

Турецкий язык в Болгарии не находится под угрозой полного исчезновения. Так же, языки не находятся под угрозой исчезновения в тех местах, где носители языка проживают компактными группами. Как считает Али Еминов, языки "выживают, где люди несколько изолированы физически или в психологическом отношении от господствующей тенденции, распространенной в обществе" [33]. (Еминов минорети языка) В Болгарии говорящие на

турецком языке проживают компактно в юго-восточных и северо-восточных областях страны, в этнически гомогенных деревнях и городских районах, где родной язык используется в качестве основного средства коммуникации. Это является хорошей базой для сохранения языка, как указано выше.

Все сказанное свидетельствует что, начавшееся в постсоциалистический период, национальное возрождение турок Болгарии не проводится в должной мере. Несмотря на проводящиеся меры, видны следы существовавшей ранее дискриминации и отсутствие государственной заинтересованности в положительной динамике вопроса.

Анализ исследований по ряду проблем этничности турок, проживающих в Болгарии, показал, что среди ученых до сих пор не найден единый этноним для их идентификации. Вопрос единого этнонима представляется важным для исследователей, занимающихся болгарскими турками.

Другая важная проблема, привлекающая внимание исследователей — миграция турков из Болгарии в Турцию и ее последствия. Большое расхождение в численности мигрантов указывает на то, что строгой статистики по данному вопросу нет. Другое объяснение — часть мигрантов возвращается в Болгарию, не сумев адаптироваться в Турции. Положение с маятниковой миграцией является одной из причин расхождения в статистических данных, однако, это не снимает проблему уточнения или упорядочивания данных в стратегически важном вопросе.

Ряд исследователей рассматривают историю изменения статуса турецкого языка в Болгарии и современное отношение к нему в стране, включая систему образования, находя существующую ситуацию как дискриминационную. Анализ трудов исследователей показал, несмотря на то, что турецкая диаспора Болгарии является вторым по численности этносом в стране, представители этого этноса не находят поддержки со стороны государства в вопросах укрепления собственной идентичности и являются ущемленной в правах частью населения страны.

Литература

1. Appears in Victor A. Friedman and Donald L. Dyer, eds. *Of All the Slavs My Favorites: In Honor of Howard I. Aronson*. Indiana Slavic Studies 12: 155-69, 2001.
2. Nuray Ekici. *The Diaspora of the Turks of Bulgaria in Turkey. Historical Background*. - Ankara: Ministry of Foreign Affairs Press, 2001. - p. 43 .
3. Cumhuriyet (Daily Turkish Newspaper), 8 August 2003.
4. Balkan Sentezi (Monthly Newspaper): September 2003.
5. Höpken, Wolfgang. *From Religious Identity to Ethnic Mobilization: The Turks of Bulgaria Before, under and since Communism*, in *Muslim Identity and the Balkan State*, (eds.) Hugh Poulton and Suha Taji-Farouki. – London, 1997.
6. Poulton, Hugh and the Minnesota Lawyers International Human Rights Committee (MLIHRC), *Minorities in the Balkans, the Minority Rights Group, Report 82*. London, 1989.
7. Eminov Ali. *Turkish and Other Muslim minorities in Bulgaria*. – London, 1997.
8. Simsir Bilâl. *Turkish Minority Education and Literature in Bulgaria*. - Ankara: Ministry of Foreign Affairs Press. - P. 145.
9. Nuray Ekici. *The Diaspora of the Turks of Bulgaria in Turkey. Historical Background*. - Ankara: Ministry of Foreign Affairs Press, 2001, - 43 p.
10. Oran, Baskin (ed.). *TDP'nin Kurumsal Çerçevesi [The Institutional Framework of the Turkish Foreign Policy]*, in *Türk Dis Politikasi: Kurtulus Savasından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar [Turkish Foreign Policy: From the Independence War to Present: Facts, Documents, Comments]*, 2001. Vol.I:1919–1980, Istanbul. 20–53.
11. Vasileva Darina. *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, in *International Migration Review*, 1992. Vol. 26, No. 2,342–52.
12. Poulton Hugh. *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. London, 1993.
13. Poulton Hugh and Suha Taji-Farouki. *Muslim Identity and the Balkan State*. London, 1997.
14. Dimitrova Donka. *Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey*, in *Mezhdú adaptatsiyata I nostalgiyata: Bulgarskite Turtsi v Turtsia [Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey]*. Sofia, 1998. pp. 76–139.
15. Vasileva Darina. *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, in *International Migration Review*, 1992. Vol. 26, No. 2,342–56.

16. Zhelyazkova, Antonina: 2002, Turcite v Bulgaria [Turks in Bulgaria], in Dve [Two], Vera Moutafchieva and Antonina Zhelyazkova, Sofia. – pp.161–197.
17. Dimitrov, Vesselin. “In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria’s Turkish minority, 1984-1985,” *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2000. December 23, 23 pages. Available at www.ecmi.de/publications/jemie/data.dimitrov.pdf
18. Toumarkine Alexandre. *Balkan and Caucasian Immigrants Associations: Community and Politics*, in *Civil society in the Grip of nationalism: Studies on Political Culture in Contemporary Turkey*, eds. Stefanos Yerasimos, Günter Seufert and Karin Vorhoff. Istanbul, 2000.
19. Dimitrova Donka. *Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey*, in *Mezhdú adaptatsiyata I nostalgiyata: Bulgarskite Turtsi v Turtsia [Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey]*. Sofia, 1998. pp.76–139.
20. Georgieva Tzvetana. *Coexistence as a system in the Everyday Life of Christians and Muslims in Bulgaria*, in *Relations of Compatibility and Incompatibility Between Christians and Muslims in Bulgaria*, (Sofia: International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations’ Foundation), 1994. - pp.151–178.
21. Ali Eminov. *The Nation-State and Minority Languages:Turkish in Bulgaria*. Радио"СвободнаяЕвропа" 1985: 5. - Wayne, Nebraska: Wayne State College, 2003.
22. Bulgarian nationalism and Turkish language in Bulgaria.” In Fraenkel, Eran and Christina Kramer, eds. *Language Contact – Language Conflict*. New York: Peter Lang, 2001. - pp. 43-71.
23. *Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans*. Ali Eminov(book) *Nationalities Papers*, 2003. Vol. 28, No. 1, 2000.
24. Richard Crampton , "The Turks of Bulgaria, 1878-1944," *International Journal of Turkish Studies*, 1989, pp. 43-78 .)
25. Nuray Ekici.: *The Diaspora of the Turks of Bulgaria in Turkey. Historical Background*. - Ankara: Ministry of Foreign Affairs Press, 2001, - 43 p.
26. Oran, Baskin (ed.). *TDP’nin Kurumsal Cercevesi [The Institutional Framework of the Turkish Foreign Policy]*, in *Türk Dis Politikasi: Kurtulus Savasindan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar [Turkish Foreign Policy: From the Independence War to Present: Facts, Documents, Comments]*, 2001. Vol.I:1919–1980, Istanbul. 20–53.
27. Ali Eminov. *The Nation-State and Minority Languages:Turkish in Bulgaria*. Радио"СвободнаяЕвропа" 1985: 5. - Wayne, Nebraska: Wayne State College, 2003.
28. “Bulgarian Turks and the European Union.” – In: Rusu, H. and B. Voicu (eds.) *EU Integration Process from EAST to EAST: Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World. Proceedings from a Round Table for young Social Scientists*. Sibiu: Psihomedía Publ. House, 2005, p. 119-126.V
29. Richard Crampton. "The Turks of Bulgaria, 1878-1944,"*International Journal of Turkish Studies*, 1989. 4 (2). - pp. 43-78.
30. Ali Eminov. *The Nation-State and Minority Languages:Turkish in Bulgaria*. - Wayne, Nebraska: Wayne State College, 2003.
31. Ali Eminov. *The Nation-State and Minority Languages:Turkish in Bulgaria*. - Wayne, Nebraska: Wayne State College, 2003.
32. Çavuş Mehmet. *Yüzyıl Bulgaristan Türkleri _iiri: Antoloji*. stanbul: Yaylacık Mat baası. Translated from Turkish (Çavuş 1988: 68-69) and paraphrased by the author Ali Eminov, 1988. - p. 20.
33. Ali Eminov. *The Nation-State and Minority Languages:Turkish in Bulgaria*. - Wayne, Nebraska: Wayne State College, 2003.
34. Todorova, Maria. *Language in the Construction of Ethnicity and Nationalism: The Case of Bulgaria*. - (Working Paper 5.5.) Berkeley: University of California Center for German and European Studies, 1992.
“Bulgarian nationalism and Turkish language in Bulgaria.” In Fraenkel, Eran and Christina Kramer, eds. *Language Contact – Language Conflict*. New York: Peter Lang, 2001. - pp. 48-71.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 339.9

МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Құрманбаева Г.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен «Ғылым ордасы» Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2-курс магистранты.

Аңдатпа. Мақалада ақын, фольклортанушы, тарихшы М.Ж. Көпейұлының қолжазбаларына сүйене қазақтан шыққан қажылар мен олардың қажылық сапардың парыздарын орындау амалдары, туындаған жол қиындықтары мұрағат және баспасөз материалдарымен байланыстырыла жазылған.

Түйін сөздер: қажылық, мұсылман, қажы, дін, Мекке, Медина

МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Курманбаева Г.К.

Магистрант 2 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби и Института истории и этнологии им.

Аннотация. В статье поэт, фольклорист, историк М.Ж. На основе рукописей Копейули написаны паломники из Казахстана и их методы выполнения обязательств паломничества, трудности, встречающиеся в пути, в связи с архивными и печатными материалами.

Ключевые слова: паломничество, мусульманин, паломник, религия, Мекка, Медина.

THE ISSUE OF HAJJ IN THE WRITINGS OF MASHKHUR ZHUSSUP KOPEYULY

Kurmanbayeva G.K

Master Student of the al-Farabi Kazakh National University and Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov

Abstract. This article describes the manuscripts of the poet, historian and folklorist M.Zh.Kopeev's poems. And Kazakh pilgrimage the difficulties in their way and relationship with the press and archives.

Keywords: pilgrim, Muslim, Hajji, religion, Mekka, Medina

Қазақ қажылық сапарының тарихы туралы деректер қажылыққа барған жеке адамдардың естеліктерінен, жазбаларынан, қажылар туралы қисса-дастан, деректі өлеңдерден, әр кезеңде басылған мерзімді баспасөздегі хабарлама, қажылардың жол жүруге байланысты өтініштері, берілген анықтамалық қағаздары қатталған мұрағат құжаттарынан тұрады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы діни жөн-жоралғы жасау мақсатында Мекке-Мединаны бетке алған алғашқы қажылар туралы деректі әңгімелер, өлеңдер, қисса-дастандар жазу арқылы қазақ қажылығы туралы мол мағлұмат қалдырған. Тарихшылар Е.Бекмаханов [1], Ә.Марғұлан [2], М.Қозыбаев [3] Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазба дерегінің маңыздылығына жоғары баға берген.

Жас кезінде Шығыс әлемінің білімімен сусындаған, кейіннен орыс тілін меңгеруі арқылы Батыс өркениетінің де ғылыми жаңалықтарымен танысқан М. Көпейұлы тарих, этнология, фольклор, әдебиет, тіл тарихы, этнография, философия, медицина, космология тағы басқа ғылым салаларына арналған көптеген еңбектер жазып қалдырды. Мәшһүртанушы Е.Қ. Жүсіпов Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жөнінде: «Деректанушы ретінде Мәшһүр Жүсіп Отан тарихына қатысты деректердің кез келген түрлерін: естелік кітапша, тарихи зерттеу шежіре нұсқалары, діни, мифологиялық жер-су аттарына қатысты топографиялық аңыз-әңгімелері т.б жинастырған», - деп жазуы оның бүгінгі күн белесінен тұлғалық тұғырын айқындап береді [4, 19-б.].

Мәшһүр Жүсіп қажылыққа байланысты көрген-білген, естігенін қағазға түсіріп отырған. Бұрынғы жазғандарын жаңа деректермен толықтырды. Сиямен жазған қағаздарын «месі» тәсілімен сақтап отырды. Ол жазбаларын Мекке мен Мединеге барып келген қажылардан естігендерімен, ел аузында айтылып жүрген түрлі аңыз-әңгімелерді пайдалана жазды.

Енді Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының осы жазбаларына тоқталайық. «Қазақ тарихында» 9.2-мәтін. Қазақ қажылары. (2 нұсқада)» деген нұсқада мынадай дерек келтіріледі: «Қазақ қазақ болғанда, бұл қазақта қажыға ілкі бастап барған Уақ Нұркен (Нүрикен) бай. Тоқал қатынымен барып, (Семей қаласы, Аякөз, Піскек, Тоқпақ, Алматы, Әулиеата, Тәшкент, Бұхар жолымен бірінші үлгісінде қалалар аты айтылады) төрт жыл жолаушылықпен жүріп, бесінші жылда аман-есен еліне, жұртына келген. Сол Нұркеннен соң екінші қажыға барушы Күлік-Самай сопы, Баянаулда дуан болып, аузы ашылғанда, указ болған ноғай Байжан хазірет сол екеуі болған. Екеуі де сол жақта өлген. Солардың кеткен жылы қой жылы еді. Мың сегіз жүз елу сегізінші жыл болса керек. Осы сөзді жазып отырған Мәшһүр Жүсіп дәл сол жылы туған бала. Осы күнде жетпіс жаста отыр. Бұл қазақтан үшінші қажыға барушылар: Тобықты Құнанбай, Айдабол Қишыл, Қыстаубайдан бастап көптеген қажыларды атап өтеді де, Орта жүзден жиырма кісі барыпты. Кіші жүзден табандаған жүз кісі барыпты. Ішінде Нұрпейіс хазірет пен Досжан халпе бар дейді. Мұнан бұрын қазақ бүйтіп бас қосып қажыға бармаған екен».

Қазақ Әнес сахабадан өсіп-өнген деген нұсқа көшіріліп әкеліп, жүз жиырма адам арасынан расход шығарып қазақтар түсетін такие салынғанын, қазақтың да ел жұрт екендігі әйгіленгендігін Құнанбай атымен байланыстырған Мәшһүр Жүсіп Құнанбай қажының қажыға барған жылын 1874 жыл, ал қайтыс болған жылын 1885 жыл деп көрсетеді, яғни ол тауық жылы 81 жасында о дүниелік болған. Меккеде Құнанбай қажы салдырған үй жайында мынадай дерек береді: «Бұл Меккедегі тәкие әуел Құнанбай атына жазылған. Арғын атында болғандықтан, Орманшыдан барған Хасен шайхы даулап алған. Онан кейін тоқал Арғыннан Ешмұхаммед даулап алған. Бұл күнде кіші жүз Досжан қалпе атына жазылып қалыпты» [5, 62-б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы XIX ғасырдың 50-80-жылдары қажылыққа барған қазақ арасына белгілі адамдардың қасына қандай адамдарды ертіп барғандығы жайында да мәлімет береді. «Қазақ шежіресінде» Құнанбай қажының Бәсетін Апайбөрі Құдияр қажы, Алтай Ешмұхаммед қажы және тағы да бірнеше адамды сапарлас қылып алғандығы жөнінде айтылады. Солардың ішінде Бәсетін Апайбөрі Құдияр қажы қажылықтан аман-есен оралып, ұзақ өмір сүріп, елде қайтыс болған екен. Қажылыққа барғандардың арасында Сұлтан қожамен Егізек Жанайдар, олармен Атығай Қожахмет қажының да сапарлас болғандығы айтылады. Қажылыққа Арғынның белгілі Орманшы Хасен шайхы мен тоқал Арғыннан Ешмұхаммед те Бұхара арқылы барған [6, 195-б.].

Құнанбаймен Ақмоладан Аққұм, Қосқопадан Шекшек қажы, Атбасардан Ейкезек Жанайдар, Есіл бойындағы Құлан қыпшақтан Шонтыбай, Батырқожа молда балалары, Сілеті бойындағы Қыпшақтан Құрман баласы Хасен қажы, Мамбет Тоқадан Изден, Сазан ұрпағы Мұхаммедсәлім қажылар да бірге барған. М. Көпейұлы осы барып, тірі қайтып келгендерінің бірсыпырасымен ауызба-ауыз сөйлесіп, қажылықтың мән-жайына қанығып, жазып отырған. Тарихи жазбаларында, дастандарында осы қажылардың көпшілігінің атын арнайы атап, олардың жолда көрген-білгендерін, тындырған істерін баяндауға тырысады [5, 62-б.].

Ол бұл қажылық сапардан аман келген қажыларға шүкір етіп: «Өлмей тірі келгенге сын көп әлі, көбің дерсің бұл сөздің жалғаны жоқ» - деп ескертсе, ал сол жақта қайтыс болған қажының отбасына, ел-жұртына: «Барып сонда өлгеннің арманы жоқ, аяп сонан құдайдың қалғаны жоқ», - деп басу айтқан.

Алғашқы қажыларға арналған деректі дастандардың бірі - «Шонтыбай қажы». 1893 жылдың желтоқсан айында жазылған, шғырманың үш нұсқасы сақталған. Оның бірі 192 шумақ, яғни 768 тармақтан тұратын өз жазбасы болса, екіншісі содан көшірілгендіктен мөлшері де бірдей шәкірті Жолмұраттың көшірмесі. Ал шығарманың ең толық үшінші нұсқасы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында сақталған нұсқасы [7, 363-365-бб.].

Бұл дастан негізгі мазмұны Шонтыбай қажының мұсылмандықтың бір парызы қажылықтың алғышарттарын орындауы, жол сапарларында болған түрлі оқиғалар турасында. М. Көпейұлы Шонтыбай қажының ауру-сықаудан аман келіп, қажыға тән ізгі істерді атқарғандығын мадақтайды.

Ұмтылдың дін жолына іштен туа, Періште ғамалыңа болған куә.
Мақам Ибрахимде намаз оқып, Хақы үшін ел-жұртыңның қылдың дуа!

Дін үшін қайрат қылған сіз - бір батыр! Талай бай боқ басында өліп жатыр.
Мүминін мумнат дұғаңыздың, Ішінде болдық па екен біздей пақыр?

Қажеке, қабыл болсын бұ қылығың, Бұйырған бұл өзіңе халал малың! Күнәні ішкі-тысқы кетіруге, Суына зәмзәм Шариф шомылғаның! - деп жазған арнауында ол Шонтыбайдың ниеттеніп барған сапарының қабыл болғандығын баяндайды. Бұл сапар барысында қажы «дарбыздан» дәм татамын деп ауруға шалдығып, өңі қашып, қатты қиналады. Онымен барғандар тезірек кері қайтуды ұсынады. Қажы «алған бетімнен қайтармандар, жеткен жерім осы болса, оған да көнемін» деп ауырғанына қарамай, Алла тағалаға сыйынып, сапарын бұздыртпаған екен.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл жерде қажылық сапарда небір қиыншылық жағдайлардың туындайтындығын, басына төнген қауіпке қарамастан ниетінен ауытқымай, демі тауысқанша шыдауының өзі Алла тағалаға деген сенімнің, сүйіспеншіліктің барлығы дейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы осы дастанда қажылық сапарында қайтыс болған қажыларға да тоқталады. Бұлардың арасында Жүніс Естайұлы, Шашке Қабылұлы, Әлібек қажы, Бәйтен Сұңқарбекұлы, Бейсен қажылар бар. Осы жиырма шақты қажыға «Күллі мүмин мұсылман баласынан, Бір дұға қажылардың өлгеніне» деп жоқтау айтады.

1893 жылғы қажылық мұсылмандар үшін сәтсіз болды. Осы жылдың сәуір айында Қызыл теңіз жағалауынан келген шегірткелерге бола әлі піспе қоймаған жеміс, көкөністердің базарға ерте шығарылуы, күннің қатты ысып кетуі, 24 мамыр мен 3 маусым аралығында таңғы сағат 9-10-нан түскі 2-ге дейін «саммумның» соғуы үлкен қайғы-қасірет әкелгені белгілі. Мәселен, 27 мамыр мен 8 шілде аралығында Меккедегі індеттен 50 мыңдай қажы қайтыс болса, 21 ақпаннан бері Ресей мен Бұқара арқылы барған қажылардың түрлі індет пен аурудан 700-дейі көз жұмған. 9 шілде күні Бадр елді мекенінде бәдеуилердің шабуылынан 400 дей қажы өлгені [8, 310-б.]. Осы жайттардың бәрін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сапардан аман оралған қажылардың аузынан естиді.

Ақынның екінші деректік дастаны – «Жантемір қажы» деп аталады. Оның басты кейіпкері Мұса-Секербай заманында, дәулетін мырзалықпен жүріп шашқан, «Ақыры ерлігінің осы болып, жомарттық екпінімен қажы барған» Жантемір мырза [9, 323-б.].

Мәшһүр Жүсіп бұл дастанда Мекке-Мединеге барушыларды екіге бөліп қарастырған. Оның бірі – ақшасы мен атағына малынып, қалашы мен базаршы болып, зат алып, мәз болушылар да, екіншісі, шын ықыласымен Құдайға құлшылық етушілер. М. Көпейұлы жетпіс үш жасқа келген Жантемірдің бейнесін сомдағанда, оның бойында ізгілік қасиеттің мол екендігін, пайдалы ісімен, жомарттығымен халықтың арасында танымалдығын атап өткен. Оның атақ үшін емес, мұсылманның басты парызын орындау үшін қажылыққа баруға ниеттенуін адамгершілікке балайды.

Жантемір осы қажылық жолында құрбан болуды аңсады. Ел ішіндегі алауыздық, отарлық қамытын киген саяси жағдайға көңіл толмай тірліктен баз кешу байқалады. Оның бұл тілегі қабыл болды да. Ауру жұқтырып, ақыры осы сапардан қайтпады [9, 333-б.].

Жалпы, қажылыққа барған егде жастағы қазақтардың көпшілігі аптап ыстықты көтере алмай, оның үстіне түрлі ауруларды жұқтыртып, сол жерде көз жұмып туған жеріне қайтпай қалды. Бұл турасында Н.А. Смирновтың 1928 жылы жарық көрген «Ислам и современный Восток» еңбегінде жақсы айтылады. Оның көрсетуінше, қажылардың біріншіден, ұзақ жолда алдауға түсіп, «қонақжайлылықтың арқасында» бар қаржысынан айырылса, екіншіден, шаршап-шалдыққан күйінде күн ұзаққа аш, ыстық күнге қақталған олардың көбінің аптап ыстыққа шыдамауы, үшіншіден, дүниенің төрт бұрышынан жиналған қажылармен бірге түрлі эпидемиялық аурулар жұқтыруының салдарынан өлім-жітімге ұшыраған [10, 58-б.].

Мәшһүр Жүсіп қажылықты мансап көрушілерді қатты сынға алған.

Дүние жүзі бұл күнде толып кетті,
Біздерге өлең түстеніп қонып кетті.
Ақыр заман бұл да бір ғаламаты,
Жанның бәрі қажеке болып кетті, -

деп сол кезеңдегі ел ішіндегі қажылыққа бару сәнге айналғандығын көрсетеді [9, 335-б.].

М. Көпейұлы қажылыққа барудың негізгі мәнін «Қажылық, иман шарттары» атты өлеңінде мына жолдар арқылы береді:

Тазалап ішек қарнын әбден аршып,
Жуумен бастан- аяқ нұрға малшып.
Онан соң ол адамда болмас ашу,
Езсең де табаныңмен жерге шаншып [11, 170-б.].

Қажылықтың ораза, намаздан да қиын екенін, қажылық шарттарын орындау үшін тек байлықтың жеткіліксіз екенін айта келіп, Мұхтасарды, қажы кітабын оқымай ғылымды, дінді үйренбей, амал етудің маңызы жоқтығын айтады. Кейбір қажылардың ілім жимай, қажылық орындап келуін:

Барғанмен, қажы болмайды ісі бітпей Зиарат қылар жерді тауап етпей. Далақтап жансыз тасты жеті айналып, Мұнда кеп бұзылады үш күн өтпей.

Барып өлген құдайға қиды жанын, Жан қиюмен адамдық тапты санын. Қайтып келген қақақтап дүние жинап, Жеп қояды бауыздап малдың қанын, - деп сөзбен түйрейді [11, 73-б.].

М. Көпейұлы қажылыққа қатысты келесі бір шығармасы – «Ізбас қажы» деп аталады. Бұл деректі өлеңінде ақын XIX ғасыр соңындағы қажылық жағдайын толық ашып көрсете білген. Ізбас қажының Мекке-Мединеден аман оралғанын естіп амандаса барған Мәшһүр Жүсіп қажыдан естіген әңгімесін өлеңмен өріп шығады. Ізбас қажының жолдың қиыншылығын, Меккеге 41 күн дегенде әзер жеткендігін, арасында ауруға ұшырап, қатты қиналса да Қағбаны жеті рет айналып шыққандығын айтады. Оны Мәшһүр Жүсіп былайша келтіреді:

Сонан соң Мекке келіп жеті айналдық, Тәпсі алып, Құран алып, ыңғайландық. Жабудан ақша беріп, кестіріп ап, Қайтуға енді ел- жұртқа ыңғайландық [11, 239-б.].

Бұл жолдардан бар қажыға ортақ ел-жұртқа апаратын тәбәрік алу дәстүрі де ұмыт қалмағандығын да көруге болады.

Дастанда бірінен кейін бірі көз жұмған қажылар турасында айтылады. Меккеден он шақырым шыққан жерде, Исабайдың мерт болуы, «Сол құдықтың басында тіке тұрып, Таяғына таянып жан беріпті», «Мединаға таянып барған кезде, Жаябай түйе үстінде үзіліпті», «Жанатіл Бақияның өзінде өлген», «ауырып Мединада Төлжан қалған, Малдыбай қайтпастықты мойнына алған» деген жолдардың сыры Ресейдің қажылықты жан-жақты «діни-саяси», «дәрігерлік-эпидемиологиялық» жағынан зерттеп, империяның қажылыққа байланысты жаңа шешімдер шығаруына себепші болған, орыс офицері Әбдел-Әзиз Дәулетшиннің 1899 жылғы есебінде Мекке-Мединедегі адам шығыны «саам» кезінде ұлғаятыны айтылады [12, 5-б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармасының ең құндысы – «Бес парыз» өлеңі. Онда қажылықтан, жағдайы жеткен жанның қалмауы қажеттігін насихаттайды.

Біреуі бес парыздың - қажыға бару.

Бұл жолға мал мен жанды керек салу.

Шақырған бір Алланың ол жеріне,

Байларға қиын екен бармай қалу!

Пайғамбар: «Байлар қажыға келсін!»- депті,

«Үмбетім мені келіп көрсін!» депті,

Шамасы келе тұрып, келмеген жан

«Қауымында кәпірлердің өлсін» - дейті.

Қажылардың игі істерін мақұлдап, кейбір байлардың кемшіліктерін сынайды. Қажылыққа барушылардың арасында надан байлар, малдарына сенгендердің, қажылықтың мәнісін түсінбегендер барлығын қынжыла баяндайды [11,168-б.].

Ал 1896 жылы жазылған «Қажыларға» өлеңінде дін жолында бірге жүрген Ғали деген молданың қажылықта қайтыс болғанына күйінеді [11, 255-б.].

Көбіне осы қажылық жолында қайтыс болушылар жөнінде түрлі жазбалар бар. Мәселен, араб дәрігерлері: «Қырғыздардың бұл аймақтың ауа райына бейімделе алмауынан және өздерімен бірге алып келген, сүрленген ет, қазы, құрт сияқты қатты тіскебасарларды пайдалануы ас қорыту ауруларына алып келетінін» айтаса, ал Египет дәрігері Салех Субхи мемлекеттің тапсыруымен тексеру жүргізу барысында 1891-1895 жылдары аралығындағы болған эпидемия себептерінің бірі Минадағы «құрбандыққа шалынған мал қалдықтарының көмілмей қалуынан» деген қорытынды жасаған. Ал меккеліктер мен қажылар адамның өлімін «Алланың жазуы» дейді [12,133-б.].

Осы «Қажыларға» деген өлеңі арқылы өсекші қожа-молдаларды бір түйреп өтсе де, қажыға баруға талайды қыздырады. Осы өлеңді естіген Елеу қажы орнында отыра алмады, үш тұрып, үш отырды. Келер жылы ниеттеніп қажыға барып, қайтыс болды дейді. Шорман бидің Ғайсасы да осыдан кейін қозғалып, о да қажыға барып о дүниелік болған. Бұлардың бәрін Мәшһүр өлеңмен жоқтаған [6, 344-б.].

Ғайса Шорманов туралы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағатында сақталған қорда, 1901 жылы қажылыққа бару жөніндегі өтініші және ол кісінің оралмағанын анықтайтын құжаттар бар [13].

Ел арасында, Мәшһүр Жүсіпті, қажылық сапарына бармаса да, көзбен көргендей етіп баяндауына таң болған жұрт, «көріпкел» атап, түрлі жорамалдар жасап, аңыз адамға айналдырған екен. Осы сұрақ М. Көпейұлына қойылғанда, ол: «Бір сөзді Алла жүрекке салады. Соны пендесі сөйлеп қалады. Сол сөйлеп қалғаны түбінде дәл келеді. Шырағым, бұл пенденің білгені емес, Алланың салғаны...» деген екен [14, 135-б.].

Кеңестік жүйе тұсында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «ұлтшыл, діншіл ақын» ретінде сыналды. «Социалистік Қазақстан» газетінің 1952 жылғы 14 тамызындағы 192 санына жарияланған Қ. Көпбаевтың «Көпеев - ұлтшыл, діншіл ақын» деген мақаласында: «Оның шығармаларының басым көпшілігі ұлтшылдық, діншілдік-мистикалық тақырыптарда жазылған. Ол өзінің шығармаларында ешқандай бұқарашылдық, демократиялық дәрежеге көтеріле алған емес. ...ұлтшылдық бағытта болды, сонымен қатар патшаның, жергілікті би-болыстардың саясатын барынша қолдады», - деп келтіре отырып, оның уағыздары әлі күнге дейін ел арасында насихаттаушылардың барлығын, оның бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының баласы екендігін атайды. Оның зиратын діншілдер өздерінше құрметтеп, баласы Фазыл әкесінің «аруағына» табынуды насихаттап отырғандығы келтіріледі [15]. Осы мақала жарық көрісімен Қазақстан КП Орталық Комитетінде талқылауға алынып, үш тармақтан тұратын қаулы қабылданады. Оның біріншісінде әлі күнге дейін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни мазмұндағы шығармашылығы Ғылым академиясы тарапынан талдауға алынып, сыналмағаны айтылып, Ғылым академиясының

перзиденті А. Қонаевқа Академияның ғылыми қызметкерлерінің күшімен республикалық баспасөзде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының реакциялық қызметін әшкерелеген мақала жазу тапсырылды. Екінші тармақта Павлодар облыстық партия комитетіне халық арасында ғылыми, дінге қарсы насихатты күшейту арқылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығарларының діншілдікті көздейтіндігін және оның ұлы Фазыл мен жергілікті молдалардың оның бейітін елді «адастыру» үшін пайдаланып отырғандығын түсіндіру жұмыстарын жүргізу жүктелінді. Үшінші тармақ бойынша Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұлы Фазыл Жүсіповты мұғалімдік қызметтен босатылғаны есепке алу көзделінді [16].

Сөйтiп, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жыр-дастандарын насихаттау тұрмақ оқуға тиым салынды. Ұзақ уақыт бойы оның шығармалары оқылусыз қалды. Ал қазір қарап отырсақ, діни білімін барынша тереңдетіп, қоғамының оң-терісін «көзінің ашықтығымен» түйсініп, өз заманының кем-кетігін жазу –сызуымен толтыруға, келешекке із қалдыруға бар біліктілігін салған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазба деректерінің тарихи маңыздылығының зор екенін байқауға болады.

Деректі дастандарынан қажылықтың қазақ жерінде орнығу уақыты мен алғашқы қажыларымыздың есімін танысақ, күнәдан тазару, тәубешілікке келу, ел-жұртына, ұрпағының өсіп-өнуіне дұға тілеген «тірідей кебін киген» қажылардың діни-сенімдерінің күшін де байқаймыз. Сонымен бірге шекара асып, түрлі елдерді басып өткен қажылар сапарының саяси оқиғаларға тәуелді екенінен де хабардар боламыз.

Әдебиеттер

- 1 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы:1994.
- 2 Бекмаханов Е. Қазақстан XX ғасырдың 20-40 жылдары. – Алматы: Санат,1994.
- 3 Қозыбаев М Тарих зердесі. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 4 Жүсіпов Е.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар. – Астана: 2000.
- 5 Көпейұлы М.Ж.Көп томдық шығармалар жинағы. Қазақ тарихы. – Алматы: Ел шежіре, 2010.Т.8
- 6 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. Қазақ шежіресі. – Алматы: Ел шежіре, 2010.Т.10.
- 7 Көпейұлы М. Шығармалары. 3 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. - 382 б.
- 8 Мухтарова Г.Р.Қазақстандағы ислам діні:Қажылық. (XIX-XX ғ.басы). – Алматы: Баспалар үйі, 2009
- 9 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел шежіре, 2010. Т. 3.
- 10 Смирнов Н.А. Ислам и современный Восток. –М.1928. 11
- Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел шежіре, 2010. Т.1
- 12 Давлетшин. Отчет о командировке Хиджаз. – Спб. 1899.
- 13 ҚРОММ 64-қ., 1-т, 985-іс.
- 14 Ғылмани Б.С. Заманымызда болған тұлғалар. – Алматы, 2013.
- 15 Көпбаев Қ. Көпеев - ұлтшыл, діншіл ақын // Социалистік Қазақстан. 1952. – 14 август. – №192.
- 16 ҚР Президенті мұрағаты 708-қ,16-т,171-іс,13-п

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ СҮТТЕН ЖАСАЛҒАН ТАҒАМДАРҒА СИПАТТАМА (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Мейрманова Г.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, т.ғ.к.

Аңдатпа. Ұлттық тағамдардың ішінде ежелгі және көпшілікке ортақ тағамның бірі ақ, яғни сүт тағамдарына жан-жақты тоқталған. Сүт тағамдарын этнографиялық тұрғыда зерттеудің ғылым үшін де, күнделікті өмір мүддесі үшін де зор маңызы бар. Этнография ғылымының қазіргі табыстары тағам түрлері мен этнографияғы тағамдану тарихын зерттеушілерге аса құнды деректер беріп отыр. Тәуелсіздік алған Қазақстанда өтпелі нарықтық қатынастардың ауыр кезеңін бастан кешірген ұлттық тағамдардың жағдайы тарихи-этнографиялық және этносоциологиялық зерттеулерді қажет етеді. Қазақстанның болашақта тұрақты дамуы үшін өз ұлттық құндылықтарын көбірек дәріптеу қажет.

Түйін сөздер: тағам түрлері, кәсіп, сараптамалық зерттеу

ТРАДИЦИОННОЕ ПИТАНИЕ У КАЗАХОВ И ОСОБЕННОСТИ МОЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Мейрманова Г.А.

Старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби, к.э.н.

Аннотация. В статье разносторонне проанализировано одно из направлений многопрофильных деятельностей алашской интеллигенции в отечественной истории. Интеллигенция уделяло немало внимания развитию сферы образование. В ходе исследования по этому поводу было приведено несколько примеров. А также было рассмотрено несколько исследовательских работ нашего времени по данной проблеме. Авторами было оценено труды алашских личностей которые они внесли в развитие общество. Исследовательская работа имеет немалую ценность в алашведении и познание личности.

Ключевые слова: алаш, интеллигенция, нация, революция, общество, идеология

NUTRITION SYSTEM OF THE KAZAKH PEOPLE AND DESCRIPTION OF DAIRY FOODS (COMPARATIVE ANALYSIS)

Meirmanova G.A.

Senior lecturer of Kazakh National University named after Al-Farabi, Ph.D.

Abstract. Et maxime in traditum lacticiniis products cibo ex Kazakhs (Benchmarking). Ab antiquis temporibus ad hanc quaestionem pertinet potestatem, quod suus 'iustus Ososbenno lacticiniis productum fuit necessaria quasque attributum. Perpendentes ethnography lacte productum ex parte nunc habetur. Elit enim nomen teriminy cum traditum cibum Kazakh opus ad explorare, omni modo. Cum in acquisitionem, ad libertatem naturalem, lacticiniis foro Lingua condiciones izdeniya ethno-sociologicam opus studere.

Keywords: Lingua typus of cuisine, comparative analysis, in cibum tradita.

Тамақтану жүйесі қай кезде болмасын ең маңызды мәселелердің біріне жатады. Елбасы жолдауында бүкіл дүниежүзілік сауда ұйымына кіруге байланысты отандық ауыл шаруашылық өнімдерінің бәсеке қабілеттілігін арттыру керектігі айтылған. Бұл да толғағы жеткен мәселенің бірі екендігі даусыз. Осыған байланысты елімізде өнеркәсіптің ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін саласын тез қарқынды дамытудың маңызы ерекше және кезек күттірмейтін мәселе. Сапасы жоғары, бағасы төмен дайын өнім шығармай бәсекеге түсе алмайтанмыз белгілі.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «...Біз қазірдің өзінде астық дақылдарын аса ірі экспорттаушылар қатарына ендік. Бізде аса ірі экологиялық таза аумақтар бар және экологиялық таза тағам өнімдерін шығара аламыз. Ауыл шаруашылығы өнеркәсібінде сапалы секіріс жасау толықтай қолымыздағы нәрсе. Бұл үшін бізге жаңа тұрпаттағы мемлекеттік ой-сана қажет болады», - деп айтқан.

Халықтардың **тамақтану дәстүрі** тіл, әдебиет, өнер халықтың өркениетін қалыптастыратын маңызды бөлшектердің бірі болып табылады. Тамақтануға қоса сусындар да – сол өркениеттің өзіне тән ерекшелігін танытатын құндылықтардың бірі. Бір қарағанда адамның не жеп, не ішкені оның мәдениетімен, **ұлттық болмысы**мен онша қатысы жоқ сияқты көрінгенмен, әрбір ұлтты және әрбір өркениетті басқалардан айыратын жайттардың бірі тамақтану дағдысы, дәлірек айтқанда тамақтану дәстүрі. Содан болар, әлемдік діндер тұрғысынан қарасақ, мысалға мұсылмандарды басқалардан айыратын негізгі қасиеттердің бірі олардың доңыз етін жемеуі мен естен тандыратын ішімдіктерді ішпеуі болып саналады. Демек, адамның не жеп, нені жемегені, не ішіп, нені ішпегені – оның қай дін мен қай өркениеттің өкілі екендігінің маңызды көрсеткіші.

Бүгінгі **Қазақ асханасы** да көне Түркілердің асхана дәстүрін жалғастырып келе жатқан негізгі асханалардың бірі. Ал енді Түркі өркениеті асханасында сүт сусындары өнімдері де айтарлықтай дамыған еді. Орта ғасырлық ғалым М.Қашқари өз еңбегінде мына бір өленді мысал ретінде келтіреді:

Үйір-үйір қой, түйе, жылқысы бар
Жыбырлап ерте тұрып сүтін сауар.

Қазіргі заманда Түркілер сүт өнімдерінен **сүт, айран**, піскен айран, қымыранды ішсе де, ескіден келе жатқан Түркілердің негізгі сусыны «қымыз» болып табылады. Көне заман грек тарихшысы Геродот Сақ-скифтердің биенің сүтінен жасалатын дәмді сусыны бар деп осы қымызды жазған. Ал бүгін осы ата сусынымыз қымызды әлі күнге дейін тұтынып келе жатқан Түркі халықтарының бір тармағы қазақ халқы екені айқын. Қазақтар «Қымызы бар үй – қызығы бар үй» деп қымыз болған жерде той-думан, көңілді басқосулар көп болатындығын білдірген. Ал енді «Қызды кім көрмейді, қымызды кім ішпейді» деген мақалдан қымыздың қазақ қоғамында кеңінен тарағанын көруге болады. Қорыта айтқанда, жылқының еті мен қымыз Түркі өркениетінің төл тағамы мен сусыны болып табылады. Бұл тамақтану дәстүріне ие болу дегеніміз Түркі өркениетінің негіздерінің біріне ие болу деген сөз.

Ұлттық тағамдардың ішінде ежелгі және көпшілікке ортақ тағамның бірі ақ екені бәрімізге белгілі. «Ағы бардың бағы бар» деп қазақ халқы сүт тағамын бақыт, несібесі деп білген. Сүтті соншалық қасиеттеудің басты себебі – ол тіршілік арқауы, одан неше алуан құнарлы тағамдар әзірлеп, дастарқан молшылығын жасаған. Сүт тағамдарынан қымыз, шұбат, құрт, ірімшік, қатық, айран, уыз, май, сүзбе тағы басқаларын күнделікті пайдаланамыз. Бұлардың барлығының да адам денсаулығына тигізер пайдасы мол. Біз қосымшада сауалнамалық кесте жасадық, сол жерде халықтың тағамға деген көзқарасын көрсетуге тырыстық.

Сүттің пайдасы жайында айтатын болсақ, оны ежелгі заманнан бастап көшпелі қоғамда өмір сүрген қазақ халқы жақсы білген. Ол басқа ешқандай азық-түлік тең келмейтін аса бағалы тағамдық өнім. Өйткені организмге оның құрамды бөлігінің 95-98 пайызы сіңеді. Сондай-ақ сүт амин қышқылдарының, макро және микроэлементтерінің, витаминдерінің таптырмайтын көзі. Сүт және оның өнімдерінің құрамында жеңіл сіңетін құраушылар бар. Олар бізге кальцийді, дәрумендерді (А, В2, В1, Е, D, С), сондай-ақ көптеген басқа қоректік құндылықтарды жеткізеді.

Сүттің жоғары коректік қасиеттерін келесі деректерге қарап білуге болады: бір литр сүт құрамындағы белок мөлшері – 150 г., ол сиыр еті, немесе тауықтың 5 жұмыртқасы, немесе 1 кг-нан құрамындағы белокқа тең. Сүттің жарты литрі адамның амин қышқылдарына деген тәуліктік қажеттілігін қанағаттандырады, ал сүттің бір литрі адамның май, кальций, фосфор, рибофлавинге қажеттілігін толық, белокқа қажеттілігін жартылай, ал аскорбин қышқылы, ретинол, тиаминге қажеттілігінің 1/3 бөлігін қамтамасыз етеді екен.

Сүттің тағы бір қасиеті – түрлі азық-түлікпен үндесіп, адам тағамының биологиялық құндылығын көтереді. Өйткені сүт организмге түсетін коректік заттардың көлемін арттырып қана қоймайды, сонымен бірге май, белок, көмірсу, минералды тұздар, тағы басқалармен бірлесе, үндесе отырып, осы коректік заттардың ағзаның сіңімділігін жақсартады.

Сүт – мал баққан қазақ жанұясының негізгі тағамы. Сүттен қымыз, шұбат, айран, қатық, сары май, ірімшік, құрт, сүзбе, қаймақ сияқты ішетін, жейтін, сусындайтын алуан түрлі тағам әзірлейді. Қай түліктің болса да соңғы иіндісі, соның ішінде қойдың жебе сауған сүті қою, әрі майлы, жұғымдылығы да жақсы келеді. Мұны қазақ шаруалары ғасырлар бойғы бай тәжірибелерінен жақсы біледі.

Сүт тағамдары

Сүт төрт түлік малдың аттарына қарай бие сүті, түйе сүті, қой – ешкі сүті, сиыр сүті делінеді. Ал, жас төлдеген малдың алғашқы бір – екі күнгі сүті уыз болады. Сиыр көктемгі және жаз айларында күніне үш рет, күзге қарай суала бастаған кезде екі рет сауылады. Қой тал түсте қосақталып бір-ақ рет, бие сағат сайын, тіпті одан да жиі сауылады. Ингенің сауымы да бие тәрізді деуге болады, бірақ биеден гөрі сиректеу сауылады.

«Қазақтардың сүттен жасайтын ұлттық тағамдарының түріне сан жетпейді» - деп жазған ертедегі бір зерттеуші. Демек, оның барлық түрлері мен аттарын түгел айтып беру қиын. Сондықтан сүт тағамдарының тек осы заманға дейін жеткен және көпшілікке таныс ең негізгі біраз түрлеріне тоқтағым келеді.

Сүт. Басқа нәрсе қоспай, пісіріп ыстықтай және салқындатып ішіледі, шайға, көжеге қатады, айран, қатық ұйытады, іркіт жинайды, қаймақ түсіріп, май шайқайды, нан илейді. Көк сүт деп қаймағы алынған нәрі аз сүт.

Қатырған сүтке мұздатып ұзақ сақтайтын сүтті жатқызады. Майдың сүтіне қаймақтан сары май айырғанда іркіліп шығатын қышқыл сүт. Оны кейде сол күйі сусын ретінде ішкен, кейде қайнатып ақірімшік жасаған. Шайқалған майды шынылау үшін суық суға салып сығымдаған, одан қалған сүтті май сүтінің шалабы деп, кей жерлерде май шалап деп атаған.

Қатықты көбінесе қойдың, ешкі мен сиырдың қаймағы алынбаған сүтінен ұйытқан аса қою айран. Оны әзірлеу әдісі былай: піскен сүт қан жылым дәрежесіне дейін салқындатылады да, бұрынғы айраннан ұйытқы құйып (бір шелекке бір кесе) араластырады, одан кейін бетін қымтап жауып қояды. Ұйыған уақытта қатықтың бетін (жазда 2-3 сағат, күзге таман салқын түскен кезде 3-4 сағатта) ашып, біраз салқындатады. Жақсы ұйыған қатыққа шанышқан қасық тік тұрады. Оның қатық аталуы да осыдан. Ал бабына келмеген қатық қатық саналмайды. Аспазға сын қойылады. Қатықты сол күйінде ішеді. Бұл - қарын аштырмайтын өте жұғымды әрі сіңімді тағам.

Сүзбе жақсы ұйыған қатықты қапқа салып асып қойып, сорғытып сүзеді. Ертеректе сүзбе екі түрлі әдіспен: тұздап немесе тұздамай әзірленген, кеберсіген сүзбе қарынға салынған. Тұздалған сүзбе көбірек сақтауға, көжеге, сорпаға езіп ішуге, жол-жорықтарға шыққанда жолазыққа арналған. Қатықтың бұл түрлері әрі сусын, әрі тоқ ас орнына жүрген.

Айран- қаймағы алынған немесе алынбай пісірілген сүтке азырақ су қосып ұйытылады. Ол жеңіл және сусындық тамақ. Айран көже. Бидай, тары, арпа, күріш жармаларынан жасалған көжеге айран қосып ашытылады немесе сүт қосып ұйытылады. Мұндай тағам көбінесе қауырт жұмыстар, егін, пішен жинау кезінде жұмысшыларға сусын ретінде әзірленген. Қазірдің өзінде сусын ретінде үйлерінде сүт көже ашытып отырған отбасыларын ауыл, қалаларда жиі көруге болады.

Күн ыстықта айранды-шалапқа айналдырыды, айранға суық су қосып сапырып, шөлдегенде ішетін сусын. Айран-шалап деп кейде жалпы ақты да атаған.

Қойыртпақ- қатыққа, айранға, қымызға, ішетін іркітке сүт немесе су қосып, торсыққа құйып, қанжығаға байлап жүріп далада ішетін ақ, сұйық айран. Қанжығада жүріп көп шайқалғандықтан қойыртпақтың ашыған дәмі білінбейді, ішуге дәмді, асқазанға жеңіл болады. Қойыртпақ көбінесе малшыларға, сондай-ақ жолаушыларға өте қолайлы.

Боза дегеніміз ашыған сүт, айраннан әзірлеген сусын (ішімдік). Боза тары, бидай жармаларынан да ашытылады.

Қойыртпақ - қатық, айран т.б. сусындарға сүт қосып ішетін тоқ сусын, жолаушылар торсыққа құйып, қанжығаларына байлап жүретін болған. Қанжығадағы қойыртпақ көп шайқалады. Соған орай қанша ашыса да ашуы білінбейді.

Тұр尼亚зды сүтке май, су, ұн, езген құрт, ақтаған тары қосып қайнатқан соң бұқтырып қойып жейтін оңтүстік қазақтарының сүйікті асы, ұнды бөлек қуырып алып, тұр尼亚здың үстіне себелеп те әзірлейді. Ежегей көбінесе қой сүтіне езілген құрт қосқан қойыртпақ. Ол адамды тез торлатады, оңалтады.

Ашытқы нан үшін ұн езіп ашытқан беті алынбаған сүт. Оны кейде сырқат адамға тез таралу үшін сусын ретінде де берген.

Акірім сүр еттің сорпасына айран қосып, қатық немесе қымыз қосып сапырып, ішетін қышқыл сусын. Ол әрі сусын, әрі тамақты бойға жақсы таратады. Әдетте, ертеректе сүр етке тойғаннан кейін құр шай ішу немесе акірім ішу салт болған.

Жаңа сауылған жылы сүтті мәндімен (кен жерде мәйек дейді) ұйытып, одан кейін суалғанша қайнатады. Қайнауы жеткен ірімшік қызыл сарытүске айналады. Содан кейін оны сүзіп алып, дорбаға салып, желге, күнге қойып кептіреді. Кепкен ірімшік бұзылмайды, көп сақталады. Қонақ дастарқанына қойылатын өте дәмді, сүйкімді де бағалы ас. Кепкен ірімшікті түйіп жент жасайды, түш бауырсақтың үстіне себеді, майға қосып жейді. Қызыл ірімшіктің сарысуынан шайға тістейтін жақсы тамақ жасалған, ол тәтті болады. Акірімшікті сүтке айран қосып ірітіп қайнату арқылы әзірлейді. Кейде ашып қалған, өздігінен ұйыған сүттің айранын сүзу арқылы да акірімшік жасалады. Акірімшікті қамырға орап, үстіне май салып, табаны қоламтаға қойып пісіру әдісімен бүркеме нан делінетін сүйкімді ас әзірленеді.

Мәндір (мәйек) — ірімшік қайнататын сүтті тез, шымыр ұйыту үшін жас төлдердің жұмыршағынан алып ашытып жасалатын ұйытқы. Жас бұзаудың, қозының ұлтабарына, жұмыршақ қарнына (ішкі жағына) байланған уыздың өңезі. Бауыздалған осындай төлдердің, жұмыршағынан әлгі өңезді қырып алады (кейде ұлтабарды, жұмыршақты тұтас алады). Сол қырындыға азырақ айран жағып ішекке салып шаңыраққа іліп қойса, біраз күннен кейін ол ашып кебеді. Осы мәндірді жылы сүтке малып, біраз шайқап бетін жауып қойса, сүт балдырдай болып ұйып қалады. Сөйтіп, одан ірімшік қайнатылады.

Сабада жиналып пісілген іркітті майы алынғаннан кейін түбіне май жаққан үлкен қазанға құйып қайната береді. Құрт қайнап жатқан кезде оның түбі күйіп кетпес үшін арнаулы құрт былғауышпен (басында қырғыш темірі болады) әлсін-әлсін қазанның түбін, ернеуін қырып араластырып отырады. Әбден қойылған құртты қапқа құйып керегеге асып қояды, сонда оның қалған суы тағы да ағып, құрғайды. Бұдан кейін қолмен бөлшектеп, тақшаға, шиге, қолмен сықпалап өреге жайып кептіреді. Көгермей, қызбай біртегіс кебу үшін өреде жатқан кезде оны бірнеше рет аударыстырады. Осындан әдіспен қайнатып, кептіріп алған құрт жыл бойына, кейде 2—3 жылға дейін сақтала береді. Құрт күшті ас, ол әр түрлі тамаққа қосылады. Құрттан істелетін немесе құрт қосылатын тағамдардың кейбір түрлерін айта кету қажет.

Сүзбеде тұрған құртты сары маймен жентектеп бастырма ретінде шаймен бірге дастарқанға қояды. Әсіресе кепкен құртқа, бауырсаққа тісі өтпейтін қарттар үшін өте кенеулі ас саналады. Ертеректе жас құртты мипалауға, құйрық-бауырға қосқан. Құрттың сарысуын сүт қосып қайнатып, ірімшік жасайды, ауырған малға ішкізеді, әйелдер бас жуады, сондай-ақ одан тері илеу

үшін малма жасайды.

Көбік. Қайнап жатқан құрттың қалқып алған беті. Майлы, кенеулі ас ретінде жас балаларға, қарттарға қалқып беру салт болған. Бұрын құрт қайнатқан үйден көбік жалаймыз деп, ауыл балалары келіп жиналатын әдет те болған.

Ыстық құрт. Қайнап жатқан құртты алып, май қосып сапырып ішетін кенеулі ас. Өкпе ауруына, суық тиіп ауырған сырқаттарға ем саналған.

Сықпа құрт. Мұның қайнатқан құрттан айырмашылығы сол ашыған айран қапқа құйып сүзіледі де тұздалып, әр түрлі үлгімен бөлшектеліп тақшаға кептіріледі. Сықпа құрт та бастырма ретінде пайдаланылған. Мұндай құрт жайған әйел ауыл балаларына арнап дөңгелек жасап, жіпке тізіп мойындарына іліп қуанту салты болған.

Ақмалта - езген құрттың ең соңғы шайындысы. Ол өте жұғымды және тез сіңетін тағам болып саналады, оны сол сұйық түрінде ішеді.

Ұнтақ құртты арнайы түйіп ұсатқан немесе қап түбінен жинап алған үгінді. Оны сүттің піскен қаймағына былғап жейді.

Құрт - май. Сары майға батырып табақ жасайтын кепкен сықпа жалпақ құрт. Оны асығыс кезде дәм таттыру үшін немесе жеңіл-желпі түстік ретінде дастарқанға қояды. Кейде құрт, ірімшік, май тағамдарының қосындылары да құрт-май деп аталады.

Ақлақ - еті алынбаған сүтке қойдың қатығын құйып қайнатып, сарсуын төгіп тастап, қойдың сүтін, ол жоқ болса піскен сиыр сүтін құйып, үстіне сары май салып әзірленген тамақ.

Қымызға байланысты атақты ақын Жамбыл Жабаев былай деген: «Ауруға ем, сауға қуат дәрі қымыз». Қымыз қазақ халқының ұлтық тағамдарының ішіндегі ең құрметті дастарқан дәмінің бірі. Ол тек қана бие сүтінен ашытылады.

Жаңа сауылған бие сүтін сүзгіден өткізіп, жылы кезінде күбідегі немесе сабадағы саумалдын үстіне құяды. Содан соң оны міндетті түрде 30-40 минут пісіп аузын байлап не тығындап ұстаған. Алғаш рет қымыз ашытарда бие сүті сабаға арнаулы ашытқының немесе қордың үстіне құйылады. Ашытқыны көбінесе сүр жаяның, қазының сынық сүйегін салып сүттен, ол жоқ болғанда сүтке нан ашытқысын езіп әзірлейді. Қор дегеніміз ескі қымыз, ол жақсы ашыған қымыздың саба түбінде қалатын, арнайы сақталған сарқыны.

Сары қымыз дертке шипа, денеге күш. Қымыз ерекше дәмді, құнарлы, жан сарайынды ашып, адамның зауқын келтіретін хош иісті және өте сіңімді сусын. Оның бұлай болу себебі жылқы жануардың өзіне ғана тән асыл қасиетінен болса керек. Адымы кең, өрісі ұзақ сәйгүлік саңлақтар қазақ даласының кек байтақ жайлауын емін-еркіндеп, дәмдіден-дәмдіні, қоректі мен құнарлыны ғана тереді, өсімдіктің шұрайлысын ғана үзеді. Сөйтіп кең даланың сан алуан гүл-бәйшешектері мен мың түрлі дәрі-дәрмектік шөптерінен жылқы жарықтық адамға шипалы, жағымды тамақтық заттар әзірлейтін болса керек. Қымыздың атам заманнан бергі өзіне тән ыдысының бірі — қазақтың қара сабасы тек қана жылқы терісінен тігіледі [4, 180-187 бб]. Бұл бұдан бірнеше ғасыр бұрын, көшпелі дәуірде игерілген ыдыс болса керек. Сабаға ашытқан қымыз бір жағынан сүйкімді, дәмді болса, екінші жағынан көші-қон жағдайында алып жүруге өте қолайлы. Қымыз саба, торсық, көнектер әзірлеуге көп мінілмеген, тер сіңбеген, ауырмаған, арқасы жауыр болмаған, семіз жылқының терісі таңдап алынады.

Шұбат, түйе сүтінен дайындалады. Ол әрі сусын, әрі тағам. Өйткені бие сүтіне қарағанда түйе сүті өте майлы келеді. Шұбатты ашыту тәсілі қымыз ашытуға қарағанда жеңіл. Өйткені оны бір қорландырып алса, одан әрі ешқандай ашытқысыз аши береді. Қымыз секілді мезгіл-мезгіл пісіп отырудың да қажеті жоқ. Тек кісіге құйып берерде ғана шайқап-шайқап жіберсе, ол жақсы араласып, көпіршігі азаяды. Шұбат құйылған ыдыстың тығынын алып немесе местің пұшпағын шешіп, газын шығарып отыру керек. Әйтпесе тығынды ұшырып, месті ісіндіріп жібереді.

Шалап - көбіне жаз айларында шөл басатын бірде-бір пайдалы сусын. Шалап дайындау үшін алдымен айран немесе шұбатты үлкен ыдысқа құйып алады да үстіне су қосады. Су қосқан

соң қасықпен жақсылап араластырады. Бір литр айранға немесе бір литр шұбатқа бір литр су қосылады. Айран немесе шұбат ащы болса үстіне қосылатын судың да мөлшері өзгереді.

Қазақ халқы, оның халық болып қалыптасып, күні бүгінде өз алдына егемен, тәуелсіз ел болу тарихы тамырын тереңге жайып жайқалып өсіп тұрған ағаш іспеттес. Әр халықтың өзіне тән ұлттық тағамы болып есептеледі, қазақ халқының да өзіне тән ұлттық тағамдары бар. Бұл – ата-бабаларымыздың бізге қалдырып кеткен асыл мұрасы. Осындай асыл мұраны сақтап оны келер ұрпаққа жеткізу өзін қазақпын деп санайтын әрбір жанның азаматтық борышы болып табылады. Салт-дәстүрді құрметтемеу оны қолданбауға алып келеді, ал қолданбау өз кезегінде оны ұмытуға алып келеді. Ал дәстүрін құрметтемейтін, оны ұмытқан ел өзінің негізгі болмысын жоғалтады. Сол себепті салт-дәстүрімізді, оның ішінде ұлттық тағамдарымызды ұмытпас үшін, одан айырылып қалмас үшін олардың дайындалу жолын білуіміз керек.

Әдебиеттер

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен ұғымдардың дәстүрлі жүйесі. Алматы, DPS 2015; IV том. Кітап авторы /құрастырушысы — Н. Әлімбаев. 736 бет.
2. Хатран Д. Бейсенов А. Орталық Азия халықтарының дәстүрлі тағамдарының элементтері (археологиялық және этнографиялық деректер бойынша) // Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика. /Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Алматы, Ғылым, 2004. 395 бет.
3. Омарова Т.М. Сүт өнімдерін өңдеуде түйе сүтін қолдану // Білім. Ғылым. Республикалық жас ғалымдардың конференциясы. Алматы, 2012;
4. Сейтов З.С. Кумыс. Шұбат. Алматы, Өнер 2005;
5. Діқанбаев Ф.Т. История химического состава варенного молока // Новости науки Казахстана. №1. Алматы, 2010.

References

1. Kazaktyn ehtnografiyalyk kategoriylar, ygymdar men ataylarinin dastyrlı zhyjesi. Almaty, 2014. 4tom. Kitap avtory /kyrastyrushysy — N. Əlimbai. 736 bet.
2. Hatran D. Bejsenov A. Ortalyk Aziya xalyktarnyn dastyrlı tagamdarynyn ehlemetteri (arheologiyalyk zhəne ehtnografiyalyk derekter boinsha) // Ortalyk muzei enbekteri: muzei isi, tarih, ehtnologiya, fol'klortanu, antropologiya, derektanu, numizmatika. /Gylymi redaktor Nyrсан əlimbai. Almaty, Gylym, 2004. 395 bet, 180-187 bb.
3. Omarova T.M. Syt ənimderin əndəude tyje sytin qoldanu // Bilim. Gilym. Respublikalyk zhas ғalymdardyn konferenciya. Almaty, 2012;
4. Sejtov Z.S. Kumys. Shubat. Almaty, Oner, 2005;
5. Dikanbaev F.T. Istoriya himicheskogo sostava varenного moloka // Novosti nauki Kazahstana. Almaty, 2010, №1;

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 902/904 (035.3)

О НАУКЕ ФАЛЕРИСТИКЕ

Мейрманова Г.А.

Объект исследования и структура фалеристики, старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается объект и структура фалеристики как науки. А также коллекционирование орденов, медалей, значков, любых нагрудных знаков (в том числе почётных, юбилейных, ведомственных, об окончании учебных заведений и т. д.), а также наука, вспомогательная историческая дисциплина, занимающаяся изучением истории этих предметов, их систем и их атрибуцией. Автор рассматривает историю возникновения в виде металлических украшений, служившие воинскими знаками отличия и из греч. (фалара — металлические бляхи, побрякушки) — награды римских легионеров.

Ключевые слова: вспомогательные исторические дисциплины, медаль, значок, нагрудной знак, атрибуция.

ФАЛЕРИСТИКА ҒЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ

Мейрманова Г.А.

Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы Фалеристиканың зерттеу объектісі мен құрылымы

Андатпа: Мақалада тарихи қосалқы пәннің бір тарауы ретінде фалеристика ғылымының зерттеу объектісі қарастырылған. Марапат жүйелерін зерттеуде фалеристика тарихи деректерге сүйенетіндігі айтылған. Сонымен қатар, олардың ішінен бірнеше негізгі топтарын бөліп көрсетуге болады; марапат белгілері (орден ,медаль және т.б); марапат құжаттары (марапат актісі, әртүрлі жазба деректерден алынған марапат белгісі туралы статистикалық мәліметтер); фоноқұжаттар; көркемдік деректер-живописьтік және кескіндемелік жұмыстар, кино, фото, фоно құжаттар.

Түйін сөздер: тарихи қосалқы пәндер, сый, төсбелгі, медаль, атрибуция.

ON THE SCIENCE OF PHALERISTICS

Meirmanova G.A.

Research object and structure of Faleristics, senior lecturer of Kazakh National University named after Al-Farabi

Abstract. The article deals with the subject and structure faleristics as a science. Also, collection of orders, medals, badges, any badges (including honorable, anniversary, departmental, on graduation, and so on. D.), As well as science, auxiliary historical discipline that studies the history of these objects, their systems and their attribution. The author examines the history vznoknoveniyav as metal jewelry, serving military marks of distinction, and of Greek. (Phalars - metal badges, trinkets) - award of Roman legionnaires.

Keywords: auxiliary historical discipline, medal, badge, badges, attribution.

Введение

Среди случайных находок, происходящих с территории Тургайской области периода до 1917 г., есть пронизь, выполненная в виде головы сайгака (рис. 1, 1, 2). Очевидно, находка происходит из грабительских раскопок [1]. В настоящее время хранится в фондах ГосЭрмитажа. Это изображение известно по целому ряду публикаций, датируемых советским временем. Так, пронизь из Тургая запечатлена на страницах популярной книги-альбома М. И. Артамонова

Фалеристика - медаль, значок, кез келген төс белгі т.б жайлы ғылым. Осы заттардың тарихы, оның жүйесін және атрибуциясын зерттеумен айналысады.

XX ғасырдың 70 жылдарында өзіндік зерттеу объектісі бар, ерекше құрылымды, спецификалық міндеттер атқара алатын фалеристика ғылымы қосалқы тарихи пәндердің қатарына енгізілді. Фалеристиканың зерттеу объектісі марапаттау ісінің қалыптасу және даму тарихы болып табылады. Марапат жүйелерін зерттеуде фалеристика тарихи деректерге сүйенеді, олардың ішінен бірнеше негізгі топтарын бөліп көрсетуге болады; 1) марапат белгілері (орден, медаль және т.б); 2) марапат құжаттары (марапат актісі, әртүрлі жазба деректерден алынған марапат белгісі туралы статистикалық мәліметтер); 3) фоноқұжаттар; 4) көркемдік деректер-живописьтік және графикалық жұмыстар, кино, фото, фоно құжаттар.

Марапат актісі тарихи деректердегі марапат жүйесінің негізі болып табылады. Олар манифестер, жарлықтар, деректер, бұйрықтар, ережелер, инструкциялар және т.б сондай-ақ марапат актісін жасау процесіндегі дайындық материалдар. Реляция, марапат қағаздары формулярлы тізімдер, есеп карточкалары, тапсырға берілетін хаттамалар, марапатталғандардың тізімі, құжаттар, статистикалық мәліметтер және т.б сияқты жазба деректердің маңызы өте зор. Одан басқа, марапат белгілері туралы мағлұмат беретін кез келген жазба ескерткіштер-жылнамаларды, мемуарларды, күнделіктерді, жеке жазбаларды, саяси шығармаларды және т.б ел тарихы мен фалеристика туралы құнды мәлімет беретін дерек көзі ретінде қарастыруға болады [3, 22с].

Марапат жүйелерін зерттеуге бағытталған әдебиеттер фалеристиканың құрлымын белгілеуге көмектеседі. Олар: 1) марапат белгілерінің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын оқыту, фалеристиканың негізін жасау; зерттеу объектісі, фалеристика құрылымы, марапат белгілерінің функциялары, тарихи деректердегі марапат жүйелерінің классификациясының жалпы принциптері және зерттеу әдістері; 2) Ғылыми пән ретінде фалеристиканың тарихы; 3) Жеке және салалық фалеристиканы зерттеушілер: а) фалеристика мен марапат белгілерінің тарихнамасын; б) фалероним мен фалеристика туралы библиографиялық әдебиеттерді; в) жеке елдердің марапат белгілерін; г) марапат белгілерінің эмблемасын; д) марапат белгілерінің эстетикасын зерттеушілер:

Бұл құрылым схема түрінде мынандай көрініс табады:

Әр түрлі елдердің марапат жүйелерінің тарихына тоқталып сонымен қатар лексикографиялық баспалардың материалдарына салыстырмалы анализ жасау барысында «марапат белгісінің» бірінші орында «орден» және медаль ұғымдарын білдіретіндігіне көз жеткізуге болады. Бұл арқылы марапаттау жүйесіндегі мемлекеттің ең жоғарғы марапат белгісін көреміз [12, 13с].

Орден (неміс тілінде “Orden”, латын тілінде “Ordo”-рет, қатар) - әскери және азаматтық

қызметі үшін берілетін әр түрлі дәрежедегі, түрліше аталатын ұжымдарға: қалаларға, мекемелерге, оқу орындарына, ұйымдарға, әскери бөлімдерге және т.б беріледі. Әрбір орденнің өзіндік дәрежесі болады, яғни жазбасы беріледі, марапатталғандарға ерекше ережелер орнатылады және олардың құқықтары көрсетіледі.

Ордендердің марапат белгісі ретінде шығу тарихы рыцарьлық оғасырдендермен байланысты. Олар XII-XIII ғасырларда крест жорықтары кезінде пайда болған. Алғашқы рыцарьлық ордендер XII ғасырдың басында Палестинада (Ианнидтер, Тамплиерлер ордені, неміс ордені және т.б), одан кейін Испания мен Португалияда (Калатрава, Алькантра, Сантьяго-Декомпостелло және т.б ордендер) пайда болған. XIII-XVI ғасырларда батыс Еуропада рыцарьлық ордендердің саны артады. Оның ішінде, мысалы XIII ғасырда Балтика маңында неміс агрессиясы кезінде пайда болған, айтарлықтай территорияға белгілі болған Ливон ордені. Сол уақытта Еуропалық мемлекеттерде Орталықтандырылған билікті күшейтуге байланысты, жекеленген елдердің монархтары бекіткен жаңа рыцарьлық ордендер пайда болды. Олардың ішінде 1219-1220 жылдары пайда болған Дат ордені Данеборг және Швед ордені Серафимов бар. Рыцарьлық ордендер ұйымдарына мүше болатындарға тағылатын Кресттердің арнайы формада және материалдың бір түсте болуымен ерекшеленген. Ерекше одаққа мүше болудың мұндай нышандары бара- марапат белгілеріне айнала бастайды [2,16].

XIV-XVI ғасырларда ордендер мен медальдар кең тарады. Подвязка ордені – Еуропаның алғашқы зайырлы ордені. Англиядағы жоғары рыцарь ордені. Оның негізін 1350 жылы Король Эдуард III қалады. Орденнің тарихы қызық. Ол бойынша, орден король сарайында орын алған бір оқиғаға байланысты пайда болды. Король Графиня Сэлис Беримен билеп жүргенде, оның байлам жібі жерге түсіп кетіпті. Король байлам жіпті көтеріп, өз аяғына байлап алған, сөйтіп былай деген екен: «Бұл жөнінде жаман ойлағандар қарабет болады». Бұл сөз орденнің ұранына айналып кетті. Ресми эмблема-алтынға қондырылған қою көгілдір таспа, оның бет жағына ұран сөзі алтынмен жазылған; таспаны сол тізеден сәл төменірек тағып жүретін.

Алғашқы кезде орденге 26 адам ие болған; 12 рыцарьға король басшылық етсе, 12-сін Уэльс ханзадасы басқарды. 1786 орден басқа мүшелерді қабылдау туралы шешімге келді. Қазіргі кезде орденнің басшысы мен 12 канонигі бар [1,40с].

Мұндай ордендерге ағылшын ордені Бани (1399ж.), бургундық орден, одан кейін Австриялық және Испандық алтын жабалық ордені (1429ж.), француздық қасиетті рух ордені (1579ж.) және т.б жатқызуға болады. Бұл ордендердің иелері ордендік кең костюмдерге ие болды, Костюмдердегі арнайы белгілі-кресттерді, әр түрлі формадағы жұлдызшаларды, кеуде мен белге тағатын арнайы ленталарға ілетін болған. Әсіресе марапатталатын ордендердің көбісі XVIII-XIX ғасырларда бекітілді, мысалы, Туркияда (жартылай ордені-1799жылы), Иранда (Арыстан мен күн ордені-1808жылы), Жапонияда (күншығыс ордені-1875 жылы) Қытайды (екібасты айдаһардың ордені-1882 жылы) т. [2, 16-176].

XVIII жүзжылдық-Еуропа елдеріндегі марапат жүйелерінің түзілу кезі. Бұл кезеңде марапат белгілерін тағып жүру регламенті пайда бола бастады. Ордендер белгілер ретінде көп жылдар сіңірген еңбек және мүлтіксіз қызмет мәртебесіне ие болды. Орталық марапат мекемелері құрыла бастады. Марапаттау жүйелері бір тәртіпке келтіріліп, ордендердің иерархиясы бекітілді. Сол кезде Франциядағы Ұлы Француз революциясы жаңа Республиканың басшылығымен Республикаға сіңірген еңбекті елеуге болатын медаль немесе орден мәртебесі бар қандай да бір құрмет белгісін бекітуді қажетсіз деп тапты. Өйткені, Республика азаматтарын ордендермен немесе белгілермен марапаттау барлық адамдардың теңдік қағидасын бұзады деп саналды.

Он жылға жуық Республикада ешқандай марапат белгілері болған жоқ. Сондықтан да, бірінші консульдың құрметті легион орденін құру туралы заңын Республика азаматтары «ерекше қанағаттандық сезімімен» қабыл алды. Бұл ұйымның құрылуы көп адам үшін Республиканы нығайту жолындағы ірі қадам болды.

Ресейдің алғашқы марапат белгісі I Петр тұсында бекітілген 1698 жыл. Андрей Первозван

ордені болып табылды.

Орыс армиясының офицерлеріне берілетін ең жоғарғы жауынгерлік мәртебе – Әулие Георгий ордені ерекше орын алды.

Әулие Георгий орденін алғаш орыс офицері 1-ші Гренадер полкінің подполковнигі Ф.И.Барклайде – Толли, граф И.Ф.Паскевич- Эреванский, Варшавский және граф И.И.Дибич – Забалканский. Алғашқыда ер адамдарға арналған бұл орденмен екі әйел марапатталды. Қос Сицилияның патшайымы Мария София Амалия, ол 1861 жылы Гарибальдиге қарсы жорыққа қатысқаны үшін 4-ші дәрежелі орденге ие болды, және мейірбике Раиса Михайловна Иванова, ол бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде мерт болғаннан кейін 4-ші дәрежелі орден алды. Ресей патшаларының ішінде орденге ие болғандар: Император І Александр- 4-ші дәрежелі орден. Император І Николай-4-ші дәрежелі орденмен марапатталды, Император ІІ Александр 1-ші және 4-ші дәрежелі орденмен, Император ІІІ Александр 2-ші дәрежелі орденмен, Император ІІ Николай 4-ші дәрежелі орденмен марапатталған болатын.

Ресей Федерациясының 2000 жылғы 8 тамыздағы жарлығымен Әулие Георгий ордені қалпына келтірілді.

Алғашқы кеңестік орден , 1918 жылы 16 қыркүйектегі РСФСР ВЦИК жарлығымен бекітілген Қызыл белгі орден [11, 44-416].

Ортағасырда орденмен марапатталған адам рыцарлық дәрежеге жетеді, ал жаңа кездегі жеке және ұрпақтық дворяндыққа ие болатын. XVIII-XIX ғасырларда ордендік дәреже иелерінің ерекше ордендік киімдері болатын және мерекелік салтанатты кештер өткізілетін. Әрбір орден бір немесе бірнеше дәрежеге ие бола алатын мүмкіндігі болды. Бір-бірінен ерекшеленетін арнайы старшиналық ордендер ерекше құжатпен бекітілді. Капиталистік елдер мен Революцияға дейінгі Ресейде ордендік белгілердің дәрежелері ескеріліп, олар келесі элементтерден тұрды: Орденнің белгі, ордендік лента мен ордендік жұлдыз. Олар мынандай тәртіппен тағылды: 5 және 4-ші дәрежелі ордендік белгілер кеудеге, 3-ші дәрежелі ордендік белгілер мойынға, 2-ші дәрежедегі ордендік белгі мойынға және ордендік жұлдыз кеудеге, 1-ші дәреже ордендік белгілер –ордендік белгілер ілінген оң немесе сол иықтан өткізілетін ұзын лента және ордендік жұлдыз мойынға тағылатын. Орденмен марапатталған мекемелер, ұйымдар, бірлестіктер, әскери бөлімдер және т.б орденнің бейнесін қызметтік құжаттарға түсіреді.

КСРО-да Қызыл Ту, Еңбек қызыл ту ордендері, Ленин ордені, Қызыл жұлдыз, Ұлы Отан соғыс ордендері, Суворов, Кутузов, Александр Невский, Богдан Хмельницкий , «Жеңіс», Даңқ, Ушаков , Нахимов, «Батыр ана», «Ана даңқы» Ақпан Революциясы, Халықтар достығы, Еңбек даңқы, «КСРО Қарулы күштерінде Отанына борышын өтегені үшін» ордендері болды. Кеңестік кезеңдегі көптеген мемлекеттер, Наградаға ие болған ұйымдардың ордендердің үлкейтілген макеттердің жұмыс істейтін орындар мен әкімшілік ғимараттарына орнатып қоятын, ал ұйымдардың атауы ордендердің атауымен бірге жазылған.

Медаль (француз тілінде “Medaille ” италиянша “Medaglia”, латын тілінде “Mettallum”- металл) – шеңбер немесе сопақша (сирек жағдайда көпбұрышта) металл таспа түріндегі ерекше белгі, әдетте екі жақты Рельефті бейнелері мен жазбалары бар. Металдар өзінің ерекшеліктеріне байланысты екі үлкен түрге бөлінеді: Марапаттық және мемориалдық. Біріншісі ерте уақыттан белгілі. Мемориалдық. Яғни ескерткіштік медальдар алғаш рет Италияда XIV-XV ғасырларда пайда болды. Осы елден бастау алған медаль өнері барлық Еуропа елдеріне тараған. Ресейде ескерткіштік медальдар XII ғасырдың аяғы –XVIII ғасырдың басында пайда болды. Медаль марапат белгісі ретінде XVII ғасырда пайда болды. Алғашқы наградалық медальдарды, 1618-1648 жылдары Отызжылдық соғыс барысында, 1632 жылы Нюрнберг түбіндегі соғысқа қатысқан офицерлерді марапаттау үшін Швед королі Густав ІІ Адольф бекіткен. Бұл алғашқы марапаттық медальдар алтыннан жасалған және алтын шынжырмен байланған. Әскери марапаттық медальдардың (Алтын және күміс) келесі шығарылымы, 1650 жылы Дунбар маңында жеңіске жеткен Кромвель армиясының офицерлері мен жауынгерлерін марапаттау үшін Ұлыбританияда

дайындаған. XVIII ғасырдың аяғында мұндай әскери марапаттық медальдар Польшада, Франция мен Пруссияда пайда болды. Сол уақытта алғаш рет азаматтық қызмет үшін берілген медальдар: Польша патшаасы Станислав Август кезінде және Франциядағы XVI Людовик тұсында кездеседі. Бұл медальдарда берілетін адамдардың есімі мен ерен еңбегі соғылып жазылатын. 1848 жылы Ұлыбританияда «Армиядағы ерлігі үшін», «Теңіздегі ерлігі үшін» деп аталатын наградалық медальдар дайындалған. Осындай сарындағы медальдар барлық елдерде пайда болған XIX ғасырда алтын медальдармен, әдетте, офицерлер, ал күміс медальмен солдаттар мен матростар марапатталатын. Мысады, Туркияда 1833 жылы қосалқы отряд ретінде, Босфор жағалауына орналасқан орыс армиясы мен теңіз әскерлеріне арнайы алтын мен күмістен жасалған медальдар дайындалған.

Ресейде алғашқы наградалық медальдар XVII ғасырдың аяғында Софья ханшайымының билігі тұсында пайда болған. Бұл алғашқы жеке адамға берілетін медальда болған оқиға мен оның дәл уақыты көрсетілуі мен қатар, адамның жеке ерекшелігі жазылатын. Бұл медальға Агей Шенеле, Князь Василий Голоицин және басқа да құрметті адамдар ие болған. Офицерлер мен төменгі шендегілерді марапаттауға арналған алғашқы Ресейлік марапат медальдарды XVIII ғасырдың басында I Петр бекіткен және оның саны солтүстік соғыстағы оқиғамен байланысты болған. Алғашқы кеңестік наградалық медаль 1938 жылы 24 қаңтарда СССР Жоғарғы Кеңес Президумының жарлығымен бекітілген «Қызыл Армияның жұмысшы-шаруа тобына XX жыл» деп аталатын юбилейлік медаль болды. Сол кездегі кеңестік мемлекеттерде наградалық медальдар әскери ерлік пен еңбектегі жетістіктер үшін берілетін. Ал буржуазиялық мемлекеттерде наградалық медальдар негізінен әскердегі ерлігі үшін берілетін. Мысалы, АҚШ-та армия мен теңіздегі ерлік үшін берілетін құрмет медалі, әскери медаль, әскери – теңіз күші ерлігі» медалі және теңіздегі ерлік медалі; Францияда-әскери медаль және т.б [2,18-196].

Жалпы мемлекеттік наградалық медальдармен қатар жоғарғы заңдық билік органдар тағайындайтын ғылым, мәдениет, спорт және басқа да қоғамдық пайдалды салада берілетін медальдар болды. Кеңестік медальдардың ішінде КСРО ҒА-нің К.Э. Циолковский, М.В. Ломоносов, А.С. Попов, С.И. Вавилов, И.В. Курчатов, С.П. Королев және т.б атындағы алтын медальдарды атауға болады. Бұл медальдар жеке адамдарға белгілі саладағы жеткен жетістіктері үшін берілетін. Бұлар да фалеристикалық материалдардың құрамына кіреді. Наградалық медальдардың екі түрі де өзіндік дәреже мен жазбаға ие. Жалпы мемлекеттік наградалық медальдар арнайы ленталарға тағылатын.

КСРО-да медальдар тағайындау және марапаттау құқығы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президумына берілген болатын. Кеңес Одағының батыр атағына ие болғандарға ерекше белгі «Алтын жұлдыз» медалі болды. Бұл атақ мемлекет пен қоғам алдындағы жеке немесе ұжым болып ерлік жасап, сіңірген еңбек үшін берілетін.

Марапат белгілерінің негізгі түрлерін қарастыра отырып, бұл фалеристикалық деректердің негізгі тобының классификациясына тоқталған жөн. Классификацияның принциптері әртүрлі болуы мүмкін. Арнайы шкала арқылы келесі топтарды көрсетуге болады: 1) Ордендік белгілер; 2) Наградалық портреттер; 3) Наградалық кресттер, наградалық медальдар. Сонымен қатар фалеристикалық материалдар қатарына Революцияға дейінгі кезеңдегі Орден белгісі бекітілген наградалық қаруды (мысалы, Қасиетті Аннаның IV дәрежелі крест ордені бекітілген қылыш т.б) жатқызуға болады.

Кеңестік кезеңдегі келесі топтар: 1) ордендер, 2) наградалық медальдар, наградалық медальдар, 3) наградалық белгілер, 4) наградалық белгішілер.

Бірінші топтың классификациялық принциптерінің басқаша түріне 1979 жылғы 3 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президумы бекіткен «КСРО ордендері, медальдары, құрмет атақтары туралы жалпы ережелер» жарлығындағы КСРО мемлекеттерінің наградаларын жатқызуға болады. Бұл ережеде, мысалы, КСРО медальдары бөліп көрсетілген: қызметтегі жеткен жетістіктері үшін, отан қорғаудағы әскери ерен ерлігі үшін, көп балалы балаларға арналған

марапат белгілері, маңызды халық шаруашылық мәселелерді шешудегі жеткен жетістігі үшін, азаматтық қызметтегі жеткен жетістіктері үшін және т.б.

Марапат белгілерін топтаудың басқада жолдары бар, соның ішінде формальді белгілері, мысалы, марапат белгілерінің сыртқы түр ерекшеліктеріне байланысты (жұлдыз, крест, белгілі бір түстегі ленталар және т.б.), материалы бойынша (алтын, күміс, нейзелбер, латун, қола және т.б.). Одан басқа топтаудың хронологиялық принциптерін қолдануға болады, марапаттаудың сипаттық принциптері (ескерткіштік және юбилейлік белгілері, еңбек және әскери аралас типтегі наградалар, әскери және азаматтық ерлігі үшін берілетін наградалар т.б.) [4,47].

Марапат белгілері мен марапат құжаттары белгілі бір тарихи кезеңнің куәсі ретінде, әрбір мемлекеттің саяси құралының ролін атқарады, сондықтан да әр елдің тарихи маңызды деректерінің құрамына кіреді. Наградальық жүйелердің иерархиясы көне замандарда белгілі болса, ол қазіргі кезеңге дейін сақталған. Оның мәнісі атқарған және жасаған ерлігіне байланысты дәрежесі анықталған.

Ресейдегі ордендік белгілер әлеуметтік таптық жіктің айырмашылығын көрсететін. Ордендік белгілер халықтың ауқатты таптарына негізінен Дворяндық наградалар арналатын. Екатерина II-нің 1785 жыл 21 сәуірдегі бекітілген «Ресей дворяндарының еркіндікке және меншікке құқысы грамотасындағы» 92 баптың, 4 пунктінде «Кавалерлік Ресейлік орден ауқатты дараларды әсемдеді» деп айтылған. Алғашқы ресейлік ғылым Андрей Первозван орденнің жарлығының жобасындағы 3 тарауының кавалерлер туралы бөлімінде: «Кавалерлердің жеке қасиеттеріне тоқталатын болсақ, онда олар қайырымды, білімді, Графтық немесе Князьдық атағы бар, адал және шығу тегінің дұрыстығы» деп жазылған. 1714 жылғы 24 қарашадағы I Петрдің жарлығымен бекітілген Екатерина орденінің ережесінде «бұл орден тек дворяндық тапқа жататын әйелдерге ғана берілуі керек» делінген, ал 1799 жылғы 15 ақпандағы Йерусалимдік Иоанн орденінің ережелеріне сәйкес «әкесі немесе ата бабаларының бірі дворян болса және мұндай мәртебелі атақ 150 жылдан кем болмаса» ғана берілуі қарастырылатын болған.

1722 жылы 24 қаңтарда I Петр билеуші топтардың иерархиялық сатысын бекіткен. Бұл жарлыққа сәйкес революцияға дейінгі ордендік белгілердің ең жоғарғы дәрежесіне азаматтық және әскери бюрократияның жоғарғы табы ғана ие болды. Ал орта және төменгі таптағылар – буржуазияның өкілдеріне, дворяндық буржуазияның интелегенцияларына, дін қызметкерлеріне дәрежесі төмен ордендік белгілер тапсырылатын. «Ордендер мен басқа марапат белгілер бекіту» туралы заң бойынша Андрей Первозван, Александр Невский, I Дәрежелі Владимир ордендік белгілерін III таптың адамдары (Генерал-Лейтенант немесе Вице-Адмирал), Ақ қыран, I дәрежелі Анна, II Дәрежелі Владимир ордендерін IV таптың адамдары (Генерал-майор немесе Контр-Адмирал), I дәрежелі Станислав және III дәрежелі Владимир Орденін V таптың адамдары алатын болған. Революцияға дейінгі марапат иелері жүйелерінің сословиелік сипаты «Ордендермен басқа марапат белгілерін бекіту» заңның 90 бабында көрініс тапқан, онда былай жазылады: «1- барлық діни, әскери, азаматтық және сарай шендеріне, 2-басқа елдердің билеушілері мен Князь фамилиясын тағынғандарға, 3-дворяндар мен таңдалып сайланған мансабы бар немесе жоқ адамдар, 4-Ресей мемлекетіне көмек қолын созған жеке шетелдік азаматтарға, 5-Копестерге осы ордендер лайық деп табылса тапсырылсын». Сол заңның 120 бабында: «Мещандар мен шаруаларға ордендер берілмейді» делінген. Патшалық марапат ордендері тапсырудағы таптық шектеулік 100 және 101 бабында көрініс табады /2,32-36/.

№1 сурет Жұлдыз және белгі. <https://kk.wikipedia.org/>

Әдебиеттер тізімі

1. Введение в специальные исторические дисциплины. Учебник для студентов выс. Уч. Заведений/ под ред. Г.А. Леонтьевой. МГУ, 2000г..
2. Пронштейн А.П., Кияшко В.И. Қосалқы тарихи пәндер. Оқу құралы. Алматы, 1978
3. Е. Шаймерден. Қазақ елінің рәміздері. Алматы, 2006
4. Ильинский В. Н. Значки и их коллекционирование. — М.: Связь, 1977. — 192 с.
5. Леонтьева Г.Н. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для Вузов. М., 2009

References

1. Introduction to special historical disciplines. The textbook for students выс. Уч. Institutions / under the editorship of G. A. Leontyeva. MSU, 2000.
2. Pronstein A.P., Kiyashko V. I. tarikha osala pander. Oку қurali. Almaty, 1978
3. E. Shaymerden. Kazakh elinin remizderi. Almaty, 2006
4. Ilyinsky V. N. Badges and their collecting. — М.: Communication, 1977.192s
5. Leonteva G.N. Vstomogatelnie istorizeskie disziplini. М., 2009

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 903/904 «637»/«639» (574.51 + 574.52)

КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АНГЛИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА (XVIII-XIX ВВ.)

Мукатаева Л.К.¹, Султангазы Г.Ж.², Нурбаев Ж.Е.³

¹к.и.н., Университет КАЗГЮУ

²к.и.н., Университет КАЗГЮУ

³к.и.н., Университет КАЗГЮУ

Аннотация. В статье предпринята попытка осветить положение Казахстана в период соперничества России и Великобритании за установление влияния в степном регионе. Рассмотрены теоретические концепции, планы двух государств по колонизации Средней Азии и Казахстана.

Ключевые слова: русско-английское противоборство, «Большая игра», историография, интересы России, интересы Британии

ОРЫС-АҒЫЛШЫН БАСЕКЕЛЕСТІГІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII-XIX ҒҒ.)

Мукатаева Л.К.¹, Султангазы Г.Ж.², Нурбаев Ж.Е.³

¹Т.ғ.к., Университет КАЗГЮУ

²Т.ғ.к., Университет КАЗГЮУ

³Т.ғ.к., Университет КАЗГЮУ

Аңдатпа. Мақалада дала уадандарында беделдік орнату үшін Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестік кезеңіндегі Қазақстанның жағдайын ашып көрсету талпыныс жасалынды. Екі мемлекеттің Орталық Азия және Қазақстанды отарлау үшін теоретикалық тұжырымдамалар мен жоспарлар қарастырылды.

Ключевые слова: орыс-ағылшын бәсекелестік, «Ұлы ойын», тарихнама, Ресей мүдделері, Британия мүдделері

KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AND ENGLISH COMPETITION (XVIII-XIX CC.)

Mukataeva L.K.¹, Sultangazy G.Zh.², Nurbayev Zh.E.³

¹Candidate of Historical Sciences, KAZGUU University

²Candidate of Historical Sciences, KAZGUU University

³Candidate of Historical Sciences, KAZGUU University

Abstract. In this article the authors tried to highlight the position of Kazakhstan in the period of rivalry between Russia and the United Kingdom to establish the influence of the steppe region. The theoretical concepts, colonization plans of two states in Central Asia and Kazakhstan were discussed.

Keywords: Russian-English confrontation, «Great Game», historiography, Russia interests, Britain interests

Географическое положение региона, предполагает некоторую зависимость от ведущих игроков в международном политическом процессе, и сегодня внимание мировой политики вновь приковано к странам Центральной Азии в целом, и Казахстану, в частности. Актуализировалась борьба за сферы влияния в регионе. В реальной политике, начиная с первой декады XIX века, борьба за Центральную Азию получила емкое и художественное наименование «Большая игра». Авторство термина приписывают английскому офицеру А. Конолли, но популяризация термина принадлежит Р.Киплингу.

В настоящей статье мы попытаемся раскрыть исторический аспект проблемы, понять мотивы поведения сторон, вступивших в «игру» на примере Казахстана.

Анализ литературы показывает, что история изучения вопроса зависела от политической конъюнктуры. К примеру, гуманитарные науки в Советском Союзе, находились под жестким контролем идеологических структур и не могли позволить целостного объективного изучения многих процессов, в том числе, связанных с русско-английским соперничеством в XIX веке. Казахстанские и среднеазиатские ученые за некоторым исключением к этой теме мало обращались, в связи с вышеназванными причинами, и с ограниченностью источниковедческой базы. Тем не менее, свет увидели работы узбекских ученых Н. Халфина, Ф. Абдуллаева, которые до сегодняшнего дня не потеряли своей актуальности ввиду использования богатого фактологического материала и грамотного научного анализа [1]. Труды советского периода трактуют соперничество Великобритании и России в Средней Азии как борьбу за колонии, за новые рынки сбыта, за политическое влияние в регионе. Что касается английского капитализма, он действительно требовал развития не только вглубь, но и вширь, российская экономика также остро нуждалась в ресурсах, но её экономика заметно отставала. Она испытывала дефицит в рынках сбыта и в ресурсах для поддержания своей промышленности. Таким образом, в советской историографии, признается первичность экономических причин, и обоснование соперничества не выходило за рамки алгоритма, предложенным В. Лениным в работе «Империализм, высшая стадия капитализма» [2]. В контексте нашей статьи интерес вызывают труды Е. Бекмаханова, где рассматривается проблема русско-британского соперничества, и называется главная причина активизации русских в Казахстане как возможное поглощение Англией южной части Средней Азии [3]. Одним из первых он подверг критике существовавший в советской науке тезис о преувеличенности международного фактора. Например, что «корни ошибок - в непонимании характера реакционной колонизаторской политики царизма» [4, с.89]. Значение работ Е. Бекмаханова, в том, что он один из первых актуализировал значение казахских земель в контексте «Большой игры». Тогда как ученые ограничивают территорию противоборства между двумя державами, Хивой Бухарой и Кокандом. Так, например, он отмечает, что «желая использовать политическую раздробленность Казахстана в своих экспансионистских целях Англия стала довольно недвусмысленно проявлять интерес к казахскому народу» [4, с. 90]. Анализ западной историографии был восполнен трудами К.Есмагамбетова, М.Лаумулина, Т.Бейсембиева [5]. Перечисленные работы отличаются некоторой идеологизированностью, но при этом проделанный ученым анализ вполне адекватный и не теряет своей ценности до сегодняшнего дня.

Проблема англо-русского соперничества нашла отражение, прежде всего, в английской историографии. Данный факт демонстрирует с одной стороны политические амбиции Британии, а с другой, то, что научное сообщество Англии выполняло политический заказ. Авторский круг представлен военными и политиками, которые в свое время пребывали в азиатских колониях английской империи и имели представление о текущих делах метрополии. Особенно это видно по работам XIX века, которые объясняют британскую политику необходимостью обеспечить безопасность колониальных границ обширной империи. Учитывая популярность тезиса о «русской угрозе», в исследованиях вырисовывается иная природа англо-русского противоборства в Центральной Азии. Так как, по их мнению, Великобритания проводила оборонительную

политику. Именно в этом ракурсе написаны труды Г. Роулисона, Ч.Мак-Грегора, Д. Керзона, Д.Боулжера и др., что отражено в исследованиях Брежневой С.Н. Более того в их интерпретации «русская угроза» возникла еще в XVIII веке, а нынешние российские политики выполняют завещание Петра 1, который в «оной (Казахской) орде видел ключи и врата в Индию [6]. Поэтому Англии ничего не остается, как защищать свою «жемчужину». Эту же позицию поддерживает современный исследователь. П. Хопкирк, утверждая, что «агрессия русских, несмотря на выбранный маршрут, будет проходить через захват Афганистана» [7, с.110]. Но в британской историографии есть и исследования, где опровергается возможность похода России на Индию. Действительно, более объективный взгляд на реальное положение России XIX века, чей совокупный потенциал далеко отставал от Великобритании, делает сомнительными предположения о русской экспансии. Но в тоже время, очевидно, что Россия не собиралась отказываться от притязаний на Среднюю Азию. В вышеперечисленных исследованиях предпринята попытка объективно рассмотреть борьбу двух империй, и указывается, что основная причина - это борьба за колонии как в скрытой форме, так и в открытом противостоянии [5]. Работа американской исследовательницы М.Б. Олкотт выделяется историческим содержанием, где предпринимается попытка выявления причин англо-русского противоборства, причем автор не ограничивает свое исследование границами казахских жузов, а дает панорамную картину расстановки сил в регионе, которая включает таких игроков как Коканд и Бухара, Хива[8]. Современные исследователи рассматривают данную проблему в прикладном формате, предыстория им нужна понимания нынешних процессов связанных с возобновлением «Большой игры», известной также как «Новая Большая игра» [9].

Для понимания роли Казахстана в контексте англо-русского противоборства необходимо обратиться к вопросам русской колонизации. Как известно, Россия со своими колониями имела общие границы, данная особенность имела свое объяснение, несмотря на то, что, начиная с XVIII века, она входит в круг держав, имеющих значительный вес в мировой политике. Тем не менее, по совокупному потенциалу она отставала от европейских держав, что не позволяло ей реализовать смелые амбициозные проекты по разделу мира на других материках. Осуществление подобных замыслов требовало наличие мощного флота, а отсутствие конкурентоспособной промышленности привело к недееспособности русского купечества, которое посредством торговли могло бы продвигать интересы России. Поэтому ее колониальная стратегия была разработана с учетом вышеприведенных фактов, тем более что внутривнутриполитические процессы в азиатских государствах способствовали относительно скорому утверждению русского присутствия в Казахстане. Так ханы Младшего и Среднего жузов в конце первой трети XVIII века вынуждены были принять протекторат России, это привело к фактическому подданству. Присоединение Казахстана приняло затяжной и затратный характер, несмотря на то, что казахи Младшего и частью Среднего жузов добровольно приняли русскую протекцию. Однако для закрепления власти у России не хватало людских и материальных ресурсов, да и подданные относились к этому порой номинально. Аппарат чиновников был малочисленным, по большей части без соответствующего образования и опыта соответствующей работы. Россия в вопросе утверждения власти полагалась, прежде всего, на формирующееся здесь казачество, что в последующем определит суть русской колонизации как военной или казачьей. К XIX веку империя считала территорию Казахстана, по меньшей мере, Младшего и Среднего жузов де-юре российской, но фактическое закрепление требовало дополнительных средств. Продвижение России в Среднюю Азию встретило скрытое противоборство со стороны английского государства. К этому периоду Британия довольно прочно укрепила в Индии и стремилась расширить свои территориальные владения за счет Средней Азии и Казахстана, рассматривая их как выгодные неосвоенные рынки сбыта.

И Англия, и Россия под утверждением в Центральной Азии понимали решение целого блока важных для двух стран задач. Речь не может идти только об экономических или только

политических амбициях, скорее их нужно рассматривать в комплексе. Расширение колониальных границ к северу от Индии укрепило бы статус самой мощной державы в мировом сообществе. У Англии не было серьезных противников в Азии, не считая России. Кроме того, Британия нуждалась в новых рынках сбыта, для этого необходимо было устранить торговых конкурентов опять же в лице русского купечества. Что касается России, то она видела в захвате Средней Азии выполнение своей исторической миссии: защиты западной цивилизации. Россия считала, что именно она спасла Европу от дальнейшего монгольского продвижения. Походы в Хиву, Бухару, Коканд, присоединение казахских жузов должны были поставить точку в освободительной миссии русского государства. Одновременно Россия позиционировала себя и как освободительница «туземцев» от гнета местных политических элит и приобщала покоренные народы к цивилизации. Необходимо учесть тот факт, что Россия считала продвижение на юг реализацией собственного проекта «естественных границ» русского государства, что предусматривало защиту своих границ от постоянных набегов «диких орд» и, соответственно их расширение. Общественное мнение поддерживало эту позицию. Но истинные причины были гораздо более приземленные и мало отличались от английских целей.

Для утверждения в этом регионе оба государства использовали весь спектр дипломатических инструментов. Одним из первых проявлений информационной войны можно назвать пропагандистскую кампанию Англии против России. В 30-40-е годы XIX века в Англии был очень популярным тезис о «русской угрозе», содержание ее сводилось о возможном поглощении Персии и Индии российским государством, и если не предпринять жестких военно-политических мер, то Англия может потерять свои азиатские владения [5]. Учитывая, что Россия одержала победу в 1828 году над персами, а в 1829 году над турками опасения Англии были небезосновательны. Появилась необходимость разработки внешнеполитической концепции в отношении среднеазиатского вопроса и, соответственно, выработки модели поведения с Россией. Сформировались две позиции: «наступательного курса» и «мастерской бездеятельности», каждая из которых предлагала свой путь усиления присутствия Англии в этой части света, но вторая позиция больше поддерживаемая «виги» считала, что Россия вряд ли предпримет поход на Индию, но не отрицала, что укрепление русских происходит за счет присоединения азиатских владений [4]. Теоретиками «наступательного курса» выдвигалась на первый план угроза колониальным владениям Англии, исходящая от России. Один из исследователей данной проблемы Е.Штейнберг, изучая труды специалиста азиатской истории и политики конца 60-х гг. XIX века Г.Роулисона, выступившего с «Меморандумом», где тот убедительно доказал, что наступление России в Средней Азии это часть стратегического плана, и этой цели подчинена активная застройка новых территорий русскими крепостям, приводит его высказывания: «Продвижение русских войск в Средней Азии сравнимо с операциями по заложению параллелей против осаждаемой крепости. Первая параллель, которую он именуется «линией наблюдения», была якобы заложена в 40-х гг. в направлении от Каспийского моря через Оренбург» и сибирские крепости к Иртышу. Вторая линия - «линия демонстрации» должна пройти от Красноводска к Хиве и оттуда по Амударье к Памиру. Наконец, третья параллель в направлении Астрабада, Герата, Кандагара и даст ключи к воротам в Индию» [10]. До конца XIX века наличие «русской угрозы» стимулировало английскую политику в южном и среднеазиатском направлении.

Россия также предприняла попытки теоретического обоснования своего продвижения в глубь казахских степей. Одним из идеологов российской экспансии является военный историк М.Терентьев. По его мнению, «движение на восток началось еще во время татарского ига» [11]. В процессе раздела мира право первозахвата играло не последнюю роль в легитимизации своего присутствия, что стало очень важным заявлением со стороны России. В своем фундаментальном труде М. Терентьев пишет «Судьба толкала нас к Аральскому морю, а мы упирались не шли. Надобны были целые столетия смут, набегов, погромов со стороны диких орд, чтобы вывести нас из терпения, заставить нас двинуться вперед, отказаться от страдательной роли, в которую

ставила нас пассивная оборона. Первые шаги наши были не смелы, мы продвигались ощупью, мы жалели насиженного места и только в крайности рисковали перенести оседлость на передовой пункт нашей границы. Но кочевники о будущем не думали, уроки, же прошедшего указывали нам, что единственный путь к обеспечению нашей восточной окраины – лежит впереди. История нас посылала вперед, кочевники нас звали своими набегами – мы же сделаем шаг и остановимся. В этой борьбе с исторической необходимостью и заключается весь интерес нашего движения в Среднюю Азию» [11]. Таким образом, он сделал попытку исключить экономическую и политическую подоплеку продвижения России.

Когда Британия приближалась и постепенно распространяла свое влияние на среднеазиатские ханства (есть сведения, что английские эмиссары вели переговоры по формированию британского судоходства по Амударье), Россия восприняла это как удар по ее позициям в Центральной Азии. Тем более, что в начале XIX века власть империи была устойчивой только в северных пределах Младшего и Среднего жузов. Англия, несмотря на свой потенциал, предпочла на первом этапе избежать прямого столкновения с Российской империей. Во-вторых, требовалось бы меньше ресурсов, к которым относятся: диверсия, шпионаж, подкуп, угрозы и т.д. Изучение экономических возможностей региона, рынка, покупательской способности населения и его ментальности, связей местного рынка с Россией, Турцией, Китаем – те задачи, которые решали Британия в этот период. Наилучшим вариантом для Англии было - изолировать государства Центральной Азии от России. Бухара, Хива, Коканд в начале XIX века еще сохраняли независимость, а южные пределы казахских жузов испытывали влияние этих государств. С целью выполнения своей миссии Англия формирует несколько экспедиций в среднеазиатские ханства. Методы, используемые англичанами, были популярны: английский товар стал заполнять среднеазиатский рынок, англичане намеренно занижали цену, такой конкуренции не выдерживали русские купцы. Для Англии это было традиционным методом захватов. Одновременно решались две задачи: укреплялись экономические связи и устанавливались связи с местной элитой, и создавалась угроза для России в данном регионе. России необходимо было предпринять комплекс мероприятий, которые закрепили бы Центральную Азию за ней. Исключительная значимость региона осознавалась Россией и в начале XVIII века с организацией военной экспедиции под руководством А. Бековича-Черкасского. В полученных им инструкциях отмечалось: склонить к принятию русского подданства Хиву и Бухару, наладить торговые отношения, изучить русло Амударьи. Экспедиция провалилась, А.Бекович-Черкасский был убит. Впоследствии неоднократно снаряжались научные экспедиции, которые должны были решить целый комплекс задач и собрать информацию о казахских жузах. Как уже отмечалось выше, начальному продвижению и утверждению русских на юг способствовало принятие казахами Младшего жуза русского подданства. Но власть России носила ограниченный характер, по сути, власть признавали только семья Абулхаира и часть казахской знати, чьи кочевья находились у границ России. Покорение и подчинение казахских жузов стало для России в этом внешнеполитическом направлении вопросом номер один, без его решения невозможно было вести адекватную борьбу с Англией. Кризис ханской власти в жузах конца XVIII века облегчил России проведение реформ по укреплению русского присутствия в регионе. В действительности ханская власть в Младшем жузе после смерти Абулхаира представляла собой искусственный институт, поддерживаемый Россией, а сфера влияния потомков Абулхаира распространялась только на приграничную область. В Среднем жузе деградация власти произошла позднее: в начале XIXв. и была связана с именем Уали, сыном Абылай хана. Еще при правлении Уали Россия готовила план ликвидации ханской власти, в связи с тем, что она уже не выполняла функций, возложенных на нее как казахским обществом, так и российской стороной. Дело в том, что в таких условиях часть местной политической элиты являла собой социальную опору новой политической системы. Но ханская власть как институт себя к этому времени изжила и не соответствовала требованиям, предъявляемым российской администрацией. В 1822-1824 гг.

царизм вводит в действие Уставы о сибирских и оренбургских киргизах и единственной законной властью теперь объявлена власть русского государства, а это означало широкие возможности для освоения территории Казахстана и дальнейшего продвижения на юг ближе к эпицентру «Большой игры». Отметим, что введение Уставов вызвало недовольство со стороны казахской общественности, в степи вспыхнуло несколько очагов антиколониальных восстаний, самым крупным и масштабным из которых стало движение под руководством султана Кенесары Касымова. Во второй половине XIX века международная ситуация обостряется, так как английское правительство приступает к наращиванию военного потенциала, используя для этого очень важный в стратегическом отношении город Герат. Россия со своей стороны, желая сохранить влияние в Казахстане и воспрепятствовать экспансионистским амбициям Англии, активизирует действия в Южном Казахстане и Средней Азии. Так в период 30-40-х гг. XIX века в Хиву и Бухару были отправлены посольства и дипломатические миссии Е.Ковалевского, Г.Данилевского, Н.Потанина и др. В 1839 году Россия предпринимает один из самых неудачных походов в Хиву под командованием оренбургского военного губернатора В. Перовского [12, с.361]. Россия не скрывала, что Хивинский поход 1839 года был направлен не просто против Хивы, но также должен был решить вопрос с английским присутствием. Но Россия объясняла очередную южную экспансию традиционным тезисом о защите собственных границ. Перовский должен был привести Хиву к присяге. В этой связи значение Казахстана резко возрастает, так как невозможно утвердить свое влияние в регионе, не укрепив его окончательно в казахских жузах. Провал хивинского похода, вызванный поспешностью и необдуманностью действий, заставил русских пересмотреть стратегию поведения. Россия максимально извлекла уроки из неудачного хивинского похода: она решила, что должна осваивать степь через постройку опорных пунктов, не только по периметру границы, но и в глубь Казахстана. Таким образом, были построены крепости Тургай, Иргиз, Атбасар, впоследствии Верный, и только когда была создана неплохая материальная база, Россия начнет успешное продвижение в Среднюю Азию. Одним из существенных препятствий в русском продвижении на юг было Кокандское государство, которое в лице Англии приобрело сильного союзника. Согласно известным сведениям Британия поставляла оружие в главные опорные пункты Коканда [12, с.369]. Еще в конце 20-х гг. XIX века было решено провести по реке Чу границу между кокандскими и русскими интересами. Но договоренность носила кратковременный характер и нарушалась, прежде всего, кокандской стороной [13, с.111]. В середине 50-х гг. XIX века русско-английское соперничество было перенесено с региональной политики в глобальную и нашло отражение в Крымской войне, в которой, как известно, Россия терпит поражение и активизирует восточное направление внешней политики. После Крымской войны в политических кругах Петербурга дискутировался вопрос о средствах и методах продвижения на юг. Министр иностранных дел А.Горчаков считал преждевременным применение военной силы, справедливо полагая, что это приведет к обострению отношений с Англией. Противоположные взгляды по этому же вопросу выражал военный министр Д.Милютин. Тесно связанный с предпринимательскими кругами страны, критикуя позицию А. Горчакова, он выступил за радикальное решение проблемы, невзирая на реакцию Англии [12, с. 371]. Милютинская позиция импонировала бизнес-кругам и большей части политической элиты, отвечала прагматическим целям русской экономики и политическим амбициям государства. Таким образом, в политических кругах отсутствовала единая стратегия по вопросу о захвате Старшего жуза, поскольку это напрямую затрагивала большой комплекс вопросов. Застройка крепостями и другими опорными пунктами частично укрепило власть России в регионе. Нужны были более радикальные меры, на которые Россия не могла решиться из-за опасения осложнений отношений с Англией. Вопрос был решен, после того, когда стало известно, что Англия заключила союз с афганским правителем Досмухамедом. План захвата Англией Бухары и Хивы как никогда становится более реальным и под угрозой захвата автоматически могут оказаться южные пределы Казахстана. Начинается широкомасштабная

акция по присоединению Старшего жуза. Поход возглавили полковники М.Черняев и Н. Веревкин. К 1865 году присоединение Старшего жуза завершилось. Взятие Чимкента и Ташкента вызвало международный резонанс [14]. Бухара, пользуясь поддержкой Британией, считала, что были нарушены ее права на владение городом Ташкентом. Тогда, как нам известно, Ташкент находился в казахской юрисдикции еще с конца XVI века со времени покорения его Тауекель ханом. Среднеазиатские ханства безуспешно пытались его вернуть под свое влияние. Тем не менее, Европа требовала объяснений по поводу военной акции, в связи с этим был подготовлен горчаковский циркуляр, где министр, пользуясь имперской риторикой, объясняет поведение России политической необходимостью.

В завоевании края активно участвовало и Сибирское казачье войско [15, с. 52]. Для укрепления власти будет создано выделенное из состава Сибирского казачьего войска Семиреченское казачество как опора царской власти и проводник колониальной политики на юге Казахстана. В задачи его входило «1) закрепление за Россией занятой территории, 2) прикрытие государственной границы от нападений извне и оседлых поселений от кочевников, 3) русская колонизация страны, 4) составление части вооруженных сил края и империи» [16, с. 200]. Семиреченское казачество в скором времени трансформируется в боеспособную мобильную силу в чьи компетенции будет входить не только охрана южных рубежей но и их возможное расширение. Для закрепления своей власти Россия проведет ряд политико-административных реформ, в результате которых будут образованы три генерал-губернаторства. Административное устройство Казахстана максимально приблизится к имперской, а Россия и колонии будут представлять собой единый административный и политический массив. Более того, земли Казахстана были объявлены собственностью российского государства. С этого момента начинается интенсивное освоение края через переселенческую политику и развитие промышленности. Передел в такой ситуации был почти невозможен. Таким образом, в результате англо-русского соперничества определилось не только политическое, но и цивилизационное развитие, как Казахстана, так и всего центрально-азиатского региона.

Дальнейшее развитие событий в регионе будет тесно вплетено в логику общемировых событий, суть которых будет сводиться теперь не к разделу мира, а к его переделу. Именно в этом кроются причины, приведшие мировое сообщество к первой мировой войне. В 1907 году Россия неожиданно для Германии подписывает соглашение с Англией и входит в Антанту, и противоречия относительно колониальных притязаний утратили силу: Центральная Азия вошла в сферу влияния Российской империи, Индия в сферу влияния Великобритании, буферной зоной становится Афганистан. Своеобразное перемирие стало политической необходимостью в условиях надвигающегося мирового конфликта. На некоторое время политические страсти вокруг Центральной Азии поутихли. Но интерес к региону практически не прекращался, подогреваемый время от времени и представителями научного сообщества.

Таким образом, «Большой игрой» обозначают открытое и скрытое противоборство между Россией и Англией за обладание Центральной Азией, охватывающее длительный период. Исследования, посвященные данной тематике, в большинстве своем акцентируют внимание на противоречиях двух стран в географическом разрезе, который вмещает Хиву, Бухару Коканд, Афганистан, и практически не уделяя внимания казахским жузам. В тоже время важность территории занимаемой казахскими родами очевидна. В настоящей статье предпринята попытка осветить вовлеченность казахских территорий в противоборство между Россией и Англией. Причем для России захват и утверждение в землях казахов был более актуальным. Ее неспособность в сжатые сроки закрепить за собой территорию жузов привела к геополитическим потерям. Распад Советского Союза реанимировал «Большую игру» в регионе и придал ей новую динамику и содержание. И ведется она уже в обновленном составе. Участвующие стороны отражают те изменения, которые произошли в мировой архитектуре, и у каждого игрока сложилась своя стратегия поведения. В условиях активизации политики ведущих мировых

держав в Центральной Азии странам региона приходится делать непростой выбор: с кем и в каких сферах сотрудничать. От этого во многом будет зависеть не только будущее самих стран, но и обстановка в регионе, что, несомненно, повлияет и на взаимоотношения их друг с другом.

Литература

- 1 Халфин Н. Политика России в Средней Азии (1857-1868). М.1960; Его же. Английская колонизаторская политика на Среднем Востоке (70-е годы XIX века). Ташкент, 1957.
- 2 Ленин В.И. Полн. собр. соч., 5 изд., т. 27
- 3 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. Алма-Ата, 1992. 400 с. ISBN 5-7090-0047-7;
- 4 Его же. Присоединение Казахстана к России. М. 1957. 341 с.
- 5 Есмагамбетов К.М. Что писали о нас на Западе. Алматы, 1992. ISBN 5-7090-0074-4; Его же. Действительность и фальсификация. Англо-американская историография о Казахстане. Алма-Ата, 1976.-200с.; Лаумулин М., Бейсембиев Т. Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана. Библиографический указатель. Алматы,1994. 100с. ISBN 5-7667-3151-5; Лаумулин М. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том I: Центральная Азия и Казахстан в современной политологии. – Алма-Ата: КИСИ, 2005 – 704 с. ISBN 9965-458-33-2.
- 6 Электронный ресурс: <http://www.dissercat.com/content/istoriografiya>). Брежнева С.Н. Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России: Вторая половина XIX в.- начало XXI в. Тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.09, доктор исторических наук.
- 7 Хопкирк П. Большая игра против России. Азиатский синдром. М., 2004. 640с. ISBN 5-7905-1816-8
- 8 Олкотт М. Б. Қазақтар. Перевод Әбдешева З. Астана,2011.-155с. ISBN 978-601-280-210-8
- 9 Бжезинский Зб. Великая Шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы М., 2010. ISBN 978-5-7133-1375-3
- Политика и интересы мировых держав в Казахстане. - Астана 2002, 238 с.; ISBN 9965-13-388-3
- 10 Электронный ресурс: Штейнберг Е. История британской агрессии на Среднем Востоке // сайт «Военная литература»: [militera. Lib. ru](http://militera.lib.ru).
- 11 Терентьев М. История завоевания Средней Азии с картами и планами в 3-х томах. Алматы, 2012. ISBN 978-601-80161-7-2 общ.
- 12 История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Казахстан в новое время. Т.3. Алматы, 2000. с. 768. ISBN 9965-05-244-1, т.3; ISBN5-7667-2984-7.
- 13 Сатенова М.Р. О взаимоотношениях казахской знати Семиречья с российской администрацией (50-60-е годы XIX века). //Журнал «Отан тарихы», №1(53), 2011. ISSN 1814-6961. 204с.
- 14 Электронный ресурс: История русской армии и флота. Выпуск 12. Типография Русского Товарищества, 1913. - 213 с. ISBN: 9785998965869. <http://www.biblioclub.ru/63396>
- 15 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год. Спб., Издал В.Березовский- комиссионер военно-учебных заведений, 1908. 67 с.
- 16 Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. Верный, Типография Семиреченского Областного Правления, 1909. 834 с.

References

- 1 Khalfin N. Politika Rossii v Central Azii (1857 - 1868). Moskva, 1960; Ego zhe. Angliskaya kolonizatorskaya politika na Srednem Vostoke (70 – e gody XIXveka). Tashkent, 1957.
- 2 Lenin V.I.Poln. sobr. coch., 5 izd., t. 27.Moskva, 1962. 664s.
- 3 Bekmakhanov E. Kazakhstan v 20-40-e gody XIX veka. Alma- Ata, 1992. 400s. ISBN 5-7090-

0047-7.

4 Ego zhe. Prisoedinenie Kazakhstana k Rosii. Moskva, 1957. 341s.

5 Yesmagambetov K.M. Chto pisali o nas na Zapade. Almaty, 1992. ISBN 5-7090-0074-4; Ego zhe. Deistvitelnost' i falsificazia. Anglo-Americanskaya istoriographia o Kazakhstane. Alma-Ata, 1976. 200s.; Laumulin M., Beisembiev T. Zarubezhnye issledovateli Srednei Azii i Kazakhstana. Bibliographicheskii ukazatel'. Almaty, 1994. 100s. ISBN 5-7667-3151-5; Laumulin M.T. Central Asia v zarubezhnoi politologii i mirovoi geopolitike. Tom I: Central'naya Asia i Kazakhstan v sovremennoi politologii. -Alma- Ata: KISI, 2005 - 704 s. ISBN 9965-458-33-2.

6 Electronnyi resurs: <http://www.dissercat.com/content/istoriografiya>). Brezhneva S.N. Istoriographiya problem prisoedineniya Turkestanskogo kraya k Rosii: Vtoroya polovina XIX v. – nachalo v XXI v. Tema dissertacii i avtoreferata po VAK 07.00.09 , doktor istoricheskikh nauk.

7 Hopkirk P. Bol'shaya igra protiv Rosii. Aziatskii sindrom. Moskva 2004. 640 s. ISBN 5-7905-1816-8.

8 Olcott M. B. Kazaktar. Perevod Abdeshevo Z. Astana, 2011. 155 s. ISBN 978-601-280-210-8.

9 Zb.Bzhezinski. Bzhezinskii Zb. Velikaya Shahmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy. Moskva, 2010. ISBN 978-5-7133-1375-3.

10 Politika i interesy mirovykh derzhav v Kazakhstane. – Astana. 2002. 238 s.; ISBN 9965-13-388-3.

11 Electronnyi resurs: Shteinberg E. Istoriya britanskoi aggressii na Srednem Vostoke // sait "Voennaya literatura»: militera. Lib. ru.

12 Teren'tev M. Istoriya zaevovaniya srednei Asii s kartami i planami v 3-h tomah. Almaty, 2012. ISBN 978-601-80161-7-2 obsh.

13 Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei v pyati tomah. . Kazakhstan novoe vremya. T.3. Almaty, 2000. 768 s. ISBN 9965-05-244-1, v.3; ISBN5- 7667 - 2984 -7.

14 Satenova M.R. O vzaimootnosheniyah kazakhskoi znati Semirechia s rossiiskoi administraciei (50 -60-e XIX veka) // Zhurnal "Otan tarikhy », № 1 (53), 2011. ISSN 1814-6961. 204 s.

15 Electronnyi resurs: Istoriya russkoi armii i flota. Vyouska 12. Topographiya russkogo Tovarishstva, 1913. 213 s. ISBN: 9785998965869. <http://www.biblioclub.ru/63396>.

16 Katanayev G.E. Kratkii istoricheskii obzor sluzhbi Sibirskogo kazachego voiska s 1582 po 1908 god. Spb., Izdal V. berezovskii – kommissioner voenno-uchebnyh zavedenii, 1908. 67 s.

17 Ledenev N.V. Istoriya Semirechenskogo kazachego voiska. Vernyi, Tipografiy Semirechenskogo Oblastnogo Pravleniya, 1909. 834s.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 930:94(574) «16/17»

1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ

Нұғыманов Сырым

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен «Ғылым ордасы» Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 2-курс магистранты

Аңдатпа. Мақала 1921-1922 жж. Қазақстанда болған ашаршылық мәселесіне арналған. Автор мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз және ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, ашаршылықтың себептері мен зардаптарын көрсетеді. Қазақстан республикасындағы аштықты ауыздықтаудағы ұлт зиялыларының қызметін айқындайды. Ашаршылықпен күрес барысында жүргізген іс-шаралардың нәтижелерін нақтылайды.

Түйін сөздер: ашаршылық, жұт, астық нарқы, Ашкөм, азық-түлік, бүлік, тауар, босқын, бандитшілдік.

ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ 1921-1922 ГГ. И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Нугыманов Сырим

Аспирант 2 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби и Института истории и этнологии им.Ш.Уалиханова «Ғылым ордасы»

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме голода 1921-1922 гг. в Казахстане. Автор опираясь на архивные документы, периодическую печать и научные исследования раскрывает причины и последствия голода. Освящает работу национальной интеллигенции по ликвидации голода в Казахстане, а также выявляет итоги мероприятий, проведенных в период борьбы с голодом.

Ключевые слова: голод, чревоугодие, цена хлеба, голод, еда, мятеж, товар, беженец, бандитизм.

FAMINE IN KAZAKHSTAN OF 1921-1922 AND THE NATIONAL INTELLIGENTSIA

Nugymanov Syrim

2nd year graduate student of Al-Farabi Kazakh National University and Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology “Gylym Ordasy”

Abstract. The present paper deals with the issue of famine of 1921-1922 in Kazakhstan. The author reveals the reasons and consequences of famine (based on archive documents, periodicals, and researches). He highlights the work of the national intelligentsia on liquidation of famine in Kazakhstan, and reveals the results of activities undertaken during the period of struggle against famine.

Keywords: famine, gluttony, price of grain, hunger, food, rebellion, commodity, refugee, banditry.

1921-1922 жылдардағы аштық қазақ халқының басына түскен аса ауыр нәубет. Қаншама азаматтарымыз аштықтан көз жұмып, ай далада көмусіз қалды. Қаншама қазақтың ошағы сөнді. Бір үзім нанға зар болып, қолын жайып, қайыр тілеп, ауыл-ауылды аралап, қала көшелерінде тентіреп, босып шет жұртқа кете барды

Қазақ жерінде аштыққа ұшыраған Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губерниялары мен Адай уезінің жағдайы аса ауыр болды. Бұл өңірлер осы уақытқа дейін де көп қиыншылықты бастан кешірген еді. Кеңестік жүйе орнағанға дейін патша үкіметінің қыспағын көрген, жерінен айырылған, отарлаушыларға кіріптар болса, ал азамат соғысы кезінде ақтар мен қызылдардың қанды қылышына ілікті.

1921 жылы аштықтың жайлап бара жатқанын айтып, дабыл қаққан газеттердің бірі - «Ақ жол» газеті. Оның беттерінде күнделікті аштыққа ұрынған қазақ жерлері туралы ақпарат, мәліметтер жарияланып тұрды. Мәселен мына бір ақпаратта былай келтірілді: «Торғай уезінде ауру көбейіп барады. Иесіз, иен қалған үйлер бар. Қыс ерте түсті. Жер мұз. Мал өліп жатыр. Қара мал ноябрь (1920 ж. – С.Н.) басынан-ақ қолға қарады. Елде пішен аз. Ет салығын ел беріп жатыр. Мал мен жанға ауыртпашылық бірдей түсіп, шаруа күйзеліп тұр» [1].

Газет қазақ көп шоғырланған Ақтөбе губерниясында адам да, мал да азықтың жоқтығынан қырылып жатқандығы айтылса, Шымкент уезіндегі қазақ ауылында шешек ауруы жайлап, адамдардың өлімі көбейіп бара жатқандығы жөнінде хабар басылды.

Ел басына түскен қиын заманда Қазақ өлкелік Орталық Атқару Комитеті 1921 ж. 15 наурызында өткен РК(б)П-ның X съезінің салғыртты салықпен алмастыру жөніндегі қарарын негізге ала отырып, осы жылдың 11-18 маусымында болған конференция барысында азық-түлік салғыртты салықпен алмастыруды бірауыздан мақұлдады [3, 177, 179-180-бб.].

Сөйтіп, азық-түлік салғырттының салықпен алмастырылуы барлық өнімдерге қатысты салық мөлшерін белгілеген құжаттар қабылдатып, сол мөлшер бойынша шаруаларға салық төлеу міндеттелінді. Жеуге азық, малын асырауға шөп таба алмай қиналған қазақ шаруалары үкімет белгілеген салықты төлеуге шамасы келмеді. Соның өзінде Жетісу облысынан 1652645 пұт астық, 293040 пұт тары, 2876 пұт кептірілген жеміс, 77458 пұт тұқым, 520864 мал басы жинап алынған [4, с.116].

Осындай елдегі ауыр жағдайға қарамастан үкімет уезд шаруаларын салықтан босатпады, керісінше төпелеп бірінің үстіне бірін салып, оларды салыққа әбден кіріптар қылып қойды. Семей облысына қарасты Павлодар уезінің Ақбеттау болысының алтыншы ауылына қарайтын қазақтар мынадай мөлшерде салық төлеген: қой терісі – 1050, жылқы терісі – 1200, сиыр терісі – 250, құлын терісі – 100, елтірі – 80, бұзау терісі – 20, түйе терісі – 5, түйе жүні – 15, қой жүні – 250 пұт [5]. Қарап отырсақ, бір шағын болысқа салық өткізу үшін жоғарыда көрсетілген қаншама жылқысын, сиырын, қойын, тіпті жаңа туған бұзауын союы керек екен. Малынан айырылып азықсыз қалған шаруаның әрине бұған шамасы қандай келсін. Бұл жағдайға қарамастан үкімет салық есебіне деп, қалған малын тартып ала бастады. Шала сауатты және мәдени дамуының деңгейі төмен шолақ белсенділер қорқытып, үркітумен үкіметтің бұйрық-жарлықтарын осындай жолмен орындауға тырысты. Оның үстіне қолда бар мал басын барымташылар мен банділік топтар күштеп әкетіп те жатты. Оны дәлелдейтін тарихи айғақтар жетерлік.

Оларды құрықтауға ерекше жағдайға пайдаланылатын әскери бөлімдер (ЧОН – часть особого назначения) жіберіліп, қарақшы топтарды талқандаған. Ғалым К. Нұрпейісов ашаршылық жылдарында Бөкей ордасында осындай қарақшылық топтар құрылып, Тарғын, Нарын, Таловка, Жанғалы уездерінде ойран салып, қарсы шыққандарды өлтіруге дейін барғандығын келтірген [6, 187-б.]. Осындай аштық өршіп тұрған кезде күрескен бандалық топтармен күрес барысы 1922 жылдың жаз айларына дейін созылды.

Сонымен Қазақстандағы 1921-22 ж.ж. ашаршылықтың шығуына екі себеп, яғни Ресейдегі азамат соғысының кесірінен қазақ даласындағы шаруашылықтардың күйзеліске ұрынуы және табиғи апат, қолайсыз ауа-райының салдарынан туған жұт әсер етті. Тарихшы Т. Омарбеков Қазақстандағы бұл ашаршылықтың шығуына ауа-райының қолайсыздығы емес, азамат соғысының тұтануынан шаруашылықтың күйзелуі, яғни большевиктердің біржақты саясат жүргізуінен деп тұжырымдаған [7, 24-б.].

Тарихшы Манаш Қозыбаев 1921-22 жылдардағы аштық турасында: «1921-1922 жылдардағы

аштық қазақтарды демографиялық апатқа әкелді. 1922 жылдың наурызында Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарында 2 миллион 350 мың адам аштыққа ұшырады, олардың көбі өлді. Үкімет тарапынан көрсетілген көмек тек қала тұрғындарына жетті, сол уақытта онда қазақтардың екі-ақ проценті орныққан еді, дені ауылдарда болатын», - дей келе, осы жағдайды орталық билік дер кезінде көріп, оған мән бере білмегендігін айтады. Сонымен қатар оның көрсетуінше, Орталықтан келген азық-түлік жинаушы Ф.Э. Дзержинскийдің отрядтары Түркістан өлкесі, Ақмола, Семей губернияларындағы еңбекшілердің қолындағы астықты артық деген желеумен күшпен алып кеткен екен [8, 219-б.].

Орын алған қиындықтарды ауыздықтауда шұғыл түрде түрлі шаралар ұйымдастырылып, ең алдымен түрлі комиссиялар ұйымдастырылып, оларға елдегі аштықтың көлемін анықтау мәселесі қойылды. Қазақ Орталық Атқару комитетінің қаулысымен 1921 жылдың 15 шілдесінде ашыққандарға арнайы төтенше көмек комитеті (компомгол) құрылып, оның жұмысын басқару С. Мендешевке жүктелінді. С. Мендешев 1920-1925 жж. Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болған жылдары ашаршалықпен күресуде іскерлік таныта білді. Ол республикадағы төтенше комиссияның жетекшілік қызметін атқарып, елдегі жағдайды қалпына келтіруге аянбай күресті. 1921 ж. 17 Шілдесінде аштыққа байланысты РК(б)П ОК-нің арнаулы үндеуі жарияланып, шығу себебі айтылып, онымен күрес жүргізуге шақырды [3, 183-184-бб.].

С. Мендешевтің аштық кезеңіндегі қызметі шексіз. Оның басшылығымен құрылған Аштар комитеті тоқтаусыз қызмет етіп, қолдағы бар мүмкіншілікпен аштықты қалай да болса ауыздықтауға тырысты. Ол елдегі аштықпен күресіп жатқан кезде үстінен «кеңес үкіметіне жат, жікшіл» деген жалған құпия түрде іс ашылды. Мұрағат қорынан С. Мендешевтің 20-жылдары үкіметке қарсы құрылған үш топтың бірін басқарды деген дерек кездестіруге болады. Оның сыртынан жиналған мәліметте қазақ арасында аса беделді, көпшілікпен жақсы қарым-қатынаста екендігі келтірілген [9, 116-б.]. Осы жазылғаннан-ақ, қайраткердің қандай адам екенін тануға болады.

С. Мендешевтің көрсетуі бойынша Қазақстанда 1921 жылдың соңында 1 476 985 адам, оның ішінде 927593 ересектер, 158392 балалар ашыққан. Ол аштықпен күресудің жеті жолын ұсынады. Оның біріншісі, азық-түлік ресурстарын дайындауды күшейту және оны аудандарға бөлу болса, екіншісі, он тоқ адамдардың бір ашты, тоқ болыстардың бір аштыққа ұшыраған поселкені көмекке алуы турасында үгіт жұмыстарын күшейту, үшіншісі тұқымдық астықты уақытылы қабылдауда және оны бөлуде төтенше әдіс қолдану, төртіншіге қоғамдық жұмыстар мен қолөнер артелдерін ұйымдастыруды жеделдетуді, ал бесіншіге аштықпен күресуде барлық Халкомдардың және өлкелік мекемелердің жұмысын күшейтуді, алтыншы бойынша автотранспорттық тамақтандыру орындарды жеткізу арқылы Дала өлкесіндегі ашыққан қазақтарға көмек көрсетуді, жетіншісі, жұт пен аштық кезінде күйзеліске ұшыраған қазақ ауыл шаруашылығын тез арада малмен қамтамасыз ету болды [10, с.57, 61-62].

Ұлт зиялыларынан аштықты ауыздықтауға белсенді кіріскен азаматтың бірі – Мұхтар Әуезов болды. Аштықпен күреске қатысты өткізілген конференция барысында Қазақстан халқына аса үлкен нәубет әкелгендігін, аштықпен күресуде партиялық ұйымдардың босандығын, әлі күнге дейін нақты шығын турасында ешқандай да мәліметтің жоқтығын, Ашком ОК-і өте нашар жұмыс атқарып жатқандығын, дала халқына арнап нақты жоспар қабылданбағандығын баса көрсете келе, тез арада одан шығу жолын іздестіруді қажеттігін көтерді [10, с.67, 210-211].

М. Әуезов «Қазақ тілі» газетіне ең бірінші болып, қазақ жерінде аштық басталғандығы жөнінде дабыл қаққан. Ол аштықтан құтылудың бірден бір жолы егін салу деп көрсетеді [11].

Қазақстандағы аштықпен күресте ұлт зиялылары Тұрар Рұсқұловтан бастап, Мәннан Тұрғанбаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Шаймерден Тоқжігітов, Уәлітхан Танашев және тағы басқалар баспасөз беттеріне ойларын ашық жазған. Олардың аштық жайлап жатқан кезде халықтың салық төлеуін қисынсыз, азық-түлікті тұрғындарға бөлуде әділетсіздік орын алып отырғандығын ашық жазып, ұсыныстар білдірді.

Мәселен, У. Танашев салық салуда егін шықпай қалған аудандарды ескеру қажеттігін көтерді.

М. Тұрғанбаев та газетке жариялаған «Аштарға жәрдем бер» деген мақаласында аштықтың алдын алуда келесі жылға дайындықты күшейтіп, егін салу, пішенді жөндеу жұмысына қамды алдын-ала жасау қажеттігіне үндеген [3, 186-186-бб.].

Жазушы Тұрсын Жұртбайдың құрастыруымен жарық көрген «Алаш қозғалысы» деп аталған жинақтағы құжатта 1921 жылдың 10 желтоқсанында Дала аудандарынан ашыққандарға тірідей (живой помощи) көмек көрсетуді ұйымдастыру туралы жиналыс өткендігі айтылады. Бұл жиналысты Ә. Жангелдин өткізіп, хатшылығын Нақымжан атқарыпты. Жиналысқа зиялдылардан М. Әуезов, А. Асылбеков, А. Кенжин, А. Байтұрсынов, Т. Жаманмұрынов, М. Саматов, Қ. Сармолдаев және т.б. қатысып, М. Әуезов аштар комитетінің көмегі ашыққан аудандарға әлі жетпегендігін айта отырып, тез арада ашыққандарға көмек көрсетуді көтереді. Пікір-таласты өткен жиналыс ашыққан аудандардағы жағдайды бағдарлап, қаншалықты мөлшерде көмек беруді анықтау үшін өкіл жіберу, аштық мәселесі жөнінде баспасөз беттерінде мақала жариялау жөнінде қаулы қабылдады [12, 157-161-бб.]. Бұдан кейін де бірнеше жиналыстар өтіп, аштықпен күресу жолдары қарастырылды.

Аштыққа көмек қолын Семей қаласындағы М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Р. Мәрсеков бастаған ұлт зиялылары созды. Олардың басқаруымен жиналыс өткізіліп, халықты көмек беруді шақырған үндеу жарияланды және осы іс-шараға белсене кірісіп, елден «жылу» жинай бастады. Семей өңірінен жиналған малдарды аштық тырнағына ілініп, әбден титықтаған Торға й уезіне айдап апару, оларды малсыз қалғандарға бөліп беру ісінде басшылық жасады. Өкінішке орай олардың бұл іс-әрекеттері кейін өздеріне керісінше тиіп, кейбірі істі болып, сотталып та кетті. Мысалы, М. Дулатов 1929 жылы 1 қаңтарда ОГПУ өкіліне берген жауабында Торғай, Ырғыз, Қостанай уездері мен Орал губерниясының ашыққан тұрғындарына арнап көмек көрсету жөнінде бірінші болып «Қазақ тілі» газетіне үндеу тастағанын жазып, өзінің Семей губерниясының үш уезін аралап «жылу» жинауға қатысқандығын, соның нәтижесінде 2-3 айдың ішінде 15 мыңдай ірі қара мал жиналып, атаған уездердегі аштарға үлестіріліп берілгенін айтқан. Алайда осыдан кейін ол Семейге келген кезінде тұтқындалып, Орынборға жіберіліп, біршама уақыттан кейін қайтадан босатылады [12,325-б.].

«Жылу» жинауға және оны ашыққандарға бөлісуге қатысқан бірақ сот үдерісіне ілікпеген кейбір азаматтар 1926-30 жылдары сотқа бір тартылып, істі болған.

Аштықпен күресу ісіне тікелей араласқандардың бірі, мемлекет қайраткері – Тұрар Рысқұлов. Қазақстанда аштық басталған тұста Тұрар Рысқұлов РКСФР Халық Комиссариатының Ұлт істер жөнінде орынбасарлық қызметін атқарып жүрген еді. Қазақ жерін аштық жайлаған кезде ол аштыққа қарсы күресудің бірнеше талаптарын ұсынды және олардың орындалу барысын қадағалады. Ол аштықтың зардабы мен оған қарсы елде жүргізіліп жатқан түрлі іс-шаралар барысы жөнінде өзінің “Қазақстан” деген кітабында айқын жазды. Сонымен бірге “Новый Восток” атты мақаласында көшпелі облыстар ұшырағандығын, ашыққандар азық-түлік және киім-кешекпен қамтамасыз етіліп, Орталық Ресей мен Түркістан өлкесіне және көршілес аймақтарға 80000 адам мен 35000 балалар қоныстандырылғанын, сондай-ақ, Американдық Әкімшілік Көмегінің (АРА) ашыққандарға көмек көрсетіп жатқандығын жазады [13, с.160-161].

1921-1922 жылдардағы аштықтан қазақтың отбасы тұтастай қырылды. Аман қалғандары босып шет мемлекеттерге кетті. Қазақстандағы ашаршылық ұлт зиялыларын бей-жай қалдырмады. Барлығы қолынан келгенше халықтың аман қалуын тілеп, жоғары үкімет орындарына, Орталық үкіметке хат жолдап, көмек сұрады. Өздері елді аралап, ашыққандарға арналған асханалар ашу, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге бар күштерін жұмылдырды.

Ұлт қамын ойлаған қазақ зиялылары мен жекелеген аймақтардың көрсетілген көмектері арқасында бұл күндер де артта қалды. Мұндай қиын-қыстау заманда өз халқы мен бауырларына жәрдем көрсетуді өздерінің азаматтық борыштары деп білген зиялыларымыздың бұл әрекеттері өміршең мүддеге қызмет еткендігінің тағы бір көрінісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстанда // Ақ жол. 1921. – 28 январь. – №19.
- 2 «Ақ жол». Көп томдық. – Алматы: Оңтүстік қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайы, 2011. – 2 том. – 246 б.
- 3 Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.
- 4 Отчет о деятельности Джетысуйского областного экономического совещания за 1921-1922 хозяйственный год. Туркестанскому экономическому совету. А.,1923.
- 5 Павлодар уезі // Ақ жол. 1921. – 4 февраль. – №22.
- 6 Нұрпейісов К. Қазақстанның шаруалар советтері (1917-1929 жылдар). – Алматы, 1972.
- 7 Омарбеков Т. Ашаршылық ақиқаты //Ақиқат. 1997. №5.
- 8 Қозыбаев М. Тарих зердесі. 1-кітап. –Алматы: “Ғылым”, 1998.
- 9 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. – Алматы: «Елшежіре», 2007. – Т.3. – 1-кітап. – 304 б.
- 10 Казахская организация ВКП(б) в решениях ее конференций и пленумов. Вып.1. А.,– М., 1931.
- 11 Мұхтар. Егінге дайындалыңдар // Қазақ тілі. – 1921. - 18 ақпан.
- 12 Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. – Алматы, ФФ «Ел-шежіре», 2011. – Т.1. – 428 с.
- 13 Рыскулов Т. Избранные труды. Алма-Ата, 1984.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

АНАЛИЗ ПРЕДПОСЫЛОК И ЭТАПОВ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

Нуртазина М.

Аспирант 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая

Аннотация. В статье показаны предпосылки и результаты периода исследования инновационной структуры Республики Казахстан, рассмотрено место инновационной инфраструктуры государства. Упомянулась необходимость дальнейшего повышения эффективности развития национальной инновационной системы.

Ключевые слова: национальная инновационная система, Республика Казахстан

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІН ТАЛДАУ

Нуртазина М.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының инновациялық құрлымының зерттеу алғышарт пен кезенінің нәтижелері көрсетілген, иновациялық инфрақұрылымның мемлекеттің орны қарастырылған. Ұлттық инновациялық жүйені тиімді дамуының ары қарай арттыру қажеттілігі айтылған.

Түйін сөздер: Ұлттық инновациялық жүйе, Қазақстан Республикасы

ANALYSIS OF PREREQUISITES AND STAGES FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL INNOVATIVE SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Nurtazina M.

2nd year postgraduate student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Abstract. The article contains the study results of back ground and stages of innovative establishment of Republic of Kazakhstan, there is remarked the role of state as the innovative infrastructure. The necessity of further improvement of national innovative system is substantiated.

Keywords: national innovative system, Republic of Kazakhstan

История экономического развития суверенного Казахстана за 25 лет обусловлена влиянием двух факторов:

1) Исторической преемственностью экономики Казахстана, специализацией хозяйства на уровень технологического развития отраслей, вложившегося в период плановой экономики.

2) Наличием относительно высокого уровня научно-технического потенциала, сформированного во времена плановой социалистической системы, отличающейся значительными расходами на научные исследования и высоким уровнем разработки фундаментальных направлений. А так же слабо выраженной коммерческой привязанностью

решаемых проблем необходимым рынку инновациям.

Эти факторы определили содержание формируемой Казахстаном в новых условиях национальной инновационной системы и обусловили её главную проблему: относительно высокий уровень академических научных исследований и разрывов между имеющимися научно-техническими разработками и потребностями реальной экономики Казахстана.

Процесс перехода Казахстана на инновационный путь развития формирования протекал в несколько этапов. На каждом из них правительством приняты нормативно-правовые акты, основным предназначением которых, было формирование механизмов повышения инновационной активности экономических субъектов.

Первый этап. С обретением независимости в 1991 году, начался переход экономики Республики Казахстан от административно-командной системы отношений к рыночной, в основе которой лежат частная собственность и конкуренция. Наиболее важным правовым актом, который закрепил переход к приоритету частного предпринимательства, стал Закон «О защите и поддержке частного предпринимательства». В этом нормативно-правовом акте были закреплены понятие частного предпринимательства, пределы его государственного регулирования, порядок защиты прав частного предпринимателя, определены права и обязанности как частных предпринимателей, так и органов государственной власти по отношению к ним.

Второй этап. Для создания благоприятных условий развитию инновационной деятельности руководством страны был принят ряд законов и нормативно-правовых актов, которые обеспечили правовую поддержку развитию инновационной деятельности в республике. К их числу относятся законы: «О науке», «О государственной поддержке малого предпринимательства», «Патентный закон Республики Казахстан», «Об авторском праве и смежных правах», «Об инновационной деятельности».

3 июля 2002 года впервые в республике был принят закон «Об инновационной деятельности», определяющий основные принципы, формы и направления реализации государственной инновационной политики. В дальнейшем, он утратил силу с принятием Закона Республики Казахстан «О государственной поддержке инновационной деятельности» в 2006 году.

Данным законом предусматривалась поддержка государством инновационной деятельности в таких формах, как:

- 1) Предоставление субъектам инновационной деятельности инновационных грантов;
- 2) Осуществление финансирования посредством институтов развития комплекса мер инновационного развития;
- 3) Вложение средств в инновационные проекты на возвратной основе с возможностью возврата либо выкупа сумм финансирования по первоначальной стоимости;
- 4) Создание необходимых условий для осуществления государственной научно-технической и при необходимости, экологической экспертизы инновационных проектов [1].

В рамках данного закона были закреплены такие важные для развития инновационной системы понятия, как «инновационная инфраструктура», «технологический парк (технопарк)», «инновационный проект», «инновационный грант».

Инновационные гранты предоставлялись для таких целей, как выполнение опытно-конструкторских работ, прикладных исследований, подготовки ТЭО инновационного проекта, приобретение инновационных технологий, а также патентования изобретений в зарубежных странах и международных патентных ведомствах. Условием получения гранта на выполнение опытно-конструкторских работ и проведения прикладных исследований является внедрение в течение трех лет результатов на предприятиях республики.

В 2003 году была разработана и принята «Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы». Принятие Стратегии ознаменовало начало нового этапа в экономическом развитии Казахстана: переход от экономики, базирующейся на

эксплуатации природных ресурсов, к индустриально-инновационной экономике, основанной на знаниях.

Главной целью реализации Стратегии, являлось достижение устойчивого развития страны, отхода от сырьевой направленности экономики, путем ускорения процессов модернизации, диверсификации и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Документ был рассчитан на долгосрочный период и предусматривал три последовательно-взаимосвязанных этапа, на каждом из которых были определены меры по развитию инновационной инфраструктуры. В частности создание наукоемких производств, совершенствованию законодательства в сфере инновационной деятельности [2].

Принятие Стратегии способствовало формированию новых субъектов инновационной системы. Так, правительством был создан ряд институтов развития: Национальный инновационный фонд, Казахстанский инновационный фонд, Банк Развития Казахстана, Корпорация по страхованию экспорта, Центр маркетинг-аналитических исследований, Центр инженеринга и трансфера технологий, а также Фонд науки. Посредством институтов развития государство принимает участие в проектах, направленных на создание цепочек производств, выпускающих конкурентоспособную продукцию с высокой добавленной стоимостью.

Принятие Стратегии индустриально-инновационного развития создало необходимые условия для формирования в стране инновационной системы, в рамках которой могли бы получить свое развитие отечественные наукоемкие производства, опираясь на эффективное использование интеллектуального и научного потенциала страны, разработки отечественных ученых-новаторов. В связи с этим, в 2005 году в целях модернизации экономики в стране была принята Программа по формированию и развитию национальной инновационной системы Республики Казахстан на 2005-2015 годы (ПФР НИС). Программа являлась основополагающим документом по формированию и развитию отечественной инновационной системы.

Цель программы заключалась в формировании эффективной инновационной системы, способной обеспечить создание конкурентоспособной конечной продукции, задействовать научно-технический потенциал (отечественный и зарубежный), активизировать инновационную активность предпринимательского сектора.

Среди задач программы можно выделить следующие:

- формирование и развитие инновационного предпринимательства;
- развитие научного потенциала страны через вовлечение науки в инновационную деятельность;
- формирование и развитие элементов инновационной и финансовой инфраструктуры, механизмов их функционирования, расширения спектра предоставляемых грантов, создание венчурных фондов;
- формирование многоуровневой инновационной инфраструктуры, опирающейся на бизнес-инкубаторы технопарки и др.;
- создание механизмов эффективного взаимодействия между элементами и подсистемами НИС;
- совершенствование законодательства в сфере инновационной деятельности, защиты прав интеллектуальной деятельности [3].

Создание национальной инновационной системы представляет собой достаточно сложный и длительный процесс. Программой ПФРНИС предусматривалось становление и развитие национальной инновационной системы Казахстана в несколько этапов, на каждом из которых предполагал выполнение определенных задач (таблица 1).

Таблица 1 – Этапы формирования и развития НИС Казахстана согласно программе ПФР НИС

Этап	Годы	Характеристика
1	2005-2007	Формирование инновационной системы с активным участием государства: развитие научно-технического потенциала, определение приоритетов научно-технологического развития: развитие инновационного предпринимательства, создание и развитие основных элементов инновационной инфраструктуры, реализация крупных капиталоемких инновационных проектов в ведущих отраслях: развитие финансовой инфраструктуры, обеспечивающей финансирование НИОКР, создание отечественных венчурных фондов и инвестирование в передовые зарубежные венчурные фонды.
2	2008-2010	Совершенствование механизмов взаимодействия и функционирования элементов НИС: усиление взаимодействия между сформированными элементами НИС: активное развитие механизма венчурного инвестирования посредством создания венчурных фондов с зарубежными инвесторами: развитие государственно-частного партнерства в финансировании НИОКР и инновационных проектов: развитие кластерной кооперации вокруг проектов, сформированных на предыдущем этапе: участие субъектов инновационной системы в совместных проектах с крупными международными компаниями.
3	2011-2013	Устойчивое развитие инновационной системы, создание региональных венчурных фондов с долевым участием каждого региона, сокращение доли государственных расходов, рост частных инвестиций, использование преимущественно косвенных инструментов стимулирования инновационной деятельности: активизация научных исследований в ВУЗах и НИИ, модернизация технико-технологической базы производства, активизация региональных технопарков в роли координаторов науки и бизнеса.
4	2014-2015	Эффективное взаимодействие государства, частного бизнеса и исследователей в рамках «тройной спирали», увеличение числа инновационных разработок, внедрение отечественных инновационных продуктов и технологий в промышленное производство, «выход» государства из инновационных проектов, венчурных фондов и повышение международных рейтингов Казахстана по фактору «Инновации».

Программой были определены основные принципы формирования инновационной системы в Казахстане: ведущая роль государства в процессе формирования НИС: активное сотрудничество государства с частным капиталом: открытый характер создаваемой системы.

Открытый характер НИС подразумевает возможность внедрения в производство любой перспективной инновационной идеи, как отечественной, так и зарубежной, а также отсутствие барьеров для вхождения в глобальную инновационную систему.

Постановлением Правительства Республики Казахстан № 1027 от 6 октября 2003 года уполномоченным органом по реализации государственной политики в сфере инновационной деятельности определено Министерство индустрии и новых технологий – МИНТ (до 2010 года носило название Министерство индустрии и торговли).

Стоимость ПФРНИС на 2005 – 2015 годы составила 139 795,13 млн. тенге, в том числе из республиканского бюджета 77 272,3 млн. тенге и из местного бюджета – 2 112 млн. тенге, а также привлечение частного отечественного и зарубежного капитала в сумме не менее 60 410,83 млн. тенге (таблица 2).

НИС была определена программой как ключевой механизм формирования экономики, основанной на знаниях. В программе ПФРНИС была обозначена структура отечественной инновационной системы, выделены ее основные подсистемы и элементы, участвующие в инновационном процессе.

Таблица 2 – Стоимость программы по этапам формирования и развития НИС млн.тг.

Источники финансирования	1 этап 2005-2007	2 этап 2008-2010	3 этап 2011-2013	4 этап 2014-2015	Всего
Всего:	38 797,50	48 782,67	31 328,98	20 885,98	139 795,13
республиканский бюджет	24 786,77	30 814,03	13 002,9	8 668,6	77 272,30
местный бюджет	2 112,00	—	—	—	2 112,00
частный капитал	11 898,73	17968,64	18 326,08	12 217,38	60 410,83

В целом, с принятием стратегии и программы по формированию НИС Казахстана правительством были созданы основные институты, обеспечивающие инновационное развитие:

- Национальный фонд, обеспечивающий стабильное социально-экономическое развитие страны;

- АО «Фонд НБ «Самрук-Казына», основным направлением деятельности которого является содействие в модернизации и диверсификации национальной экономики;

- институты развития, способствующие реализации инновационных проектов;

- технологические парки национального и регионального уровней, специальные экономические зоны. Также в рамках совершенствования инвестиционной политики была сформирована законодательная база, определяющая правовые и экономические основы стимулирования инвестиций.

Несмотря на некоторые положительные результаты, цели Стратегии и Программы не были достигнуты в полной мере.

Механизм перераспределения трудовых и инвестиционных ресурсов в несырьевой сектор оказался неэффективным. Структура экономики сохранила выраженную сырьевую направленность, а структура занятости свидетельствует о низкой эффективности использования трудового потенциала страны. В 2009 году в сельском хозяйстве было занято 27,7% населения, в то время как доля продукции этого сектора в ВВП составила всего 6,2%. За период с 2005 по 2009 годы удельный вес обрабатывающей промышленности в ВВП сократился с 10,5% до 9,9%, а доля горнодобывающей возросла с 17,7% до 18,5% (89).

Позиция Казахстана по показателю производительности труда, одному из ключевых факторов по конкурентоспособности экономики остается низкой, несмотря на положительную динамику последних лет (в среднем прирост составил 32,8% в 2003-2008 гг.) По данным Международной организации труда в 2008 году производительность труда по паритету покупательной способности в Казахстане составил 21988 долл.США на человека, в то время как в Германии 42588, Японии 45586, США 65480 (90).

Средства, выделенные правительством на диверсификацию экономики были ограничены, а механизмы финансирования не разработаны, что не позволило в полном объеме реализовать инновационные прорывные проекты. Между институтами развития не сформировались эффективные механизмы взаимодействия, слабо были вовлечены в инновационную деятельность и научные организации.

Крупный казахстанский бизнес оказался ориентирован в основном на получение быстрой прибыли в сырьевых секторах, а не на создание новых инновационных производств. При этом, малый и средний бизнес стремился занять те ниши на рынке, которые гарантировали быструю отдачу от инвестиции (торгово-посредническая деятельность, строительная индустрия, сфера услуг).

Третий этап. Для преодоления очевидного расхождения приоритетов государственной политики и частного бизнеса в 2010 году в Казахстане была принята Государственная программа форсированного индустриально-инновационного развития Казахстана на 2010-2014 гг. (далее –

Программа ГПФИИР).

Перед программой стояли следующие задачи:

- создание благоприятной среды для индустриального развития страны;
- развитие приоритетных секторов экономики (агропромышленный комплекс, химическая и фармацевтическая промышленность, металлургия, энергетика, нефтепереработка, строительная индустрия, транспорт и коммуникация, туризм, космос).
- усиление социальной эффективности развития приоритетных секторов экономики и реализации инвестиционных проектов;
- формирование центров экономического роста на базе крупных городов;
- развитие механизмов взаимодействия государства и бизнеса для поддержки приоритетных секторов экономики.

Программа является логическим продолжением политики государства в сфере инновационной деятельности, модернизации и диверсификации экономики [4]. Разработаны механизмы реализации Программы на республиканском и региональном уровнях.

В ноябре 2010 года принята Программа по развитию науки, инноваций и содействия технологической модернизации на 2010-2014 годы, в рамках которой был реализован системный подход к развитию инновационной деятельности в республике. Перед программой стояли задачи построения системы трансфера технологий, содействующей технологической модернизации промышленности; развитие инновационной среды для эффективного взаимодействия науки, бизнеса и государства. Также завершена разработка Межотраслевого научно-технологического плана развития Республики Казахстан, который определяет задачи по приоритетным отраслям промышленности на среднесрочный и долгосрочный период (до 2020 года).

До 2011 года регулирование отношений в области науки и научно-технической деятельности, определение основных механизмов функционирования и развития национальной научной системы страны, регламентировалось Законом Республики Казахстан "О науке», принятым 12 июля 2001 года.

В новой редакции Закона РК «О науке» от 18 февраля 2011 года система государственного финансирования научной и научно-технической деятельности претерпела значительные изменения. Законом введены следующие формы финансирования:

- базовое финансирование;
- грантовое финансирование;
- программно-целевое финансирование.

Базовое финансирование призвано обеспечить государственным и приравненным к ним научным организациям расходы на научную инфраструктуру и имущество, оплату труда административного и обслуживающего персонала, информационное обеспечение.

Конкретные научные исследования и проекты финансируются посредством государственных грантов. При этом гранты могут получить не только научные организации, но также отдельные исследования и научные коллективы.

И, наконец, программно-целевое финансирование, призвано способствовать решению стратегически важных государственных задач, обозначенных в государственных программах и иных нормативных документах.

Ранее, механизм финансирования инновационного проекта был значительно бюрократизирован, получение гранта требовало обязательного прохождения несколько стадий рассмотрения. Новый закон «О науке» предполагает создание Национального научного совета, который принимает решение о выдаче гранта на научные исследования, сведя, таким образом, процедуру рассмотрения заявки до одной ступени.

9 января 2012 года был принят Закон Республики Казахстан «О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности». Данный закон закрепил следующие меры государственной поддержки со стороны различных национальных институтов развития:

кредитование, субсидирование ставки вознаграждения по кредитам, долгосрочное лизинговое финансирование, гарантированный заказ, осуществление инвестиций в уставные капиталы, инновационные гранты, развитие и продвижение экспорта отечественных обработанных товаров, услуг и т.д. [5].

Расширены полномочия местных исполнительных органов (акиматов) областей, крупных городов. В соответствии с Законом они могут участвовать (или быть учредителями) в уставном капитале юридических лиц, основная деятельность которых направлена на развитие инновации (к примеру, в фондах венчурного финансирования).

На данном этапе был издан Указ Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года № 874 «Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы». Данная программа разработана в соответствии с долгосрочными приоритетами Стратегии «Казахстан - 2050», и в реализацию ключевого направления «Ускорение диверсификации экономики» Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года, Концепции по вхождению Казахстана в число 30 самых развитых государств мира, а также во исполнение поручения Главы государства, данного на XXVI пленарном заседании Совета иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан, и в рамках реализации Послания Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Казахстанский путь-2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» от 17 января 2014 года [6].

Программа является логическим продолжением Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы и учитывает опыт ее реализации.

Программа является частью промышленной политики Казахстана и сфокусирована на развитие обрабатывающей промышленности с концентрацией усилий и ресурсов на ограниченном числе секторов, региональной специализации с применением кластерного подхода и эффективным отраслевым регулированием. Основной целью программы является стимулирование диверсификации и повышения конкурентоспособности обрабатывающей промышленности.

Инновационные сектора в данной программе определены согласно приоритетам, указанным в концептуальных и программных документах, посланиях и выступлениях Главы государства, в частности, в Посланиях Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 17 января 2014 года.

Мероприятия Программы будут направлены на решение задач по преодолению ключевых барьеров и реализацию проектов в приоритетных секторах, что позволит достижения целевых и экономических индикаторов.

В целом, принятые на различных этапах законодательные акты и программы в области инновационной деятельности охватывает все сферы взаимоотношений, которые возникают в результате создания, внедрения и распространения инноваций и служат основой для развития в республике эффективной национальной инновационной системы.

Список литературы

- 1 Государственные программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpfir-program/>
- 2 Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 гг. - №1096. //Казахстанская правда. – 2003. - 17 мая.
- 3 Годовой отчет АО «Национальное агентство по технологическому развитию» за 2014г. – Астана, 2015. <http://natd.gov.kz/wp-content/uploads/2015/10/GO-2014-23.06.2015-rev-1-korreksiya-07.07.2015.pdf>

4 Государственная программа форсированного индустриально-инновационного развития Казахстана на 2010-2014 гг. //Казахстанская правда. – 2011. – 26 июля.

5 Закон Республики Казахстан «О государственной поддержке инновационной деятельности» // Ведомости Парламента РК 2006 год.

6 Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. http://www.fic.kz/kontseptsiya-industrializatsii-2015-2019/Concept_Rus_.pdf

1 State programs on the development of the Republic of Kazakhstan forced industrial innovatively for 2010-2014 <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpfiir-program/>

2 Strategy of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015 - No. 1096.//Kazakhstan truth. – 2003. - May 17.

3 The annual report of JSC National Technological Development Agency for 2014 – Astana, 2015. <http://natd.gov.kz/wp-content/uploads/2015/10/GO-2014-23.06.2015-rev-1-korreksiya-07.07.2015.pdf>

4 A state program of the forced industrial and innovative development of Kazakhstan for 2010-2014//the Kazakhstan truth. – 2011. – July 26.

5 The law of the Republic of Kazakhstan "About the state support of innovative activity"//Sheets of Parliament of RK 2006.

6 Concepts of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019. http://www.fic.kz/kontseptsiya-industrializatsii-2015-2019/Concept_Rus_.pdf

РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЧАМОВ КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧНОСТИ

Омарова У.А.

Соискатель ИВ РАН, специалист МИД РК

Аннотация. В статье рассматриваются этнические и религиозные особенности чамов Камбоджи (общины «чам-чвеа», «чам-джат») и чамов Вьетнама («чам-бани», «чам-чух»). Несмотря на утрату государственности и длительное существование в иноязычном буддистском окружении, чамам удалось избежать ассимиляции, в том числе благодаря инструментализации своей религиозной идентичности. Взаимоотношения между двумя общинами - чам-бани (мусульмане) и чам-чух (индуисты) - символизируют «двойственность» чамского общества в районе Пандуранги (южный Вьетнам). Отмечается, что эти группы чамов имеют одну общую основу, но отличаются своими божествами, обрядами и обычаями. Основной метод, использованный автором, - сбор устных высказываний информантов «здесь» и «там» для последующего дискурсивного анализа.

Ключевые слова: Чампа, чамы, Камбоджа, Вьетнам, религиозная идентичность, этнос, ислам, брахманизм.

ЧАМДАРДЫҢ ДІНШІЛДІГІ ЭТНОСЫН САҚТАУ ҚҰРАЛЫ

Омарова У.А.

ИВ РАН ізденушісі, ҚР Сыртқы істер министрлігінің маманы

Аңдатпа. Мақалада этникалық және діни ерекшеліктері бар Камбоджада «шам-чвеа», «шам-жат» рулары және Вьетнамда («шам-бани», «шам-чух») рулары тұратын қоғамдастықтар қаралады. Мемлекетін жоғалтқанын ақарамай көп мезгіл жат тілді буддизм қоршаған ортада діни бірегейлігін қару тұтыпшам халқы асимилиациядан аулақ болды. Шам-бани (мусульмандар) и шам-чух (индуистер) екі қауымдастықтың - Пандуранга ауданында (оңтүстік Вьетнам) тұруы «дуальдік» символға жатады. Бұл шам тобтарының ортақ негіздері бар, бірақ олардың тәңірлері, әдет-ғұрыптары әр түрлі екені атап өтіледі. Автордың негізгі әдісі дискурстық талдау, яғни «анда» мен «мұнда» жазылған және ауызша айтылған сөздерді сараптап өз дискурсын жасау.

Түйін сөздер: Чампа, шам, Камбоджа, Вьетнам, діни сәйкестілік, этникалық топ, ислам, брахманизм.

RELIGIOUS IDENTITY CHAM AS A TOOL FOR PRESERVATION OF ETHNICITY

Omarova U.A.

Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow

Abstract. Article studies ethnical and religious features of Chams of Cambodia (neighborhoods of “Cham-Chwea”. “Cham-Djat”) and Chams of Vietnam (“Cham-Bani”. “Cham-Chuh”). Despite the loss of the statehood and long-term coexistence with a Buddhist surroundings of a different language Chams avoided assimilation owing to instrumentalization of their religious identity. Relations between two

neighborhoods - Cham-Bani (Muslims) and “Cham-Chuh” (Hindu followers) symbolize “duality” of Cham society in the area of Pandurangi (Southern Vietnam). It is noted that these groups of Chams have one common foundation, but differs from each other by their religion, rituals and customs. Main method of study used by author – collection of verbally statements of informants “here” and “there” for the further discourse analysis.

Keywords: Champa, Cham, Cambodia, religious identity, Islam, Brahmanism.

Исходя из Чампы (государство, некогда находившееся на территории современного Вьетнама), чамы оказались в разных странах, в том числе в Камбодже. Однако, несмотря на свою оторванность от родины в течение длительного периода истории, имея часто сложные отношения с местным большинством (буддистским в Камбодже), чамы всегда считали Чампу своей прародиной и их религия выступала как инструмент сохранения этничности.

Бывший советник короля Камбоджи Матх Ли, чам по происхождению, говорил, что «непрестанно мечтает о Чампе». Сенатор Ахмед Яхьяоднажды сказал, что он определяет свою чамскую идентичность «языком, на котором он говорит; традициями, которыми пользуется и памятью о Чампе, о которой думает и мечтает». Глава деревни Пум Пхока (Кампонгчам) Тим Ибрагим не скрывает свой патриотизм: «В моем сознании я живу в другой стран; Камбоджа - не моя земля, земля моя - это Чампа. Я думаю о ней почти каждый день» [1]. Но при всем этом, как отмечает исследователь Agnes Де Фео, «чамы неотнесены к категории конфликтующего этноса, подобно черкесам и друзам в Израиле» [Agnes, Статья в газете «Horisons», 17 Juin 2006.p.1.].

В Королевстве Камбоджа представители чамского этноса под названием «чамы» или «чвеа» (в том числе группа «чам-джат», иногда чам-джахатиличам-сот), к которым относят и малайцев, в настоящее время насчитывают более полумиллиона человек и проживают в более чем ста деревнях по соседству с кхмерами и вьетнамцами. Отдельная этноконфессиональная группа «чам-джат» (иногда чам-джахатиличам-сот) обособлена по религиозному признаку по своим традициям не только от кхмеров-буддистов, но и от «чам-чвеа» (мусульман-суннитов), чтобы подчеркнуть свою особую религиозную идентичность «последователей имама Сана» [2, p. 64].

Вообще, как у многих народов, религиозная идентичность у чамов стоит на первом месте в иерархии идентичностей. Так, народы Средней Азии еще в 1920–1930-е годы считали и называли себя в первую очередь «мусульманами». ² Подобных примеров достаточно много, и классический случай религиозной идентичности демонстрирует еврейский народ. Почти за 2 тысячи лет существования в диаспоре различные еврейские группы стали сильно различаться в языковом, культурном и даже расовом отношениях. Единственное, что их связывало – это приверженность традиционной религии иудаизму [3].

Религиозная идентичность чамов как объект исследования и как инструмент для определения и сохранения этничности в стране пребывания (приема) имеет различный характер и своеобразные атрибуты в зависимости от цели исследования. Так, французский ученый и губернатор Масперо, изучая национальную идентичность чамского этноса для определения «иностранцы они или нет в Кохинхине» в целях применения французской юрисдикции по отношению к малайцам и чамам, в итоге воспользовался их религиозной идентичностью [4, p. 14].

Чампа-родина чамов Камбоджи – располагалась в Индокитае на восточном побережье Южно-китайского моря. Думая о Чампе как о «потерянной родине», чамы Камбоджи в настоящее время используют религиозную идентичность как средство сохранения этничности, чтобы в условиях глобализации зафиксировать свое географическое местоположение и «примкнуть к одной цивилизации». Изучение религиозной идентичности чамов связано с тем, что, по словам Губера, чамы ждут бесстрастных исследователей самой Чампы: «Чампа долго не имела говорящего и слушающего, 700 лет она была загадочной, 1000 лет разрушалась и 300 лет была

²Мой дядя Жунусов Ахун, являясь начальником городского НКВД города Туркестана (с 1917 по 1935 год), в соответствующем пункте анкеты писал о себе: «национальность-мусульманин» (или «туземец»).

забытой»[5, р. 3]. Отметим, что эти дни (апрель 2016 года) идут судебные процессы по анализу дискриминации чамов за религиозную идентичность в период «полпотизма»³[1].

Нашей задачей является рассмотрение религии(-ий) чамов через понятие «идентичность», которое стало популярным в науке, прежде всего, благодаря выдающимся трудам Эрика Эриксона и превратилось в важнейшую мировоззренческую категорию, в один из инструментов социальных движений[6, стр. 249].

В современной России феномену идентичности уделяется большое внимание⁴[7]. Например, ему посвящена 41 статья в двух томах научного альманаха «Человек в поисках идентичности»(18 статей) и «Человек в изменяющемся мире: проблема идентичности» (23 статьи), где «в одной обложке» представлены точки зрения авторов разной философской ориентации - модернистской (традиционалистской) и постмодернистской.⁵

Для создания данной статьи используем высказывания (дискурсы) «здесь» и «там» различных исследователей, подобно Фуко [8, р. 86], который на материале старофранцузского языка использовал бахтинскую «несобственно-прямую речь» в качестве «чужой речи», которая является дискурсом в(о) дискурсе, высказыванием в(о) высказывании[9. с. 109, 114, 139].

В качестве определения термина «дискурс»(лат. Discursus) для данного случая мы принимаем философское: «дискретное движение мысли, идущее от одного рассуждения к другому, чтобы прийти к познанию» [23, словарь].

Исходя из этого определения, используя дискретные (разрозненные) дискурсы (слово, предложение, абзац, эпиграфические надписи, устные высказывания и так далее) «здесь» и «там», мы создаем новый дискурс (статью) на основе выбранного «корпуса» дискурсов. В ответ на заявление Ю.М. Резника «...я не воспринимаю мысль Фуко так легковерно и в качестве «мастера», который отказывается от идеи человека, обладающего идентичностью»[10. с. 143 -144.], его ближайший соратник М.В. Глостанова, тем не менее, в связи со «структурированностью» его дискурсов пишет: «в будущем ему, как и другим представителям научного сообщества в России, все равно придется научиться понимать и принимать иные формы знания, дискурсы, типы письма и теоретизирования, в том числе и *écriture féminine*, не отвечающие тем принципам и логике, к которым они привыкли»[11, с. 454].

Корпус источников. Основная трудность выбора корпуса источников связана с тем, что данное проблемное поле (термин в антропологии - У.О.) чамского этноса в СНГ глубоко не рассматривается. Двукратные (в 2011 и 2014 годах) поездки автора в Камбоджу и Вьетнам, где в основном проживают чамы, изучение трудов первых представителей Французской Дальневосточной школы (ЕФЕО) и современных исследователей способствовали изучению темы религиозной идентичности чамов, которые используют ее как инструмент сохранения своего этноса.

Одним из авторов, на кого больше ссылаются современные исследователи чамской религиозной идентичности, является Антон Кабатон. В свою очередь, он часто ссылался на Э. Эмонье, на основе работ, которых перестроил свои первоначальные предположения о чамках. Так, относительно религий чамов Масперо ссылался на следующие работы своих современников: Aumonier, *Legendes historiques des Chames (Excursions et Reconnaissances, XIV, 153; -Les Tchames et leur religions, Paris, 1891; Cabaton, Nouvelles recherches sur les Chames, Paris, 1901; - Notes sur l'islam dans l'Indochine française (Revue du Monde musulman, I, 27 et suiv.; -Les Chames musulmans dans l'Indochine française (Revue du Monde musulman, I, 28-29). R.P. Durand, Les*

³С 9 февраля 2016 года возобновили свою работу «Чрезвычайные палаты в судах Камбоджи» по делу 002/19-09-2007-ЕСС/ТС, на основе свидетельств чамов во главе с Иса Осман (свидетель 2-ТСЕ-95) по линии «Дос- Сам».

⁴Не могу скрыть свою гордость в связи с тем, что вопрос «идентичности» рассматривается в стенах РУДН, который первым выпуском в 1965 году закончил мой отец Жунусов А.Ш., затем работавший в Камбодже и живший среди чамов, внешне похожих на жителей его родного города в Туркестане.

⁵ Научный альманах. Под ред. Ю.М. Резника и М. В. Глостановой: 2010, Том IV и 2011, Том V.

ChamesBanis (BEFEO) 0., III,54, 62; Maura, Le Royaume du Cambodge, II, 416,444. Добавим к ним диссертационные работы современных российских исследователей - Григорьевой Н.В. Современная этноконфессиональная ситуация во Вьетнаме (Санкт-Петербург, 2001); Атнашева В. Р., Литература тямов Вьетнама как отражение их религиозных воззрений (Санкт-Петербург, 2001) - и монографию Захарова А.О., Политическая история Центрального Вьетнама во II-VIII вв.: Линь и Чампа, ИВ РАН, Москва, 2015.

Ислам у чамов в Южном Вьетнаме. В начале 20 века французский ученый А. Кабатон отметил, что у чамов Вьетнама имеются две религии: 1) ислам («чам-бани»); 2) шиваитский брахманизм, который называется «чам-джат» (фр. Jat, от санскр. Jati – инородная раса), при этом чамы-бани называют индуистов «чам-кафир» (отрицающий единство бога) или «акафир» как не пожелавших принять религию Мухаммеда [12, 1901, р.4, примечание 2].

Рассмотрение этих ранних сведений о чамах и их религиях помогает разобраться в некоторых заблуждениях современных западных ученых об этнониме чамов: с одной стороны часть чамов, практиковавших брахманизм, называется чам-джат (Jat). С другой стороны, те, кто оставил родину и ушли в Камбоджу (например, в деревню О Руссей), стали последователями мусульманской секты с влиянием шиизма, известной как «группа Имама Сана». Иногда их также как Кабатон называют чам-джат (Jat-перс. جات), а некоторые авторы ошибочно используют: французенка Де Фео - уничижительное название Sot (глупый), американец Тургут-Tsat (как язык китайских чамов «хуэй»), англичанин Коллинс Jahad (не удачная транскрипция с персидского языка).

Современные чамы Вьетнама по конфессиональному признаку делятся на брахманистов (вьет. «баламон») и мусульман (вьет. «хой»). Сами чамы брахманистов называют чам-ауаль (чам-«первые, начальные») или чам-чух (чам-«кремирующие»). Среди чамов-брахманистов до настоящего времени сохраняется деление, похожее на кастовое: 1) жрецы и монахи (брахманы); 2) аристократы; 3) люди, находящиеся в услужении. Раньше у чамов было 4 касты: в отдельную касту выделялись благородные воины. Чамы-брахманы⁶, в качестве религиозного языка используют санскрит, который для простых людей считается мертвым, и их индуизм смешан с различными элементами язычества.

Статуи богов в глазах чамов представляют изображения отдельных святых-королей. Современным чамам не известны имя Шивы и слово Лингам, о которых говорится в начале всех праздничных песнопений, к их содержанию они безразличны. Преклонение перед лингойи Нандином, такие обряды, как «самоочищение», «выплывывание изо рта» после жертвоприношения и другие жесты являются привычками, утратившими изначальный смысл. Этноконфессиональные особенности у чамов-брахманистов по сравнению с чамами-мусульманами наиболее отчетливо проявляются в похоронном обряде, построенном на ритуале кремации.

Среди чамов-мусульман четко различают чам-бани (или чам-ахир - чамы «последние») и чам-ислам. Среди чамов-мусульман Вьетнама нет группы чам-джат, хотя ее представители живут на границе с Камбоджей.

Чамы-бани или чамы-ахир представляют собой группу, близкую к шиитам, но подверженным язычеству. Их имамы не только не понимают арабский язык, но и не знают, как читаются арабские тексты Корана. Они удовлетворяются выучиванием наизусть и повторением в чамской транскрипции сур из Корана, как делали их предки, и обычно знают только «аль-Фатиху» (первую суру Корана). Пост в месяце рамадана соблюдается только 3 дня, и к омовению и обрезанию чам-бани относятся символично. Имеется малочисленная в центральном Вьетнаме группа чам-ислам – ортодоксальные сунниты шафиитского толка.

⁶«Священнослужители с удовольствием приглашают иностранцев на свои культовые церемонии и читают церемониальные тексты, содержание которых сами не понимают. Кажется, что сегодняшние чамы-брахманисты забыли даже название Индии»(Cabaton, 1901, р.7)

По общему мнению, чамы Вьетнама, несмотря на социальную дихотомию (разделение одной народности на две части) и наличие двух разных религий – индуизма и ислама, ни в одной из этих групп не исповедуют свою религию в соответствии с ее канонами.

Так, чамы-чух (брахманисты) не знают, что такое Mukhalinga (лингамс лицом Шивы), которая на самом деле представляет собой одного из чамских королей, которому посвящен тот или иной храм. Все памятники и сооружения, во многом подобные индийским, посвящены королям Чампы, которые составляют религиозный пантеон. Чамы обожествляют их на свой лад, согласно своей собственной истории. Как писал Кёдес, «чамыпалитру индуистских божеств превратили в своих собственных персонажей» [13, с. 70], а чистый индуизм до пятнадцатого века оставался прерогативой правящих классов в качестве королевского культа.

То же самое можно сказать и о чамых-бани. Они соблюдают запреты на употребление свинины в своих деревнях, но беспечно нарушают этот запрет вне их. Также они не соблюдают запрет на употребление алкоголя и обычно не практикуют религиозные обязанности.

Вход в мечети Бани(чам. «сангкик») запрещен для простых смертных, они предназначены исключительно для имамовбани. Обрезание осуществляется символически: с помощью деревянного ножа священнослужитель делает лишь жест отрезания крайней плоти [12, 1901, с. 145].

А. Кабатон и некоторые другие ученые понимают ислам Бани как частичную исламизацию и считают, что их имамы имеют поверхностное представление об исламе и говорят: "Они почти пренебрегают омовением и просто делают жест наличия воды в отверстии в земле" [12, 1927, с. 1241]. Но это не всегда так. Большинство имамов ислама Бани знают нормативные ритуалы молитв и омовения, они также знают практику соблюдения требований поста во время Рамадана.

Бодессон писал, что чамы-бани держат пост лишь три дня за весь месяц рамадан, а имамы в течение месяца осуществляют пятиразовую ежедневную молитву и канонические омовения: «Он сначала моет обе руки, вода стекает по локоть, моет рот, нос, лоб, шею и, наконец, ноги до щиколоток. Он делает пять молитв, читает в течение дня или вечером саламы (молитвы), которые он редко выполняет в обычное время. Строго соблюдать обряды в течение этих четырех недель означает искупление всех грехов, совершенных или которые могут быть совершены» [14, р. 55].

По мнению вьетнамского ученого Чана молитвы, обращенные к Аллаху и пророку Мухаммеду, сопровождаются обращением к янг, индуистским божествам, местным святым, почитание которых сохраняется и приспособлено к исламу бани: «Последователи Бани веруют в Аллаха как высшее божество, но они отказываются от его монотеистического характера и по-прежнему поклоняются богам своих традиционных верований, таким как божества дождя, гор, моря ... Они также продолжают практиковать сельскохозяйственные обряды: культ матери-родины (Риджа Нагар), обряд молебна о вызывании дождя (ИорИанг), молебна о предотвращении и прекращении наводнения (Кан ХлауКронг), проводят праздники, посвященные богам морских волн (Плао Пасах) и т.д.» [15, с. 593].

Отсюда можно сделать вывод, что чамы Бани сознательно не случайно выбрали Ислам с поклонением новому богу, в соответствии с учетом их убеждений и в качестве позитивного необходимого, с добавлением Аллаха к пантеону богов, чтобы приобрести новые сверхъестественные силы [1, р. 55].

Традиционные божества чамов. Антропологическое исследование народной традиции и монументов чамского этноса показывают необычную историю этого народа, который осуществил своеобразное двойное религиозное заимствование из Индии и из Аравии [12, 1901, р. 4]. После главного божества По Адхиа из Фанрангачамские «святыи» (божества) делятся на большие «мужские» и «женские» группы. Именно им посвящаются песнопения на праздниках, таких как «Кате» или «Кабур (иногда произносится Тиабур)».

Мужских святых - три. Первым является По Иан Мох (иногда вместо «Мох» говорят «Амо»

или «Мо»)–это Махадева (Шива). Он изменяет свою форму и имеет свои атрибуты. Вторым является создатель мира и земли По Джата. Он находится в небе (в галактике).

Третьим, как писал А. Кабатон, «является нетелесный, неопределенный «По», и он находится в Мекке. Он был создан По Овлакуком. «По» создал понятия Расулак (расул Аллах) и Латиллу (ла илаха) и является сыном Аллаха» [12, 1901, р. 16].

Постараемся разъяснить эти высказывания. Отметим, что «кафиры» Вьетнама из трех слов Лаилахаилла Аллах لا اله الا الله создали трех святых: Овлахука + Овлиах رسول الله + Латилла لا اله الا الله. Если чамы–брахманисты отказываются от последнего элемента «Латилла» («нет божества»), то чамы-Банипринимают все троих, хотя ко второму – Овлиах رسول الله - добавляют имя Али وعلى, что указывает на шиитское влияние. Эти религиозные нюансы хорошо объясняют раглай, относящиеся к «чам-джат» из Ратанакири (Камбоджа), которые, возможно, называя себя джат (инородная раса), придерживаются шиизма. Часть из них якобы находилась на службе у короля Камбоджи в деревне «О Руссей».

Раскол чамов Пандуранги и уход части из них в горы приводится в «Поэме о принцессе, приехавшей из Мекки»: «На этой земле раздор, где Чамы и Бани были разделены в течение многих лет (стих 70); ...разделены и рассеяны по всем направлениям. Именно поэтому, одних называют ЧамТанран, а других Чам Чат (стих 127): Гок, Бани, Чвеа, Рауаллах. Их разделенность является причиной и следствием беды страны (стих 128).

Французский ученый П. Лафон анализирует и комментирует эту поэму следующим образом: ЧамТанран– обычный чам, в отличие от тех, кто живет в горах, -Чам Чат, раглай, тьруи т.д. ЧамГок (буквально "Чамы пещер") едят степных ящериц, что запрещено Чамам Бани. Особую группу составляют Чвеа, говорящие с шестнадцатого века на малайском языке, и Ralaoh(=ra + ulaoh, то есть «люди Аллаха») [16, 1964: 157-172].⁷

Женских святых - три: По Ино Нагар (в городе Нячанге), По Нагар Дара (в городе Фанранге) и По БиаТикух (в городе Фантхиете). По Ино Нагар (иногда По Ино Нагар Таха) – богиня, которая считается матерью королевства чамови очень часто встречается в чамских надписях. Она рождена от Махадевы (то есть супруги Шивы), имела 97 мужей, в том числе По Иан Мох («Амо»), который дал ей 38 дочерей. Иногда По Ино Нагар называют Мук Джук (черная дама) или «Кате» (по названию праздника) или Пата Кумей (королева женщин). Она создала рис, растения и драгоценное «дерево алоэ». Для мусульман По Ино Нагар считается По Хавах (Эва), а По ИанАмо–Адам.

По мнению А. Кабатона, чамы в древности практиковали также буддизм, что подтверждается надписями и одним фрагментом надписи в связи с тибетской историей «Таранатха», где приводится страна с буддизмом в Индокитае [12, 1901, р. 23, приложение 1].

Исламизации чамов. Говоря об исламизации чамов, Масперо в своей книге «Королевство Чампа» приводит сведения, что в начале XX века в Аннаме (во Вьетнаме) большинство чамов являлись мусульманами, а в Камбодже их было 60 000 [17, р. 13 со ссылкой на Cabaton, Les Chamesmusulmans dans l'Indochine française, I, р. 28-29.].

Масперо ссылается на Э. Хубера, который, исследуя анналы династии Сун, сообщает, что встретил высказывание чамов при принесении в жертву быка «А Ю-хоки-ра» (пусть переродится), «Аллаху Акбар», и делает вывод: «кажется, что в период династии Сун чамы уже исповедовали ислам» [12, с. 13 со ссылкой на Huber, BEFEO, III, 55, который ссылается на Song Chances xxxix, 256.].

А. Кабатон в книге «Новые исследования о чампах» отмечает, что треть населения (30 000) Аннама (Центральный Вьетнам) являются мусульманами, то есть 70 000 человек из 90 000 чамов (Аннама и Камбоджи) того времени были мусульманами и назывались чам-бани. Он также подчеркивает, что они были шиитского толка с очень плохим знанием арабской письменности, хотя в исламе ее знание обязательно для имамов. При этом он отличает чамов-брахманистов,

⁷Рукописи: CAM 52.1 и CAM 40.1;

которые называются «джат» (Cham-Jat) или «кафир» [12, с. 13 со ссылкой на Cabaton, Nouvelles recherches sur les Chames, Paris, 1901, p.4, примечание 2].

П. Равэс, который перевел тексты «двух куфических надписей»*, найденных на юге Чампы в 1025-1035 и 1039 годах, указал, что в 11 веке в Фанри и Фанранге было городское население, о котором мы ничего не знаем. Они были другой расы, другой веры, другой культуры, чем чамы. П. Равэс утверждал, что за столетие до этого первыми пришедшими сюда были торговцы и ремесленники. Они имели своих представителей для общения с местными властями, такого как «шейх Ас-сук» (глава базара). В тексте встречаются имена арабского происхождения. Женщины этих мусульман были свободными в общении с местным населением [17, с.13 со ссылкой на P.Ravaisse, Deux inscriptions coufiques du Champa // Journal Asiatique. XX, 2, 1922: 287- 290]⁸.

Исследователь Китая Ш. Шефер пишет: «Нет сомнения в том, что во главе сообщества мусульман был шейх Аль-Ислам (муфтий), который имел светскую и религиозную власть. Был имам Хатиб для объяснения религии и Кади для решения судебных тяжб» [17, с. 14 со ссылкой на Ch.Schefer, Notes sur les relations des musulmans avec les Chines, Paris.].

Если население было большим, то был еще мухтазиф, который следил за порядком в квартале и на базаре, контролируя измерительные приборы, весы и регулировал цены на товары. «Они жили бок о бок на экзотической земле своей исламской жизни. У них была мечеть без минарета, которая их объединяла, базар, где занимались торговлей окель (склад), где хранились товары и кладбище, где они встретятся на том свете» [17, с.14].

Современный французский ученый П. Манген сообщает, что в 1594 году король чамов послал помощь в мусульманский Джохор против португальцев в Малакке. Сообщивший об этом адмирал Корнилис Мателъеф в 1607 году пробыл некоторое время в Чампе (Фанри) и указал, что король там был язычником, но присланный к нему «Урангхаец» был мусульманином [18, pp. 255-287].

Предполагается, что с 1607 по 1676 год (70 лет) произошла смена 9 королей, при одном из которых чамы были исламизированы. Но по данному вопросу идут дискуссии. По мнению Эмонье (с ним согласен По Дхарма) известный король По Раме (1621-1651) добился мира и согласия между чам-бани и чам-чух (кафирами). Это произошло в мечети чам-бани в месяце рамадан при участии жрецов кафиров [18, p. 27].

В данный период (в результате помощи чама По Рата в 1599 году) в Камбодже в 1642 году к власти пришел султан Ибрагим. Чуть позже адмирал Ходжа Хасан, чам по происхождению, властвовал в Сиамском заливе и имел в составе матросов разной этнической принадлежности: чамов, арабов, яванцев и кхмеров.

Взаимоотношения между чам-бани и чам-чух (кафир). Эти две общины, которые символизируют сегодня двойственность общества чамов Пандуранги, имеют одну общую основу, но различимы своими божествами, матрилинейностью, обычаями и традициями. Погребальный обряд является одним из конкретных признаков для установления разницы между двумя обществами, об этом говорят в поговорке: «После смерти чамычух оставляют труп умершего разлагаться, затем его жгут; после смерти чама бани его тело хоронят в первый же час дня» [19, p. 447]. Запреты на продукты питания являются другими из знаков различия: свинина и ящерица запрещены для бани, а говядина - для чух.

Имеется длинная поэма восемнадцатого века с названием «Принцесса, которая пришла из Мекки», где указывается на социальный кризис. Устами принца, упоминается разделение общества на брахманистов («Чам») и «Бани» [20, p.71]: На этой земле раздора в Пандуранге, где Чамы и Бани были разделены в течение многих лет (стих 70)... Именно поэтому одни их называют Чам Танран, а другие Чам Чек (стих 127).

Последняя строфа особенно интересна тем, что поэма описывает состав населения Чампы: чамов равнинных, с побережья (чамы-танран), в отличие от чамов горных (чамы-чек), которые

⁸*Куфическая письменность практиковалась в мусульманских странах Магриба (Тунис, Альжир и Марокко).

соответствуют современным этносам раглай, тьру и др., что является еще одним доказательством многоэтничности Чампы [20].

Теория дополнительности. У чамов есть рассказ «По Рия» (Rija) без указания даты, найденный и исследованный По Дхармой, говорящий о путешествии двух малайских принцев в Пандурангу, куда один из них приходит, чтобы повлиять на короля чамов, чтобы тот заступился за чамов-бани, которые являются «... мусульманской общиной, которая ущемлена». Под влиянием этого малайского принца, как подтверждают устные традиции Пандуранги, Аллах занял свое место в пантеоне чамских богов со званием «По», лишив первенствующей роли По Ино Нагар, королевы-мать королевства. Однако в тот момент это не сыграло никакой роли в исламизации королевства, так как сам король не принял ислам, хотя именно этим периодом датируется проникновение обрядов одной религии в традицию другой религии [21, p.23-24].

Хотя эта история является полуполюгендарной, показывающей обряды По Рия в которой приводятся мусульманские божества, она интересно объясняет историю отношений между чаммиауаль (чух) и чаммиахир (Бани) в социальном симбиозе. Эта двойственность чамов в двух группах положительно установила «двоичный» и «дополнительный» баланс отношений (как чамы-мусульмане уживаются с буддистами Камбоджи).

Вопрос «дополнительности» этнических отношений рассматривает современный японский антрополог Риэ Накамура (Rie Nakamura). Она указывает, что две общины – элементы в системе взаимного дополнения: группа ауаль (чух) символизирует мужское начало, соответствует первым пятнадцати дням месяца, в первой половине дня (от рассвета до полудня), верхней части тела, небу (небесам) и цифре 3; тогда как группа бани, в свою очередь, символизирует женское начало, соответствует вторым пятнадцати дням месяца, второй половине дня (с полудня до заката), нижней части тела, земле и цифре 6 [22, p. 138].

Эта система подобна двоичной китайской концепции инь и ян, чуждой чамской культуре в соответствии с высказываниями По Дхармы, но именно этот символ присутствует в храме По Нагар в селе Хыудык (провинция Ниньтхуан), как символ взаимной потребности. Так чамы-чух не вправе убивать животных с четырьмя ногами, поэтому прибегают к помощи чамов-бани, которые могут это делать. Запрет есть свинину у чамов-бани соответствует запрету есть говядину у чамов-чух. Рукопись Sam 50 приводит соответствие между днями и месяцами ahiaq и awal, рукопись Sam 68 – соответствие их культовых объектов, а Sam 72 – соотношение между знатыми лицами и божествами [16, 1977].

Бани участвуют в торжествах чамов-чух в честь По Нагар Ино, хотя они едят «отдельно блюда, приготовленные женщинами-бани. Они воздерживаются от кремации наполовину гнилых трупов брахманистов» [12, 1907, том II, p. 149]. Тем не менее, чамы-бани и чамы-чух остаются разделенными в своих местах проживания. Из общего количества 23 деревень в провинции Ниньтхуан только семь являются деревнями Бани. В деревне Фунюан они живут смешанно, но и там улица разделяет их. Соотношение между чам-бани и чам-чух в Пандуранге (провинции Ниньтхуан и Биньтхуан) – примерно 1 к 3.

Бани и брахманисты могут смешиваться в повседневной жизни, особенно во время еды, где могут нарушить запреты, которые действительно в их родной деревне. Чам-Бани может есть свинину в деревне ауаль, что я лично наблюдала видела во время «фестиваля Кате» в селе Хыудык, куда я была приглашена на обед к чаму-чух. Присутствовавшие бани без зазрения совести потребляли свинину, а хозяин дома подтвердил мне, что он ест говядину за пределами своей деревни. Значит, запрет является показным, также как членство в группе, а не личной верой, глубоко интегрированной в личности, как, например, у североафриканских мусульман, где только упоминание о свинине провоцирует отрицательную реакцию.

Заключение

Чамы Камбоджи, потеряв родину (Чампу) и находясь в разных странах Юго-Восточной Азии, сохраняют свою этническую идентичность буддистской среде при помощи исламской религии. Вьетнамские чамы носят экзонимы «чам-бани» (шииты) и «чам-чух» (брахманисты), а камбоджийские чамы называются «чам-чвеа» (сунниты) и «чам-джат» (шииты, подверженные язычеству). Рассмотрены религиозные традиции, некоторые обряды и праздники чамов, их взаимоотношения взаимное влияние. Делается предположение, что чамы-бани сознательно выбрали ислам в качестве новой религии, в соответствии с учетом их убеждений в качестве позитивного необходимого, с добавлением Аллаха, его пророка и святых к пантеону чамских богов, в том числе для усиления этого пантеона и дополнительной сакральности.

Литература

1. Agnes De Feo., Les Chams, le visage de l'islam au Cambodge. 2004. -4 стр.
2. Collins, G., The Chams of Cambodia, 1996,
3. Перепелкин В.Г., Стельмах В.Г., Человек верующий: религия и идентичность // Вопросы социальной теории: Научный альманах. Том IV, 2010. -258 стр.
4. Weber, N. Les Cam et les Malais du Cambodge et de Cochinchine, -18стр.
5. Huber J.-F., L'Art du Champa. Paris, 2005, - 231стр.
6. Гофман А.Б., В поисках утраченной идентичности // Вopr. социальной теории. 2010. Том IV, -249 стр.
7. Жунусов А.Ш., 3 года в Камбодже. УДН, «Дружба», 1968.
8. Foucault, Michel. 1969, Archéologie du savoir, Paris, 1969, -276
9. Bakhtine, M. Le Marxisme et la philosophie du langage», Paris. 1972. -232стр
10. Резник Ю.М., Образы человека ... его идентичности (Введение) // Вопросы социальной теории: Научный альманах. Том IV, 2010. -258 стр.
11. Глостанова М. Заключение // Вопросы социальной теории: Научный альманах. Том IV, 2010, - 258 стр.
12. Cabaton, A.: 1901-Nouvelles recherches sur les Chames, Paris, 1901, -287 стр.
- 1907- Notes sur l'islam dans l'Indochine française, RMM, 1907, I.
- 1907 - Les Chams. del'Indochinefr. , RMM, 1907 , II. -(255-287) стр.
- 1927 - L'Islam dans l'Indochine française », in : Enc. de l'Islam, Leiden, vol. II : 537-542, -1241стр.
13. Cœdès G., Les etats hindouises d'Indochine..., Paris, 1964, -308стр.
14. Boudesson. Au pays des super. et des rites chez les Mois et Chams. Paris, 1932.
15. Tran, Recherche sur l'id. de la culture vietn.. Hanoi: The Gioi, 2001. -260с.
16. Lafont P.-B.: 1964- L'étude des structures sociales des Cam du Vietnam // BEFEO LII, 1977-Catalogue des manuscrits cam .... Paris, -261стр.
17. Maspero G., Le Royaume de Champa. Paris, 1928. -279 стр.
18. Manguin P.-Y. L'int-n de l'Islam au Campa // BEFEO. T. 66, 1979, -(255-287).
19. Durand E. M. Les Chams Bani // BEFEO, III. P., 1903. -(54-62) стр.
20. Po Dharma et Moussay. La princesse qui venait de ... K. Lumpur, 2000. -162 стр.
21. Po Dharma, Deux princes malais au Champa, leur role dans la vie socio-politique et religieuse de ce pays // Le monde indoch. et malaise. K. Lumpur, 1990. -(19-29) стр.
22. Nakamura Rie, Cham in Vietnam... Washington, 1999. -628 стр.
23. Morfaux, L.-M., Vocabulaire de la philosophie. Paris, 2001, -618 стр.

References

3. Perepelkin V.G., Stel'mah V.G., Chelovek verujushhij: religijai identichnost' Voprosy social'noj teorii: Nauchnyj al'manah. Tom IV, 2010, (in Russ.).
6. Gofman A.B., V poiskah utrachennoj identichnosti Vopr. social'noj teorii. 2010. Tom IV, str. 249, (in Russ.).
7. Zhunusov A.Sh., 3 goda v Kambodzhe. RUDN, «Druzha», 1968, (in Russ.).
10. Reznik Ju.M., Obrazy cheloveka ... ego identichnosti (Vvedenie) Voprosy social'noj teorii: Nauchnyj al'manah. Tom IV, 2010, (in Russ.).
11. Tlostanova M. Zakljuchenie Voprosy social'noj teorii: Nauchnyj al'manah. Tom IV, 2010, (in Russ.).

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

НОВЫЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О СОБЫТИЯХ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ

Отеева Г.Е.

Д.и.н., профессор ПГПИ (г. Павлодар)

Аннотация. Статья посвящена трагическим событиям 1916 года в Казахстане. На основе новых опубликованных архивных материалов, автор показывает, как в высших кругах власти обсуждался вопрос о привлечении местного населения к воинской повинности. Анализ архивных материалов помогает понять истинные причины восстания, его последствия. Автор обращает внимание на необходимость дальнейшего объективного изучения событий 1916 года на основе документальных материалов.

Ключевые слова: История Казахстана, Туркестанский край, восстание, Царский указ 1916 г., мобилизация, инородцы, Российская империя, колониальная политика, архивные документы.

1916 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚИҒАЛАР ТУРАЛЫ ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР

Отеева Г.Е.

ПМПИ профессоры, т.ғ.д.

Аңдатпа. Мақала 1916 жылғы Қазақстандағы қайғылы оқиғаларға арналған. Жаңадан жарияланған мұрағаттық материалдар негізінде автор жоғары билік органдар арасында жергілікті тұрғындарды әскери міндеткерліктерге тарту мәселесінің талқылану ерекшелігін көрсетеді. Мұрағаттық материалдарды талдау көтерілістің шынайы себептерін түсінуге және салдарын анықтауға мүмкіндік береді. Автор 1916 жылғы оқиғаларды құжат материалдары негізінде келешекте объективті түрде зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Түркістан өлкесі, көтеріліс, 1916 ж. патша жарлығы, мобилизация, бұратана халық, Ресей империясы, отаршылдық саясат, мұрағат құжаттары.

NEW ARCHIVAL MATERIALS ABOUT THE EVENTS OF 1916 IN KAZAKHSTAN

Oteeva G.

Institute of History and Ethnoogy named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

E- mail: nuratygaev@mail.ru

Abstract: Article is devoted to tragic events of 1916 in Kazakhstan. On the basis of the new published archival materials, the author shows how the highest circles of the power discussed the question of attraction of local population to a compulsory military service. The analysis of archival materials helps to understand the true reasons of rebellion, its consequence. The author pays attention to need of further objective studying of events of 1916 on the basis of documentary materials.

Keywords: History of Kazakhstan. Turkistan region. Rebellion. Imperial decree of 1916. Mobilization. Foreigners. Russian Empire. Colonial policy. Archival documents

В этом году прогрессивное общество всего постсоветского пространства отмечает 100-летний юбилей событиям, которые произошли на территории Казахстана и Средней Азии в 1916 году. В советский период об этом событии говорилось и писалось достаточно много, но в период распада СССР, становления независимых государств, интерес к теме потихоньку начал стихать. Здесь, скорее всего, сказались сложность, неоднозначность, многоплановость, а порой и противоречивость оценки тех далеких событий, отсутствие достаточной документальной базы. Подходы в оценке событий 100-летней давности были различные: начиная от мятежа, бунта и заканчивая национально-освободительным движением, которое подготовило участие народных масс в Октябрьской революции. Эта мысль четко и ясно прозвучала в выступлениях многих участников научно-практической конференции, посвященной 100-летию Туркестанского восстания 1916 года, состоявшейся в Москве (сентябрь 2015 г.). В целом, участники конференции сошлись во мнении о том, что последствия восстания были катастрофическими для местных обществ. Война и последствия поражения восстания тяжело отразились как на социально-экономическом развитии общества, так и на численности населения. Многие аспекты данной тематики до сих пор остаются невыясненными. Такие как, например, как и кто готовил текст царского документа; какова роль мусульманского духовенства; почему, при всей неожиданности выступления повстанцев, видна их организованность и слаженность в действиях; какую помощь оказывали внешние силы в координации восстания.

Ответить на эти и многие другие вопросы, касающиеся тех трагических событий, извлечь из них уроки, можно только опираясь на документальные материалы. А для этого нужно выявлять, изучать, публиковать архивные документы и делать их достоянием общественности. Именно эту цель поставили авторы Интернет – проекта «События в Семиречье 1916 года по документам российских архивов», недавно опубликованного на сайте Российского государственного военно-исторического архива. В проекте представлены около 200 материалов из фондов федеральных архивов России – Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА), Российского государственного исторического архива (РГИА), Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ). Кроме того, использованы документы МИД, хранящиеся в архиве внешней политики Российской империи (АВПРИ). Среди публикуемых документов есть дневниковые записи генерала А.Н. Куропаткина, донесения представителей местной администрации, военных деятелей, в которых освещаются военно-политические и социально-экономические аспекты жизни региона в этот период. Данный проект в значительной степени пополнил источниковую базу темы и дает возможность осветить многие малоизученные аспекты событий 1916 года.

Восстание 1916 года это общее историческое событие, как для Казахстана и России, так и для народов Средней Азии. События 1916 года показали и вскрыли назревший всеобщий кризис Российской империи, который был вызван целым комплексом политических, социально-экономических проблем. Первая мировая война до предела обострила все противоречия в обществе, привела к резкому упадку сельскохозяйственного и промышленного производства, значительному снижению жизненного уровня населения. В частности это: массовое изъятие земель у коренного населения, ущемления и произвол со стороны царской администрации и суда, усиление налоговой политики и всевозможных поборов и повинностей, политика русификации и христианизации. Все это привело к резкому ухудшению положения народных масс и обострению национального вопроса. О тяжелом положении местного населения, об ущемлении прав казахов в земельном вопросе, о растущем произволе со стороны царских и местных чиновников, росте налогов обращали внимание и писали в своих донесениях и отчетах представители царской администрации. В рапорте на имя императора Николая II генерал-губернатор Туркестанского края А.Н. Куропаткин писал летом 1916 года: «Среди других народностей, населяющих Туркестанский край, киргизское население, составляющее до 2615 тысяч душ, является наиболее бесправным относительно пользования землею. По существующему закону, земли, которые ныне

обеспечивают существование киргизского населения при кочевом образе жизни, признаются государственной собственностью, и излишки их могут поступать в казну. Слишком широкое толкование о размере этих излишков, особенно с 1904 года, повело к тому, что у киргизского населения были обобраны огромные площади земли, частью ему жизненно необходимые, для образования русских поселений, казенных скотоводческих участков и казенных лесных дач – единственного владения казны. Это явление было уже отмечено при ревизии сенатора Палена, но на него не было обращено должного внимания» [1, с.9].

Царский указ от 25 июня 1916 года был последней каплей терпения в чаше народного терпения, которая вскрыла все «язвы» российского капитализма. Недовольное политикой царизма, местное население поднялось на вооруженную борьбу против своих угнетателей. Новые исторические источники, опубликованные на сайте РГВИА, помогают читателям самим понять причины и действия восставших, воспроизвести ход исторических событий тех далеких лет, дают возможность ответить на многие вопросы.

Интерес вызывает вопрос: почему император подписал указ о мобилизации инородцев, если ему неоднократно сообщались сведения о положении дел в Туркестанском крае, писали о той сложной обстановке, которая там царила. Как любой законодательный документ, указ о мобилизации, прежде чем стать законом, должен был пройти все стадии своего утверждения. Из материалов архива видно, что вначале была выдвинута законодательная инициатива о необходимости привлечения инородцев к воинской повинности, затем в военных кругах шло всестороннее изучение и обсуждение этого вопроса. Для этого были привлечены многочисленные царские чиновники, военные губернаторы, свое мнение высказал и генерал-губернатор Туркестана А.Н. Куропаткин.

Из опубликованных исторических документов видно, что военные губернаторы, представители Военного министерства, Генерального штаба, начиная с 1909 года, неоднократно обсуждали вопрос о возможности привлечения туземного населения России к воинской повинности. В 1910 году этот вопрос был решен отрицательно, т.к. было коллегиально признано нецелесообразным и невыгодным использовать инородцев в качестве военного материала. Главный начальник края в отзыве своем на имя министра внутренних дел от 13 ноября 1910 года писал: «Не подлежит сомнению, что при лояльности общей массы туземного населения в нем, однако, заметно отражается общее пробуждение народов Азии, поставившее своим девизом «Азия для азиатцев», агитация, идущая непрерывно от турецких эмиссаров, революционные организации, образовавшиеся за последние годы в пограничной с нами Персии, в связи со стремлением к полному освобождению азиатских народов от опеки Европы и России, завладевая умами туземцев, воспитывают в них идеи панисламизма» [2, с.2].

Данный вопрос неоднократно рассматривался и обсуждался в высших эшелонах власти. Об этом свидетельствует отношение дипломатического чиновника при туркестанском генерал-губернаторе С.В. Чиркина советнику третьего политического отдела МИД России В.О. фон Клемму. В частности он пишет: «Путем ознакомления с обширным материалом, каковой мне удалось получить от здешних административных и военных властей, равно как и беседы с компетентными представителями различных ведомств, пришел к выводу, что вопрос о распространении натуральной воинской повинности на всех туземцев Туркестанского края подвергся здесь самому тщательному рассмотрению и был всесторонне продуман, как в 1910 году..., так и в самое последнее время...» [2, с.1-2].

Военные губернаторы Сыр-Дарьинской, Ферганской, Семиреченской областей также высказались против привлечения инородцев к воинской повинности. Опасаясь разжигания межнациональной вражды, военный губернатор Сыр-Дарьинской области предложил отсрочить введение этой меры на 20-30 лет. В случае положительного решения вопроса, он считал «необходимо на первых порах уменьшить процент призыва инородцев». Видя происходящие недовольства местного населения политикой, проводимой в крае, военные губернаторы

характеризуют положение следующим образом: «Необходимость такой отсрочки вызывается тем, что с развитием русской колонизации в крае и с уменьшением, вследствие этого, количества поливных земель, началось заметное неудовольствие среди туземцев на почве стеснения условий их экономической жизни, а слухи о привлечении инородцев к отбыванию воинской повинности, проникая в их среду, вызывали и усиленные разговоры в отрицательном смысле. Все это при недостаточности еще прочном русском влиянии в крае, среди населения во много раз превосходящего в численности туземцев над русскими, в связи с панисламистским движением и стремлением к национальному самоопределению, делает вопрос о введении воинской повинности несвоевременным» [2, с.4-7].

В августе 1914 году данный вопрос подвергся снова подробному обсуждению в межведомственной комиссии по пересмотру устава о воинской повинности. Комиссия на тот момент постановила: «привлечь к воинской повинности на общем основании русское население, а также дунган и таранчей; применение этой меры ко всем инородцам края отложить на неопределенное время». На основании материалов этой комиссии Военное министерство составило по данному делу законопроект, который не получил дальнейшего продвижения в законодательном порядке, в связи с начавшейся войной. С проектом этого закона можно ознакомиться на сайте РГВИА.

В августе 1915 года генерал-губернатор Туркестанского края А.Н. Куропаткин сообщал по телеграфу начальнику Главного штаба свое заключение по данному вопросу: «Все причины для признания невозможности привлечения к воинской повинности туземного оседлого населения, приведенные в заключениях 1910 года повторяются военными губернаторами, и ныне с добавлением, что призыв туземцев в ряды армии, даже, как временная мера, в настоящую войну, при религиозном единстве их с народностями, настроенными к нам враждебно, может вызвать крупное брожение и создать благоприятную обстановку для выступления Афганистана и Персии. Привлечение киргиз, таранчей и дунган в течение войны в ряды регулярных или казачьих войск по обязательной повинности, кроме непреодолимости затруднений, вытекающих из отсутствия учета и условий кочевого образа жизни, может дать отрицательные результаты...» [2, с.13].

Однако уже 14 сентября 1915 года на заседании Совета министров под председательством императора был одобрен вопрос о привлечении к натуральной воинской повинности тех частей населения, которые от этой повинности до этого времени были освобождены. «Военное министерство признало необходимым привлечь к натуральной повинности: 1) киргиз, сартов и инородцев Приморской и Амурской областей, коих первоначально предполагалось от этой повинности освободить; 2) инородцев Тобольской и Томской губерний, для коих предполагалось отсрочить введение воинской повинности на пять лет; и 3) инородцев Северного Кавказа, вопрос о коих предполагалось выделить и разрешить его впоследствии. В зависимости от этой новой постановки данного вопроса изменились и некоторые детали законопроекта (учреждение новых воинских присутствий, с соответственным увеличением расходов); равным образом намечен новый порядок введения законопроекта в действие» [3, с.1]. На заседании также было принято решение о рассмотрении и дополнении законодательными учреждениями соответственного законопроекта, разработанного еще в 1914 году.

17 октября 1915 года император поручил Военному министерству в ближайшее время разработать и представить в установленном порядке новый законопроект о привлечении к воинской повинности населения, изъятого ранее от этой повинности. Военным министерством был составлен соответственный законопроект, который существенно отличался от прежнего проекта. В ноябре 1915 года генерал от инфантерии Н.П. Михневич представляет министру новый, измененный законопроект по данному вопросу. В документе читаем: «В зависимости от этой новой постановки вопроса изменились и некоторые детали законопроекта (учреждение новых воинских присутствий, с соответственным увеличением расходов); равным образом намечен новый порядок введения законопроекта в действие» [3, с.2]. К сожалению, данный

вариант законопроекта пока не опубликован. Тем не менее, из текста отношения видно, что инородцы Туркестана и Средней Азии еще не включены в списки тех, кто должен, так или иначе, отбывать воинскую повинность.

Из представленных документальных материалов, четко видно, что местная администрация была крайне обеспокоена положением дел в крае и, вследствие этого, отрицательно относилось к привлечению инородцев в воинские ряды империи. В документах отчетливо указаны все объективные причины недовольства народных масс: ущемление земельного вопроса, обострение национальных отношений, недовольство колониальной политикой царизма.

Но русская армия требовала постоянного пополнения своих рядов, и поэтому вопрос о привлечении инородцев к воинской повинности, постоянно находился в центре внимания царской администрации. В начале 1916 года было возобновлено всестороннее обсуждение этой проблемы. Изучив весь собранный материал, в январе 1916 года дипломатический чиновник С.В. Чиркин дает свое следующее заключение: «На основании вышеизложенного, я считаю введение для туземного населения Туркестанского края личной воинской повинности несвоевременным и не отвечающим главной задаче управления краем – упрочение здесь русского владычества; пока же впредь до увеличения в крае русского населения, признаю необходимым, взамен названной повинности, обложить инородцев денежным налогом и привлечь их некоторым образом к отбыванию воинской службы на особых основаниях в виде иррегулярной кавалерии» [2, с.4].

Весь материал по данному вопросу позже поступил на рассмотрение Главного управления Генерального штаба, который согласился с тем, что «в предвидении возможности обострение местного национального вопроса, против формирования иррегулярных туземных войск, но, признавая желательным, использование для военных целей подходящего туземного элемента более надежным образом, предложил в мае месяце главному начальнику края рассмотреть, при каких условиях мог бы быть осуществлен призыв к военной службе некоторых племен Туркестана...» [2, с.8]. Проследить дальнейший ход появления царского указа не представляется возможным, т.к. пока не выявлены и опубликованы все документальные материалы по этому вопросу.

Несмотря на то, что во многих документах, подписанных самими царскими чиновниками, говорилось о невозможности привлечения инородцев к воинской повинности, 25 июня 1916 года император Николай II издает высочайшее повеление «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии и иных работ, необходимых для государственной обороны». В документе читаем: «Для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для всяких иных, необходимых для государственной обороны работ, - привлечь в течение настоящей войны ниже поименованное мужское инородческое население империи, в возрасте от 19 до 43 лет включительно: а) инородческое население Астраханской губернии и всех губерний и областей Сибири...б) инородческое население областей Сыр-Дарьинской, Ферганской, Самаркандской, Акмолинской, Семипалатинской, Уральской, Тургайской и Закаспийской; в) мусульманское население Терской и Кубанской областей и Закавказья...» [4]. Именно этот документ послужил поводом и началом массовых выступлений на территории Казахстана и Средней Азии.

После опубликования указа местными властями на особом совещании был разработан в спешном порядке план проведения мобилизации местного населения, который опубликован в сборнике документов «Восстание 1916 года в Киргизстане» (1937 г.).

Анализ только некоторых документов показывает, что царское правительство не пыталось объективно оценить ситуацию и решить социально-экономические проблемы на территории края. Не желание или не умение правительства ориентироваться в сложившейся ситуации, привели к восстанию на обширной территории Казахстана и Средней Азии. Кровавое противостояние и зверства с обеих сторон привели к многочисленным жертвам, как среди коренного населения, так

и русских переселенцев. Восстание было жестоко подавлено карательными отрядами по всей территории Туркестанского края. Опубликованные на сайте РГВИА, документальные материалы помогают читателям понять истинные причины восстания, проанализировать его последствия, узнать контрмеры царской администрации, численность убитых с обеих сторон, проследить действия, как повстанцев, так и карателей.

Несмотря на всю трагичность событий, их неоднозначность и сложность, мы не должны замалчивать их. Еще осталось много вопросов по данной проблеме, которые ждут своих ответов и всестороннего освещения и изучения. Анализ событий необходимо давать с точки зрения культурно-цивилизированного подхода, в рамках взаимоуважения и взаимодействия различных народов, не ущемляя прав и достоинств каждого.

Сегодня, задача историков заключается в том, чтобы с наибольшей объективностью, системно и комплексно, не подменяя исторические факты и события на политические, национально-территориальные тезисы, раскрыть и показать историческое значение восстания 1916 года.

Литература

1. Рапорт генерал-губернатора Куропаткина императору о восстании в Туркестанском крае от 22 февраля 1917 г. // Сайт РГВИА – semirechye.rusarchives.ru. Интернет-проект «События в Семиречье 1916 г. по документам российских архивов» (дата обращения: 20 февраля 2016 г.).

2. Отношение дипломатического чиновника при Туркестанском генерал-губернаторе С.В. Чиркина советнику третьего политического отдела МИД России В.О. фон Клемму по вопросу о распространении воинской повинности на все население Туркестанского края и мнения военных губернаторов по этому поводу от 10 января 1916 г. // Сайт РГВИА - semirechye.rusarchives.ru. Интернет-проект «События в Семиречье 1916 г. по документам российских архивов» (дата обращения: 20 февраля 2016 г.).

3. Отношение начальника Главного штаба Военного министерства от инфантерии Н.П. Михневича министру иностранных дел С.Д. Сазонову с просьбой сообщить замечания МИД к переработанному и измененному законопроекту о привлечении к отбыванию воинской повинности освобожденных до настоящего времени от нее частей населения от 26 ноября 1915 г. // Сайт РГВИА - semirechye.rusarchives.ru. Интернет-проект «События в Семиречье 1916 г. по документам российских архивов» (дата обращения: 20 февраля 2016 г.).

4. Высочайше утвержденное повеление «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии и иных работ, необходимых для государственной обороны» от 25 июня 1916 г. // Сайт РГВИА - semirechye.rusarchives.ru. Интернет-проект «События в Семиречье 1916 г. по документам российских архивов» (дата обращения: 20 февраля 2016 г.).

5. Восстание 1916 года в Киргизстане. Документы и материалы. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 168 с.

ВОПРОСЫ ИЗМЕНЕНИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Отеева Г.Е.

Аннотация. Статья посвящена вопросам внедрения и изменения судебной системы на территории Казахстана под влиянием российской системы управления. Законодательные акты Российской империи достаточно наглядно раскрывают истинные планы царского правительства в отношении судебной системы в Казахстане. На основе многочисленных законодательных источников в статье обоснованно, что российская система судопроизводства была направлена на уничтожение традиционного казахского правосудия.

Ключевые слова: Законодательные источники. Российская империя. История Казахстана. Судебная система. Колониальная политика. Царское правительство. Суд биев.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АКТІЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Отеева Г.Е.

Аңдатпа. Мақалада заңнамалық құжаттар негізінде Қазақстан территориясына заңның ресейлік жүйесін тарату және енгізуді біртіндеп жүзеге асыру үдерісін бақылау қарастырылады. Ресей империясының заңнамалық актілерін мысалға ала отырып автор билердің халықтық сотын жоюға және жалпы ресейлік заңдарды өзара бекітуге бағытталған патшалық биліктің саясатын ашады.

Түйін сөздер: Заңнамалық құжаттар. Ресей империясы. Қазақстан тарихы. Сот жүйесі. Отаршылдық саясат. Патшалық билік. Билердің соты.

THE ISSUES OF CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE LEGISLATIVE ACTS OF THE RUSSIAN EMPIRE

Oteeva G.

Abstract. This article deals with the gradual process based on the legislative acts of dissemination and inculcation of Russian legal procedure's system on the territory of Kazakhstan on the examples of legislative acts of Russian Empire. The author reveals the essence of the tsarist autocracy's policy, which was directed on the destruction of people's court of biis and the confirmation of general Russian acts.

Keywords: Legislative acts. Russian Empire. History of Kazakhstan. Judicial system. The Colonial policy. The tsarist government. Court of biis.

С первых законодательных документов, касающихся присоединенных территорий Казахстана, царское правительство стало обращать внимание на систему правосудия. Главная задача была направлена на подрыв авторитета народного суда биев, сокращение его функций и распространение российской системы правосудия на территории Казахстана. В инструкции, данной статскому советнику Ивану Кирилову 18 мая 1734 г., говорилось о необходимости выяснить и узнать, как обстоят дела с судебными разбирательствами в Младшей орде. «Впрочем, что касается до распорядка в суде и правосудии, о том смотреть на обычай каждого народа, как и почему в коем народе правые удовольствие получают, а виновных штрафуют, так и в помянутых судах установить; ибо наше всемилостивейшее соизволение есть, чтобы все, кто бы какой веры и народ ни был, справедливостью и судом скорым довольствовались, и тем напрасные озлобления

в волокитах, и незнающему наших российских судебных прав народу неправые в суде вымыслы пресечены были» [1, с. 325]. Далее в указе указывается на то, что надо создавать суды, в которые вошли бы представители от русской администрации: «В тех судах быть первыми из наших русских людей по два или по три человека, а с их сторон такое число лучших людей ханских детей из султанов и из старшин...» [1, с. 324].

К концу XVIII века на присоединенных территориях стало все ощутимее проявляться колонизаторская направленность политики России в отношении казахских земель. Недовольство такой политикой вызвало естественный рост сопротивления со стороны казахского населения, которое вылилось в ряд национально-освободительных движений. В связи с этим царское правительство стало осуществлять практические шаги по внедрению российской системы судопроизводства, которая на законодательных основаниях могла бы регулировать отношения в казахском обществе. Соответственно указам «О мерах по укрощению своевольства киргиз-кайсаков», «Об открытии в Оренбурге пограничного суда» [2] в 1786 году был открыт пограничный суд в Оренбурге. Суд состоял под председательством обер-коменданта, в его состав входили два офицера, два купца, два поселянина, один султан и шесть киргизских старшин, которые должны были меняться каждые 3 года. При решении всех дел суду вменялось в обязанность поступать на основании российских законов. Согласно указу 1798 года «Об учреждении в Петропавловской крепости суда для разбора дел по взаимным жалобам между россиянами и киргизцами», такие суды были открыты и на территории Среднего жуза.

Для наведения порядка в судебных делах Младшего жуза указом от 7 декабря 1787 г. «Об учреждении в Киргиз-кайсацкой орде трех расправ» [2] были открыты особые судебно-административные учреждения – расправы, которые подчинялись непосредственно Оренбургскому пограничному суду. Согласно законодательным документам в 1787 году на территории Младшего жуза были открыты еще две расправы: «О доставлении киргиз-кайсакам в случающихся между ними распрях и жалобах скорого и справедливого удовлетворения; и о снабжении их потребным числом мулл»; «Об учреждении в трех главных родах Киргиз-Кайсацкой Меньшой орды еще по две расправы и по одному мулле, и о заведении одного суда в обществе Джагалбайменском» [2]. В 1791 г. разрешено было учредить расправу в Кердаринском роде, а в 1794 г. была образована Нуртаевская расправа [2]. В каждой расправе полагалось иметь по выбору народа председателя из старшин, по два заседателя и письмоводителя из татар. Эти старшины становились чиновниками, т.к. за свою службу получали денежное и продовольственное вознаграждение. В 1787 году генерал-губернатор О. Игельстром утвердил правила для расправ в Младшем жузе. По этим правилам расправа обязана была осуществлять правосудие по внутриродовым уголовным и гражданским делам; удерживать население в «благочинии, добронравии и порядке»; обнародовать и проводить в жизнь все решения генерал-губернатора; наблюдать, чтобы байулинцы не делали набеги на границы с целью захвата людей и угона скота, а местное население не укрывало грабителей и награбленное. Расправа должна была состоять в переписке с Оренбургским пограничным судом, куда отправляла донесения и получала распоряжения.

Однако десятилетний опыт существования пограничного суда показал бесполезность этого учреждения, так как сюда поступало очень мало дел, и казахи почти не обращались туда за правосудием. По докладу Правительствующего сената от 19 июля 1804 г. было повелено: «По штату Оренбургской губернии, положенные в числе пограничных учреждений пяти расправ в киргиз-кайсацкой Меньшой орде, яко не нужные и никогда на самом деле не существовавшие, отменить...» [3, с.17]. Таким образом, попытка введения в казахской степи суда, подчиненного русской власти и основанного на общеимперских законах, в конце XVIII века не увенчалась успехом.

Новые попытки внедрения российской судебной системы были предприняты империей в начале XIX века. Устав «О сибирских киргизах» вводил новшества, касающиеся и судебной

системы. В статьях с 205 по 227 устава изложены основные положения судопроизводства в казахском крае. Все судебные дела киргизов делились на три рода: а) уголовные, б) исковые и в) по жалобам на управление. Основные судебные функции были сосредоточены в руках органов русской власти – заседателей окружных приказов [3, с.60-61]. По царскому указу от 4 января 1828 г. было определено положение и штат Оренбургской пограничной комиссии [3, с.81-82]. Управление Младшим жузом переходило в руки пограничной комиссии. Все важные судебные разбирательства подлежали суду пограничной комиссии, а незначительные дела оставались в ведении местных судов на основе обычного права.

Постоянные столкновения между казахским населением и казаками способствовали тому, что местные власти стали обращаться к правительству с законодательной инициативой и начали подготовительную работу для принятия новых узаконений относительно усмирения и подчинения казахов. В указах «О рассмотрении наказаний киргизов по гражданским и уголовным делам командующим Сибирской линией», «О порядке производства дел по искам в тяжких обидах между отставными оренбургскими и уральскими казаками и тамошними инородцами», «О разбирательстве взаимных исков и притязаний полинейных российских жителей Оренбургской губернии с киргизами в Оренбургской комиссии» говорится о необходимости изъятия дел о тяжких обидах, наносимых казаками инородцам из ведомства уездных судов и о подчинении суду военных комиссий [2].

О необходимости подчинения казахов военному суду также свидетельствуют следующие указы: «О предоставлении права оренбургскому военному губернатору решать окончательно военно-судные дела...» от 24 июня 1837 г.; «О суждении киргиз за преступления военным судом» от 3 ноября 1837 г.; «О подсудности военному суду некоторых преступлений, совершенных киргизами, проживающими в Оренбургской губернии» от 18 ноября 1837 г.; «О суждении военным судом всех без изъятия лиц, постоянно или временно проживающих в Сибири» от 25 апреля 1857 г. [2]. Эти документы подтверждают факт, что в период разгара национально-освободительной борьбы, для усмирения казахов, царское правительство усиливает судебную ответственность местного населения за преступления и тем самым вводит повсюду военные суды.

Несмотря на сопротивление со стороны казахского населения, царское правительство постепенно на территории Казахстана внедряло российскую систему судопроизводства, и осуществляло политику подчинения всех проживающих на данной территории общероссийским законам. Это подтверждает законодательный документ «О распространении на сибирских киргизов положения 22 июня 1837 г., коим определено судить сибирских кочевых инородцев за преступления и проступки в русских городах и селениях учиненных на основании общих законов» от 12 декабря 1837 года [3, с. 160-161]. В 1838 г. было принято положение «Об отдельном управлении сибирскими киргизами» [3, с. 163-166], согласно которому для управления сибирскими киргизами учреждалось в Омске областное административно-судебное управление под названием пограничное управление сибирскими киргизами. Это означало усиление военного присутствия на данной территории.

В виду того, что в казахской степи не было достигнуто спокойствие, продолжались массовые беспорядки и погромы, царским правительством 31 мая 1838 г. был принят высочайший указ «О невозвращении в орду киргиз, отсылаемых за преступления в арестантские роты» [3, с. 168]. В этом документе было написано, чтобы киргиз, отбывших наказание в арестантских ротах, в родные места не возвращать, а годных из них и надежных отдавать в солдаты, прочих отправлять в Иркутскую губернию на поселение. Это положение было изменено 31 мая 1848 г. исключением первой части, предусматривающей отдачу киргиз в солдаты [3, с. 226], но ссылка в Иркутскую губернию сохранялась до отмены ее в 1891 г.

В разгар восстания Кенесары Касымова в 1844 г. было издано положение «Об управлении оренбургскими киргизами» [3, с.198-204]. По данному документу сохранялась пограничная комиссия, которая осуществляла общее управление оренбургскими казаками. Изменился только

ее штат. Решением судебных дел занимались 2-е и 3-е отделения пограничной комиссии. Эти вопросы нашли отражение в ст.56-78. Подсудность казахов была разграничена между военным, общим и народным судами по свойству преступных деяний и по сумме исков.

Согласно высочайшему повелению от 11 декабря 1844 г. «О порядке осуждений киргизов за лжесвидетельство», было установлено подвергать казахов общему суду за ложные показания по всем гражданским и уголовным делам. «За принятие киргизами ложной присяги против своих единоземцев исключительно по делам: об измене, убийстве, грабеже, барымте и явном не повиновении установленным властям; равно, как по всем вообще искомым и уголовным делам против русских и других людей, не принадлежащих к киргизскому племени, производить суд по точной силе российских законов» [3, с. 206]. Царское законодательство по вопросу о лжесвидетельстве несколько раз менялось на протяжении определенного времени. По закону 19 мая 1854 г. к уголовным преступлениям, за которые сибирские киргизы подлежали общему суду, отнесено и лжесвидетельство. В декабре 1864 года вышло положение Сибирского комитета «О распространении общих законов империи, касательно наказаний за несправедливые доносы и ложные при следствии показания [4, с. 58-59]. Но по реформам 60-х годов XIX века, ни лжесвидетельство, ни лживые доносы не упомянуты в числе преступлений киргиз, подсудных суду по общим законам. Только по положению «Об управлении Туркестанским краем» киргизы подлежали общему суду за лживые доносы и лжесвидетельство (ст. 141 положения). С 1 октября 1893 г. этот закон, был распространен и на Степные области.

В 1845 г. было издано положение «О наказаниях уголовных и исправительных» [3, с. 211], которое определяло подсудность казахов, различавшаяся по административному делению территории ими населяемой. Сибирские киргизы, как говорилось в уложении, судятся вообще по своим законам и обычаям. Однако за измену, убийство, разбой, барымту и явное неповиновение властям, они подвергаются наказаниям по общим законам империи. Киргизы Оренбургского края по делам об измене, убийстве, разбоях, барымте, захват русских и настрое против правительства должны были судиться военным судом. Общему суду по законам империи они подлежали за воровство, кражу, мошенничество на сумму свыше 30 руб., насилие и переход через линию. По всем остальным преступлениям киргизы судились по своим народным обычаям. Народному суду предоставлялось право определять следующие виды наказания: отдачу под надзор; заключение под стражу; вознаграждение за убытки; публичную временную работу; телесное наказание розгами. В наиболее важных делах разрешалось отдавать в солдаты или ссылат в Сибирь на поселение. Примечательно, что за одни и те же преступления казахи, проживающие на разных территориях, подвергались разным наказаниям.

По мере продвижения русских войск на территорию Старшего жуза, царским правительством было признано необходимым, усилить ответственность казахов Старшего жуза за важные преступления. Именным высочайшим указом от 3 декабря 1852 г. было решено: «киргизов Большой орды, которые будут пойманы на месте и уличены в барымте, убийстве и грабеже, предавать военному суду» [3, с. 257]. По искомым делам бии получили право присуждать, кроме штрафов, к телесным наказаниям и аресту от семи дней до месяца. Вместе с тем был ограничен круг лиц, которые имели право быть биями.

Русское правительство вело беспощадную борьбу с барымтой, т.е. насильственным угоном скота, которое было характерным явлением на территории Казахстана в XVIII - XIX веках: ею занимались и казахи, и прилинейные жители, и казачество. Для прекращения конокрадства было принято высочайше утвержденное положение Сибирского комитета «О мерах по прекращению конокрадства в Западной Сибири» [3, с. 265-266]. По этому документу были установлены следующие правила: удаление в степь киргиз, кочевавших на землях казенных селений; отдача в солдаты тех, которые изобличались в краже или приводе краденых лошадей. Казаки, которые помогали казахам сбывать краденый скот или покрывали грабителей, предавались военному суду и прогонялись сквозь строй. В дальнейшем специально для борьбы с конокрадством были

учреждены в Сибирском казачьем войске особые должности из числа 8 следственных приставов по делам о конокрадстве. За оказанную помощь в поимке конокрадов предполагалось вознаграждение в размере трех рублей серебром.

В возведенных в степи укреплениях отсутствовали органы следственной власти для производства дел по преступлениям среди должностных и частных лиц. Для устранения этого неудобства в мае 1854 г. было принято высочайше утвержденное мнение Государственного совета «О порядке производства следственных дел о лицах гражданского ведомства, проживающих в степных укреплениях Оренбургского края» [3, с. 269]. В нем говорилось, что все следственные дела лиц гражданского ведомства возложены на местное военное начальство укреплений, а затем они будут передаваться в судебные места Оренбурга.

В 1854 году сибирские киргизы, состоявшие в ведении пограничного управления, были разделены на две области: Семипалатинскую и область Сибирских киргизов. Положением «Об управлении Семипалатинской области» [3, с. 270-280] были введены некоторые изменения по судебной части. По делам, решенным судом биев, предоставлялось право подать жалобу окружному приказу, который мог пересмотреть дело, созвав старших и почетных биев (не менее трех) или приступить к производству подобных дел следственным порядком. Окружные приказы пользовались правами судов первой степени и производили дела на русском и татарском языках.

Перечень составов преступлений, подлежащих рассмотрению по общероссийским законам, был расширен новым законодательным документом от 19 мая 1854 г. «Относительно распространения на сибирских киргизов общих законов империи» [3, с. 284-285]. Документ ввел некоторые изменения в подсудности сибирских киргизов. За уголовные преступления киргиз: измену, убийство, разбой, барымту, возбуждение свои соплеменников против правительства, явное неповиновение властям, преступления по должности, подделку и умышленный перевод фальшивых государственных кредитных бумаг и монет, принятие ложной присяги и все преступления, и проступки, учиненные киргизами в городах и селениях подвергать суду по общим законам империи. Все прочие дела, не исключая кражи у частных лиц, а также гражданские между киргизами, признаны подлежащими разбору суда биев по народным обычаям. Недовольные решением суда биев могли в месячный срок приносить жалобы в окружной приказ. Хотя бии и избирались народом, но теперь они окончательно утверждались в этом звании окружным приказом.

4 ноября 1854 г. был принят царский указ «О предавании военному суду киргизов Малой орды, оказывающихся виновными в нападении на наши почты, военные транспорты и купеческие караваны». Данным указом повелевалось: «Для пресечения сих беспорядков и в виде временной меры, впредь до усмотрения, предоставить ему, генерал-губернатору, власть: киргизов помянутой орды, оказывающихся виновными в нападении на наши почты, военные транспорты и купеческие караваны, следующие по военному пути между Сыр-Дарьею и Уралом, предавать военному суду на основании Полевого уголовного уложения, с окончательным утверждением приговоров и с немедленным приведением оных в исполнение» [3, с. 289].

На территории Старшего жуза до введения там надлежащего управления и суда, в 1862 г. было введено высочайше утвержденное положение Сибирского комитета «Об управлении Алатавским округом» [4, с. 41-44]. Согласно этому документу казахи Старшего жуза за барымту, убийство, грабеж подлежали военному суду, а за те же преступления, совершенные в месте своего кочевания, а также виновные в измене и явном неповиновении властям, подвергались наказаниям по усмотрению генерал-губернатора Западной Сибири. За убийство старших султанов или лиц, имеющих чины или медали, виновные подлежали военному суду, приговоры которого подтверждались генерал-губернатором Западной Сибири. По всем остальным частным делам, возникающим между киргизами Большой орды, предоставлено было им обращаться в народный суд.

В Туркестанской области по временному положению 6 августа 1865 г. [4, с.68-72] был

учрежден военный суд, действовавший по законам военного времени и оставался почти в полной неприкосновенности народный суд. За убийство и ограбление туземцев русскими и наоборот, а также барымту, виновные предавались суду военно-судных комиссий, которые руководствовались полевым уголовным уставом. Все дела, возникающие между киргизами, подлежали суду биев, который созывался чиновником, управляющим туземцами. Дела между сартами (оседлыми туземцами) решались их собственным судом, но приговоры по уголовным делам подлежали утверждению военного губернатора.

В целом законодательные нововведения царизма в первой половине XIX века с трудом приживались в казахской степи, об этом свидетельствуют законодательные документы, которые были рассмотрены выше. В 1862 году Ч. Валиханов по этому поводу писал, что «40-летнее русское владычество... не имело никакого влияния на древний киргизский суд биев... ясно, что он вполне удовлетворяет настоящему развитию киргизского народа. Удовлетворительность суда биев самым блистательным образом доказывается официальными источниками, именно незначительность жалоб на первоначальное решение биев. Русские истцы или русские ответчики во многих случаях предпочитают суд биев русскому следствию» [5, с. 90-91].

К середине XIX века судопроизводство было различным на территории каждого казахского жуза, не было единой системы, за одни и те же преступления казахи разных жузов подвергались различным наказаниям либо по народным, либо по общеимперским законам. Это вносило значительную путаницу и неразбериху в разбор судебных дел, что в свою очередь порождало взяточничество. В западном Казахстане существовала пограничная система управления, судебные функции сосредоточены были в руках различных органов власти от начальника аула до генерал-губернатора. В Среднем жузе действовали окружные приказы, созданные еще М. Сперанским в 1822 г. А в южных пограничных районах со среднеазиатскими государствами действовал военный суд, и применялись полевые законы. В первой половине XIX века происходила борьба между двумя структурами власти: традиционной и новой, которая отложила определенный отпечаток на общественно-политическую жизнь казахского общества.

Реформы 60-х годов способствовали дальнейшему распространению общеимперской судебной системы и общеимперского законодательства. Все нормы имперского права состояли из двух групп: норм права, общих для всей территории Российской империи и норм права, установленных специально для Казахстана и учитывающих особенности региона. Данные реформы водили новую сложную систему судопроизводства, которая была различна для русского, казачьего и казахского населения. По точному выражению Е. Бекмаханова, «система управления казахской степью приобрела ярко выраженный военно-оккупационный характер» [6].

В результате указа 11 июля 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство и принят проект положения «Об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями». Вторая часть этого положения, состоящая из 5 глав, определяла вопросы судопроизводства на территории этих новых областей. Судебная часть Туркестанского генерал-губернаторства была поделена между различными органами: военно-судными комиссиями, областным правлением, уездными судами, уездными начальниками и народными судами биев [4, с. 98-103]. Военно-судные комиссии решали дела по военным законам и общим законам империи. По военным законам осуждались дела казахов, обвинявшихся в измене, возбуждении своих соплеменников против правительства, нападении на почты и военные транспорты, убийство христиан и других лиц, изъявивших желание принять христианство и убийство должностных лиц. По общим законам империи осуждались киргизы, совершившие разбой, грабеж (за исключением барымты), нападение на купеческие караваны, побег в чужие владения, поджоги, явное сопротивление властям, изготовление и распространение фальшивых монет, похищение казенного имущества. Суду биев были подсудны все остальные незначительные уголовные дела, возникающие между казахами, дела по гражданским искам на небольшую сумму. Таким образом, военно-судные комиссии рассматривали наиболее важные уголовные дела и те преступления, которые угрожали

спокойствию колониальных властей.

21 октября 1868 г. было принято положение «Об управлении в Акмолинской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской областях». Судебная часть в этих областях была организована с небольшими изменениями в отличие от южных районов. В данном документе вопросам судебного устройства посвящена глава 2 «Устройство суда», состоящая из 4 глав. Киргизы подлежали военному суду на основании общих законов за следующие преступления: измену, сопротивление властям, нападение на почты и казенные транспорты, повреждение телеграфов, убийство должностных лиц и лиц, изъявивших желание принять христианство. Дела об этих преступлениях рассматривались в военно-судных комиссиях. По общим имперским законам казахи судились за убийство, разбой, грабеж, барымту, нападение на купеческие караваны, побег в чужие владения, поджоги, фальшивомонетчество, похищение казенного имущества, нарушение уставов казенных правлений и преступление по должности местных киргизских властей. Судебная власть была разделена между уездными судьями и областными правлениями, причем первые исполняли обязанности мировых судей и судебных следователей. Приговоры уездных судей считались окончательными, когда ими определялось взыскание, замечание, выговор, арест не свыше 3 дней и денежное взыскание не свыше 100 рублей [4, с. 136-139].

Правовая система Казахстана в результате данных реформ претерпела значительные изменения. Политика царского правительства была направлена на дальнейшее разрушение и ликвидацию традиционного суда биев, падение авторитета казахской знати и дальнейшее распространение общей российской системы судопроизводства на территории Казахстана.

На практике судебная система управления, введенная реформами 60-х годов XIX века, оказалась мало эффективной. В результате правительство было вынуждено принимать многочисленные новые дополнения или изменения к существующему законодательству. Этот факт подтверждают следующие законодательные материалы: «О предоставлении уездным начальникам Степных областей Оренбургского края и Западной Сибири права налагать административные взыскания на должностных киргизов»; «О временном усилении личного состава судебного отделения Акмолинского областного правления»; «Об устройстве мировых судебных установлений в губерниях Оренбургской и Астраханской»; «Об изъятии Внутренней киргизской орды в судебном отношении из ведения Тургайского Областного правления»; «О сосредоточении высшего надзора по управлению областями Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской в лице генерал-губернатора»; «О наделении генерал-губернатора правами по преданию военному суду и высылению в отдаленные места без суда киргизов, уличенных в неповиновении властям»; «О предоставлении военному губернатору Семиреченской области в отношении Верненского, Джаркентского и Пишпекского уездов прав, указанных в п.3 и 4 ст.16 положения о мерах и охране государственного порядка и общественного спокойствия» [2] и т. д. Суть этих законов сводилась к одному знаменателю: усиление российского законодательства и судебной системы на территории Казахстана.

12 июня 1886 г. было издано положение «Об управлении Туркестанского края». По новому положению усиливалась ответственность казахского населения по общим законам. Раздел, посвященный судопроизводству, состоял из трех глав, которые определяли судебные установления, действующие на основании общих законов империи и народного суда [7, с.24-26]. Согласно данному положению вся судебная часть края переходила в ведение Министерства юстиции. В областях были учреждены областные суды, а в уездах мировые судьи и их помощники. Однако, несмотря на попытку отделить судебные функции от административной, высшая власть по-прежнему сосредотачивалась в руках генерал-губернатора. Положение 1886 г. сохраняло колониальную направленность и способствовало дальнейшему законодательному закабалению казахского народа.

Новое положение вновь установило разницу в судебном устройстве, в порядке

судопроизводства и даже в ответственности перед законом за одинаковые правонарушения в разных регионах Казахстана. В 1891 г. был принят указ «О введении в действие положения об управлении Степными областями и об изменении некоторых статей положения об управлении Туркестанским краем» [7, с. 90-91]. Соответственно данному положению судебная часть в этих областях была организована на основе правил о судебном устройстве в Туркестанском крае. Областные и мировые судьи также назначались Министерством юстиции по согласованию со степным генерал-губернатором.

Неразбериха в судопроизводстве продолжала существовать и во второй половине XIX века. Это способствовало принятию дополнительных новых законоположений, регулирующих правовые вопросы: «О распределении между оренбургским и троицким окружными судами прав и обязанностей по делам, возникшим в Туркестанской области»; «О подсудности дел казахов, принадлежащих к различным уездам или волостям, народному суду»; «О некоторых изменениях в действующем узаконении»; «Об учреждении должности помощника мирового судьи в Туркестанской области» [2] и т.д.

Высочайше утвержденное мнение Государственного совета «Об устройстве судебной части в Туркестанском крае и Степных областях» от 2 июня 1898 г. [7, с.184-192] ввело отдельные принципы российской судебной реформы 1864 г. Соответственно новому закону, судебная часть в областях Сыр-Дарьинской, Ферганской, Самаркандской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской образуется и действует на основании особых утвержденных правил. По этим правилам судебная власть в данных областях принадлежала: участковым мировым судьям, судебным следователям, окружным судам, судебным палатам и Правительствующему сенату по судебному департаменту. Окружной суд, заменивший областной, был апелляционной инстанцией по отношению к делам, решенным мировыми судьями. Окружной суд рассматривал уголовные дела с участием присяжных заседателей. Судебные палаты являлись апелляционной и надзорной инстанцией по отношению к окружным судам. Участковые мировые судьи исполняют обязанности мировых судей и судебных следователей, а также в пределах своих участков опекунские дела и где нет нотариусов – нотариальные. В каждой области, кроме Тургайской, учреждался судебный следователь, который должен производить следствие по предложению лиц прокурорского надзора. Кроме того, в каждой области создавались окружные суды, которые имели право надзора за мировыми судьями своего района.

Несмотря на очередную попытку систематизировать судебное производство, усилить влияние общеимперского суда, данные нововведения почти не затронули народного суда. В конце XIX века в Казахстане царское правительство по-прежнему сохраняет народный суд, так как не находило возможности регулировать правовые вопросы среди казахов общеимперскими законами. В период роста национального самосознания, подъема национально-освободительного движения казахского общества, царское правительство вынуждено было не только оставить привилегии суда биев, но и значительно расширить его права. Как указывал Ч. Валиханов: «Нет никакого сомнения, что тот закон хорош для народа, который ему более известен: закон родной, под которым человек вырос и воспитывался, как бы закон этот ни был несовершенен, должен казаться ему лучше, понятнее и яснее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху» [8, с. 333].

В правовой жизни с введением 1 ноября 1909 года суда с участием присяжных заседателей завершилось преобразование судебного строя в Казахстане. По итогам правовых преобразований степной генерал-губернатор отмечал в своей переписке: «Под сенью единого закона, под охраною общеимперских судов, соприкосновением с государственными правовыми началами, окрепнет еще новая [пропущено] и вкоренится у киргиз - казаков Степного края твердое сознание нераздельности и общности их судеб с единой державой Российской» [9, с.128].

В целом, несмотря на попытку унифицировать судебную систему, сделать ее схожей с

общероссийской, она на территории Казахстана имела свои особенности и отличительные черты. Во-первых, российская система судопроизводства была направлена на уничтожение традиционного казахского правосудия; во-вторых, российская судебная система так или иначе вынуждена была учитывать местные условия и традиции; в-третьих, царское правительство было вынуждено сохранить народный суд; в-четвертых, в судопроизводстве того периода тесно переплетались российская судебная система, нормы обычного права казахов и шариата; в-пятых, судебные функции на территории Казахстана не была разграничены между судами и административными органами; в-шестых, царское законодательство соответствовало его политической надстройке, и было направлено на закрепление колониальной системы в Казахстане.

Литература

- 1 ПСЗ РИ-1. - СПб, 1830. - Т. 9. - № 6576. - С.323-330.
- 2 Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебное пособие. - Павлодар: ПГПИ, 2012.
- 3 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана. XIXв. Сб. документов. В 3-х частях. // Под ред. Отеповой Г.Е. Ч.1. (1800-1859 гг.). Павлодар: ПГПИ, 2015. – 344 с.
- 4 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана. XIXв. Сб. документов. В 3-х частях // Под ред. Отеповой Г.Е. Ч.2. (1860-1885 гг.). Павлодар: ПГПИ, 2015. – 300 с.
- 5 Валиханов Ч. Аблай. - Собрание сочинений. - В 5-ти томах – Алма-Ата: Советская энциклопедия, 1985. - Т.4. – 461 с.
- 6 Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. М: АН СССР, 1957, с.177.
- 7 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана. XIXв. Сб. документов. В 3-х частях. // Под ред. Отеповой Г.Е. Ч.3. (1866-1899 гг.). Павлодар: ПГПИ, 2015. – 284с.
- 8 Валиханов Ч. Записка о судебной реформе. Избранные произведения. – М.: Наука, 1987. – 413 с.
- 9 Жакыпбек С. К. и др. История Казахстана (XVIII - начала XX в.). Сб. документов и материалов - Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 314 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ

Тасилова Н.А.¹, Тойшубекова Ж.К.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы
E-mail: tasnaz@mail.ru

²Казахский государственный женский педагогический университет, преподаватель, Казахстан, г. Алматы
E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX - нач. XX века. Документы, собранные в материалах уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Тасилова Н.А.¹, Тойшубекова Ж.К.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы
E-mail: tasnaz@mail.ru

²Казахский государственный женский педагогический университет, преподаватель, Казахстан, г. Алматы
E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

«MATERIALS ON THE KYRGYZ (KAZAKH) LAND USE» AS THE SOURCE FOR HISTORY OF KAZAKH FARMS

Tasylova N.¹, Toyshubekova Zh.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы
E-mail: tasnaz@mail.ru

²Казахский государственный женский педагогический университет, преподаватель, Казахстан, г. Алматы
E-mail: zhulduz_agz@mail.ru

Abstract. This article analyzes the source called "Materials Kirghiz (Kazakhs) land use..." of the late XIX - early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy.

Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc.

Keywords: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnos, structure

Обретение нашей страной независимости открыло широкие возможности для изучения отечественной истории на основе новых концептуальных и национальных позиций. Каждое цивилизованное государство и каждый народ, проходит свой путь развития и творит отечественную историю. Знание и учет уроков прошлого являются основными факторами развития государства. Прогресс человеческого общества - результат опыта прошлого. Поэтому, пристальное внимание к истории, знание жизнедеятельности своих предков, является не только нравственной задачей будущего поколения, но и залогом развития. Для восстановления исторического сознания и исторической памяти в обязательном порядке необходимо опираться на исторические источники, так как они являются основой истории любого народа. Но также известно, что использование источника в необработанном виде, приводит к искажению истории. Поэтому, для написания полноценной фундаментальной истории казахского народа, в первую очередь надо уметь работать с источниками, которые являются основой исторических исследований.

Одним из крупных групп письменных источников, которые требуют проведения национальной источниковедческой экспертизы составляют «Материалы по киргизскому землепользованию...». Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций, проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Документы являются не только источником для осуществления имперской политики Российского государства, но также и дают всестороннюю информацию по структуре родо-племенного состава казахов, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизнеобеспеченности казахского народа. Особую ценность в источнике представляют данные о еще не претерпевших изменений родословных родов и племен казахов, их расположении, путях кочевков и состоянии хозяйства.

Конец XIX в. – начало XX в. социально-экономическое положение Казахстана характеризуется распадом традиционного хозяйства казахов, формированием капиталистических отношений и углублением социальной дифференциации. Экономика Казахстана развивалась неравномерно.

Каждая область на территории Казахстана отличалась друг от друга разными природно-климатическими, сложившимися историческими условиями, также уровнем развития железных дорог и рынков, хозяйств и расположением культурных центров.

В широких степных и горных местностях, пустынных и лесных зонах Казахстана развивались различные типы хозяйств. В конце XIX в. - начале XX века в связи с различными природными условиями и уровнем исторического развития были свои особенности ведения хозяйства.

Сгруппировав подобные особенности, можно выделить три вида хозяйства: 1) животноводство в условиях кочевания; 2) животноводство в условиях полукочевого образа жизни, земледелие вокруг зимовок; 3) животноводство и земледелие в условиях оседлости.

Историк Б. Сулейменов в своем труде территорию Казахстана в конце XIX века - начале XX века разделил на две зоны: а) первое – север, северо-запад, юго-восток, в данном регионе население в основном занималось животноводством и земледелием; б) второе – население большей части центральных территорий, юга и юго-запада, занимавшееся в основном животноводством[1].

В данный период основным видом хозяйства было животноводство, охватывавшее 64,8 % населения. 26,4 % казахов занимались земледелием и вели оседлый образ жизни. В исследуемый период промышленность была в зачаточном состоянии, развивалось лишь мелкое ремесленное производство. В целом, Казахстан в XIX – XX вв. являлся аграрным краем с традиционным хозяйством и патриархально-феодалным обществом.

На основе сохраненных данных в «МКЗ» можно получить ценные сведения о традиционном животноводстве, земледелии и ремесле казахов. Основной целью экспедиции было определение необходимого количества земли казахским хозяйствам, поэтому в первую очередь исследователи изучали типы хозяйств и рассчитали необходимое количество земли и инвентаря. В соответствии с особенностями природных условий, хозяйства каждого уезда рассматривались отдельно[2].

В «МКЗ» сохранена очень ценная информация, опровергающая мнение о том, что у казахов не было развито земледелие и учили их данному занятию русские мужики. Например, в источнике посвященной Чимкентскому уезду записано, что 83,38 % населения было оседлой и лишь 16,62 % - вели кочевой образ жизни. Об этом: «... хотя киргизы (казахи) в Чимкентском уезде и считаются кочевниками, тем не менее они обеспечены пахотными угодьями значительно выше средней крестьянской семьи в Европейской России» [3]. В родословной таблице родов и племен Акмолинского уезда указано, что здесь в основном, проживали представители рода аргын. Представлены ветви. От его старшей жены: Куандык, Суюндик, Бегендик, Шегендик, от младшей жены: Шубыртпалы (Токтауыл), Жалыкпас, Камбар, от рабыни: Болаткожа (Каракесек) и крестный сын Каржас. От самого Куандыка: роды Есенкарт, Алтай, Карпык, Бурчи, Темеш. По таблице потомки Есенкарта: Калкаманды проживали в Есимской волости, Агыс в Шерубай-Нурунской волости, потомки Алтая: Мойын-Рахманул, потомки Мурата и племена Сангай - Акбура, Токбура, Байбура населяли Акмолинскую, Спасскую, Шерубай – Нурунские волости. Другие рода аргынов населяли Нурунский, Жыландинский, Моншактинский, Коржынкольский и Еременский волости. Кипчаки населяли Есимский, Акмолинский, Жыландинский, Моншактинский, Кызылтауский, Кызылтопыракский, Нурунские волости[5].

В таблице, посвященной родам и племенам Акмолинского уезда даны сведения о заселении данного уезда: Аргыны от Момына – рода Канжыгалы, Атыгай, Басентин от Мейрама, рода Куандык, Суюндик, Бегендик. Наряду с ними в уезде проживали Керей, Уаки, кипчаки, и кара - кыргызы, тюре и толенгиты.

Опираясь на источник «МКЗ», можно определить, что Петропавловский уезд состоял из 4 крупных родов Аргынов, Кереев, Уаков, Кипчаков и из тюре и толенгитов. В источнике даны сведения о расселении племен рода Керей: «Род Керей представлен в уезде четырьмя отделениями, расположившимися по территории уезда в следующем последовательном порядке: На границе с родом Атыгай (Аргын) расположилось самое малочисленное отделение Кереев, род Балта; затем рядом, по границе Становской и Пресновской волостей – род Кошубе, далее – самый сильный род Смаил, и, наконец, находящийся с тремя перечисленными родами в отдаленном родстве, Сван, расположился на западе (южная часть Пресногорьковской волости) между чуждыми ему родами Уак, Кипчак и Канджигалы...».

По этим данным видно, что в уезде $\frac{3}{4}$ жителей составляли Аргыны и Керей, $\frac{1}{5}$ Уаки, остальные хозяйства составляли 3%. Опираясь на источники, можно сказать: на востоке реки

Есиль располагались Аргыны, северо-востоке Уаки, на западе - Керей и Уаки жили по соседству, среди них Канжыгалы из Аргынов, соседствовали с Кипчаками.

На самом деле реки Сырдарья, Арысь и предгорья Каратау были богаты на оросительные системы, которые способствовали развитию земледелия. В этом регионе с древнейших времен занимались земледелием. Члены статистических партий также отмечали данный факт, подчеркивая, что в данном регионе земледельческое дело сформировалось 60-100 лет тому назад[4].

Работа «Сборник материалов по истории Туркестанского края и его завоевание» А.Г. Серебренникова хранится в Государственном архиве Республики Узбекистан в фонде №715 (Дело 72) в 74 томах. В данном труде имеются ценные источники, относящиеся к социально-хозяйственной, родо-племенной и политической истории казахов Сырдарьинской области. Сообщается о «занятии казахов Старшего жуза земледелием огородничеством, заготовкой зерна, проса и прибыли при их продаже, причем с древнейших времен».

Если учитывать что источник относится к 40-70-м годам XIX века, то не стоит доказывать что земледелие было развито в Сырдарьинской области до переселения русских крестьян. В следующей таблице даны сведения об объемах земли, выделенных для занятия земледелием в Чимкентском уезде.

Таблица 1 - Земледелие в Чимкентском уезде Сырдарьинской области

Районы	Численность хозяйств	Десятина				В одном хозяйстве			
		Пахотных земель		Земли на которой убран урожай		Пахотных земель		Земли на которой убран урожай	
		П*	Н*	П	Н	П	Н	П	Н
Степные	4909	45478,06	3715,06	7635,26	3170,56	9,26	0,75	1,55	0,64
Горные	4012	28331,93	16536,49	4872,65	6696,59	7,06	4,12	1,21	1,66
Всего	8921	73810,21	20251,55	12507,91	9867,15	8,27	2,27	1,40	1,10

*П – орошаемая территория

*Н – не орошаемая степная зона

Статисты делили Чимкентский уезд в степные и горные районы, и выделяли 3 основных вида территорий для земледелия:

1. орошаемая территория
2. территория орошаемая природными водоемами
3. не орошаемая степная зона.

В средних хозяйствах уезда в степных зонах под земледелие отводилось – 9,2 десятины земли, в горных районах – 9,3 десятины земли. По расчетам статистов:

Степные: $9,2+0,48 \approx 9,68 = 9,7$ дес. земли под земледелие;

Горные: $9,3+0,23 \approx 9,53 = 9,5$ дес. земли под земледелие;

Здесь 0,48 и 0,23 дополнительных десятин считались землями под выращивание люцерны.

В Сырдарьинской области земледелие было развито намного лучше, чем в Степных областях. По статистическим таблицам в Чимкентском уезде выращивались летняя пшеница, осенняя пшеница, овес, рожь, просо, кукуруза, рис, хлопок, кунжут, дыня, чечевица, ячмень, горох.

По сведениям источника, казахи данного уезда, с целью сохранения плодородности земли в первый год сеяли пшеницу, второй год - овес, на третий - другие виды культур. Чередование культур при земледелии сохраняет землю от эрозии почвы. Также казахи обрабатывали земли сохой и собирали урожай серпом. В «МКЗ», посвященной Атбасарскому уезду исследователи

сравнивают соху с лапой гуся и дополнительно сообщают: «... С верхней стороны был сделан из дерева, в нижний округленный прямой угол надевался сделанный в ручную «тыз». Тыз – имелось в виду зуб. На «тыз» запрягали пару быков, лошадей или же верблюдов и таким образом обрабатывали землю до глубины в две пяди».

По этим сведениям можно заметить, что казахи южных регионов занимались земледелием задолго до прихода русских. Историк Н.Г.Апполова, исследовав множество материалов отмечала, что казахи с давних времен занимались земледелием: «Особенно на юге, казахи проживающие вдоль реки Сырдарья занимаются земледелием издревле, на их занятие земледелием повлияли соседство с Хорезмом и дехкане Каракалпаков».

Также в данном ключе писал исследователь К.К. Кусайынулы, его мнение также подтверждается «МКЗ»: «Мнение о том, что со второй половины XIX века, переселение русских крестьян в казахские земли – повлияла на занятие казахами земледелием и изменила качество земледелия, считается вымыслом. Так как, подобные мнения носили под собой колониальные намерения России».

Но несмотря на то, что наша страна является независимой, до сих пор встречаются авторы, которые утверждают, что это русские мужики научили казахов земледелию. Например, исследователь Д.Я. Фризен отмечает, что в начале XX века в Западном Казахстане казахи и переселенцы начали больше заниматься земледелием, и тому причиной были переселенцы. По возможности Российская империя отбирала у казахов плодородные, сочные, богатые водоемами земли в пользу переселенцев, и это стало своего рода основанием на появление подобных мнений.

Широкое распространение среди казахов земледелия, в свою очередь привело к сокращению таких видов хозяйства как, кочевое и полукочевое скотоводство. Как отмечал в свое время А. Букейханов, в казахской степи не занимались массово земледелием из за экологического фактора. Земледелие развивалось как дополнение к кочевому скотоводству и было бы не правильно судить как русские чиновники о якобы казахской лени, не учитывая природные условия.

Т. Седельников будучи в составе Тургайско-Уральской партии отметил в своем труде следующее: «В черте казахов можно встретить разные виды хозяйствования от кочевого скотоводства, до стопроцентного земледелия, даже ремесленничество, которые в свою очередь тесно переплетены между собой».

Просторная территория Казахстана с древнейших времен населяющий казахский народ, в связи с природно-климатическими условиями занимались кочевым скотоводством. Во всех регионах Казахстана разводили все основные виды домашних животных (лошадь, крупнорогатый скот, овцы, верблюд). Количество же животных варьировался от природных условий местности. Все же, учитывая богатый опыт в разведении скота казахским народом, умели правильно использовать географическую среду для хозяйственных интересов. Поэтому естественно даже при кочевом и полукочевом скотоводстве встречаются множество местных отличий.

«МКЗ» сравнивая хозяйства занимающиеся земледелием в Чимкентском уезде и Степных областях приводит нижеследующую таблицу.

Таблица 2 – Сведения о земледельческих хозяйствах в начале XX века

Уезды	Хозяйства занимающиеся земледелием %	Десятина пахотной земли на 1 хозяйства	
		Имеется в наличии	Занимающиеся земледелием
Чимкентский	95,4 %	10,70	11,21
Актюбинский	95,4 %	5,83	6,17
Кустанайский	77,1 %	2,82	3,66
Атбасарский	30,7 %	0,47	1,55
Кокчетавский	22,3 %	0,45	2,01
Омск	3,3 %	0,06	1,84

Количество домашнего скота в разных географических регионах была разной. Например, по сведениям Х. Артыкбаева территория Казахстана по природным особенностям делилось на 4 зоны[6].

1 Западный Казахстан, бассейны Каспия и Арала и полуостров Мангыстау где в основном встречаются пустынные местности, поэтому в данном регионе очень удобно разводить овец и верблюдов.

2 Богатый на водоемы и растительность – Северный, Центральный и Восточный Казахстан (Сарыарка), очень удобные районы для разведения лошадей, овец и крупного рогатого скота.

3 Природные условия Южного Казахстана удобны для разведения овец и верблюдов.

4 Регион Семиречья издревле считается регионом разведения овец, но в предгорьях Алатау также есть все условия для разведения лошадей и крупного рогатого скота.

Разведение домашнего скота (в основном овец, лошадей, верблюдов и крупного рогатого скота) в том порядке – обусловлена погодой, и растительность каждого региона.

В «МКЗ» указывается, что при подсчете хозяйств, использовались наименования животных по их возрастным именам (названиям). Это в свою очередь повысило объективность переписи. Так как, регистраторы у каждого казаха спрашивали общее количество скота, затем не спеша перераспределяли их по возрасту и таким образом выявляли недочеты в количестве скота, которые намеренно скрывались хозяевами.

Например, в источнике посвященный Ильбишинскому уезду за 1912 год, для того чтобы было понятно, названия домашнего скота были даны на казахском и русском языках. Касательно лошадей были даны: айгыр – жеребец, кунан – 3 года, тай – 2 года, кулын – жеребенок, донен – 4 года, бие – кобыла. Также были даны справки о особенностях возрастных названий лошади.

Крупный и мелкий рогатый скот в таблице дан с учетом их возрастных категории: корова, бык, вол, теленок, телка, 3 летний бык; Верблюд – верблюжонок, 2 летка, 3 летка; Баран, ягненок, полугодка, одногодка, 2 летка; Козы – козел, козленок.

По сведениям источника, посвященной Чимкентскому уезду, местные казахи разводили лошадей, коров, верблюдов, овец, козлов и ослов. Сравнительная таблица животноводства в Чимкентском уезде и Степных областях показано ниже в таблице.

Таблица 3 – Сравнение %-ых показателей животноводства в Чимкентском уезде и в Степных областях в конце XIX в. – начале XX века[7].

Уезды	%ые показатели животноводства				
	Лошадь	Корова	Верблюд	Овцы и козы	Осел
Чимкентский	28,55	33,82	7,08	30,42	0,13
Атбасарский	45,3	12,2	14,3	28,2	-
Омский	57,0	29,0	0,5	13,5	-

По таблице можно увидеть следующую картину: в качестве верховой езды ослы использовали лишь в Чимкентском уезде. Лошадей в процентном соотношении больше в Омской и Атбасарском уездах. Крупный и мелкий рогатый скот больше разводился в южных регионах.

По итогам экспедиции Ф. Щербина каждой средней казахской семье было необходимо 24 (округленные в лошади) единиц скота. В основном по сведениям в таблицах, собранных в «МКЗ», одному хозяйству было необходимо следующее количество скота: в Омском уезде – 25, Атбасарском уезде – 25,2, Павлодарском уезде – 25, Кустанайском уезде – 21,7, Кокчетавском уезде – 19,9, Актюбинском уезде – 18,2.

В статистических таблицах по аулам сохранных в «МКЗ», в Актюбинском уезде в Бортинской волости у рода Тама количество скота в процентном соотношении было представлено следующим образом: крупный рогатый скот – 43,1%, овцы – 32,7%, лошадей – 18,1%, козлов – 3,4%, верблюдов – 2,6 %.

Проведенные в Сырдарьинской области исследования землемеров статист П. Скрыплев сопоставлял с данными исследованиями уездов Степных областей Ф.Щербина. В источнике «МКЗ» были взяты в учет количество скота и объем пахотных земель в двух разных географических районах.

С древнейших времен казахские рода и племена, занимавшиеся кочевым скотоводством, кочевали по сложившимся маршрутам на известных им территориях. Предводители родов, аксакалы, старцы и знатные люди аула – были своего рода управленцами аулов, они решали земельные вопросы и определяли границы кочевков для избежания каких либо конфликтов. Поэтому, каждое хозяйство старалось строго соблюдать очерченные границы и следить, чтобы ни одно животное не пресекало границу.

То есть, в общем по сравнению с Чимкентским уездом количество скота наиболее превалирует в Атбасарском и Омском уездах. Наоборот, особенным в южных областях, является использование ослов, в качестве верхового транспорта. Наряду с этим, в источниках доказывается тот факт, что в Чимкентском уезде занимались и земледелием и кочевым скотоводством.

Традиционное животноводство казахов, основанное на кочевании и на тысячелетней практике и в соответствии с временами года были сформированы «правила кочевков», и все пастбища делились на зимние, весенние, летние и осенние. Домашний скот круглый год держался на природных пастбищах. В целях обеспечения скота пастбищами, казахи сформировали порядок использования пастбищ по сезонам складывавшейся веками. Ежегодно каждый род или аул кочевал по проторенным дорогам и маршрутам, проложенными предками, кочевал недалеко от известных им колодцев, рек и зимой оседали в местности, которую использовали каждую зиму. Каждый род или племя, формировали свою собственную дорогу для кочевки, придерживаясь в определенном географическом кругу. Выбор места для оседания был связан с множеством факторов: традиции, социально-экономическая и политическая ситуации. Особенности природной среды определяли методы использования пастбищ. Например, летом выбирались местности с прохладным воздухом, у рек и лесных угодий, зимой - места с солнечной стороны, и местности укрывающие от ветра и пронизывающего холода бурана. Территория кочевки была разной. Значительное количество скота, требовало большого количества корма. Поэтому ареал кочевки расширялся по мере количества скота.

Подводя итог можно сказать, что в «МКЗ» представлены множество ценных, качественных и достоверных сведений о традиционном хозяйстве и земледелии казахов. Данный вид источника отличается от других статистических источников тем, что в нем сохранена информация различного характера. Сведения были собраны путем организации экспедиций, проводивших специальные исследования.

Литература

1. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX– начале XX вв. (1867– 1907 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – С. 411.
  2. Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. 1. – Ташкент., 1908. – С. 643.
  3. МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент., 1910. – С. 277.
  4. Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо- Литография В.М. Ильина, 1915. – м- ф.
  5. МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.
  6. Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.
- МКЗ. – Т. XI. – Акмолинская область. Омский уезд. – Омск, 1902. – С. 274.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 355.01 (=512.1) (4)

ENVER PAŞA'NIN YURT DIŞINA ÇIKMASI VE BOLŞEVİKLERLE TEMASA GEÇMESİ

TURLYBEK A.¹, ZHUMATAYEVA D.²

¹Suleyman Demirel Üniversitesi PhD, Okutman E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
 Tel: +7 775 301 9717

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi PhD, Okutman
 E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Özet. Türk tarihinin en önemli simalarından birisi olan Enver Paşa'nın hayatı iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu söylersek galiba yanılmıyoruz. Şüphesiz ki, bazı tarihçilerin kahraman bildikleri, kimilerine göre de Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan vatan haini ve karşı devrimci (irticacı ve kışkırtmacı), olarak nitelendirilen “Enver Paşa” yakın dönem Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası hatta Dünya tarihinin en tartışılmalı konularını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. O günlerde ve günümüzde bile üzerinde araştırma yapan yazarların çoğu Enver Paşa konusunda politik yaklaşım sergilediklerinden dolayı, eksi veya artı bazı doğruları görmekten maalesef uzak kaldığını görmekteyiz. Mesela Türkiye Cumhuriyeti'nde iktidarlar el değiştirdikçe Osmanlı'nın son dönemine dair ilişkiler ve yorum üslupları da değişkenliklerle dolu olduğunu görmekteyiz. Enver Paşa ve ülkesinin İttifak Güçlerle birlikte girdiği Birinci Dünya Savaşı'ı neticesinde yenik düşen devletler listesinden yer alması sonucunda Enver'in yurttan kalmasına imkan bırakmıyor. Fakat şunu özellikle belirtmek gerekiyor ki, Enver Paşa kendi hayatını kurtarmak maksadıyla yurt dışına çıkmadı. Kendisine bırakılırsa savaşı yurt içinde devam ettirerek sonuna kadar şerefle ölmeyi tercih ediyordu. Fakat İttihat ve Terakki ilere gelenlerinin toplantısı sonucunda çıkan karara uyarak mücadelesinin yurt dışında verilmesi üzerinde durmuşlar.

Anahtar Kelime: Enver Paşa, Üçlü İttifak, Bolşevikler, Baku kurultayı.

ЭНУАР ПАШАНЫҢ ЭММИГРАЦИЯ ЖӘНЕ БОЛШЕВИКТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Тұрлыбек А.Е.¹, Жұматаева Д.Н.²

¹Сулейман Демирел атындағы Университет E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
 Тел: +7 775 301 9717

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
 E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Аңдатпа. Мақалада Энуар пашаның эмиграциялануы және болшевиктермен саяси қарым-қатынасы қарастырылады. Кейбір тарихшылардың пікірі бойынша «тұлға», енді біріне Османлы мемлекетінің бірінші дүниежүзілік соғысқа кіруіне және ыдырауына тікелей себепкер болған «айыпкер, халық жауы» деп танылған. Энуар пашаға тарих бір жақты баға беріп, тиісті насихатталмай келген. Себебі даңқты Энуар паша хақында қарастырған көптеген зерттеушілер оның тұлғалық қасиеті мен саяси қызметіне объективті баға бермеген. Осман мемлекетінің Үштік Одаққа кіре отырып, І-ші Дүниежүзілік соғыста жеңілуі, пашаның иммиграцияға кетуіне және болшевиктермен қарым-қатынас жасауына себеп болды. Бірақ Энуар Паша елден жеке басын құтқарып қалу мақсатында емес, Бірлік және Даму партиясының съезінде қабылданған шешімге сәйкес өз күресін шетелде жалғастыруды көздеді.

Түйін сөздер: Энуар паша, Османлы мемлекеті, Үштік Одақ, Большевиктер, Баку съезі.

ЭММИГРАЦИЯ ЭНВЕРА-ПАШИ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С БОЛЬШИВИКАМИ

Тұрлыбек А.Е.¹, Жұматаева Д.Н.²

¹Университет имени Сулеймана Демиреля PhD, старший преподаватель
E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz Тел: +7 775 301 9717

²Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Яссави
PhD, старший преподаватель E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос эмиграции и политических отношений Энвера Паши с большевиками. Некоторые историки утверждают, что он был «героо-защитником», а другие, наоборот, упоминают о нем, как о «враге народа», обвиняемого в развале Османской империи и вхождении империи в Первую мировую войну. История трактует деятельность Энвера-паши односторонне, отсутствует должное внимание к проблеме. Многие исследователи, которые рассматривали данную проблематику дали не объективную оценку личностному качеству и политической деятельности Энвера-паши. Вхождение страны в Тройственный союз, участие в Первой Мировой войне и ее последующее поражение заставило пашу эмигрировать и вести взаимоотношения с большевиками. Однако следует отметить, что Энвер-паша выехал из страны не для собственного спасения, а для продолжения борьбы за свою Родину. В дальнейшем он смирился с решением, принятом на съезде Партии единства и развития и решил продолжать свою борьбу за рубежом.

Ключевые слова: Энвер-паша, Османское государство, Тройственный Союз, большевики, Бакинский съезд.

IMMIGRATION OF ENVER PASHA AND HIS RELATION WITH BOLSHEVIKS

Turlybek A.¹, Zhumatayeva D.²

¹Suleyman Demeirel University PhD, Senior Lecture E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
Tel: +7 775 301 9717

²International Kazakh-Turkish University named after Hoca Ahmet Yasavi PhD, Senior Lecture
E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Abstract. This article examines the issue of immigration of Enver Pasha and his political relations with the Bolsheviks. Some historians claim that he was a "hero-protector", while others, on the contrary, mention him as the "enemy of the people", who was responsible for the collapse of the Ottoman State and its entry into the First World War. The matter is that historians study the activities of Enver Pasha with bias, without proper attention to the problem. Many researchers, who studied him does not give an objective assessment of the personal qualities and political activities of Enver Pasha. The entry of the country in the Triple Alliance, participation in the First World War and its subsequent defeat forced Pasha to emigrate and maintain the relationship with the Bolsheviks. However, it should be noted that Enver Pasha left the country not for his own salvation, but to continue the fight for his country. Later, he accepted the decision taken at the Congress of the Party Unity and Progress and decided to continue his struggle abroad.

Keywords: Enver Pasha, the Ottoman State, the Triple Alliance, Bolsheviks, Baku Congress.

Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Teşebbüsleri

Enver Paşa hem de Hans von Seeckt gelecekteki siyasi sahneyi pragmatik olarak görmüşler ve her iki tarafın ortak çıkarları uyuştuğundan Enver Paşa'nın Rusya yolculuğu kesinleşmişti. Almanya – Rusya arası demiryolu kapalı olduğundan Enver Paşa, Alman asker dostlarının yardımıyla ve uçakla Moskova'ya gitmeye karar verdi. Ancak Moskova'ya, Nisan 1919 ve Mart 1920 tarihleri arasında gerçekleştiren uçak yolculukları başarısız olmuştu. İlk denemesinde bindirildiği junkers uçağı Alman topraklarında iken, işgal kuvvetleri tarafından zorunlu inişe geçtiğinde Enver mucizevi bir kaçış gerçekleştirmiştir [1, s. 24]. İkincisinde Ekim 1919 başında Enver Paşa Moskova'ya gitmek için bütün hazırlıklarını tamamlayarak yanına Doktor Bahaettin Şakir'i yanına alarak, özel bir uçakla Almanya'dan havalandı [2, s. 24]. Ancak bu yolculuğu o kadar da kolay olmadı. Kötü hava şartları ve karanlıkta pilot yolunu şaşırarak Rus arazisi sanarak, Letonya'nın Kovno yakınlarında bir yere inmişti [3, s. 77].

O sırada müttefikler bütün o havaliyi işgal etmekte olduklarından, yerli hükümet, bu uçak yolcularını alıkoymuş ve kim olduklarını ve yolculuklarının sebebini araştırmıştır. Eşi Naciye Sultan'ın da anlattığına göre, buradaki müttefik kontrol kuvvetleri, durumlarından şüphelenerek araştırmaya girişmiştir. Doktor Bahaettin Şakir, Osmanlı Kızılay'ı tarafından Rusya'da bulunan hasta Türk esirlerini tedaviye görevli olduğunu iddia etmiştir. Mehmet Ali Sami takma adını kullanan Enver Paşa'da, Kızılay'a mensup bir hastabakıcı olduğunu ve kendisinin Bulgar uyruklu olduğunu da söylemiştir [4, s. 516]. Fakat Enver Paşa'nın bu kıvrımını müttefik askerlere inandıramaz. O sırada bir Alman subayı olan Fisher, Paşa'yı görünce tanımış ve durumu kavramıştır, ama sesini çıkarmaz. “Enver Paşa'nın şahsiyetindeki asil nezaket, güzel görünüş ve onun dikkati çeken siması, sıradan bir memur olmadığını” ortaya koyar ve Bahettin Şakir'le birlikte ikisin ajan olmak zannıyla gözaltına aldılar [5, s. 400]. Ali Bey Kovno hapisanesinde resim yaparak geçimlerini sağlar. Letonya Devlet Başkanı, bu hava yolcularının hikâyesini, o zamanlar Paris'te toplanan Barış Konferansı'na yazdı. Konferansa başkanlık eden Fransa Başbakanı Klemanso, fotoğraflarının gönderilmesini isteyince, çıkarılan fotoğrafları ile alınan ifadeleri Paris'e gönderilerek cevabı beklenmeye başlandı. Bu sırada Fisher, durumdan Alman istihbaratını haberdar eder ve Paşa'yı hapisaneden kaçırmaya karar verirler. Bunu kendisine duyurmak için de, “Mahpus bulunduğu hücrenin önünde sarhoş taklidi yaparak ve Almanca şarkılar söyleyerek dolaşmaya başlamışlar. Kendisini kaçırmak istediklerini, bir uçak hazırladıklarını, hapisten çıkabilmenin çarelerini, velhasıl bütün planlarını şarkı halinde söylemiştir”.

Enver Paşa ve Bahaettin Şakir, silahlı bir bekçinin gözetimi altında, hava almak ve gezinmek üzere her gün kıra çıkıyorlardı. Bekledikleri gün geldiğinde, her zamanki gibi gezinmeye çıktılar. Uçağın ineceği alan doğru yöneldiler. Fakat uçağın gelmesi bir hayli gecikti. O kadar ki, gelmesinden tam ümitleri kesilip dönecekleri sırada yüksekte gelen motor sesi üzerine ağırdan aldılar. Enver Paşa amcası Halil Paşa'ya bu kaçışı şöyle anlatır; “O gün yanımda silahlı bir nöbetçi bulunduğu halde meydan civarında dolaşıyordum ve Alman tayyeresi meydana indi. Nöbetçi telaşlanmıştı” diyor. Bekçi de beraberlerinde olduğu halde, üçü birlikte uçağa doğru koşular. Yaklaştıklarında uçakta makineli tüfek taşıyan bir asker gördüler. Enver Paşa nöbetçinin elinden silahı alarak ona doğru doğrultuyor ve arkadaşı ile uçağa atladılar [2, s. 25].

Böylece Enver Paşa tekrar Berlin'e döndü. Bu sırada Paris'e gönderilen Kovna'dan kaçanların Enver Paşa ve arkadaşı olduğu Batı gazetelerinde açıklanır. Berlin'e gelen Enver Paşa, Alman hapisanesinden kurtardıkları K.Radek'le birlikte tekrar Moskova'ya gitmek için karar verir. Hareketi yine Binbaşı Seeckt düzenledi. Fakat Radek, bir izin meselesinden vaktinde gelemeyince ve Enver Paşa tek başına hareket eder. 31 Aralık 1919'da hareketinden on dakika sonra uçak bir evin bahçesine düşer [1, s. 24]. Enver Paşa yine mucize kurtulur. Enver Paşa dördüncü uçuşunu tek başına yapar ve 23 Şubat 1920'de yine uçak düşer ve yine kurtulur. 10 Mart 1920 tarihli kardeşi Kamil'e mektubunda, “Salı günü Rusya'ya müteveccihen hareket ediyorum. İnşallah bu defa afiyetle varırım. Evvelce de yazdığım gibi orada her şeyi sağlam bir şekilde soktuktan sonra eğer karar verirsiniz gelirsiniz” diyor ve devamında niyetlerinden bahsediyor; “Ben Moskova'ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere

anlaşmalara çalışacağım. Mamafih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova’da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim” [6, s. 73].

Paşa sözün ettiği bu beşinci uçuşunu ancak 22 Mart 1920’de gerçekleştirir. Sıradan bir Alman – Musevi komünisti “Bay Atman” kimliği ile yolculuğa çıkar [1, s. 24]. Başarılı kalkışa rağmen bu sefer uçak Estonya üzerine düşer ve Enver Paşa yine sağ salim kurtulur. Fakat yakalanarak hapse atılır. Hapishane yetkilileri Enver Paşa’nın gerçek kimliğini öğrenmek için baskı uygulamaya kalkıştırsa da bir şey öğrenemedi. Takma adı olan Ali’yi kullanan Enver Paşa resim yaparak geçimini sağlar. Herhalde iyi resim yaparak ün salmıştır ki, bir gün hapishane müdürü resim yaptırmak maksadında evine çağırıyor. Ali Bey müdürün evine gittiğinde aşçısının bir Alman kadın olduğunu fark etmiş. Eşi Naciye Sultan şöyle anlatır; “Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga’da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu bilgileri Wangenheim’e yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa’nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünkü Enver Paşa mükemmel Almanca konuşmuş. Almanlar, Malessa’nın gerçek kimliğini biliyorlarmış. Litvanya’dan derhal iadesini istemişler, onu ger almak için pek çok gayret harcamışlar. O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş ve Alman vatandaşı sanılan Malessa böylelikle serbest bırakılmış” [5, s. 401]. Enver Paşa 11 Temmuz 1920’de tekrar Berlin’e geldi. Naciye Sultan dediklerine göre “Enver Paşa’nın Almanya’ya geldiği sırada, sırtında hapishane elbiseleri vardı. Durumu perişandı” diyor. Berlin’de toplanan İttihatçılar 22 Temmuz 1920’de uzun bir toplantı yaparak, Moskova’ya gidecek olan Enver’le Cemal Paşalardan gelecek bilgilere göre Talat Paşa’nın da gitmesini kararlaştırdılar. Enver Paşa bu sefer kara yoluyla Moskova’ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920’de hareket eder. Burada Enver Paşa’nın Moskova’ya ulaşmadaki gösterdiği bu enerjik teşebbüsleri herhalde bütün insanların boyundan izlenecek bir durum değildir. Çünkü her kes onu gibi atılğan ve amaçlarına ulaşmada sonuna kadar direnen sağlam biri olduğunu kanıtıyor. Ayrıca dikkat edilecekse bu yolculuğu 4 Ağustos’ta (1920) başlar ve ölümü de 4 Ağustos’ta çileli ömrünü tamamlar (1922). Yani tam iki sene zarfında Enver Paşa oradan buraya koşturup içinde beslediği “Türkistan’ı kurtarmak” ülküsünü gerçekleştirmek istemiştir. Bu yolculuğunda General Seeckt, Rus sınırına kadar Enver Paşa’ya eşlik eder. Enver Paşa, yanında Hayreti, Ziya ve Mısırlı Fuat Beyler olduğu halde kara yolundan, sonra denizden Königsberg’e ve buradan da trenle Rus sınırına gelirler. Rus sınırında Kızıl ordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920’de Moskova’ya varır.

Enver Paşa’nın Moskova’ya Gelişi, İlk Temaslar ve Bolşevik Liderlerin Enver Paşa’dan Beklentileri

Berlin’de verilen karar üzerine, başka bir yolla Moskova’ya hareket eden Cemal Paşa ve arkadaşları, Enver Paşa’nın anlatıldığı nedenlerle gecikşinden dolayı, Moskova’ya odan önce 27 Mayıs 1920’de ulaşırlar [7, s. 76]. Bu sırada Moskova’ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte, Anadolu’ya yapılacak yardımı sağlamaya çalışmışlar ve bir taraftan bunun teminle beraber, İngiltere’ye karşı hareket etmek üzere, Halil Paşa’nın İran’a, Cemal Paşa’nın da Afganistan’a geçmesi kararlaştırılarak, bu şekilde hareket edilmişti [8, s. 43]. Enver Paşa Moskova’ya gelişini kardeşi Kamil Paşa’ya şu sözleriyle; “İki gözüm Kamil! Nihayet dün öğleden sonra Moskova’ya vardım. Yolda pek rahattı. Burada da pek mükellef bir yer verdiler” demektedir [6, s. 77]. Ayrıca Bolşevik liderlerince de iyi karşılanmış, burada K. Radek, Çiçerin, Zinovyev gibi ünlü komünist liderlerle görüşmüştür [8, s. 43-44]. Bununla birlikte Enver Paşa, Moskova’ya gelişini Cemal Paşa’ya 20 Ağustos 1920 tarihli mektubuyla haber vermektedir; “ayın 15’nde buraya muvasalat ettim. Bu seferki seyahat gayet iyi oldu. Buraya gelir gelmez Karahan, Çiçerin vesaire ile görüştüm” [9, s. 1] demektedir. Bütün kaynaklarda Lenin’le görüştüğü söylene de, 15 Nisan 1920 tarihli Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta; “Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa’da Bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan, Lenin’le yüz yüze gelmedik” der [5, s. 403].

Enver Paşa’nın Seeckt’e yazdığı ilk mektupta dikkati çeken nokta, ihtilal hedeflerinin elde edilmesi içi Doğu’nun önemini vurgulayan ikinci Komünist Enternasyonal kongresinden sonra bile, Sovyet aydınları arasındaki strateji ve taktik konusunda bir birlik olmadığını rapor etmesidir. Şubat 1920’de

Enver Paşa arkadaşına şunları söylemiştir; “Bütün madenler Haziran’da hazırlanacak ve Eylül’de ateşlenecektir” demesi herhalde Paşa’nın Doğu halkları Kurultayına katılması için vaktinde geldiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa’nın Bolşevik liderler arasındaki görüş birliği olmadığı hakkındaki fikri çok isabetli bir gözlemciliktir. Günümüzde SSCB’nin dağılmasından sonra bir sürü yeni kaynaklar yeniden yazıldı. Bunlara bakarak SSCB liderlerinin birbirlerini kıskançlığı ve görüş ayrılıklarının olduğunu çıplak gözle görebiliyoruz. Mesela günümüzde Rus yayınlarında Stalin ile Troçki arasındaki ve başkalarının aralarındaki geçimsizlik gün yüzüne çıkmaktadır. Ve diyoruz ki, Enver Paşa bu ayrılıkları tam isabetli olarak görebilmiştir. Enver Paşa Moskova’ya geldiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa’nın [10, s. 94]^{9*} önde gelen ajanlarından olan ve Omsk’da bulunan Hacı Sami Bey’e telgraf göndermiştir. İyi yetiştirilmiş bir ajan olan Sami Bey, Türkistan ve Çin’deki casusluklarıyla ünlü olup, savaş yıllarında Orta Asya’da ve Hindistan’da saklanarak ömrünü geçirmişti [1, s. 34]. Hacı Sami Bey, Paşa’ya Türkistan hakkında teferruatlı bir bilgi vermiştir. Biz burada Enver Paşa’nın bundan sonraki yıllardaki Türkistan’a gidişine bu bilgiler belki bir rol oynadığını düşünmekteyiz. Enver Paşa’nın Moskova’ya avdet ettiği sıralarda TBMM Hükümetinin tam yetkili temsilcileri, askeri ve mali yardım almak için Moskova’da bulunuyorlardı. Ancak Dışişleri Bakanı Çiçerin, arada bir dostluğun başlatılabilmesi için, Van ve Muş bölgelerinin Ermenilere verilmesini şart koştu. Böylece görüşme tam çıkmaza girdi. Enver Paşa bu tıkanıklığı önlemek için devreye girer ve sonunda anlaşma sağlanır. Ruslar anlaşma gereğince 20 milyon ruble (bir milyon altın para) ve mühimmat ve esliha göndermeye razı olmuştur^{10*}.

Enver Paşa Moskova’dan Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektupta, “Kardeşim! Bundan on gün evvel Moskova’ya vasil oldum” diye başlayan satırbaşlarından sonra, başarılarının devam etmesini ve kendisinin de İslam milletleri arasında teşkilat kurup, onların bağımsızlıkları için çalışacağını söyler [11, s. 43]. Bu sebeple 26 Ağustos 1920 tarihli mektubunu Mustafa Kemal Paşa’ya göndermeyi de lüzumlu görüyor. Enver Paşa mektubunda; “Ben İslam muhitinde teşkilat kurarak memleketin halası uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibarıyla kabul etmişlerdir. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibarıyla kabul etmişlerdir” [4, s. 518]. Bununla birlikte Enver Paşa mektubunda, Avrupa hükümetlerinin vaziyetleri hakkında da bilgiler veriyor. Mustafa Kemal ise Enver’e her defasında Pan – İslamizm’in öne getirilmemesini ve Bolşevikler tarafından şüphenin uyandırılmamasını tavsiye etmiştir.

Bolşevikler Enver Paşa’dan neler bekliyordu ve bu nasıl gerçekleşti? Sovyet Rusya önceleri yurt dışına çıkan Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla yakından ilişkiler kurdular. Bu işleri çok gizli bir şekilde yürüttüler. Burada Bolşevikler ne kadar işçilerin yanındayız dese bile, kendisinden önce çizilen Çarlık Rusya’nın politikasından uzak düşmediğini fark etmekteyiz. Mesela: Birinci Dünya Savaşı’nda istediklerine ulaşamayan Çarlık Rusya’sı yerini Bolşeviklerin ilan ettikleri Proletarya iktidarına bıraktığında ve devrimin lideri Lenin, “kimsenin bir karış toprağında gözümüz yoktur. Fakat kimseye de toprağımızdan bir karış yer veremeyiz” demek suretiyle yeni devletin politikasını özetlemiştir. Maksatlarının ise “Rus milletinin yaşayış tarzını ıslah edecek bir derecede yükseltmek ve topraklarının istiklalini temin etmek” olduğunu ifade etmişti [12, s. 338].

Lenin 3 Aralık 1917 yılında Sovyet Hükümetine Sovyetlerin Dış siyasetiyle ilgili “Rusya ve Doğu Müslümanları” başlığıyla verdiği direktifte, bütün sömürülen ve yarı sömürge altında yaşayan halklarla temasa geçilmesi ve ayrıca Türkiye ile aradaki ilişkilerin biran evvel düzeltilmesi gerektiğini vurguluyordu [13, s. 3]. Bolşevikler ayrıca Rus Çarlığının İstanbul’u ele geçirme ve Osmanlı Devletini parçalama gizli antlaşmalarını, İstanbul’un Müslümanların elinde kalmasını açıkladılar [13, s. 4]. Neden

* I. Dünya Savaşı boyunca, Alman ve Osmanlı görevlileri – ajanlar Afganistan’dan başlayarak, dengeleri kendi yönlerinde değiştirmek üzere Orta Asya, İran ve Kafkaslarda propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu operasyonlar, Teşkilat-ı Mahsusa ya da Umur-u Şarkiye Dairesi adıyla bilinen, Türk istihbarat örgütünün elemanlarıca gerçekleştirilmiştir. Bu teşkilat Enver Paşa tarafından kurulmuştur.

* Aslında bu paralar, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu’nun Buhara Cumhuriyetine ait 100.000.000 altın rubleyi Türkiye’deki Milli Hükümete yardım olarak verilmesi için Rus hazinesine teslim etmiştir. O günkü racye göre 590.000.000 TL tutan miktarın sadece 11.028.012 TL Türkiye’ye gönderilmiş geri kalanı Bolşevikler tarafından alı koyulmuştur.

bu gizli antlaşmaları yayınladığını da iyi biliyorlardı. Kendilerinin güvenliğini sağlamak ve Türk Paşaları kendi saflarına çekerek veya kendilerine uygun bir politika izlemede kullanmaktı. Sovyetler ayrıca, Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti Harbiye Nazırlığı'ndayken Pan İslam ve Pan Turan siyasetini yürüttüğünü ve bu yüzden İslam âlemi üzerindeki ağırlığını çok iyi bilmekteydiler. Bu ağırlık Doğu Müslümanlarının birliğini sağlayabilir ve İngilizlere karşı ortak bir İslam ittifakının yaratılmasına yardımcı olabilirdi. Birinci, sömürge altında bulunan İslam âlemi ile doğu milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla istiklâl ve hürriyet vereceğini vaat ederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye etmekte. Diğerleri ise, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviye maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonale bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist Partisi'nin teşkilatını Anadolu'ya sokmaktı. Ankara hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaftan faydalanmak, Anadolu'da da Kafkaslar da ve Ukrayna'da olduğu gibi bir Türk Şûralar hükümeti kurmaktı. Bu hükümet tabiatıyla Bolşeviklerin nüfuzu altına girmesini sağlamaktır. Böylelikle Anadolu'nun milli mukavemetini İngiliz emperyalizmine ve bütün Avrupalılara karşı kendi kozu gibi kullanacak ve gösterecekti [14, s. 159].

Fakat Enver Paşa ve arkadaşları, Rus Sovyet hükümeti ile çok iyi niyetle anlaşmak isterlerken, onların gizli maksatlarını ilk anda anlayamamışlardı. Bununla beraber İslam âlemindeki ve Şark milletleri üzerindeki şöhretlerine ve Alman askeri erkânından bazılarının dostluğuna güvenerek ve o tarihlerde dünyaya hâkim olmak isteyen İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan istifade ederek bir cihat açmayı düşünmüşlerdi. Böylece ana vatana hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Eylül 1920'de Bolşevikler Rusya'da vaziyete hâkim olmuşlardı. Böylece ortaya şu tablo çıkmaktadır. Bolşevikler, Enver Paşa ve Anadolu'da Milli mücadeleye başlatılan Mustafa Kemal Paşa'yı da kendi emelleri için kullandıkları aşikârdır. Bolşevikler Enver'i bir süre oyalayıp, onu Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit gibi kullanmışlardır [15, s. 236].

Ayrıca Bolşeviklerin asıl niyetlerini belirten ve bunun Bolşeviklerin başı olan Lenin'in ağzından çıkan şu mektup tüyleri ürperten türdendir; "Lenin'in 22 Nisan 1921 yılında Enver Paşayla ilgili Çiçerin'e yazdığı mektubundan anlayabiliyoruz ki, Enver Paşa'nın Merkezi Avrupa, Mısır, Cezayir, Fas ve başka ülkelerde otoritesi çok büyüktür. Yalnız bunların bahsi geçen ve başka ülkelerde kendi politikaların yürütebilmesi için paraya ihtiyaçları vardır. Ancak bu işleri yapabilmeleri için yıllık on beş bin lira gereklidir onlara ve bizce bu para çok büyük miktar değildir. Şunu asla unutmamak gerekiyor ki, onların çeşitli bölgelerde ilişkileri mevcuttur. Kemalistler de ise bu yoktur. Bu yüzden kendi çıkarlarımız için biz her iki tarafla ilişkilerimizi sürdürmemiz gereklidir. Aslında Enver Paşa'nın emperyalist olduğunu biliyoruz. Fakat Enver Paşa ve beraberindekilerin, Mustafa Kemal Paşa'ya göre bizim yürüttüğümüz politikayı daha iyi anlayan tiptendir. Bu yüzden emellerimizin gerçekleşmesi açısından ne pahasına olursa olsun onlarla aradaki ilişkileri sürdürmek lazım" [16, s. 5] diyordu.

Bu mektubu bir cümlede özetlese, Lenin'in kendisinin Bolşevik adıyla yeni bir emperyalist olduğunu vurgulamaktadır. Lenin'in 20 Ağustos 1920 tarihli Çiçerin'e yazdığı mektubunda ise; "Yoldaş Çiçerin! Sizin de gördüğünüz gibi Enver Paşa geldi ve temaslara başladı. Troçki yarın onunla görüşecek ve ne konuşması gerektiğini kendisine söyledim^{11*}. Enver Paşa kiminle görüşse ona her türlü yardımın (parasal ve silah) yapılacağını söyleyin. Eğer anlaşma teşebbüsümüz umduğumuz gibi olmazsa, baştan savurun, s... gitsin" [17, s. 1]. Biz buradan şöyle bir kanıt çıkarabiliyoruz ki, dünyaya sadece ezilen halkların kurtarıcısı olarak gözüken Sovyet Rusya'nın kuruluş yıllarından başlayarak bu nüfuzlu insanlar sayesinde eski Rus Çarlığı'nın politikasını devam ettirmek istediğini söyleyebiliriz. Böylece başlangıçta Sovyet Rusya Karadeniz, Boğazlar, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'yla ilgili gizli planlarını da hep saklı tuttıklarını öne sürebiliriz. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Bolşeviklerden, Enver Paşa'ya önceden aralarında geçen anlaşmanın iptalini ve mal ve silah gibi yardımlarının verilmemesini istemiştir. Bolşevikler bu isteği tarihi bir fırsat bilerek Enver Paşa'ya verdikleri bütün vaatlerinde

* Maalesef biz Lenin'in Troçki'ye ne söylediğini bilmiyoruz. Mektubunda bundan bahsetmemiş.

vazgeçti. Ruslar, Paşa'yı sadece kendi politikalarına uygun şekilde kullanmak ve İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Ayrıca kendilerinin dediği gibi Rusya sınırında yaşayan Müslümanların, Enver Paşa prestijinden ürkererek onun tarafına çıkmasından da hep şüphelenmişlerdi.

Doğu Halkları Kurultayı (1 – 8 Eylül 1920) ve Enver Paşa

1920 yazına doğru Rusya içerisinde durumu tamamen hâkim olamaya başlayan Bolşevikler için artık dış dünyaya da inkılabı ihraç etme zamanı gelmişti. Bu nedenle Bolşevikler propaganda ve teşkilatlanmalarını Batı ülkeleri ve Doğu ülkelerine yönlendirme çabasına girişeceklerdi [18, s. 23]. Ancak Batı ile Doğu'nun yapısı birbirinden çok farklı idi. Dünya pazarlarına hâkim ve sanayileşmiş olan Batı'da büyük bir işçi kadrosu vardı. Fakat Doğu'da ise bu yoktu. Yani burada ne sanayi, ne proletarya, ne sendika, ne parti, ne örgüt vardı [4, s. 541]. Böyle bir girişimle Sovyetler, Batılı devletlerin en zayıf oldukları, Doğu'dan gelecek tehditlerle onları korkutmayı ve Batı'ya karşı Doğu dünyasını kendisine sözde müttefik yapmayı düşünüyordu. Kurultaya kırka yakın ulusun veya halkın temsilcileri katılarak soygunsuz, sömürsüz, yalansız bir dünya yaratmanın hayaliyle toplanmışlardı [19, s. 15].

1 – 8 Eylül 1920 tarihleri arasında başlayıp sonuçlandırılan “Doğu Halkları Kurultayı”, esaret altında bulunan tüm uluslar için kurtuluş umudu olması açısından o tarihlerde çok önemli bir konuma sahipti. Bunu iyi bilen Bolşevikler bütün gücüyle kurultaya önem vererek gizli programlarını gerçekleştirmek istiyorlardı. Böyle bir kurultayı düzenlemekte Sovyetler neyi amaçlıyorlardı? Cebesoy “Moskova Hatıraları” adlı eserinde, Komünist Enternasyonal'in Doğu Halkları Kurultayı'nı çağırarak neleri amaçladığını şu şekilde özetlemektedir.

“ Cepheden ve garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketlerini Şark'tan ve müstemlekelerden sokmak.

“ Üçüncü Enternasyonal'in İkinci Enternasyonal'e mukabil köylü ve amale hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek.

“ Şark Milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek.

“ Şark Milletlerini İhtilal'a, kıyama davet veya mecbur etmek.

“ Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek, İslam Milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.

“ İnkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam âlemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulul ve nüfuz etmektir [14, s. 32].

Sovyet liderleri Doğu'daki hedef ve amaçları için Enver Paşa'yı çok iyi bir araç olarak düşünmekteydiler. Bu nedenle Sovyet Doğu politikasında Enver Paşa'dan istifade etmek planını devreye soktular. Bunun için Bakü'de yapılacak Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa'nın da katılmasını uygun görmüşlerdi. Enver Paşa'nın güvenilir olma sebebi, Müslümanlar arasındaki hatırı sayılır saygınlığının [20, s. 45] olması ve Sovyet Rusya'nın da korkunç rakibi ve baş düşmanı İngiltere'ye karşı intikam almak isteğiydi. İşte bu amaçla Üçüncü Enternasyonal'in önde gelenleri, Enver Paşa'yı yanlarına alarak, 26 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişlerdi.

Enver Paşa Bakü'ye geleceğinden Cemal Paşa'ya da bildirmiş; “Ben de birkaç güne kadar Bakü'de vaki olacak olan İslam kongresine gidiyorum” [21, s. 3] demekteydi. Bakü'de Müslüman – Türk ahali tarafından Enver Paşa büyük bir coşku ile karşılandı. Azerbaycan Sovyet Hükümeti ise Enver Paşa'ya soğuk davranmaya çaba gösterdi [22, s. 249]. 1 Eylül 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı açılır, dünyanın birçok yerinden ve Türkiye'den de delegeler gelmiştir. Moskova'dan bulunan Türk heyetinden Dr. İbrahim Tali Bey (Öngören), Büyük Millet Meclisi adına Müşahitti. Yine Merkezin izniyle, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden bir heyeti, Kazım Karabekir Bakü'ye yollamıştı. Bu heyetlerden başka Meşrutiyet devri İstanbul aydınlarından ve İttihat ve Terakki'ye muhalif yazarlardan, “İfham” gazetesi başyazarı Mustafa Suphi ve Bakü'de bulunan arkadaşlarından bir grup, Kurultaya “Türkiye Komünist Partisi” adına katılmışlardı. Gelen bu delegeler ve bazı komünistler, Enver Paşa'nın Bakü'ye gelmesini hoş karşılanmıyor ve bunu da ilerleyen kurultay esnasında açıkça gösteriyorlar. Kendilerince komünist

geçinen Ahmet Cevdet Emre gibiler Enver Paşa hakkında, Sovyet konsolosuna onun değersiz bir asker olduğun ve Türk Orduları'nın yenilgiden yenilgiye sürükleyen bir şahsiyet olarak tanımlar. Tabii burada kendisini ne m... olduğunu kendi diliyle anlatırsak, "Bakü teşkilat dairesine bir akşamüstü enli boylu iri yarı ve güler yüzlü yirmi beş yaşlarında bir sarışın bir Hollanda güzeli yanıma gelmişti diyor. Türkiye'yi nasıl gidebileceğini, nasıl bir yardımcıyla iş görebileceğini sordu. Bütün bunlar enteresan konuşma zeminleri idi, buradan daha samimi görüşmelere geçtik ve pazardan almış olduğum balığı beraber pişirdik, votka ile beraber içtik ve geceyi bir yatakta geçirdik" demektedir [23, s. 117].

Kendisi hakkında böyle bir iftiharla itiraflarda bulunan bu cambazın ne kadar insan ve memleketini sevdiğini anlayabiliriz. Ve ayrıca Türkiye'nin başına gelen tüm felaketler böyle sarışın casuslardan gelmiştir. Kendini bilmeyen bu tipler sayesinde hemen kendilerin onlarla yatakta buluverirler. Acı olsa da söylemem gerekiyor ki, biz burada şu dersi çıkarıyoruz, "Sen ve senin gibi o konuşan bütün sürüleriniz bir araya gelse bile", Enver'in bütün yaptıklarının yüzde birisini yapamıyorsunuz. Enver Paşa kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılâpçıların temsilen katılmıştı [4, s. 542]. Bu arada Sovyet liderlerinin Enver Paşa'ya çok önem verdiklerine dair haberler yayılmakta idi. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin Azerbaycan'a yola çıktığını ve burada memleket için faydalı olmaya ve bir ordu teşekkül edeceğinden bahsediyordu [24, s. 24]. Bu aşamada ise, Büyük Millet Meclisi'nin Enver Paşa'ya karşı tavır almaktansa, ondan faydalanmak yoluna gittiğini görmekteyiz. Enver Paşa kurultay öncesinden Bakü'ye geleceğini bildirdiğinden 7 Eylül 1920 tarihinde oldukça samimi bir mektup yazarak, Bakü Kurultay'ında Türkiye'nin ne beklediği, kendisinden ne yönde çalışmalar yapmasının arzu edildiği hakkında bilgiler vermiş ve kendilerinin yardımlarını esirgememesini istemiştir. Kazım Karabekir, Enver Paşa'ya gönderdiği bu mektupta, Enver Paşa'dan, Bakü Kurultay'ında Doğu yolunun açılması, Doğu ile irtibatın sağlanması, Ermeni meselesinin milli menfaatler doğrultusunda halli ve Doğu'da sulh ve sükûnetin kurulması yolunda çalışmalar yapmasını arzu edildiğini belirtmektedir [22, s. 253].

Fakat bu mektubun yazılış tarihine dikkatle bakarsak Kurultay'ın son oturumu ve 8 Eylül'de Kurultayın törenle kapandığı bilmekteyiz. Bu yüzden bu mektubun büyük ihtimal Enver Paşa'ya ulaşmadığını düşünüyoruz. Enver Paşa'nın içeriye salona girdiğinde delegeler tarafından coşkulu tezahüratla karşılanmış ve İbrahim Tali Bey'le aynı locada oturmuştur. Fakat bazı Türk Komünist Parti delegelerince protesto edilmiş. Ama bu uzun sürmedi. Çünkü Enver Paşa, Bakü'ye Bolşevik liderlerle birlikte gelmişti. Yinede bazı konuşmacılar, Enver Paşa Türkiye'sinin "emperyalist" siyasetini dile getirmekten geri durmadığı aşikârdır. Örneğin, 2 Eylül tarihli kurultayın ikinci oturumunda söz alan Bunyatov, 1918 senesindeki Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda yaptığı hareketlerini eleştirerek "Enver Paşa Türkiye'si, Azerbaycan'ı Rus emperyalizminden kurtarmaya geliyor" şeklindeki değerlendirmelerin doğru olmadığını, tam bir yalan olduğunu dile getirmiştir.

Enver Paşa'nın 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nu kurarak Bakü'yü alması ve yerli Musavat Partisiyle yakından ilişkilere girmesi, Bunyatov gibi komünistler tarafından hiç hoş görünmüyordu. Bazı kimseler tarafından saygısızca davranışlara rağmen Enver Paşa'nın Müslüman ülkelerden gelen delegeler ve yerli halkın ona gösterdiği aşırı ilgiye gölge düşüremezler. Bolşevikler, kalabalık silahlı Müslümanların Bakü'ye hareketlerini bir dereceye kadar normal karşılamış ancak Enver Paşa'nın oldukça saygınlığı, Sovyetlere karşı bir darbe teşebbüsünde bulunur korkusuna yol açtığı da bilinmektedir [1, s. 33]. Tabiatıyla Enver Paşa'ya yapılan bu ilgi Sovyet liderlerini de huzursuz etmiştir ve Paşa'yı kendi kontrolleri altında tutmaya özel önem vermişlerdir. Kurultay sonrası Enver Paşa'nın Bakü'de bırakılmayarak Moskova'ya götürülmesi bunu açıkça bir delildir. Diğer taraftan da Sovyetlerin Türkiye politikasında Enver Paşa çok daha önemliydi ve asıl bu açıdan elde tutulmalıydı. Bazı yazarlar tarafından, Bakü Kurultayında, komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle Müslüman olmayanlar tarafından Enver Paşa'ya pek itibar edilmediğini ve ileriki siyasi işler için ona platform teklif edilmediğini, bu durumun Enver Paşa'nın Bolşevik destekleyicileri olan Zinovyev ve Radek'in amaçlarının tamamıyla başarısız olduğunu gösterdiği kaydedilmektedir [1, s. 39]. Kurultayda Enver Paşa'ya karşı tepkilerin olduğu bir gerçektir. Ancak Komintern liderlerinin desteğindeki Enver Paşa'ya

karşı aleyhte davranışlar sınırlı kaldığı gibi, asıl bu davranışlar içerisinde olan bir takım komünistlerin, Kurultay sonrasında görev verilmemesi onların gözden düştüğünü de göstermektedir. Enver Paşa tarafından bilinen Bahaeddin Şakir'in Kurultay sonrası oluşturulan Propaganda ve Hareket Sovyet'ine (Şark Şurası) seçilmesi, kurultay günlerinde Enver Paşa'ya en etkili tepkiyi gösteren Mustafa Suphi'nin gözden düşmesi ve bu Sovyet içerisine alınmaması bunun en açık delilidir [22, s. 257]. Enver Paşa, kurultayın 4 Eylül tarihli, akşam sekizde başlayan son oturuma katıldı ve bu oturumda Paşa'nın bildirisi okundu. Burada Enver Paşa'nın nutkunun kendisi veya bir başkasını okuduğuna dair çeşitli görüşler vardır.

Enver Paşa bu metni kendi okumamış, yani konuşmayı kendi yapmamıştır. “Stenografik tutanaklarına göre, Kongre Prezidyumu Enver Paşa'nın konuşmayı bizzat yapmasına önce izin vermiş, fakat sonra delegelerin çoğunun ona karşı hasmane ilişkilerini dikkate alarak konuşmasının yazılı olarak sunulmasını önermiş ve bu öneri kabul edilmiştir” [25, s. 45]. Enver Paşa'nın Bildirisi'nden birkaç örnek verirsek; “Yoldaşlar! Kendi ve arkadaşlarım adına, Emperyalist ve kapitalistlere savaştan bizlerin Bakü'de böyle büyük ve heyecanlı bir meclis halinde toplanmamıza imkân hazırladığından dolayı Üçüncü Enternasyonale ve onun başkanına teşekkür ederim” [19, s. 149]. Nutkun bir başka yerinde diyor ki, izi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Rusya ve İngiltere emperyalizmine karşı; “Yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlardan yana harp ettik. Fakat biz her vakit Emperyalizm aleyhinde bulduk. Alman emperyalizmi de bizden kendi mektubuna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklalimizi muhafazadan başka bir hedef takip etmedik [14, s. 26]. Yoldaşlar! Cihan savaşında bizim yenildiğimizi biliyorsunuz. Fakat mağluplar ve mağdurlar muharebesi nazariyle ben bizi yenilmiş saymıyorum. Çünkü Türkiye, istila doymaz Çarlık Rusya'nın yıkılıp kavrulmasını hazırlayan amillerden biri oldu. Böylece biz Çanakkale'yi kapatmakla dünyayı yutmaya niyetli Çarlığın önemli çöküş sebeplerinden biri olduk” [1, s. 283].

Enver Paşa, milletler meselesinde demokratik olmayı öğütlemektedir; “Arkadaşlar biz halkın arzusunun dinlediğimize göre, onu da kararını vermekte serbest bırakmak tarafındayız. Biz, bizi isteyenle birlikte yaşar, birlikte ölürüz. İstemeyen halkın da kendi işini kendisinin düzmesi taraftarıyız. İşte bizim milletler hakkındaki nokta-i nazarımız bu” [26, s. 21]. Paşa'nın aynı zamanda Türkistan Türklerini düşünerek bunları söylediği açıktır. Şöyle devam ediyor. Buraya gelmekten maksadım, arkadaşlarımla karar verdiğim veçhile, “Türkiye ve bütün Şark İslam âleminin düşmanı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünist âlemiyle tevhide-i mesai etmektir”. İngilizler bazı İslam milletlerine istiklal vererek onları yanlarına çekmeye çalışıyor, Sovyetlerde Türkistan Müslümanları için aynı siyaseti uygularsa, “müşterek çalışmamızda başarılı oluruz”. Azerbaycan ve Dağıstan gibi ülkelerin bağımsızlıkları verilmeden, İngiltere aleyhinde çalışmak zor olur. Bu ülkelerin halkları serbest bırakılmalı, eğer katılacaklarsa Sovyetlere kendi rıza ve kararları ile katılmalarıdır.

Üçüncü Enternasyonalin halklara tanıdığı hak ve özgürlükler fiilen tanınmalıdır. Komünizm süngü ile bu ülkelere sokulmamalı, “bu memleketlerde halkın ekseriyetine dayanan demokrat teşkilatlarla işbirliği edilmelidir... Biz, Müslüman âleminde ancak Müslüman olarak çalışıldığında onların düşmanlarımız aleyhinde sevk olunacakları fikrinde ve terakkiye doğru ilerleyebilecekleri kanaatinde olduğumuzdan bu suretle çalışmamızın, başka surette telakki edilmesi” gerekir. Enver Paşa'nın Bakü'de kaldığı süreçte Türk aydınlarıyla görüşmelerinden Bolşevikler tedirgin olmuş ve Paşa'nın Moskova'ya dönmesi için telkinde bulunmuşlardır. Fakat Enver Paşa'nın Moskova'ya dönüşü o kadar kolay olmamıştır. Tren yolunun Beyaz askerler tarafından tahrip edilmesi ve temizlenmesi yirmi dört saat almıştır. 11 Eylül'de Noraskaya istasyonundan ancak hareket eden tren 12 Eylül'de Rostov'a varmıştır. 15 Eylül sabahına kadar üç gün kat ettikten Moskova'ya ulaşmıştır [27, s. 50].

Sonuç

Enver Paşa'nın hayatına baktığımızda ömrünün tamamına yakını hep çileli geçtiğini görmekteyiz. Fakat tarihin bunca cilvesinde Enver Paşa'nın hayatta ayakta kalma olan mücadelesi daima dinç, enerjik ve amacına ulaşmakta olan inancından geçmekte olduğunu anlamaktayız. Enver Paşa Bakü Kurultayı

sonucundan oldukça memnun kaldığını 29 Ekim 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya gönderen mektubundan anlaşılmaktadır. Mektubunda “Kongrede komünist olsun olmasın bilcümle Müslüman murahhaslarla görüştüm ki, bunlar Türkistan, Afganistan Kırgız ve Dağıstan, Kafkas ve Çerkez gibi, bilumum Şark memleketlerine ait idi. Bunların müttefikin Türkiye'ye ve Türklere karşı tarif edilemeyecek derecede pek büyük bir muhabbetle ve kati rabitalarla merbut olduklarını hissiyat ve bazen tezahürat ile gösterdiler. Benim anladığıma göre İslam'da bir intibah-i umumi neticesi olarak, Türkiye'ye karşı vaki olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük mikyasta teveccüh edeceği kanaati hâsıl olmuştur” diyordu.

Enver Paşa Türkçülük aynı zamanda İslamcılık akımlarını politika gereğiyle daha genişleterek, tüm Türkleri ve İslamları birleştirmeyi amaçlayarak “Beslediği Büyük Turan Ülküsünü” gerçekleştirmek istemiştir. Fakat Enver Paşa'nın uğruna verdiği “Büyük Amacı”, tüm çabalarına rağmen, bu ideali gerçekleştiremiyor. Hatta ilk başlarda birlikte hareket ettiği Bolşevikler'in gerçek yüzleriyle tanıştıktan sonra yollarını ayırmışlardı. Bolşevikleri, Enver Paşa'nın Türkistan'da yaptıkları başarılı savunma hem yerli halkın bir bayrak altında toplamayı ve onlara İslami hem de Millî Şuurun bilinçlendirmesinden ürküyorlardı. Bolşevikler Enver Paşa'nın gittikçe güçlenmesinden korkarak sonunda ölüme mahkum etmiştir.

Kaynaklar

1. Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995. – 352 s.
2. Emir Şekip Arslan, Sürgünde Üç Ölüm, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004. – 160 s.
3. Erol Cihangir, Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Paşa, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005. – 160 s.
4. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Remzi Kitabevi, III. Cilt, 6. Baskı, İstanbul 2000. – 660 s.
5. Nevzat Kösoğlu, Enver Paşa, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008. – 654 s.
6. Arı İnan, Enver Paşa'nın Özel Mektupları, İmge Kitabevi, Ankara 1997. – 578 s.
7. Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918), 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002. – 201 s.
8. Hasan Babacan, Servet Avşar, Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Paşa Nasıl Öldürüldü, Bengi Yayınları, İstanbul 2011. – 206 s.
9. Tanin, “Tarihi Mektuplar”, 18 Ekim 1944.
10. Ali Merthan Dündar, Panislamizm'den Büyük Asyacılığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006. – 291 s.
11. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002. – 461 s.
12. Erdal Aydoğan, “Kliment Yefromoviç Vorosilov'un Türkiye'yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007. – 337-357 ss.
13. Chernikov İ.F. V İnteresakh Mira i Dobrososedstva (o sovetosko – tureskikh v 1935 – 1970 gg.), Akademiya Nauk Ukrainnskoi SSR İnstıtut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977, s. 3; Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957), Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957.
14. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.
15. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010. – 536 s.
16. Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyalno Politicheskoi İstorii (RGASPI), f 2, op 2, d 612, s. 5;
17. RGASPI, f 2, op 2, d 386, s. 1.
18. Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
19. Mustafa İnç, Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü), Birharf Yayınları, İstanbul 2007. – 288 s.
20. Süreyya Şehidoğlu, Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Millî Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Çabaları, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975. – 177 s.
21. Tanin, “Tarihi Mektuplar”, 19 Ekim 1944.
22. Aslan, Yavuz, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
23. Ahmet Cevdet Emre, “1920 Moskova'sında Türk Komünistler”, Tarih Dünyası, Sayı 2, 1 Ocak, 1965. – 131-258 ss.
24. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. – 344 s.
25. Türkçü Ataöv, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, 1968 Sayı: 1 Cilt, 29 – 43-51 ss.
26. Tarık Zafer Tunaya, Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II), Cumhuriyet Armağanı, 2000. – 128 s.
27. Nermin Menemencioglu, “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı”, Tarih ve Toplum, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991. – 395 s.

References

1. Masayuki Yamauchi, Hoshnut Olmamış Adam-Enver Pasha Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995. – 352 s.
2. Emir Şekip Arslan, Sürgünde Uch Ölüm, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004. – 160 s.
3. Erol Cihangir, Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Pasha, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005. – 160 s.
4. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Pasha, Remzi Kitabevi, III. Cilt, 6. Baskı, İstanbul 2000. – 660 s.
5. Nevzat Kösoğlu, Enver Pasha, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008. – 654 s.
6. Arı İnan, Enver Pasha'nın Özel Mektupları, İmge Kitabevi, Ankara 1997. – 578 s.
7. Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savashi'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918), 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002. – 201 s.
8. Hasan Babacan, Servet Avşar, Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Pasha Nasıl Öldürüldü, Bengi Yayınları, İstanbul 2011. – 206 s.
9. Tanin, "Tarihi Mektuplar", 18 Ekim 1944.
10. Ali Merthan Dündar, Panislamizm'den Büyük Asyacığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006. – 291 s.
11. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002. – 461 s.
12. Erdal Aydoğan, "Kliment Yefromoviç Voroshilov'un Türkiye'yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007. – 337-357 ss.
13. Chernikov İ.F. V İnteresakh Mira i Dobrososedstva (o sovetstvo – tureskhiik v 1935 – 1970 gg.), Akedemiya Nauk Ukrainskoi SSR İnstıtut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977, s. 3; Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957), Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957.
14. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.
15. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010. – 536 s.
16. Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyalno Politicheskoi İstorii (RGASPI), f 2, op 2, d 612, s. 5;
17. RGASPI, f 2, op 2, d 386, s. 1.
18. Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
19. Mustafa İnc, Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü), Birharf Yayınları, İstanbul 2007. – 288 s.
20. Süreyya Şehidoğlu, Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Chabaları, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975. – 177 s.
21. Tanin, "Tarihi Mektuplar", 19 Ekim 1944.
22. Aslan, Yavuz, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
23. Ahmet Cevdet Emre, "1920 Moskova'sında Türk Komünistler", Tarih Dünyası, Sayı 2, 1 Ocak, 1965. – 131-258 ss.
24. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Pasha ve İttihat ve Terakki Erkânı, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. – 344 s.
25. Türkkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", 1968 **Sayı: 1 Cilt**, 29 – 43-51 ss.
26. Tarık Zafer Tunaya, Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II), Cumhuriyet Armağanı, 2000. – 128 s.
27. Nermin Menemencioglu, "Enver Pasha ve Doğu Halkları Kurultayı", Tarih ve Toplum, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991. – 395 s.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 94 (100)

ҚАЗАҚСТАН БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХТАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР

Үкібаева Л.Қ.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
 2 курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада Тәуелсіз Қазақстан баспасөзіндегі ұлттық тарихтағы ақтаңдақтардың зерттелуі қарастырылады. Аталған мәселені зерттеуде жалпыұлттық ресми «Егемен Қазақстан» газетінде, «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журналында жарияланған кәсіби тарихшы мамандардың тарихи тақырыптар төңірегінде көтерген мәселелері, өзекжарды ойлары мен мақалалары негізге алынды.

Түйін сөздер: Тәуелсіз Қазақстан тарихы, баспасөз, ұлттық тарих, ақтаңдақтар, «Егемен Қазақстан» газеті, «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журналы, кәсіби тарихшы мамандар, мақалалар.

ПРЕССА КАЗАХСТАНА И БЕЛЫЕ ПЯТНА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Укибаева Л.К.

Магистрант 2 курса Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова.

Аннотация. В статье рассматривается исследование белых пятен в национальной истории на страницах печати независимого Казахстана. В изучении данного вопроса были взяты за основу поднятые вопросы, мысли и статьи в области исторических тем профессиональных историков, опубликованные в общенациональной газете «Егемен Қазақстан» и национальном общественно-политическом журнале «Ақиқат».

Ключевые слова: история Независимого Казахстана, пресса Казахстана, белые пятна в национальной истории, газета «Егемен Қазақстан», национальный общественно-политический журнал «Ақиқат», профессиональные историки, статьи.

THE MEDIA OF KAZAKHSTAN AND WHITE SPOTS OF THE NATIONAL HISTORY

Ukibayeva L.K.

2-nd year Master Student of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

Abstract. The article deals with the study of white spots in the history of the national press of independent Kazakhstan. At studying this issue the author used the issues raised, the thoughts and articles of professional historians on historical topics, published in the national newspaper "Egemen Kazakhstan" and the national socio-political journal "Aqiqat".

Keywords: history of independent Kazakhstan, the press in Kazakhstan, white spots in the national history, the newspaper Egemen Kazakhstan", national social-political journal "Aqiqat", professional historians, articles.

Еліміз тәуелсіздік тізгінін өз қолына алып, Қазақстан азат ел атанғанда қазақ жұрты тарихи жадын ақтарып ұлт мүддесін көздеген пікірлер айтылып, ата тарихымыздың ақтандақтары ашыла бастады. Егемендікке қол жеткізген тұста Қазақстан баспасөзі беттерінде ұлттық рух пен ел мүддесі мұңдалап тұратын тақырыптағы мақалалар көптеп жарияланды. Қазақстан тарихын зерттеу барысында кәсіби тарихшы мамандар қай кезде де ылғи гуманистік бағытты ұстанып келеді. Ұлттық тарихтағы ақтандақтар мәселесін зерттеу аясында зиялы қауым мерзімді баспасөздің көмегіне жүгінеді, баспасөз арқылы қоғамға ой тастайды. Қазақ ғылымының аса көрнекті өкілі Ахмет Байтұрсыновтың пайымдауынша «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі». Қоғамның рухани жадын қалыптастыруда аталмыш газет-журналдарымыз бірқатар істер атқаруда. Ұлттық тарихтағы ақтандақтардың зерттелуі ұлттық баспасөз арқылы қоғамның салт-санасына өз әсерін тигізуде.

Бүгінде елімізде БАҚ-ы билік пен қоғам арасын байланыстырушы алтын көпір ретінде бағаланумен қатар, төртінші билік көзі болып отыр. Қазіргі таңда елімізде ақпарат алмасу саласында қалыптасқан тұрақты жүйелі түрде қызмет жасап келе жатқан баспасөз құралдары жеткілікті. Олардың ішінде қазақ оқырманының мәдени өмірінің рухани азығына айналып отырғандары: «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Қазақ әдебиеті», «Түркістан», «Ана тілі» газеттері мен «Ақиқат», «Простор» сияқты қоғамдық-саяси журналдар. Осы аталған газет-журналдар жүйелі түрде шығарылып, еліміздің ақпарат айдынында халыққа қызмет етіп жоғары сұранысқа ие болуда.

Еліміздің Конституциясында: «Бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті», – деп атап көрсетілсе [1], ал Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңында» оның «...мерзімді баспасөз басылымы, радио және теледидар бағдарламасы, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың басты нысаны» болып табылатыны айқындалды [2].

XXI ғасыр ақпарат ағымының ғасыры ғылым мен техниканың дамыған кемеліне жеткен кезі. Ақпарат тарату көздері пайда болған кезеңнен бастап алдымен түрлі қоғамдардың бір-бірімен ақпараттық байланыс жасауда, хабарлар алысты. Ал бүгінгі дамыған елдер бір-біріне ақпараттық ықпал етуге ауыса бастады. Кешегі егемендік алған тұста ақпарат атаулы көпшілік қауымға тек мерзімді басылымдар мен көгілдір экран арқылы ғана емес неше түрлі заманауи құрылғылармен толассыз ағылуда. Қазіргі жаһандану кезеңінде ұлттық құндылықтарымыздан айырылып қалу үрейі зиялы қауым өкілдерін алаңдатуда. Дәл осы тұста ұлттық басылымдарымыздың атқаратын рөлі зор.

Жалпы тарихта баспасөз материалдарын дерек ретінде қолдану басымдылыққа ие болып отырғандығын қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші С. Смағұлова: «мерзімді баспасөзі қоғамдық өмірдің маңызды бір саласы болып табылады. Баспасөз – бұл мерзімді және мерзімсіз басылымдардың жиынтық атауы. Оны ақпараттар (хабар, есеп, сұхбат, репортаж), талдамалы (мақала, рецензия, шолу, хат), көркем-публицистикалық (суреттеме, очерк, публицистика, эссе, баллада, сатира) жанрларға бөлуге болады. Мерзімді басылымдардағы материалдар қоғамдағы өмірдің өткені жайында құнды мағлұматтар бере алатын дерек көзі бола алады», – деп жазады [3, 4-б.].

Солардың бірі «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық ресми газеті Қазақстан Республикасында жарыққа шығатын мемлекеттік ресми мерзімді баспасөз құралы. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Егемен Қазақстан» біз құрып жатқан жаңа ғасырдың жаршысы болуға тиіс», – деп тарихы тереңнен тамыр тартқан басылымға зор үміт пен жауапкершілік артылатынын баса көрсеткен болатын. «Егемен Қазақстан» қазақ елінің даму жолында даму стратегиясын қоғам ішінде кеңінен насихаттауда, қоғамның ілгері дамуына тікелей әсер етіп отырған бас басылым атанып отыр. Бұл

ең алдымен мерзімді басылымның қаламы ұшқыр, қажырлы қаламгерлері мен жігерлі журналистерінің шынайы еңбегі мен көпшілік оқырман қауымның риясыз көңілінің арқасы. Қазақ басылымдарының ішінен «Егемен Қазақстан» газеті мен қатар «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журналы да қазақ қоғамының рухани жаңғыруна орасан зор үлес қосты. Бұл басылым беттерінде қоғамдық санаға серпін берген өзекжарды мәселер мен көкейтесті сұрақтарға жауап іздеген мақалалар, әр түрлі тақырыпты қамтитын материалдар жарияланды. Жоғарыда аталған газет-журналдар ұлт зиялыларының бас қосып пікір алмасатын «пікір тайқазанына» айналды, ұлттық болмысымыздың қалыптасу жолында ұлттық сананың ұйытқысы бола білуде. Сондай-ақ басылым беттерінде тарихи шежіреден сыр шертер тақырыптағы материалдарға орын беріліп, ұлт санасында тарихи жадының қайта жаңғыруына, біртұтас қазақ елінің мақсат-мұраты мен ұлттық мүддесін көздеген шығармалар оқырмандар ықыласына бөленді. Тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап-ақ бұл баспасөздерде Қазақ тарихына қатысты мынадай тақырыптарда: Алашорда тарихы, жаппай саяси репрессия тарихы, екінші дүниежүзілік соғыс және Қазақстан тарихы, тың және тыңайған жерлерді игеру, кеңестік кезеңдегі демографиялық үдерістер тарихының «ақтаңдақтарына» арналған М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, М. Асылбеков, О. Смағұлов, Қ. Алдажұманов, З. Қинаятұлы, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, М. Тәтімов, Ж. Қасымбаев, Б. Көмеков, К. Байпақов, Х. Әбжанов, Ж. Абылхожин, С. Әжіғали, А. Тоқтабай, т.б. ғалымдардың зерттеу мақалалары жарияланды.

«Ақтаңдақ» беттер деген терминнің өзі алғаш рет 1987 жылғы ақпанда қолданылған екен [4, 5-6 бб.]. Жалпы халқымыздың дербес халық ретінде қалыптасуы кеше ғана басталған жоқ оның тамыры тереңде жатыр қазақ халқының шығу тегі, яғни этногенезінен басталады деп баса назар аударады. Қазақ тарихының өз зерттеушісін күтіп отырған «ақтаңдақтары» көп екендігіне әрбір тақырыпқа жеке-жеке тоқталады. Қазақ халқының тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаны» айтуға болады. Бақ-дәулет басымыздан ұшқан заманда қазақ халқы іргелі көршісі Ресейге үлкен үмітпен қол созды [4, 14-б.]. Патшалық Ресейге бағынышты ұлтқа айналуымыздың себебі де осы еді. Тарихшы ғалым қазақ тарихын кешенді тарихи зерттеулер үшін қоғамдық ғылымдардың пәнаралық байланыста болуы керек сол кезде зерттеу жұмысы өз нәтижесін беріп қоғам дамуын жеделдетеді бүгін қоғам бізден осыны талап етуде деген пікірлерімен бөліседі. Тарихшының «Халық кеңесі» газетіне берген сұхбаты «Ақтаңдақтар туралы ақиқат» деген атпен басылым бетінде жарияланды. Бұл сұхбатта тарихшы: «Тарихымыздағы ақтаңдақтар жағдайы ертеден-ақ белгілі еді. Студент болып жүрген кезімізде біздің ұстазымыз, профессор Ермұқан Бекмаханов Кеңесары қозғалысы туралы концепциясы үшін жер аударылды. 1972 жылы мен Коммунистік партияның кадрлық саясаты жөнінде З.А. Голикова деген кісімен бірігіп монография шығардым. Бірақ сол кітапта кейбір еркін айтқан ойларым үшін қуғынға түстім. Алайда, біз догматтық, схоластық рухта тәрбиелендік», - деп мәлімдейді [5].

Кеңес заманында ұлт-азаттық көтеріліске біржақты көзқарасты пікір айтылып келді. Ұлт-азаттық көтеріліс бұқара халықты отарлық езу мен қанаудан туды. Өз елінде бөтеннің кейпін киген ұлт, өздерінің күн көрісінің бірден-бір табыс көзі саналатын құнарлы жерлерінен айырылғандығы олардың ашу-ызасын тудырды. Осы тақырыпта тарихшы-ғалым К. Нұрпейісов «Ұлт-азаттық күрес және «Алаш» қозғалысы» мақаласын жариялады. Мақаласында ғалым: «Өзінің ұлттық құрамы жөнінен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс негізінен қазақтардан тұрды немесе моноұлттық болды. Көтерілістің тікелей басталуына патша өкіметінің 1916 жылғы 25-маусымда Қазақстан мен Орта Азияның тұрғылықты халықтарының азаматтарын майдандағы қара жұмысқа шақыру туралы шығарған жарлығы түрткі болды. Көтерілісшіл халықты да, оның зиялы қауым өкілдерін де келе жатқан 1917 жылдың қос төңкерісі мен оларға жалғасқан азамат соғысының «тар жол, тайғақ кешу» кезеңі күтіп тұрды»[6].

Қазақстан тарихының келесі бір ауыр нәубеті ашаршылық қасіреті болды. Елді социализм халқы атандыруға асыққан совет үкіметі қазақ жерін иеленуде күштеп ұжымдастыру саясатына көшті. Бұл ұжымдастыру науқанының салдары байырғы ата қонысында отырған қазақ жұртын

орны толмас қасіретке душар етті, арты ашаршылыққа келіп тірелді қаншама хылық қырылып қалды. Кәсіби тарихшы Т. Омарбековтің архив құжаттары негізінде жазылған баспасөз беттерінде «Ақтаңдақтар ақиқаты» айдарымен мынадай тақырыпта: «Қазақтар шыбындай қырылып жатыр...», «Жазықсыз жапа шеккендер», «Қазақ неге атқа қонды?» сияқты мақалалары жарияланды.

Бүтін елдің мақтанышына айналған хан-сұлтандарымыз, би-шешендеріміз, ақын-жырау, батырларымыз бен ұлт интелегенциясының өкілдері ағартушы-ғалымдарды ұлықтау тарихшыға артылған жүк. Аталған тақырыптарда тарихшыларымыз Ж. Қасымбаев: «Хан тарихы – Халық тарихы» (Абылай хан туралы), Х. Әбжанов: «Қазақстан интеллигенциясы: тарих пен тағдыр», «Жалған жұмақты әшкерелеген хат», «Ұлттың ұлы ұраншысы» мақалалары, М. Қойгелдиев: «Алашорда Ұлттық мемлекет құру мақсатының қойылуы: тарихтағы орны мен тарихи маңызы», «Алаштың Әлиханы немесе ол туралы архив материалдарына сөз берсек» атты тағы басқа да осы сияқты тақырыптар төңірегінде көптеген мақалалары жарияланды.

Осылайша халқымыздың қасіреті мен қуанышы қатар өрілген сан ғасырлық тарихын білу біздің абзал борышымыз. Ал біз сол ата тарихымызды насихаттау үшін ең алдымен біржақты көзқарастардан ада болуымыз керек. Кешегі бізді отар елге айналдырған отарлаушы елдердің үстем көзқарасымен бұрмаланған тарих беттеріндегі ақтаңдақтардан арылу жолдарын қарастыруымыз керек. Осындай ғибратты ғалымдар мен ұлағатты ұстаздардың артында қалған құнды мұраларының ұрпаққа берер тағылымы орасан зор.

Қазіргі таңда Қазақстан тарихының зерттелуі барысында ұлт баспасөзінің алатын орны өте жоғары. Себебі, баспасөз беттерінде жарияланған тарихи тақырыптарға арналған мақалалар мен арнайы сұхбаттар Қазақ тарихын кәсіби тұрғыда зерттеушілер мен қызығушылық танытушылар арасында екі ұдай пікірлер тудыруда. Ғылыми тұрғыда дәйекті зерттелген кәсіби маманның тұжырымы мен әуесқой тарихшының немесе журналистің ортақ тақырыптағы зерттеуінің мазмұны мен қорытындысы екі түрлі болып жататын тұстары болады.

Жалпы Қазақ тарихын зерттеуде архивтердегі құжаттарға жүгініп тиянақты түрде, қолда бар деректермен салыстыра отырып зерттелген материалдар ғана ұлт тарихындағы ақтаңдақтарды жоюға өз үлесін қоса алады. Сол пікірлерге назар аудару тарихта адасуға жол бермейтіні анық. Мұндай сәтте кәсіби тарихшы мамандарға жол берген дұрыс. Олар өздерінің тарихи зерттеулері арқылы оқырман қауымға құнды мағлұмат ұсына алады. Ал дәл осындай тарихи тақырыптарды төңірегінде кәсіби тарихшы мамандардан басқа да өз бетінше зерттеушілікпен айналысып жүрген журналист, бүгінгі қоғам қайраткерлері, әдебиетші тағы да сала мамандары бар. Бұлардың ішінде журналистер қауымы көп жағдайда көпшілік оқырман қауымның сұранысын қанағаттандыру мақсатында белгілі бір тарихи тақырыпты көркем публицистика стилімен өрнектелген тарихи тақырыпта жазылған материалдарды халыққа жеткізеді. Мұндай көркем тілмен жазылған материалдар оқырман көңілінен шығып бұқара көпшілік тарапынан жоғары бағасын алып жататыны да белгілі. Бірақ осы жерден келіп тарих беттерінің ақтаңдақ тұстарының мазмұны ашылмақ түгілі кей кездері түсініспеушілікке әкеліп соқтырып жататыны өкінішті. Кейінгі кездері әсіресе тәуелсіз елге айналғаннан кейінгі жылдары тарихты түгелдеу жаппай көрініс ала бастады. Бұл түсінікті жайт, өзінің рухани азығын теру ісі деп қабылдауға болатын құптарлық іс. Дегенмен осындай істің арқасында оқырман қауымның тарих беттеріндегі «ақиқаты мен аңызын» қайсы екенін ажырата алмай жатуына жол берілмеуі керек.

Сонымен өткеннен сабақ ала отырып жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беру жолында атқарылар істер аз емес. Мерзімді басылымдарда тарихи тақырыпта жарияланған мақалаларды пайдаланғанда аса жоғары сақтықпен қарап қолданғанымыз жөн. Баспасөз беттерінде де оларды жариялағанда жоғары талғаммен іріктеліп алынуы шарт. Сонда біз халқымыздың тарихи зердесін ашуда, тарихи санасын қалыптастыруда, ата тарихты құрметтеген буын өкілдерінің еңбектерімен, құнды мәліметтермен толықтырып рухани қазынамызды байытатын алтын қорға айналадыра аламыз. Бүгінгідей жаһандық даму жағдайында ұлт болып сақталып қалу үшін, ортақ мүддені

көздеген, ұлттық мәдени құндылықтарымызды мәңгілікке есте қалдыру, салт-дәстүрімізді құрмет тұтатын ұрпақ тәрбиелеуде үлгі көрсетіп насихаттау ортақ азаматтық парызымыз.

Әдебиет

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 1999. – 10 б.
- 2 Қазақстан Республикасының «БАҚ туралы» Заңы. – Алматы: Жеті Жарғы, 1999. – 26 б.
- 3 Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 30-40 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.
- 4 М. Қозыбаев. Ақтаңдақтар ақиқаты: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.
- 5 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар туралы ақиқат. // Халық кеңес. – 1991. – 14 қараша.
- 6 Нұрпейсов К. Ұлт-азаттық күрес және «Алаш» қозғалысы. // Ақиқат.– 1996. №6. – 45 б.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynyn Konstituciyasy. – Almaty: Zheti Zhargy, 1999. – 10 b.
- 2 Qazaqstan Respublikasynyn «BAQ turaly» Zany. – Almaty: Zheti Zhargy, 1999. – 26 b.
- 3 Smagulova S. Qazaq merzimdi baspasozhi: shygu tarihy men derektik manyzy (XX v. 30-40 zhzh.). – Almaty: «Eltanym baspasy», 2011. – 432 b.
- 4 M. Qozybaev. Aqtañdaqtar aqıqaty: Oqu quraly. – Almaty: «Qazaq universiteti», 1992. – 272 b.
- 5 Qozybaev M. Aqtañdaqtar turaly aqıqat. // Halyq kenes. – 1991. – 14 qarasha.
- 6 Nurpeisov K. Ult-azattyq kures zhane «Alash» qozgalysy. // Aqıqat.– 1996. №6. – 45 b.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЗИЯЛЫҚ ЕЛДЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Хайрулдаева А.М.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ҒЗИ-лар бірлескен білім беру бағдарламаларының PhD докторанты

Аңдатпа. Көркем әдебиеттегі шығармалар да тарихи деректердің үлкен тобын құрайтыны белгілі, бұл әсіресе ХІХ ғасырға дейін ауызша әдеби дәстүр берік сақталып, тарихы мен тағлымы, әдеби, мәдени мұралары ауыздан-ауызға жеткізіліп отырған Қазақстан тарихында маңызы зор. Көркем әдебиеттегі тарихилық ерекшеленеді, өйткені әдебиет тарихи құбылыстарға деген адам қатынасын – олардың кісілік құлқы, әрекеті-харакеті, таным дүниесіндегі өзгерістері арқылы көрсетеді. Басқаша айтқанда, «белгілі бір дәуірдің нақты мән-мазмұнын, оның қайталанбас келбеті мен ерекше бейнесін көркемдік әдіспен игеретін әдебиеттің тарихилық» мәселесі осы қасиеті арқылы өзіне ерекше назар аударуды талап ететіні хақ.

Түйін сөздер: әдебиет, көркем, тарихи, деректер, шығармалар, үлкен

ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА С ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИМИ СТРАНАМИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТОВ ЗАР

Хайрулдаева А.М.

Докторант PhD совместных образовательных программ КазНУ им. Аль-Фараби и НИИ на базе комплекса «Ғылым ордасы»

Аннотация. Примечательно, что произведения в художественной литературе также составляют большую группу исторических источников, что особенно важно в истории Казахстана, где до ХІХ века прочно сохранялась устная литературная традиция, история и традиции, литературное, культурное наследие передавались из уст в уста. Историчность в художественной литературе отличается тем, что литература отражает человеческое отношение к историческим явлениям – через их человеческое поведение, действие-Харакет, изменения в мире познания. Иными словами, проблема» историчности литературы, которая художественно усваивает конкретное содержание той или иной эпохи, ее неповторимый облик и неповторимый облик " требует особого внимания к себе через это свойство.

Ключевые слова: литература, искусство, История, факты, произведения, большой

RELATIONS OF KAZAKHSTAN WITH CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE WORKS OF CONTEMPORARY POETS

Khairuldaeva A.M.

PhD student of joint educational programs of kaznu named after Al-Farabi and research institutes on the basis of the complex "Gylym ordasy"

Abstract. It is clear that works in Fiction also constitute a large group of historical data, which is especially important in the history of Kazakhstan, where the oral literary tradition was firmly preserved until the XIX century, and the history and heritage, literary and cultural heritage were transmitted by word of mouth. Historicism in fiction is distinguished because literature reflects the human attitude to historical phenomena – through their personality, actions-character, changes in the world of knowledge. In other words, it is clear that the problem of " historicity of literature, which artistically assimilates the real essence of a particular era, its unique appearance and unique image " requires special attention to itself through this property.

Keywords: literature, artistic, historical, data, works, large

Көркем әдебиеттегі шығармалар да тарихи деректердің үлкен тобын құрайтыны белгілі, бұл әсіресе XIX ғасырға дейін ауызша әдеби дәстүр берік сақталып, тарихы мен тағлымы, әдеби, мәдени мұралары ауыздан-ауызға жеткізіліп отырған Қазақстан тарихында маңызы зор. Көркем әдебиеттегі тарихилық ерекшеленеді, өйткені әдебиет тарихи құбылыстарға деген адам қатынасын – олардың кісілік құлқы, әрекеті-харакеті, таным дүниесіндегі өзгерістері арқылы көрсетеді. Басқаша айтқанда, «белгілі бір дәуірдің нақты мән-мазмұнын, оның қайталанбас келбеті мен ерекше бейнесін көркемдік әдіспен игеретін әдебиеттің тарихилық» мәселесі осы қасиеті арқылы өзіне ерекше назар аударуды талап ететіні хақ [1,5б.]

Қазақ әдебиеті тарихында ойып алар орны бар ақындар мен жыраулар шығармаларының тарихилығы – біздің халық ретінде бірнеше ғасырлар бойы адамзат баласының өзге де ұлт өкілдерімен, елдермен қатар өмір сүріп келе жатқандығымызды заңдастыратын, бүгінгі қазақтар мен олардың ата-бабалары тіршілік кешкен бұлыңғыр кезеңдердің арасын жалғастырар ежелгі керуен жолы секілді ерекшелігімен қастерлі.

Өз ұлтының төл тарихымен тамырлас қазақ әдебиеті тарихындағы XIX ғасыр «Зар заман» деп аталады. «Зар заман» - бұл белгілі бастау-бұлағы бар, даму арнасы, қалыптасу жолдары, тамамдалар тұсы айқын, қоғамдық ойдағы және әдебиеттегі құбылыс. Дегенмен, зар заман поэзиясы тек әдебиеттану ғылымының ғана емес, бұл әлеуметтік қоғамдық-саяси ой ағымы ретінде тарихшылар мен философтардың да зерттеу нысаны болып табылады. [2,6б.]

«Зар заман» атауын әдеби термин ретінде алғаш рет Мұхтар Әуезов қолданысқа енгізді. Ол өзінің 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде зар заман ақындарына арнайы бөлім арнап, күрделі кезең поэзиясына жан-жақты талдау жасады; зар заманның өкілдерін атады; бұл дәуірдің басы мен соңына дейінгі аралықты белгіледі, сондай-ақ, тарихи және теориялық негіздемелерін ұсынды. [3]

Қазақтың ірі қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлы М.Әуезовтың аталған еңбегі жарық көрген соң бір жылдан кейін, яғни 1928 жылы «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» деген ғылыми зерттеуінде өзі жіктеген поэзияның түрлерінің бірін «зар заман» деп атады. [Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, Ана тілі, 1991. – 176 б.]

Белгілі жазушы, зерттеуші Сәбит Мұқанов 1942 жылғы «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» еңбегінің сүбелі екінші тарауын «Зар-заманның жағдайы» деп атайды.

1927 жылдан 1942 жылға дейін арнайы аталмағанмен, зар-заманның ірі өкілдері мектеп оқулықтары мен хрестоматияларында даурықтыра аталмай, қатардағы ақындар ретінде қаралып келгеніне С.Мұқанов ерекше екіпін түсірмей, әуелі орыс отаршылдығының екі түрін – жаулап алу мен жерді отарлау амалдарын тарихи деректермен дәлелдей келіп, «бас бостандығынан жерден айрылған кедейленген халық бұл зорлыққа қарсы басын көтере алмады, көтерем дегенге үкімет көтертпей, қозғала бергенде тарп бас салып, орнында езіп тастап отырды. Осылай қолдан күш, бастан ерік кеткен кезде, қайғыдан тұншыққан халықтың зарынан туған көркем әдебиетті біз «Зар заман әдебиеті дейміз». «Зар заман» әдебиетінің негізін қалаушы қазақ ақын Шортанбай» деп ой

түйеді [2,122б. Мұқанов С. Қазақстың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Алматы: Арыс, 2002.].

Әдебиеттану ғылымы саласында «зар заман» поэзиясы туралы пікір білдіріп, баға берген зерттеушілер өте көп.

Зар заман поэзиясының өкілдері саналған ақындардың шығармашылығы хақында әр жылдарда С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев, Е.Ысмайлов, Т.Нұртазин, Ә.Қоңыратбаев, С.Талжанов, Х.Сүйіншәлиев, С.Қирабаев, Ғ.Мұсабаев, Т.Кәкішев, Р.Сыздықова, М.Бөжеев, Б.Қорқытов, Қ.Сыдықов, С.Дәуітов, Қ.Мәдібаева, Т.Тебегенов, Ш.Керімов сияқты ғалымдар мен әдебиетшілер зерттеп, арнайы ғылыми еңбектер мен зерттеу мақалаларын жазған [2, 41б.].

Зар заман әдебиетінің басты өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Кердері Әубәкір шығармалары кейінгі жылдарда жекелей және арнайы жинақтарға басылып шықты. Бұл іске С.Дәуітов [4], Б.Сандыбайұлы [5] және т.б.ғалымдар өз үлестерін қосты.

Белгілі тарихшы, зерттеуші М.Қойгелдеиев болса, зар заманды ағым ретінде көрсетіп; бұл ағымды туғызған тарихи-әлеуметтік себеп-салдарларды санамалайды; зар заман ақындары ретінде Дулат, Шортанбай, Мұрат шығармашылығын негізге алады.

Отаршылдық дәуірді жан-жақты зерттеген ғалым зар заман әдебиетінің дамуына себепші болған кезең туралы төмендегідей ой тұжырымдайды: «XIX ғасырдың алғашқы жартысы – Қазақстан үшін тарихи кезең, яғни саяси, мемлекеттік еркіндіктен біржола айрылып, отарлық ахуалдың, саяси тәуелділіктің дәм-тұзын тату кезеңіне қадам басу уақыты. Егер бұл мезгілді шартты түрде өтпелі кезең ретінде алсақ, саяси дербестіктен орталық тәуелділікке өтудің өзіне лайық рухани болмысы болатындығы мәлім. Дулат, Шортанбай, Мұрат туындыларының ортақ өзегі – тарихи жеңіліске ұшыраған ұлттық көңіл-күйдің күйзелісті жағдайын терең де, дәл ұғынуға меңзей отырып, сапалы, азаттыққа бастайтын жаңа руахни серпіліске жол ашу еді» [6].

Зерттеушілер «Зар заман» ақындары қатарына Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Дулат Бабатайұлы, Кердері Әубәкір сынды ақындарды жатқызған.

Зар заман ақындарының еркіндікті аңсау, елдікті сағыну тақырыбындағы жырларының аясында қазақтардың сол кезеңдегі көршілес ортазиялық мемлекеттермен қарым-қатынастары туралы да айтылып өтетін тұстары бар. Дулат Бабатайұлы (1802-1871) Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында туылған. Кедей ортадан шыққан. Ауыл молдасынан оқып, мұсылманша сауат ашады. Алайда көп іздену арқасында өз заманындағы көзі ашық, көкірегі ояу, ең білімді адамдардың бірі болғаны оның шығармаларынан да анық аңғарылып тұр [7, 388б.].

Зар заман ақындары деген баға алуларының өзі аталмыш кезең ақындарының өткенді аңсауы, еркіндікті сағынуы сарынындағы жырларына байланысты берілген десек, Дулат ақынның «Әуелгі қазақ деген жұрт» атты шығармасында

-Сен Бұхарада кезінде,
Бәтуа бар сөзінде,
Келеді биің сенімді,
Қара бір халқы көнімді,
Тыныш еді еліміз.
Шаңына малың аунаған,
Дәулетің өсіп қаулаған,
Тел емес малды саумаған,
Бұхар-ай, шәрі дейтұғын

Өскен, өнген жеріңіз, [7, 159б.] -деп елдің еркін кезіндегі, терезесі тең тату көршілік қарым-қатынастарды аңсау сарыны байқалады

Шортанбай Қанайұлы (1818-1881). Ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер аз. Ақын жөніндегі деректердің көбі шашырап жеткен үзінді. Бір алуан мәліметтерге қарағанда, осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан өңіріндегі Қаратау деген жерде туылған. Екінші бір

деректе Ақмешіт қожасы делінеді, бірақ өмір сүріп, ақындық құрған жері Қарқаралыдағы Бесата деген ел [7, 390б.].

Шығармалары XIX ғасырдың 70-жылдарында жарық көріп, «Бала зары» деген атпен Қазан қаласында бірнеше рет басылып шыққан.

Кей кездері қазақтар Ресей отаршылдық саясатының құрсауынан құтылу үшін әлі де болса өз дербестігін сақтап тұрған көршілес елдерге үміт артады. Мысалы Шортанбай ақын өзінің «Мына заман қай заман» деген өлеңінде:

-Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар,
Енді сенің торыңа.

Орыс – бүркіт, біз – түлкі,
Аламын деп талпынды.
Орыстан қорлық көрген соң,
Отырып билер алқынды.....

Бұхарға жетер күн болса,

Тыншытар ма едің ұйқыңды?- деп ашынып, көршілес Бұхара әмірлігінен жақсылық күтеді [4,111б.]

Оңтүстіктің қазақтарын бір шетінен патшалық Ресей тықсырып, бір шетінен көршілес ортазиялық елдер тықсырғанда Сыр бойы қазақтарының арқасына қатты батып, тіпті көршілес хандықтарға қарсы көтеріліске шыққаны мәлім. Шортанбай ақын «Шалғын жайлар күйретіп» деген өлеңінде осы туралы да айтып өтеді:

-Шалғын жайлар күйретіп,
Мың кісі мінер үйретіп.
Ақылы жоқ есер құл
Бір қайрылмас кеткен соң.

Көтерер ме осы жақ,
Кеткенде қайда барасың?
Алдыңызда Қоқан бар,

Орыстан жаман тым-ақ, жау. [4,115б.]

Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906). Кіндік қаны тамған топырақ – қазіргі Атырау өңірі, Қарабау ауылы. Жүрген жерлері – Еділ, Жайық бойы, Маңғыстау. Ата-тегі мал баққан шаруа қазақ. Мұрат жасында аз-кем молдадан оқыған. Он бестен асқанда өлең шығара бастайды. Мұрат бір жағынан өткен замандар тарихын өрнекетеген дастаншыл ақын болса, екінші жағынан, өзі өмір сүрген ортадағы халықтың мұңын-зарын айтатын әлеуметшіл ақын. Орыс отаршылдығының озбырлығын әшкерелеген ұлы сарынына байланысты, оның шығармалары кеңес үкіметі кезінде жөнді бағаланбай келген.

Ақынның өлең-толғауларын жинап бастырып, 1923 жылы өзінің «Аламан» аталатын жинағында алғаш ғылыми талдау жасаған – профессор Х.Досмұхамедұлы.

Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» атты өлеңінің 7-тармағында өткен заманды аңсау, көршілес Бұқара мен Үргенішпен достық сауда қатынастарының болғандығын аңсау сарынында айтып өтеді:

-Шаңдаттырып даласын,
Талқан етіп қаласын,
Атамыз қазақ болғанда
Әлденеше шапқан жер.
Қоралап айдап дұспанды,
Үргеніш пен Бұхараға
Әлденеше сатқан жер.

Алтын ала, ақ күміс
 Қарық олжаға батқан жер,
 Алтыннан тұрман таққан жер-[4,139б]

Ақынның аталмыш шығармасының 24-тармағында қазақтардың еркіндікті аңсап, әлі де болса дербес жатқан көршілес елдерге жайлы қоныс іздеп, әрі-бері сергелдеңге түскені жайлы толғанады:

-Үргеніш пен Бұхарадан,
 Қоңырат, Ташкент, Қоқаннан
 Орнықты қоныс таба алмай,
 Адыра қалғыр бұл қоныс,
 Асан би шұбап өткен жер
 Ноғайлы шұбап босқан жер![4,146б.]

Кердері Әубәкір Шоқанұлы (1861-1905) Орынбор, Троицкіде оқып, медресе бітірген. Орал, Орынбор, Орск, Ақтөбе қалалары маңында бала оқытып, молдалық құрған. Өлеңдері «Әдебиет қазақия» деген атпен екі рет (1903, 1905) Қазан қаласында Кәрімовтар баспасында басылған. Осы себепті де Қазақ жеріне шығармалары ең көп тараған ақындардың бірі-Кердері Әубәкір. Ақын туған елі ғана емес, зиялылар, көзіқарақты хат танитындары бар, қазақ тілін түсінетін қырғыз, қарақалпақ, түркімен, өзбек, ұйғыр, татар, башқұрт арасында да мәлім болған [5,15б.]

Кердері Әубәкір де зар заманның басқа өкілдері сияқты өткенді сағынышпен, аңсаумен еске алады, «Өткен иманшылық заманды жоқтап айтқаны» атты шығармасында Хорезм, Үргеніш қалаларын сипаттап, қазақтардың осы бір шаһарларға сапарлап тұратындығы туралы айтылады:

-Көңісіген көң қыстап,
 Тау жырасын ел қыстап,
 Қысы, жазы бірдей жылы екен.
 Арқаның киік құланы
 Қара малмен тең екен.
 Әулиесі қойдай күңіренген
 Хорезм деген шәр екен.
 Қыста нардың қомымен,
 Жазда аттың жалымен
 Азамат шығар қала екен.
 Көзі көрген соларды
 Ақсақалдар бар екен
 Алатау мен Түркістан
 Тамам судың өрі екен [5, 46-47бб.].

Батыста туылған ақын Еділ мен Жайықтың қазақтар үшін тарлық ете бастағанын тілге тиек етіп, Хорезмге де ақырындап отарлау қамыты таяп қалғандығын білдіреді:

-Еділ, Жайық –екі су
 Ел қонарға тар болды.
 Қарағай, қайың, тал, терек
 Тамыр түбі таусылып,
 Қамшы сапқа зар болды.
 Көлденең жатқан қара шың
 Құлай-құлай бор болды.
 Малға лайық жері жоқ,
 Жерге лайық елі жоқ,
 Асыл заттар қор болды.
 Мықтыға нашар зор болды.
 Қар жаумайтын Хорезм

Тебінгіден қар болды.

Қараның ұлы хан болды

Құлдан туған паң болды[5, 496.].

Ал «Қазағым» атты жырында қазақтардың өткен мамыражай күндерін, ертеректегі достық, сауда қатынастарының болғандығын айтады:

-Қыс болса қыстаушы еді қырға барып,

Көлденең шыңыраулы шыңға барып,

Жарлы деп жүз қой бітсе айтушы еді,

Қой, жылқы толықпаса мыңға барып.

Саралап ат, айғырын мырза, байлар

Үргенішке сатушы еді жылда барып.

Ат, айғыр айдаушы еді, атан алып

Мата мен қайтушы еді шапан алып.[5,716.].

Осы «Қазағым» атты шығармасында қазақтар үшін негізгі орталық, сауда орталығы Үргеніш, Бұқара қалалары болғаны, бірақ Ресей отаршылдығының қанат жаюымен қазақтарда қалалар мен бекіністердің көбейе түскені жайлы айтады:

-Бұл күнде төре қалып, қара болған

Жас бала ақсақалдан дана болған.

Бұрынғы Үргенші, Бұқара жырақ болып,

Салулы қасымыздан қала болған[5, 756.].

Кердері Әубәкірдің көршілес татар, ноғай, өзбек сияқты халықтар үшін ортақ ақын екені айтылады. Оның «Халыққа уағыз, насихат қылып айтқаны» атты шығармасы да осының дәлелі сияқты, аталмыш шығармасында Ресей отаршылдығының қамыты ортазиялық халықтардың барлығына да түскенін баяндайды:

-Қазандағы көп ноғай,

Есепке кірді ертерек,

Шылым тартып бағзысы

Түтін атар мұрнынан.

Езгілері сондай боп,

Жүзінен жан қорыққан

Алусыз шаш пен мұртынан.

Крашин болған ноғайды-

Айыра көрме жасаған,

Мұсылмандық ғұрпынан

Және патша алады

Маһар (Мары қаласы) түрікпен елінен.

Телеграмды жүргізді

Мединенің шөлінен.

Көп әулие шошынып,

Хорезмнің шөлінен

Баһауаддин болмаса

Кереметке кім шықсын?

Қаралай босты өзбек, сарт

Бұқараның шәһрінен.

Жалаға есеп алып тұр,

Қарақалпақ, түрікпеннен,

Өзбек, сарт, қырғыз бәрінен [5,1176.].

Зар заман жырларында отаршылдықтың озбырлығы, зардап-залалы, кесел-кесапаты жан жақты айтылады. Ақындар жат пиғыл, жаулық ниеттің сырын әр қырынан ашып көрсетті, қауіп-

катерге ұрынудың себеп-салдарына үңілді. Қазақстанның отарлық саясат кұрсауында қалған шағындағы басқа елдермен байланыстары, соның ішінде көршілес жатқан ортазиялық мемлекеттермен қарым-қатынастары туралы да осы сарында, яғни қазақтар үшін өткен замандағы әлі де болса өз тәуелсіздігінен айырыла қоймаған Бұхара әмірлігі, Хиуа, Қоқан хандықтарымен қазақтардың терезесі тең дәрежеде сауда, достық қатынастарын аңсау басым болса, «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алады» дегендей қазақтардың қиын жағдайын пайдаланып, бауырлас елдерден көмек іздеген қазақтарға екінші жақтан қысым көрсеткен Қоқан және Хиуа хандықтары билеушілерінің озбыр қылықтары да айтылады. Зар заман ақындарының шығармаларының тарихи құндылығы қазақтардың көршілес жатқан ортазиялық елдермен қарым-қатынастарының, олардың достық сипатта, сауда қатынастары болғандығын көрсететіндігінде.

Сілтемелер тізімі

1. Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы «Ғылым», 2001. – 376бет.
2. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. Алматы, Білім, 2000. – 368б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы, Ана тілі, 1991. – 240б.
4. Зар-заман. Жыр-толғаулар. Құрастырған: С.Дәуітов. – Алматы, «Жалын», 1993. -176б.
5. Кердері Әубәкір. Қазағым. Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар. Құрастырған Бақытгерей Сандыбайұлы. – Алматы «Жазушы», 1993.-288б.
6. Қойгелдиев. М. Саяси элита және ұлт мүддесі. //Егемен Қазақстан, 1999, 26 ақпан
7. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Алматы: Жазушы, 2008. 1-том.-400 бет.

МАЗМҰНЫ

Ақынова А.П. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҒҰНДАР (IV-V ғғ).....	8
Алмагамбетова А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ.....	13
Амиров Е.Ш. ЖЕТІСУДЫҢ САҚ-ҮЙСІН КЕЗІНДЕГІ ХАЛЫҒЫНЫҢ ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ (ҚАРАТУМА ҚОРЫМЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	20
Атығаев Н.А. Б.Г. АЯҒАННЫҢ «РАССВЕТЫ И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ» КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	27
Атығаев Н.А. ТАҒЫ ДА Б.Г. АЯҒАН КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	40
Ахмади Л. ЮНЕСКО АУҒАНЫСТАНДАҒЫ ӘЛЕМДІК МҰРАЛАРЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН БАЙЫРҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ.....	55
Бисембаева Л.А. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ, ОНЫҢ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ: ДЕНСАУЛЫҒЫ, ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ (1867-1917ЖЖ). (ВЕРНЫЙ УЕЗИ БОЙЫНША).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨП САЛАЛЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР ҚЫРЫ.....	66
Есжанова Н. ҚАЗАҚСТАН ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ: ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	72
Жандарбек З. ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ.....	78
Жетпісбай Н.Ы. АБАТ БАЙТАҚ КЕШЕНІНДЕ ЖЕРЛЕНГЕН АДАМДАРДЫ АНЫҚТАУ ТУРАЛЫ.....	105
Игиликова С.И. СҮЙІНБАЙ БИ.....	115
Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д., Өскенбай М.Ә. ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	119
Касабулатова Г.М. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ БОЙЫНША.....	129
Касабулатова Г.М. РАФАЭЛЬ ПАМПЕЛЛИДІҢ «ТҮРКІСТАНҒА САЯХАТ» ЕҢБЕГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ.....	134
Ксенжик Г.Н. Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – ОТАНДЫҚ КАРТОГРАФИЯ НЕГІЗІН САЛУШЫ.....	138
Қозғамбаева Г.Б. ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ – ЖАРАҚТАРЫ.....	146
Құлсариева С.П., Нұрасылова А. БОЛГАРИЯДАҒЫ ТҮРКІ ДИАСПОРАСЫ: ЗЕРТТЕУГЕ ТАЛДАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	152
Құрманбаева Г.Қ. МӘШҒҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....	159
Мейрманова Г.А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ СҮТТЕН ЖАСАЛҒАН ТАҒАМДАРҒА СИПАТТАМА (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....	165
Мейрманова Г.А. ФАЛЕРИСТИКА ҒЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ.....	171
Мұкатаева Л.К., Сұлтанғазы Г.Ж., Нұрбаев Ж.Е. ОРЫС-АҒЫЛШЫН БАСЕКЕЛЕСТІГІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII-XIXғғ.).....	178
Нұғыманов С. 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ.....	187

Нұрғазина М. ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІН ТАЛДАУ.....	192
Омарова У.А. ЧАМДАРДЫҢ ДІНШІЛДІГІ ЭТНОСЫН САҚТАУ ҚҰРАЛЫ.....	200
Өтепова Г.Е. 1916 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚИҒАЛАР ТУРАЛЫ ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР.....	209
Өтепова Г. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АКТІЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К. «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	224
Тұрлыбек А.Е., Жұматаева Д.Н. ӘНУАР ПАШАНЫҢ ЭММИГРАЦИЯ ЖӘНЕ БОЛШЕВИКТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ.....	231
Үкібаева Л.Қ. ҚАЗАҚСТАН БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХТАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР.....	242
Хайрулдаева А.М. ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЗИЯЛЫҚ ЕЛДЕРМЕН ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТАРЫ.....	247

СОДЕРЖАНИЕ

Акынова А.П. ВИЗАНТИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И ГУННЫ (IV-V ВЕК).....	8
Алмагамбетова А.М. ЗАРУБЕЖНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ТЮРКСКИХ НАРОДАХ КАЗАХСТАНА.....	13
Амиров Е.Ш. О ВОЕННОМ ДЕЛЕ И ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ЖЕТЫСУ В САКО-УСУНЬСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА КАРАТУМА).....	20
Атыгаев Н.А. О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА «РАССВЕТЫ И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ».....	27
Атыгаев Н.А. ЕЩЕ РАЗ О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА.....	40
Ахмади Лаик ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ВСЕМИРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В АФГАНИСТАНЕ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНЫХ КОЧЕВНИКОВ И ПАМЯТНИКОВ В ЭПОХУ БРОНЗЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	55
Бисембаева Л.А. СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ, ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОВСЕДНЕВНУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ: ЗДОРОВЬЯ, ПУТИ ЛЕЧЕНИЯ (1867-1917). (ПО ВЕРНЕНСКОМУ УЕЗДУ).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ МНОГОПРОФИЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	66
Есжанова Н. ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	72
Жандарбек З. ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ.....	78
Жетписбай Н.Ы. К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОГРЕБЕННЫХ В КОМПЛЕКСЕ АБАТ БАЙТАК.....	105
Игиликова С.И. СУЮНБАЙ БИ.....	115
Искакова Г.З., Байдавлетов М.Д., Оскенбай М.А. ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ.....	119
Касабулатова Г.М. ГЕОГРАФО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА В XIX В. ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ.....	129
Касабулатова Г.М. КРАТКИЙ ОБЗОР КНИГИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИЯ «ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ТУРКЕСТАНУ».....	134
Ксенжик Г.Н. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КАРТОГРАФИИ.....	138
Козгамбаева Г.Б. ТРАДИЦИОННОЕ ОРУЖИЕ КАЗАХОВ.....	146
Кульсариева С.П., Нурасилова А. ТУРЕЦКАЯ ДИАСПОРА БОЛГАРИИ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ.....	152
Курманбаева Г.К. В ЗНАМЕНИТЫХ РУКОПИСЯХ ИОСИФА ПРОБЛЕМА ПАЛОМНИЧЕСТВА.....	159
Мейрманова Г.А. ТРАДИЦИОННОЕ ПИТАНИЕ У КАЗАХОВ И ОСОБЕННОСТИ МОЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИЙ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	165
Мейрманова Г.А. О НАУКЕ ФАЛЕРИСТИКЕ.....	171
Мукатаева Л.К., Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е. КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АНГЛИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА (XVIII-XIX ВВ.).....	178
Нугыманов С. ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ 1921-1922 ГГ. И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ.....	187

Нургазина М.	
АНАЛИЗ ПРЕДПОСЫЛОК И ЭТАПОВ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА	192
Омарова У.А.	
РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЧАМОВ КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧНОСТИ.....	200
Оттепова Г.Е.	
НОВЫЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О СОБЫТИЯХ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ.....	209
Оттепова Г.Е.	
ВОПРОСЫ ИЗМЕНЕНИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.	
«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ.....	224
Турлыбек А., Жұматаева Д.Н.	
Эмиграция ЭНВЕРА-ПАШИ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С БОЛЬШЕВИКАМИ.....	231
Укибаева Л.К.	
ПРЕССА КАЗАХСТАНА И БЕЛЫЕ ПЯТНА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ.....	242
Хайрулдаева А.М.	
ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ОРФОЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАР-ЗАМАНСКИХ ПОЭТОВ.....	247

CONTENTS

Akynova A.P. BYZANTINE EMPIRE AND HUNTS (IV-V CENTURY).....	8
Almagambetova A.M. FOREIGN STUDIES ABOUT TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN.....	13
Amirov E.Sh. ABOUT MILITARY SCIENCE AND ECONOMIC SPECIFICS OF THE POPULATION OF ZHETYSU DURING THE SAKA-WUSUN PERIOD (ON MATERIALS OF A BURIAL GROUND OF KARATUMA).....	20
Atygaev N.A. ABOUT THE BOOK OF B.G. AYAGAN "DUNRISES AND DUSK OF THE KAZAKH STEPPE".....	27
Atygaev N.A. ONCE AGAIN ABOUT THE BOOK B.G. AYAGANA.....	40
Ahmadi L. PROBLEMS OF CONSERVATION OF WORLD HERITAGE IN AFGHANISTAN UNESCO.....	48
Ashymbaeva F.E. CONTINUITY BETWEEN ANTIQUE NOMADS AND MONUMENTS DURING A BRONZE ERA IN KAZAKHSTAN.....	55
Bissembayeva L. THE SOCIAL SITUATION IN THE REGION SEMIRECHYE, ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE POPULATION: HEALTH, THE WAY OF TREATMENT (1867-1917). (ON THE VERNY UYEZD).....	60
Dosekeeva K.A., Ahataeva K.B. ONE OF DIRECTION OF MULTI-FIELD ACTIVITY OF ALASH INTELLIGENTSIA.....	66
Yeszhanova N. E-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN: REALIZATION AND PROSPECTS.....	72
Zhandarbek Z. THE HISTORY OF ORIGIN AND FORMATION OF THE KAZAKH GENEALOGY.....	78
Zhetpisbay N.Y. ON THE IDENTIFICATION OF PERSONS BURIED IN THE ABAT BAYTAK COMPLEX.....	105
Igilikova S.I. SUYINBAY BI.....	115
Iskakova G.Z., Baydavletova M.D., Oskembay M.A. THE IDEA OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN THE TURKIC KHAGANATE.....	119
Kasabulatova G. M. GEOGRAPHICAL AND ECONOMIC POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE XIX CENTURY. ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES.....	129
Kasabulatova G.M. BRIEF REVIEW OF BOOK RAPHAEL PAMPELLIY «JOURNEY ACROSS TURKESTAN».....	134
Ksenzhik G.N. Ch.Ch. VALIKHANOV – THE FOUNDER OF DOMESTIC CARTOGRAPHY.....	138
Kozgambaeva G.B. TRADITIONAL WEAPON OF KAZAKHS.....	146
Kulsariyeva S.P., Nurasilova A. THE TURKISH DIASPORA IN BULGARIA: AN ANALYTICAL REVIEW OF RESEARCH.....	152
Kurmanbayeva G.K. THE ISSUE OF HAJJ IN THE WRITINGS OF MASHKHUR ZHUSSUP KOPEYULY.....	159
Meirmanova G.A. NUTRITION SYSTEM OF THE KAZAKH PEOPLE AND DESCRIPTION OF DAIRY FOODS (COMPARATIVE ANALYSIS).....	165
Meirmanova G.A. ON THE SCIENCE OF PHALERISTICS.....	171
Mukataeva L.K., Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh. E. KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AND ENGLISH COMPETITION (XVIII-XIX).....	178
Nugymanov S. FAMINE IN KAZAKHSTAN OF 1921-1922 AND THE NATIONAL INTELLIGENTSIA.....	187

Nurtazina M.	
ANALYSIS OF PREREQUISITES AND STAGES FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL INNOVATIVE SYSTEM OF KAZAKHSTAN.....	192
Omarova U.A.	
RELIGIOUS IDENTITY CHAM AS A TOOL FOR PRESERVATION OF ETHNICITY.....	200
Otepova G.	
NEW ARCHIVAL MATERIALS ABOUT THE EVENTS OF 1916 IN KAZAKHSTAN.....	209
Otepova G.	
THE ISSUES OF CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE LEGISLATIVE ACTS OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	215
Tasylova N., Toyshubekova Zh.	
«MATERIALS ON THE KYRGYZ (KAZAKH) LAND USE» AS THE SOURCE FOR HISTORY OF KAZAKH FARMS.....	224
Turlybek A., Zhumatayeva D.	
IMMIGRATION OF ENVER PASHA AND HIS RELATION WITH BOLSHEVIKS.....	231
Ukibayeva L.K.	
THE MEDIA OF KAZAKHSTAN AND WHITE SPOTS OF THE NATIONAL HISTORY.....	242
Khairuldaeva A.M.	
RELATIONS OF KAZAKHSTAN WITH ORTHOSIA COUNTRIES IN THE WORKS OF ZAR ZAMAN POETS.....	247

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2016. 2(6)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2016.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй